

✓
28.29

وچے رنگ

(کھوجتے پرکھ)

28

ڈاکٹر شہباز ملک

روپ رنگ

(کھوجتے پرکھ)

ڈاکٹر شہباز ملک

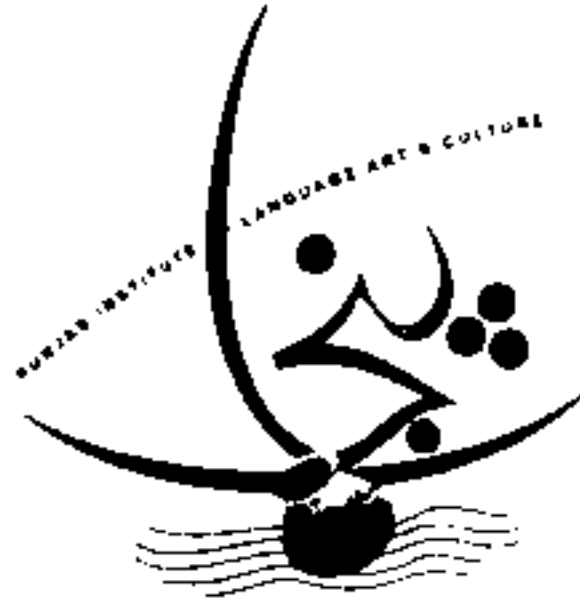

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور (پاکستان)

سارے حق لکھاری دے محفوظ نہیں

84257

کتاب داناں	:	رُوپ رنگ (کھوجتے پرکھ)
لکھاری	:	ڈاکٹر شہباز ملک
پہلی وار	:	2009ء
ناشر	:	پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، پنجابی کمپلیکس-1، قذافی سٹیڈیم فیروز پور، روڈ۔ لاہور
		فون: 042-9923165-70
پرنٹر	:	نیاز جہانگیر پرنٹر/ جہانگیر بک ڈپو
تعداد	:	500
مُل	:	400/-

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور (پاکستان)

انتساب:

ڈاکٹر لیاقت علی خان نیازی

ہوراں

دے

ناں!

جان پچھان (Bio - Data)

ناں : ڈاکٹر شہباز ملک
والداناں : ملک محمد دین
تاریخ پیدائش : ۳-اپریل ۱۹۳۷ء

تعلیم

- ۱- ایم۔ اے (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ریگولر (۱۹۷۲ء)
- ۲- پی ایچ ڈی (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی، لاہور، (۱۹۸۲ء)

ہور

- ۳- فاضل پنجابی (۱۹۵۹ء)
- ۴- پروفیسر پنجابی (گورکھی) پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت - یونیورسٹی میڈل) ۱۹۸۳ء

کم کار

- ۱- براڈ کاسٹر پنجابی، لاہور ریڈیو (زراعتی پروگرام، سوہنی دھرتی، رچناب) ۱۹۶۶ء-۱۹۷۶ء
- (بہترین کمپیئر پنجابی پروگرام ادبی - گریجویٹ ایوارڈ ۱۹۸۳ء)

ملازمت، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

- ۱- لیکچرار شعبہ پنجابی، پارٹ ٹائم ۱۱۔ نومبر ۱۹۷۵ء توں ۱۶ اکتوبر ۱۹۷۶ء
- ۲- لیکچرار (پہلا باقاعدہ) شعبہ پنجابی ۷۔ اکتوبر ۱۹۷۶ء توں ۳ فروری ۱۹۸۲ء
- ۳- اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی ۳۔ فروری ۱۹۸۲ء توں ۳۔ اگست ۱۹۹۱ء (پہلا باقاعدہ)
- ۴- ایسوسی ایٹ پروفیسر (پہلا باقاعدہ) شعبہ پنجابی ۴۔ اگست ۱۹۹۱ء توں ۲۲۔ نومبر ۱۹۹۲ء
- ۵- پروفیسر گریڈ ۲۰ (پہلا) شعبہ پنجابی ۲۳۔ نومبر ۱۹۹۲ء توں ۲۔ اپریل ۱۹۹۷ء (ریٹائرمنٹ)

ہور

- ۱- نیکلٹی ممبر (پنجابی مضمون) سول سروسز اکیڈمی (ڈی ایم جی گروپ)، لاہور ۱۹۸۸ء توں ہن تائیں۔

انتظامی امور

- ۱- کنوینر، ایڈہاک کمیٹی، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- ۲- چیئر مین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- ۳- کنوینر، بورڈ آف سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

ادارتی امور

- ۱- نائب مدیر، ماہنامہ پنجابی ادب، لاہور ۱۹۶۱ء
- ۲- مدیر ماہنامہ لہراں، لاہور ۱۹۷۲ء۔ ۱۹۷۱ء
- ۳- بانی مدیر ششماہی 'کھوج' شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ۱۹۷۸ء توں ۱۹۹۷ء (۳۸ شمارے)
- ۴- معاون مدیر سہ ماہی 'مجلہ تحقیق' پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- ۵- رکن مجلس مشاورت، اورینٹل کالج میگزین، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

چھپیاں کتاباں

- ۱- پدھرے راہ (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۱ء)
- ۲- اجوکی کہانی (بہ اشتراک، چون پنجابی افسانہ ۱۹۶۲ء)
- ۳- چائن (علمی ادبی ۱۹۶۲ء)
- ۴- سوکھے پینڈے (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۲ء)

- ۵۔ راہے راہ (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۳ء)
- ۶۔ سویانے اکومت (اکھان ۱۹۶۷ء)
- ۷۔ پکی روٹی خرد (تحقیق، تدوین، متن ۱۹۷۳ء)
- ۸۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (تحقیق تنقید تدوین متن ۱۹۷۴ء)
- ۹۔ منہ آئی گل (تحقیق، تنقید ۱۹۷۶ء)
- ۱۰۔ پنجابی کہاوتیں (چون۔ اکھان ۱۹۷۷ء)
- ۱۱۔ پنجابی لسانیات (تحقیق۔ لسانیات ۱۹۷۷ء، ۱۹۸۹ء، ۱۹۹۶ء)
- ۱۲۔ ساڈے اکھان (پہلا ایڈیشن ۱۹۷۸ء، دو جا ایڈیشن اضافے نال ۲۰۰۳ء)
- ۱۳۔ نتارے (تنقید تحقیق ۱۹۷۹ء، ۱۹۸۹ء)
- ۱۴۔ ادبی مہکاں (بہ اشتراک ۱۹۸۰ء)
- ۱۵۔ چنواں پنجابی ادب (بہ اشتراک ۱۹۸۰ء)
- ۱۶۔ آزادی دے مجاہد لکھاری (تحقیق ۱۹۸۱ء)
- ۱۷۔ تنقیدی وچار (بہ اشتراک ۱۹۸۱ء)
- ۱۸۔ راقب قصوری دیاں نعتاں (تحقیق تدوین متن ۱۹۸۲ء)
- ۱۹۔ جنگ نامہ پیر محمد کاسی (تحقیق۔ تدوین متن ۱۹۸۲ء)
- ۲۰۔ پاکستانی پنجابی ادب۔ بلیو گرافی (تحقیق ۱۹۸۳ء)
- ۲۱۔ تحریک پاکستان اور پنجابی ادب (تحقیق ۱۹۸۳ء)
- ۲۲۔ مولوی احمد یار۔ فکرتے فن (مقالہ پی ایچ ڈی پنجابی۔ تحقیق، تنقید ۱۹۸۴ء)
- ۲۳۔ گویرڈ (تحقیق تنقید ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء)
- ۲۴۔ کسی پنوں حافظ برخوردار مسلمانی (۱۹۸۷ء تحقیق۔ تدوین متن)
- ۲۵۔ کسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا (تحقیق۔ تدوین متن ۱۹۸۸ء)
- ۲۶۔ نویں ورے (۱) (تحقیق، تنقید ۱۹۸۸ء)
- ۲۷۔ پنجابی ادبی جائزے (تحقیق، تنقید ۱۹۸۹ء)
- ۲۸۔ پنجابی کتابیات جلد۔ ۱ (بلیو گرافی تحقیق ۱۹۹۱ء)
- ۲۹۔ وچار (تحقیق تنقید ۱۹۹۲ء)
- ۳۰۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان (تحقیق، تاریخ ۱۹۹۵ء)

- ۳۱۔ میریاں بھارت پھیریاں (سفرنامہ ۱۹۹۶ء)
 ۳۲۔ پنجابی کہاوتیں (تحقیق، اکھان ۲۰۰۳ء)
 ۳۳۔ سیانے کہندے نیں (پہلا پرگا۔ تشریح اکھان ۲۰۰۶ء)
 ۳۴۔ رُوپ رنگ (کھوجتے پرکھ)۔ (۲۰۰۹ء)

انعامات

- ۱۔ صدارتی اعزاز برائے حسن کارکردگی (۲۰۰۳ء)
 ۲۔ علامہ علاؤ الدین صدیقی میرٹھ سکالرشپ (۱۹۷۱ء)
 ۳۔ پنجابی پرویشکا ۱۹۸۲ء (یونیورسٹی میڈل)
 ۴۔ بہترین کمپیوٹر ادبی پروگرام، ریڈیو، گریجویٹ ایوارڈ (۱۹۸۳ء)
 ۵۔ دھالیوال ایوارڈ، ساہت اکادمی، لدھیانہ (بھارت) (۱۹۹۳ء)
 ۶۔ دو قومی گیت (۱۹۶۷ء)

کتب

- ۷۔ سویانے اکومت (گلڈ ایوارڈ ۱۹۶۷ء)
 ۸۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (گلڈ ایوارڈ ۱۹۷۳ء)
 ۹۔ پنجابی لسانیات (گلڈ ایوارڈ، پنجاب یونیورسٹی ایوارڈ ۱۹۷۷ء)
 ۱۰۔ نتارے (گلڈ ایوارڈ ۱۹۷۹ء)
 ۱۱۔ مولوی احمد یار۔ فکرتے فن (ہجری ایوارڈ ۱۹۸۳ء)
 ۱۲۔ پنجابی ادبی جائزے (جام درک ایوارڈ ۱۹۸۹ء)
 ۱۳۔ پنجابی کتابیات جلد ۱ (شاہ عبداللطیف بھٹائی ایوارڈ ۱۹۹۱ء)
 ۱۴۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان (مسعود کھدر پوش ایوارڈ ۱۹۹۵ء)
 ۱۵۔ مختلف اداریاں ولوں تقریباً ۲۵ شیلڈاں (پنجابی ادبی خدمت)

کل مقالات تے مضمون، مطبوعہ

- ۱۔ رسالیاں وچ: ۸۱
 ۲۔ کتاباں وچ شامل: ۳۵
 ۳۔ اخباراں وچ: ۱۹۰ = کل: ۳۰۶

نگرانی مقالات

- ۱۔ ایم۔ اے (پنجابی): ۲۱
- ۲۔ پی ایچ ڈی (پنجابی): ملازمت دے دوران: ۳، ریٹائرمنٹ توں بعد: ۶، تیکر: ۶ = کل: ۱۰

● ۲۰۰۷ء وچ حج بیت اللہ شریف دا فریضہ ادا کیتا۔

ویروا

صفحہ نمبر

13

● مڈھلی گل: (ناشر وٹوں) ڈاکٹر لیاقت علی خان میازی

15

● دیباچہ: ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج سادھنا (جتن) ڈاکٹر دھرم سنگھ

25

● پہلی گل: ڈاکٹر شہباز ملک

35

۱- پنجابی زبان دارسم الخط، اطاء، رموز اوقاف تے ہند سے

65

۲- پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سال (۲۰۰۰ء تیکر۔ اک جھات)

97

۳- پاکستان دی تحریک تے پنجابی لکھاری

119

۴- پنجابی زبان تے ادب وچ اقبال شناسی

127

۵- پنجابی ادب وچ کر بلا داد کھانت

143

۶- پاکستان وچ آیا بھچال تے پنجابی شاعری

159

۷- مواعظ نوشہ گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ اک جائزہ

167

۸- بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ تے اوہناں دا فکر

179

۹- شاہ حسین تے اوہناں دی صوفیانہ شاعری

197

۱۰- سلطان باہوتے اوہناں دے ابیات

205

۱۱- پیلو دی مرزا صاحبان۔ اک جھات

209

۱۲- سید بلھے شاہ تے اوہناں دی شاعری

219

۱۳- سید وارث شاہ تے اوہدی داستان ہیر

229

۱۴- ہاشم شاہ تے اوہدی لکھت سستی

237

۱۵- خواجہ غلام فرید تے اوہناں دیاں کافیاں

247	۱۶۔ میاں محمد بخش تے اوہناں دی داستان سیف الملوک
255	۱۷۔ شریف کنجاہی دی، جگراتے۔ اک جہات
263	۱۸۔ منیر نیازی دی، سفر دی رات
271	۱۹۔ باقی صدیقی دی، کچے گھڑے۔ اک ویروا
279	۲۰۔ احمد راہی دی، ترنجن دانٹارا
287	۲۱۔ عارف عبدالمستین دی، اکلاپے دامسافر
293	۲۲۔ اشفاق احمد دی، ٹاہلی دے تھلے
301	۲۳۔ انور علی دی، کالیاں اٹاں کالے روڑ
309	۲۴۔ پنجابی لوگ گیت تے اوہناں دیاں قسماں
339	۲۵۔ رسماں تے ریتاں دے پنجابی گیت
367	● کتابیاست (Bibliography)

مڈھلی گل

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر لاہور پنجابی زبان ادب تے ثقافت دے وادھے لئی ہمیش جتن کر دا رہیا اے جیہڑا کہ اوہدے کم دا حصہ وی اے۔ ایس پاروں ادارے نے پہلے وی کجھ کتاباں کھوج تے پرکھ دے کھیتر وچ چھاپیاں نیں۔ ایس کھوج تے پرکھ دا مقصد ایہہ وی اے کہ ایہدے راہیں پنجاب دی زبان تے لوک ادب دی سانجھ تے سنبھال کیتی جاسکے کیوں جے کے علاقے دی سانبھی دانش دانت اوڑک اوس علاقے دے ادب وچوں ای لبھ سکدا اے۔

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر دا مقصد ای ایہہ اے کہ اوہ ایس کھیتر وچ بھرویں کھوج کردائے تے اوہنوں چھاپن دا پر بندھ کرے۔ ہن وی ادارہ ایس کم وچ رجھیا ہویا اے کہ اوہ ایہناں کتاباں نوں ہور وی چنگے طریقے نال چھاپ کے اپنا فرض پورا کرے ایس حوالے نال ادارے نے ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دی کتاب ”روپ رنگ“ (کھوج تے پرکھ) چھاپن دا پر بندھ کیتا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک کھوج تے پرکھ دے حوالے نال کسے وی تعارف دے محتاج نہیں۔ اوہ اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی لاہور شعبہ پنجابی دے چیئرمین رہ چکے نیں۔ اوہناں دیاں کھوج تے پرکھ دے حوالے نال درجناں کتاباں نیں۔ اوہ شعبہ پنجابی دے پنجابی رسالہ کھوج دے ایڈیٹر وی رہ چکے نیں۔ اوہناں نوں اوہناں دیاں پنجابی زبان تے ادب لئی خدمات پاروں صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان نے صدارتی اعزاز برائے حسن کارکردگی نال نوازا اے۔

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر اوہناں دی کتاب ”روپ رنگ“ (کھوج تے پرکھ) چھاپ رہیا اے۔ ایس کتاب وچ کھوج تے پرکھ دے حوالے نال بڑے اہم مضامین شامل نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک داکم کسے وی تعارف دا محتاج نہیں اوہ جس کھیتر وچ وی کم کردے نیں بڑی محنت تے ہنرمندی توں کم لیندے نیں۔ بالکل ایسے طرح ایس کتاب دے وچ وی اوہناں داکم اوس اُچ پدھرتے کھلوتا اے جیہڑا کہ اوہناں دے کم دا ہمیشہ حصہ رہیا اے۔ ہتھلی کتاب دے مضامین تہاڈے علم وچ وادھے لئی بہت اہمیت رکھدے نیں۔ ادارہ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا شکر گزار اے کہ اوہناں ایس مصروف دور وچ ساڈے تے پنجابی بھراواں لئی ویلا کڈھیا تے سانوں ایس کتاب نوں چھاپن دا موقع دتا۔

ڈاکٹر لیاقت علی خان نیازی

ڈائریکٹر جنرل

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور

دیباچہ

ڈاکٹر دھرم سنگھ

پروفیسر تے مکھی (چیرمین) پنجابی ادھین سکول، گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر (بھارت)

ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج سادھنا (جتن)

کھوج تے آلوچنا (پرکھ) اجیہیاں اکادمک سرگرمیاں نیں جیہناں دا سمبندھ (جوڑمیل) سدھے طور تے کسے زبان دی اوس خطے (دی) ویش (خاص) ودیک (تعلیمی) حیثیت نال جڑیا ہویا ہوندا ہے۔ جے کر ودیک (تعلیمی) اتے سماجک اداریاں وچ کسے زبان دی حیثیت گولن جوگ ہے تاں اوس وچ کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) وی ہووے گی کیوں کہ ودیارتھیاں (پڑھیہاراں) اتے ادھیاپکاں (استاداں) نوں ایہناں دی لوڑ رہندی ہے۔ پنجابی وچ ایہو ورتارا ویکھن نوں ملدا ہے۔ بھارتی پنجاب وچ اج توں پنجاہ کو سال پہلاں پنجابی نوں ایس دا بن دا حق دوان لئی اک اندولن (تحریک) شروع ہوئی جس سے پھل سروپ ایس نوں پہلاں کالج اتے پھیر یونیورسٹی پدھر تک اک مضمون وجوں پڑھن پڑھان لئی مانا ملی۔ ایہناں پنجاہ سالوں وچ پنجابی دی ترقی اتے دکاس (ارتقاء) دی جو حالت ہے اوہ ساڈے سامنے ہے۔

پاکستان وچ وی پنجابی کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) داکم ہو رہیا ہے اتے اوتھے وی ایس دی ٹور سدھے طور تے پنجابی دی ودیک (تعلیمی) حیثیت نال جڑی ہوئی ہے۔ بے شک ایہہ کم کسے نہ کسے روپ وچ پاکستان بن ویلے توں ہی ہو رہیا سی پر اوہ شوقیہ ہی سی۔ سچے سچے پنجابی نوں پاکستان وچ بن دا ایس دا حق تھاں دوان لئی سنگھرش (جدوجہد) شروع ہویا۔ ایس سنگھرش دا اک خوشگوار نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ۱۹۷۰ء وچ پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ پنجابی داکم مل تے سنتر (آزاد) و بھاگ (شعبہ) کھل گیا جتھے ایم۔ اے (پنجابی) دی پڑھائی شروع ہو گئی۔ شہباز ملک جس نے

شوقیہ ہی پہلاں توں پنجابی کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) واکم چھوہ رکھیا سی، ایم۔اے کرن لئی پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ آن داخل ہويا۔ اج ڈاکٹر شہباز ملک پنجابی دے اُچ ودیک (تعلیمی) حلقیاں وچ اک جانا پچھانیا ناں ہے۔ اوس نال کئی پہلاں جُویاں ہوئیاں ہن۔ شہباز ملک نے ایم۔اے (پنجابی) پہلے بیچ وچ اول رہ کے اول درجے وچ پاس کیتا۔ (الف) ایس ڈگری نے شہباز ملک لئی جتھے ترقی دے دروازے کھول دتے، اوتھے اوس نون نویاں ونگاراں دے سامنے وی لیا کھڑا کیتا۔ اوہ پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ ہی ۷۔اکتوبر ۱۹۷۶ء نون لیکچرار آن لکيا۔ (ب) اک مارچ ۱۹۷۷ء نون اوہ پنجابی وبھاگ (شعبہ) دا چیئرمین بنیا۔ ایتھے رہندیاں ہی اوس نے ۱۹۸۲ء وچ مولوی احمد یار: فکر تے فن و شے (موضوع) اُپر سبھ توں پہلاں پنجاب یونیورسٹی لاہور توں پی ایچ ڈی ڈگری پراپت (حاصل) کیتی۔ ایس توں مگروں اوہ ریڈر (ایسوسی ایٹ پروفیسر) تے فیر پاکستان وچ پنجابی دا پہلا پروفیسر نیوکت (مقرر) ہويا۔ پنجاب یونیورسٹی لاہور وکھے (وچ) ایم۔اے (پنجابی) نون پڑھاؤن اتے اپنیاں ہور کئی پیشہ ورانہ ذمہ داریاں نبھاؤندیاں اوس نے اپنا سواس سواس پنجابی کھوج دے لیکھے لایا ہے۔ دو دہاکیاں توں ودھیرے سماں پنجابی وبھاگ (شعبہ) دا منکھی (چیئرمین) رہ کے کجھ سال پہلاں اوہ سیوہ مکٹ (ریٹائر) ہويا ہے۔ اوس دی نگرانی پٹھ کئی کھوج کاراں نے پی ایچ ڈی دی ڈگری حاصل کیتی ہے۔

- ڈاکٹر شہباز ملک مول روپ وچ اک کھوج کار ہے اتے اوس دیاں ہن تیک چھپیاں اکتی کتاباں (پ) اتے ڈھائی سوتوں اُپر کھوج پتر پراپت ہن۔ اوس دیاں چار پستکاں (کتاباں) نون پاکستان رائٹرز گلڈ ایوارڈ وی مل چکے ہن۔ (ت) ”پنجابی لسانیات“ اوس وی بھاشا دگیان (لسانیات) اتے پنجابی بھاشا دگیان بارے پاکستان وچ چھپن والی ایس و شے (موضوع) دی پہلی پستک (کتاب) ہے۔ پچھلے دینیں (۲۰۰۳ء) اوس دیاں پنجابی بھاشا (زبان) اتے ساہت (ادب) پرتی سیواواں نون مکھ رکھ کے اوس نون پاکستان دا اہتم (وڈا) سول ایوارڈ ”تمغہ حسن کارکردگی“
- الف۔ شہباز ملک ہوراں نے پہلے سال اول رہ کے علامہ علاؤ الدین صدیقی (وائس چانسلر) میرٹ سکلرشپ حاصل کیتا تے فائل امتحان وچ اول درجے وچ یونیورسٹی وچ دو جی پوزیشن حاصل کیتی۔ داخلے توں پہلاں ایم۔اے (پنجابی) دا نصاب بنان والی کمیٹی وچ مشیر پاروں حصہ لیا۔ (اتھا کار)
- ب۔ پہلاں شہباز ملک ہوراں دی تقرری جز وقتی لیکچرار پاروں ۱۱۔نومبر ۱۹۷۵ء نون ہوئی جو ۶۔اکتوبر ۱۹۷۶ء تیک رہی۔ (اتھا کار)
- پ۔ ہن کتاباں دی گنتی تیتی ہو گئی اے۔ ۳۲ ویں کتاب پنجابی کہادتاں (۲۰۰۳ء) تے ۳۳ ویں سیانے کہندے نیں (۲۰۰۶ء) اے۔ (اتھا کار)
- ت۔ چار ہور کتاباں نون ہمیری ایوارڈ، جام درک ایوارڈ، عبداللطیف بھٹائی ایوارڈ تے مسعود کھدر پوش ایوارڈ وی ملے نیں۔ (اتھا کار)

(Pride of Performance) نال نوازیا گیا ہے۔ ایہہ ایوارڈ صرف ڈاکٹر شہباز ملک نوں ہی نہیں ملیا سگوں ایس ایوارڈ دے روپ وچ پنجابی بھاشا (زبان) اتے ساہت (ادب) دی پاکستان وچ قومی پدھرتے مانتا وی ہوئی ہے۔ (ٹ)

ڈاکٹر شہباز ملک دیاں پستکاں (کتاباں) وچوں کجھ چوٹیاں ایس پرکار (طرح) ہن:

پدھرے راہ (۱۹۶۱ء)، چانن (۱۹۶۲ء)، اجوکی کہانی (۱۹۶۲ء)، سویانے اکومت (۱۹۶۷ء)، منہ آئی گل (۱۹۷۶ء)، پنجابی لسانیات (۱۹۷۷ء، ۱۹۸۹ء، ۱۹۹۶ء)، ساڈے اکھان (۱۹۷۸ء-۲۰۰۳ء)، نتارے (۱۹۷۹ء)، ادبی مہکاں (۱۹۸۰ء)، آزادی دے مجاہد لکھاری (۱۹۸۱ء)، تنقیدی وچار (۱۹۸۱ء)، جنگ نامہ پیر محمد کاسی (۱۹۸۲ء)، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب (۱۹۸۳ء)، مولوی احمد یار: فکر تے فن (۱۹۸۳ء)، گوڑ (۱۹۸۵ء)، کسی پنوں حافظ برخوردار مسلمانی (۱۹۸۷ء)، کسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا (۱۹۸۸ء)، نویں ورتے (۱۹۸۸ء)، پنجابی ادبی جائزے (۱۹۸۹ء)، پنجابی کتابیات جلد-۱ (۱۹۹۱ء)، وچار (۱۹۹۲ء)، پنجابی ادب تے منزل پاکستان (۱۹۹۵ء)، میریاں بھارت پھیریاں (۱۹۹۶ء) آدی (وغیرہ)۔ ایس وچوں سبھ توں آخری اوس دیاں دو بھارت پھیریاں اتے ادھارت (مشمتمل) اک سفر نامہ ہے جد کہ باقی ساریاں دیاں ساریاں پنجابی ساہتک (ادبی) کھوج اتے کسے حد تک آلوچنا (پرکھ) دیاں ہن۔ ایس ویروے توں سپشٹ (ظاہر) ہے کہ ڈاکٹر شہباز ملک دا کھوج دا کم کناں بھرواں اتے بہوں دشاولی (ودھ پہلو) ہے۔

ڈاکٹر شہباز ملک دیاں پستکاں (کتاباں) نوں موٹے طور تے پٹھ لکھے ست ورگاں (ھیاں) وچ ونڈیا جاسکدا ہے:

- (۱) تحریک پاکستان تے پنجابی ادب
- (۲) ساہت (ادبی) اتہاس (تاریخ) اتے تذکرے
- (۳) سنیادن (تدوین) اتھوا (یعنی) سودھکاری
- (۴) بھاشا وگیان (لسانیات)
- (۵) لوک ساہت (ادب)
- (۶) پستک سوچی (کتاب واقفی)
- (۷) کھوج اتے آلوچنا تمک (تنقیدی) لیکھاں دے سنگرہ (مجموعے)

ٹ۔ ایدوں پہلاں ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نوں ۱۹۹۳ء داوشو (عالمی) پدھر دا پنجابی ساہت اکادمی، لدھیانہ (بھارت) دا دھالیوال ایوارڈ ملیا۔ (اتھاکار)

تحریک پاکستان اتے پنجابی ادب ورگ (حصے) وچ اوس دیاں تن کتاباں، ”آزادی دے مجاہد لکھاری“، ”تحریک پاکستان اور پنجابی ادب“ اتے ”پنجابی ادب تے منزل پاکستان“ نیں۔ ایہناں تئاں پستکاں (کتاباں) وچ اوہناں ساہتکاراں (لکھاریاں) دی چرچا ہے جہناں نے پاکستان دے وچار اُتے مسلماناں ولوں پاکستان پراپت (حاصل) کرن دے حق اتے جدو جہد نوں کو تا (شاعری) یاں وار تک (نثر) دے مادھیم (ذریعے) راہیں اجاگر کرن دی کوشش کیتی۔ ڈاکٹر ملک دی نظر وچ پاکستان جہاد دا رستہ ہے جس کر کے ساہتکار (لکھاری) مجاہد لکھاری ہن۔ ساہت اتہاس (ادبی تاریخ) جاں تذکریاں دے ورگ (حصے) وچ ”جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ“، ”منہ آئی گل“ اتے ”پنجابی ادبی جائزے“ رکھیاں جاسکدیاں ہن۔ ڈاکٹر شہباز ملک دا سبھ توں وڈا کم سنپادن (تدوین) دا جاں سودھکاری دا ہے۔ ایس وچ اوس دیاں کتاباں ہن: ”پکی روٹی“ (جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ)، ”جنگ نامہ پیر محمد کاسی“، ”سی پنوں حافظ برخوردار (مسلمانی)“ تے ”(رابنجا)“، ”راقب قصوری دیاں نعتاں“ آدی (وغیرہ)۔ ”پکی روٹی“ دی بھومیکا (دیباچہ) وچ اوس نے مدھکالین (درمیانی دور)، پنجابی وار تک (نثر) دی روایت اُتے چرچا کر دیاں ”پکی روٹی“ دا ایس وچ ستھان (تھاں) منہجیت (مقرر) کرن دا یقین (جتن) کیتا ہے۔ شرع (فقہ) بارے پنجابی وار تک (نثر) وچ بہت گھٹ سمگری (مواد) ملدی ہے۔ ایس کر کے ایس پستک (کتاب) دا اپنا مہتو (اہمیت) ہے۔ ”جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ“ وچ جتھے مرثیے دا پر بانگ (مستند) پاٹھ (متن) سودھ کے دتا ہے او تھے نال ہی پنجابی مرثیے دا اتہاس (تاریخ) وی ایکن دی کوشش کیتی گئی ہے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہمیشاں نویاں لہنتاں دی ٹوہ وچ رہندا ہے۔ کسے اک چیز بارے سراغ ہتھ لگن تے اوہ اوس سراغ دی مدد نال اگے ودھدا جاندا ہے۔ انج بہت واری متھے ہوئے ٹکانے تے وی پنج جاندا ہے۔ ”جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (۱۹۷۴ء) وچ جد اوس نے بھاویں ودھیرے کم مقبل تے اوس دیاں رچناواں بارے ہی کیتا ہے پر اوس نوں اک ایجھے جنگ نامے دی ٹوہ ملی جو مقبل توں وی پہلاں لکھیا گیا سی پر او دوں اوہ جنگ نامہ مکمل روپ وچ اوس دے سامنے نہیں سی۔ اوس دی جستجو جاری رہی تے آخر اوس نے پیر محمد کاسی دا جنگ نامہ لہہ ہی لیا۔ اپنے ایس کھوج سفر توں جانوں کراؤندا اوہ اپنی نویں لہنت ”جنگ نامہ پیر محمد کاسی“ دی بھومیکا (دیباچہ) وچ لکھدا ہے: ”جنگ نامہ پیر محمد کاسی بارے سبھ توں پہلی دس محترم احمد حسین قریشی قلعہ داری ہوراں ۱۹۶۴ء وچ پائی سی تے ”در مقتل امام حسین“ وچوں چوداں شعروی نمونہ کلام پاروں سامنے لیاندے سن۔ ورتمان لیکھک (شہباز ملک) نے پیر محمد کاسی دا ذکر ”جنگ نامہ مقبل

تے پنجابی مرثیہ“ وچ پیر محمد کاسی دے جگنماے دے لہھے دو ورقیاں دے حوالے نال کیتا سی جہناں وچ لکھت دا سال لکھن والے دا ناں، لکھاری دا تھاں نکانہ درج سن۔ ایہہ مکمل قلمی نسخہ نہ تے احمد حسین قلعہ اری ہوراں کول موجود سی تے نہ ہی ورتمان لیکھک (شہباز ملک) کول۔ ایس لئی پورے جگنماے بارے گل اگے نہ ٹرسکی۔ پیر محمد کاسی دے جگنماے دے مکمل قلمی نسخے تیکر ورتمان لیکھک دی رسائی ڈاکٹر محمد باقر راہیں ہوئی۔ پنجابی ادبی اکیڈمی دیاں کتاباں دی تفصیلی فہرست دے مطالعے ویلے اک جگنماہ تاج محمد دے (ناں) تحت درج کیتا گیا سی۔ لیکھک (شہباز ملک) نے کیوں جے جگنماے تے مرثیے تے کم کیتا سی ایس لئی ذہن وچ آیا کہ تاج محمد تے پیر محمد کاسی دے پیر دا ناں سی۔ کتے ایہہ پیر محمد کاسی دا جگنماہ تے نہیں؟ جدوں مطلوبہ قلمی نسخہ ویکھیا تاں ایہہ پیر محمد کاسی دا جگنماہ نکلیا۔“ (۱)

پیر محمد کاسی دے جگنماے دا پاٹھ زردھارن کرن (متن سودھن) توں علاوہ ڈاکٹر شہباز ملک نے ایس دی اک وسرت (مبسوط) بھومیکا (دیباچہ) وی لکھیا ہے۔ اوس دی کھوج مطابق ایہہ جگنماہ ہن تک دے پراپت (ملدے) جگنمایاں وچوں سبھ توں پہلا ہے اتے ایس لحاظ نال پہلا ہے۔ اوہ لکھدا ہے ”مکدی گل اے کہ پیر محمد کاسی دا ایہہ جگنماہ کربلا ہُن تیکر دی کھوج موجب پہلا باقاعدہ جگنماہ اے۔ ایہہ مرثیے دے الیے (دکھانت) تے رزمیہ (بیرتا) دونویں رنگ رکھدا اے۔ پیر محمد کاسی دا بیان سمو لپا ادبی اے ایسے لئی اوس نے کئی من وچار گلاں ایہدے وچ لیاندیاں نیں۔ کئی قسم دیاں متھاں کتھانک روڑیاں نیں۔ ایس کچھوں ایہہ لکھت پنجابی دے قصہ ادب نال اپنے آپ نوں جوڑ دی (نظر آؤندی) اے۔ نال ایس دا تعلق پنجابی دیاں واراں نال وی جُودا اے۔ پھیر جدوں اسی ایہدے وچ دے (رٹا) دے رنگ ول دھیان مارنے آں تے ایہہ سانوں اک وکھرا ای رنگ بن کے اپنے آپ مرثیے دی اپنے توں پہلاں تے بعد دی روایت نال جوڑا وِسدا اے۔ ایس حوالے نال پیر محمد کاسی دی ایہہ لکھت اک پاسے اورنگ زیب عالمگیر دے زمانے دے پنجابی ادب دا نمونہ لگدی اے تے دوجے پاسے پنجابی دی مسلمانی روایت دا نمونہ ہیرا تے پتا۔“ (۲)

بھاشا و گیان (لسانیات) دے کھیتر وچ بھانویں اوس دی اکواک کتاب ”پنجابی لسانیات“ ہی آؤندی ہے پر ایس وچ پنجابی بھاشا (زبان) دے پچھو کڑ بارے کجھ اجہیاں دھارناواں (وچار) ہن جہناں کر کے ایس دی بھارتی پنجابی بھاشا و گیانیاں (لسانیات دے ماہراں) دی ایس دھارنا (وچار) کہ پنجابی دا پچھو کڑ سنسکرت نال جُودا ہے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ایس دے الٹ جا کے پنجابی دا سنبندھ (جوڑ میل) دراوڑی بھاشا (زبان) پر یوار (خاندان) نال جوڑا

ہے۔ اوہ پنجابی لکھن لئی فارسی لپی نوں گورکھی نالوں وی ودھ و گیا تک (سائنسی) اتے آسان من دا ہے۔

لوک ساہت (ادب) دے کھیتر وچ اوس دیاں تن کتاباں ہن: ”سوسیانے اکومت“، ”ساڈے اکھان“ اتے ”پنجابی کہاوتیں“۔ ”سوسیانے اکومت“ وچ پہلاں ڈاکٹر وحید قریشی دی سنکھپ (مختصر) بھومیکا (دیباچہ) ہے اتے فیر شہباز ملک ولوں اکھاناں اتے محاوریاں دی اہمیت بارے چرچا ہے۔ اوس دی دوجی کتاب ”پنجابی کہاوتیں“ اردو وچ ہے۔ (ج) جس دے ارنجھ (شروع) وچ ”کہاوتیں لوک دانش کے خزانے“ دے سر لیکھ نال شہباز ملک دی بھومیکا (دیباچہ) وجوں دتا لیکھ ہے۔ ایس توں مگروں ڈکھرے سر لیکھاں، خاندانی رہن سہن، آپسی سبندھ، سماجی اخلاق، مہمان نوازی، دھارمک وشواس (مذہبی عقیدے)، رساں رواج، اچھائی برائی، کھیتی، پار، موسم اتے رُتاں، عورت آدی (وغیرہ) نال سبندھت (جڑے) اکھان درج کیتے گئے ہن۔ ”ساڈے اکھان“ وچ فارسی اکھر کرم (الف بائی) انوسار (موجب) گھٹوگٹ پنج ہزار اکھان اتے اوہناں دا ویروا درسایا گیا ہے۔ اکھاناں توں پہلاں سولاں صفیاں دا اک بھرواں مضمون وی ہے۔ (ج)

پستک سوچی دے ورگ (حصے) وچ اوسدی اک وڈھ اکاری پستک ”پنجابی کتابیات (جلد ۱) آؤندی ہے۔ اصل وچ ایہہ چار کتاباں دا سنگرہ (مجموعہ) ہے جس وچ فارسی لپی وچ چھپیاں ساڈے باراں ہزار کتاباں دے اندراج ہن۔ ایس پستک نوں تیار کردیاں ملک نے ۲۸ ورہے لائے اتے اپنے ولوں ۳۰- اپریل ۱۹۹۱ء تک مکمل کرن دا پتین (جتن) کیتا۔ ایس کتاب بارے عین الحق فرید کوٹی نے لکھیا ہے ”کتابیات اک اوہ شیشہ ہے پئی جیہدے راہیں ایس اپنے پچھوکر دی علمی ادبی روایت، اپنی تاریخ، اپنی تہذیب اتے ثقافت دا عکس ویکھ سکدے ہاں“۔ نیچے (بے شک) ہی ایہہ اک حوالہ پستک ہے۔ (ج)

کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) لیکھ سنگرہ (مجموعے) وچ ڈاکٹر ملک دیاں پستکاں (کتاباں) ہن: ”نتارے“، ”گوڑا“، ”مولوی احمد یار: فکر تے فن“ تے ”وچار“۔ ”نتارے“ وچ ۲۲ لیکھ ہن

ج۔ ایہہ ہن ”پنجابی کہاوتاں“ (۲۰۰۳ء) دے رُوپ وچ وی چھپ گئی اے۔ (اتھا کار)

ج۔ ”ساڈے اکھان“ (دو جا ایڈیشن ۲۰۰۳ء) چھپ چکیا اے۔ جس وچ اٹھ ہزار اکھان تے اوہناں دا ویروا اے۔ (اتھا کار)

ج۔ پنجابی کتابیات دی اچ کل دوجی جلد تیار ہو رہی اے جس وچ ہن تیکر دس ہزار کتاباں دے اندراج ہو چکے نیں۔ (اتھا کار)

اتے ”گوپز“ وچ ۳۵ ”وچار“ وچ ۱۹ لیکھ ہن۔ ”مولوی احمد یار: فکرتے فن“ اوس دے پی ایچ ڈی دی کھوج پر بندھ (تحقیقی مقالہ) پرکاشت (چھپیا) رُوپ ہے۔ جو بہت محنت اتے ٹھ بھج کرن مگروں لکھیا گیا۔ ڈاکٹر شہباز ملک دی منوت (مننا) ہے۔ جو بہت درست وی ہے کہ پنجابی ساہت (ادب) اتہاساں (تاریخاں) اتے تذکریاں وچ مولک (بنیادی) کھوج ابھاد (ناپید) ہے اتے بہتا کم مکھی تے مکھی مارن والا اتے ڈنگ ٹاؤ ہی ہے۔ ایس لئی پہلاں مول سردتاں (سومیاں) تک پہنچ کر کے اوہناں بارے واقفیت حاصل کر لئی جاوے تاں جو کچے روپ وچ اوہناں نوں بن دے سے وچ رکھ کے وچاریا جاسکے۔ ڈاکٹر ملک دی آلوچنا (پرکھ) ودھیرے کر کے پر بھاد وادی (تاثراتی) ہے۔ پنجابی دا پہلا سند یافتہ استاد ہون کر کے اوس دے لیکھاں دیاں پستکاں وچ اکادمک قسم دی آلوچنا (پرکھ) وی ہے جو ودھیارتھیاں (پڑھیہاراں) دیاں لوڑاں سارن والی ہے۔ ایہہ ڈاکٹر شہباز ملک دی مجبوری وی سی اتے کادمک پرتی بدھتا (دانائی) وی۔

ڈاکٹر شہباز ملک دے اکادمک تردد دا اک ہور کھیتر پنجاب یونیورسٹی دلوں پرکاشت کیتے (چھاپے) جاندے کھوج پتر ”کھوج“ دا لگاتار ۱۹- ورھے کیتا گیا سنیادن (ایڈیٹنگ) ہے۔ اوہ مول روپ وچ اک کھوج کار ہے ایس لئی ”کھوج“ دے انکاں (شماریاں) وچ اوہی لیکھ شامل کردا رہیا ہے جہناں وچ کھوج دا انش (پہلو) ودھیرا سی۔ بھلے وِسرے لیکھکاں نوں پرکاش (چھاپے) وچ لیونا، الپ (چھپے) چرچت (مشہور) لیکھکاں بارے ہور چرچا کرنی اتے گیات (گزرے) لیکھکاں بارے پراپت (ملدے) تتھاں (سٹیاں) دی روشنی وچ سودھ اوس دا بنیادی آشا (چاہت) ہے۔

ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج پرکھ اتے آلوچنا تمک (تنقیدی) لیکھاں دی اک پستک (کتاب) ”نتارے“ ملدی ہے جس دی بھومیکا (دیباچے) وچوں اسیں اوس دی آلوچنا (تنقید) شاستر دے نیم (اصول) پچھان سکدے ہاں۔ ایس دی بھومیکا (دیباچے) وچ اوہ لکھدا ہے ”اجو کے دور دے ترقی وندادباں وچ کھوج تے پرکھ دے عملوں نے اپنے اپنے دکھ مہاندے پکھوں اپنی حیثیت منوالئی اے۔ بھانویں ایہناں دا جوڑ میل اک دو بے نال ودھیرا اے۔ گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نثر دی اے کہ ایہناں دے کڈھے سٹے تے ایہناں دے کیتے نتارے کسے تھانویں اپڑ کے ادب دے قاری (پاٹھک) لئی اجیہا مواد (سمگری) مہیا کردے نیں جیہڑا کسے لکھت دی قدر و قیمت سمو لچے پکھوں نکھیرن لئی ودھیری مدد دیندی اے۔ تنقید دے معنے نقداں نتارے دے نیں یاں پھیر ایہہ کہ ادبی تنقید کسے ادب پارے نوں دیکھ پرکھ کے

اوہناں قدراں قیمتاں تے اوہدے وچ دے چنگ مند، حسن تے کوجھ دا نتارا کرن دا ناں اے۔ پر حقی گل ایہہ اے کہ تنقید تے علم دا تخلیق وانگ کوئی حد بنا نہیں۔ اجو کے دور وچ تنقید دے ودھیرے دبستان (سکول جاں پدھتیاں پڑنالیان) ہوند وچ آچکے نیں۔ کتے سائنٹفک پرکھ، کتے تاثراتی (پر بھاو وادی) پرکھ اے تے کتے تاریخی تنقید، کتے تجزیاتی (ملنکن) تنقید اے تے کتے فلسفیانہ تے نفسیاتی (منو گیانگ) پرکھ۔ کتے تقابلی (تلناتمک) تنقید اے تے کتے جمالیاتی (حسن وادی) پرکھ۔ ایہتوں تیک کہ مارکسی پرکھ وی موجود اے۔ پہلے ڈھنگ وچ تنقیدی اصولاں تے بحث ہوندی اے جدوں کہ دوجے وچ ایہناں ہی اصولاں نوں ذکر کیتے ہنناں دبستاناں دے چانے وچ کسے فن پارے تے لاگو کیتا جاندا اے۔ اج دی تنقید وچ پرکھن والے نوں کسے ادب پارے بارے ایس گل دا نتارا کرنا پیندا اے کہ علم تے ادب دی پھلیری ریت وچ تے اجو کے دور وچ اوس دا تھاں کیہڑا اے؟ لکھت وچ کیتیاں گمیاں گلاں دا جوڑ میل اوس دے اصل موضوع نال کنناں اے؟ ایس سلسلے وچ تنقید کرن والا لکھاری دی ذات، اوس دے ماحول تے زمانے نوں وی دھیان وچ رکھدا اے۔ کجھ لوک ادب پارے نوں اج دے حوالے نال مہمی ویکھدے نیں پر میری ذاتی رائے وچ ۱۶ویں صدی دے ادب پارے نوں ویہویں صدی دے ماحول موجب پرکھنا زیادتی اے۔ ہاں ایس سلسلے وچ اج دے حوالے نال ۱۶ویں صدی دے پنجابی ادب وچوں اوہناں قدراں دا نکھیرا تے نتارا کیتا جاسکدا اے جیہڑیاں اج دیاں وی قدراں یاں قیمتاں اکھواسکدیاں نیں۔ (۳)

آلوچنا (پرکھ) بارے جیہڑے وچار ڈاکٹر ملک نے اُپرلی تک وچ پرگٹائے (ظاہر کیتے) ہن۔ اپنیاں پستکاں وچ اوہناں وچوں کئی اوس نے اپنی آلوچنا (پرکھ) وچ عمل وچ وی لیاندے ہن۔ ڈاکٹر ملک دی آلوچنا (پرکھ) ودھیرے کر کے پر بھاو وادی (تاثراتی) ہے۔ ایس توں بنا اوہ کسے وی لیکھک یاں اوس دی رچنا نوں سمکالی (ہم عصر) ماحول اتے سے وچ رکھ کے ویکھدا پرکھدا ہے۔ ”مولوی احمد یار: فکر تے فن“ اوس دے پی ایچ ڈی دا پرکاشت (چھپیا) کھوج پر بندھ (تحقیقی مقالہ) ہے۔ ایس دے پہلے ادھیائے (باب) دا سر لیکھ (عنوان) مولوی احمد یار دے زمانے دا سیاسی، سماجی، اقتصادی (آرتھک) تے ادبی پس منظر“۔ (۴)

ڈاکٹر شہباز ملک دے کھوج تے آلوچنا (پرکھ) تردد دا اک کچھ اوس ولوں پنجاب یونیورسٹی لاہور ولوں پرکاشت کیتے جاندا رسالے ”کھوج“ دا لگاتار ۱۹- ورہے کیتا گیا سنپادن (ایڈیٹنگ)

84257

ہے۔ ایس رسالے وچ جتھے اوس دے اپنے کجھ لیکھ شامل ہن اوتھے ایہہ اوس دے آلوچنا (پرکھ) وژن (vision) دا ثبوت وی ہے۔ ڈاکٹر شہباز ملک لئی کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) سمرتھک (ذو معنی) شبد ہن اتے دوہاں درمیان جس قسم دا نکھیرا اج ایس کرن ول رُچت (راغب) ہاں اوہ اجیہا نہیں کردا۔ اوہ چاہندا ہے کہ پہلاں سرود۔ سمگری (مواد) تیار ہو جاوے باقی کم بعد وچ ہوندا رہے گا۔ کھوج دے ۳۲ ویں انگ (شمارے) وچ ڈاکٹر شہباز ملک ایس رسالے دے سفر ول اک پچھل جہات پا کے ویکھدا ہے اتے ایہہ پرکھن دی کوشش کردا ہے کہ ”کھوج“ جہاں لُچیاں، لوڑاں، اکا نکھیاواں (اندازیاں) اتے سنادکی (ایڈیٹنگ) نیتی (اصل مقصد/پالیسی) نوں لے کر تریا سی اوس اُپر کناں کو پابند رہیا ہے اتے نال ایس گل دے ملنکن (تجزیے) ول رُچت (راغب) وی دکھائی دیندا ہے کہ ایس نے پاکستان وچ پنجابی ساہت (ادب) دی کھوج / پرکھ، آلوچنا (پرکھ) وچ کناں کو حصہ پایا ہے؟ آتم وشلیشن (خود احتسابی) وچوں اوس نوں ایس گل دی تسلی ہوندی ہے کہ ”کھوج“ سچے سچے متھی ہوئی اکادمک منزل ول ودھ رہیا ہے اتے ایس دے من اچھت (من چاہے) نتیجے وی سامنے آؤنے شروع ہو گئے ہن۔

آخر تے ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج بارے سٹیاں دے روپ وچ کجھ گلاں کیتیاں جا سکدیاں ہن۔ سبھ توں پہلی ایہہ ہے کہ اوہ مول روپ وچ اک کھوج کار ہے۔ نویں لیکھک، نویاں رچناواں اتے نویاں ساہتک (ادبی) پرپراواں (روایتاں) سبدھت (جُوے) تتھاں (سٹیاں) دی کھوج بھال اوس دا پہلا تے آخری عشق ہے۔ کھوج وچ ہی سچ روپ وچ اوس دیاں آلوچنا تمک (تنقیدی) دھاراواں (سوچاں) چھپیاں ہوئیاں ہن۔ پنجاب یونیورسٹی لاہور دے پنجابی وبھاگ (شعبہ) وچ رہندیاں اوہ لگاتار بھارتی پنجابی ودواناں (دانشوراں) دے سنرک (رابطے) وچ رہیا۔ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ توں اوس نے پنجابی پرویشکا دا امتحان وی پاس کیتا۔ اتے جنی روانی نال اوہ گورکھی پڑھ تے لکھ سکدا ہے شاید ہی کوئی پاکستانی لکھ پڑھ سکدا ہووے۔ اوس دیاں کتاباں وچ بھارتی ودواناں (دانشوراں) دیاں لکھتاں دے حوالے عام ہی مل جاندے ہن۔ اجیہا کر کے ڈاکٹر شہباز ملک بھارتی ودواناں (دانشوراں) نال اک سنواد (باخبری) دا رشتہ وی قائم کرنا لوچدا ہے۔

حوالے اتے ٹیپیاں

- ۱۔ جگنامہ پیر محمد کاسی، بھومیکا (دیباچہ)، پٹنا (صفحہ) ۱۵
- ۲۔ اوبی، پٹنا (صفحہ) ۳۲، ۳۱
- ۳۔ نثارے، پٹنا (صفحہ) ۱۰، ۹
- ۴۔ مولوی احمد یار: فکر تے فن، پٹنا (صفحہ) ۲۱-۳۰

(اتھا: نذیر احمد قریشی)

(بشکریہ: ماہنامہ پنجابی دنیا، پٹیالہ (بھارت) مئی ۲۰۰۶ء،

ماہنامہ لہراں، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۶ء)

پہلی گل

روپ رنگ (کھوج تے پرکھ) مجموعی پکھوں میری ۳۴ (چوتھویں) تے مقالیاں تے مضموناں دے مجموعیاں دے حوالے نال میری ۶ (چھویں) کتاب اے۔ بتی ادھی صدی وچ میں گھٹ وگھٹ ۳۰۰ (تین) سو مقالے مضمون اڈو اڈ رسالیاں، اخباراں وچ لکھے تے چھاپے نیں۔ چھیمایہی ”کھوج“ (شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی) دا بانی مدیر وی بنیا تے ۳۸ (اٹھتی) شمارے وی شائع کیتے۔ جہاں وچ قلمی نسخہ نمبر (۱۹۸۲ء) تے شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی دا سلور جوبلی نمبر (۱۹۹۵ء) وی شامل نیں۔ اک کتاب گلاں ڈاکٹر شہباز دیاں (انٹرویو) جس ڈاکٹر شہباز ملک، وچ ”شہباز نامہ“ (آپ لکھی جیونی نامکمل) وی تے مولوی احمد یار: فکر تے فن، دے سرنانویں تے کھوج لیکھ لکھ کے پاکستان وچ پنجابی دی پہلی ڈاکٹریٹ وی حاصل کرن دا اعزاز ملیا۔ پھیر ایہہ کہ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی وچ پہلا باقاعدہ لیکچرار (۱۹۷۶ء) بن کے اگوں اولیت حاصل کردا پہلا پروفیسر (گریڈ: ۲۰) بنیا۔ گھٹ وگھٹ ۱۸ ورھے شعبہ پنجابی دی سربراہی دا شرف ملیا ایہہ سبھ کجھ اللہ تعالیٰ دی توفیق نال ہویا۔

جس ڈاکٹر شہباز ملک: پراگا: اتوں (۱۵ اکتوبر ۱۹۹۲ء توں جون ۲۰۰۳ء) دا چھپنا میرے پنجابی زبان تے ادب بارے کیتے کم دی سلاہنا اے (ایس دے نظم تے نثر دے دو انتخاب ۲۰۰۸ء وی چھپ چکے نیں)۔ میری شخصیت تے فن بارے دو کتاباں، پنجابی ادب تے ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۲ء تے ڈاکٹر شہباز ملک (فن تے شخصیت) ۱۹۹۲ء وی چھاپے چڑھ چکیاں نیں جدوں کہ واصف بڈیانوی ولوں دو کتاباں، ڈاکٹر شہباز ملک سی حرنی، ۱۹۹۲ء تے، شمار اعزازاں دے ۲۰۰۲ء وی شائع ہوئیاں۔ پنجابی زبان تے ادب واسطے میریاں ادھی صدی دیاں خدماتاں نوں منھ رکھ کے صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان ولوں صدارتی اعزاز برائے حسن کارکردگی ۲۰۰۳ء وی ملیا۔

ایہہ سب اللہ تعالیٰ دی کرم نوازی اے۔ میں ہمیشہ اللہ تعالیٰ کولوں چنگا کم کرن دی توفیق منگی اے جو منگیا اے اللہ تعالیٰ دی ذات بابرکات کولوں منگیا اے۔ ۲۰۰۷ء وچ حج بیت اللہ شریف ادا کرن دے بعد مدینے شریف نبی آخر الزمان سرور کائنات، فخر موجودات حضرت محمد

صلی اللہ علیہ وسلم دے روئے مبارک تے حاضری ویلے نعتیہ سلام لکھ کے پیش کیتا عاجزی نال حضور
پُر نور صلی اللہ علیہ وسلم توں شفاعت دا طلبگار ہو یا:

۔ میں عاجز آں شہباز بندہ نما
میں عملوں نما تے کرموں نما
شفاعت تہاڈی دا طالب نما
تساں نظر کرنی تاں جنت نوں جانا

نال ای عاجزی نال اللہ تبارک و تعالیٰ کولوں اپنے پیارے حبیب نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ
علیہ وسلم دے روئے دی برکت صدقے اپنے لکھے حرفاں دی وقعت وچ وادھے دا ترلا وی پایا:

۔ نبی پاک عالی دے روئے دی برکت
میرے لکھے حرفاں دی ودھ جائے وقعت

(مدینہ شریف ۹-جنوری ۲۰۰۸ء)

میرا ایمان اے کہ انسان دے ہر چنگا کم کرن دی توفیق اللہ تبارک و تعالیٰ دیندا ہے تے
کیتے کم نوں عزت، وقعت تے توقیر وی اللہ تبارک و تعالیٰ دی کرم نوازی نال ملدی اے۔ ایس لئی
توفیق اللہ تعالیٰ کولوں منگدیاں رہنا چاہیدا اے تے عزت، وقعت تے توقیر ملن تے اللہ تبارک
و تعالیٰ دا شکر گزار ہونا چاہیدا اے۔

اپنی حیاتی دے پچھو کڑ ول جھاتی پانا آں تے اپنے لکھن پڑھن ول آؤن بارے سکول
پڑھدیاں اپنے اٹھویں جماعت وچ اردو دے مضمون وچ اول آؤن ول دھیان جاندا اے۔
نویں دسویں وچ آیا تے اٹھویں وچ اردو دے مضمون وچ اول آؤن پاروں استادان نے بزم
ادب و ح حصہ لین لئی پریریا، ایس دے پھل سروپ میں نظماں، نعتاں، لطیفے سناندا۔ حوصلہ ودھیا
تے کوئی نکا جیہا سکٹ (Skit) جوڑ کے کرداراں دے روپ وچ پیش کر دیندا، مکالمے عام کر کے
پرچیاں اُتے لکھ کے منڈیاں نوں ونڈ دیندا انج میٹرک کرن توں پہلاں ای غیر نصابی (ادبی)
سرگرمیاں وچ حصہ لینا شروع کر دتا سی۔ ایسے حوالے نال غیر نصابی (ادبی، علمی) کتاباں پڑھن دا
چسکا وی پے گیا۔

میٹرک کر کے سکولوں و پہلا ہو یا تے نال ای ماڈی جیہی نوکری مل گئی۔ بوجھا وی کتاباں
خریدن جوگا ہو گیا۔ مینوں یاد اے کہ ایسے دور وچ ای مینوں اپنی ذاتی لائبریری بنان دا شوق ہو یا
تے حتی گل ایہہ اے کہ میری موجودہ وڈی ذاتی لائبریری دا مدھ او سے دور (۱۹۵۵-۵۶ء) وچ ای
بجھا۔ ایہہ لائبریری میری عمر، تعلیم، آمدنی تے حیثیت دے نال نال چنگے توں چنگا روپ اختیار کردی

گئی تے اج اللہ تعالیٰ دے فضل تے کرم نال ہزاراں دی گنتی نال اہم نادر نایاب کتاباں دی باقاعدہ کیٹا لاگ والی ذاتی لائبریری بن چکی اے۔ اک ایہدا حصہ قلمی نسخیاں تے میرے ول آئے ذاتی خطاں دا وی اے، قلمی نسخے تے اپنے زیادہ نہیں پر میرے ول آئے ذاتی خطوط، نوں نمبر لکھیاں چوداں (۱۴) جلداں میرے واسطے انتاں دا قیمتی سرمایہ نیں ایہناں وچ خط نمبر ۱۱- جولائی ۱۹۵۷ء دا اے تے خط نمبر ۳ محمد آصف خان دا ۱۰- جون ۱۹۵۸ء دا اے، خطاں دا سلسلہ اج تیکر جاری اے۔ ایہناں نوں باقاعدہ نمبر لا کے کیٹا لاگ کیٹا جاندا اے ایہناں خطاں وچ خاص کر کے پنجابی زبان تے ادب نال جڑیاں اہم شخصیتاں دے خط وی نیں پڑھن والیاں دی دلچسپی واسطے ایہناں وچوں صرف دس ملکی تے دس غیر ملکی اوہناں شخصیتاں دے ناں درج کر رہیاں آں جیہڑیاں اج ساڈے وچ نہیں:

ملکی شخصیتاں

(۱) ڈاکٹر فقیر محمد فقیر	(۲) محمد آصف خان	(۳) شریف کنجاہی
(۴) دائم اقبال دائم	(۵) اشفاق احمد	(۶) سجاد حیدر
(۷) عین الحق فرید کوٹی	(۸) ڈاکٹر محمد اسلم رانا	(۹) اقبال صلاح الدین
(۱۰) سرفراز حسین قاضی		

غیر ملکی شخصیتاں (بھارت)

(۱) پروفیسر پریم سنگھ	(۲) ڈاکٹر پیار سنگھ	(۳) ڈاکٹر ہر کیرت سنگھ
(۴) ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ	(۵) شمشیر سنگھ اشوک	(۶) پیارا سنگھ داتا
(۷) ڈاکٹر سادھو سنگھ ہمدرد	(۸) درشن سنگھ آوارہ	(۹) ڈاکٹر پرمندر سنگھ
(۱۰) ڈاکٹر مان سنگھ (امرت)		

زندہ شخصیتاں نوں رب تعالیٰ لمی حیاتی تے صحت دیوے جیہڑے خط اوہناں لکھے محفوظ ہوئے اگوں وی ایہو ارادہ اے۔ میری ایہہ ذاتی لائبریری ہمیش میرے گھر دا اہم حصہ ہوندا اے۔ میرے آبائی مکان سلطان پورے توں ٹر کے کرائے دے مکان ویسٹ ووڈ کالونی ایہہ لائبریری اٹھویں تھاں آئی اے لائبریری بارے اپنی گل دس دینی مناسب اے کہ مینوں پنجابی زبان تے ادب بارے کسے وی موضوع اُتے کم کرن لکھیاں ہووے کسے لائبریری وچ جان دی گھٹ ای لوڑ پیندی اے۔

گل ہو رہی سی میرے شروع دے دور دی کہ کتاباں خریدن پڑھن تے اپنی ذاتی لائبریری بنان دے شوق دی، کتاباں پڑھدیاں پڑھدیاں آپ وی لکھن دا شوق پنگریا، کجھ لکھتاں اوس دور دے رسالیاں وچ چھپن نال حوصلہ ودھیا ڈھلیاں لکھتاں لاہور دے اردو رسالے ماہنامہ ”چودھویں صدی“ تے ماہنامہ ”پنجابی“ (ایڈیٹر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر) وچ چھپیاں-۱۹۵۸ء وچ) اکھان، اکٹھے کرن دا اعلان کیا۔ ۱۹۵۹ء وچ امتحان فاضل پنجابی پاس کرن توں بعد دو سال (۱۹۶۰-۶۱ء) پنجابی پڑھائی، پھیر چھڈ کے تصنیف تالیف وچ رجھ گیا۔ کتاباں پدھرے راہ (۱۹۶۱ء) چانن (۱۹۶۲ء) اجوکی کہانی (۱۹۶۲ء) سوکھے پینڈے (۱۹۶۲ء) تے راہے راہ (۱۹۶۳ء) چھپ گئیاں۔

ڈاکٹر سید اختر حسین اختر، جیہڑے پچھلے ۴۰ ورہیاں توں ماہنامہ ”لہراں“ لاہور مسلسل شائع کر رہے نیں اپنے اک مضمون وچ اوس دور دیاں یاداں تازیاں کردیاں لکھیا اے:

”ماڈرن ڈگری کالج (لاہور) جنوری ۱۹۶۲ء وچ چلایا..... اوہناں دناں

وچ شہباز ملک ہوراں دیاں درسی تے علمی ادبی کتاباں پدھرے راہ، چانن وچ

سوکھے پینڈے تے راہے راہ، پڑھ کے مینوں فاضل پنجابی پڑھاؤن وچ بڑا

سوکھ ہو یا تے انج میں اوہناں (شہباز ملک) نون اپنا پنجابی زبان دا پہلا استاد

منناں (پنجابی ادب تے ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۳۰)“

بعد وچ اختر شاہ ہوراں نے میری (ڈاکٹر شہباز ملک) دی نگرانی وچ پنجابی واراں بارے ڈاکٹریٹ کر کے جی جی دی شاگردی اختیار کیتی۔

اوس دور وچ جس کتاب توں ڈاکٹر سید اختر حسین اختر ہوراں نون زیادہ مدد ملی ایہہ ”چانن“ (۱۹۶۲ء) سی جیہڑی علمی، ادبی، سماجی، دینی مضموناں دا مجموعہ اے۔ ایس کتاب نون پنجابی زبان تے ادب بارے کھوج پرکھ دا کم کرن والے سٹھ (۶۰) دے دہاکے دے پنجابی ادب دی کھوج پرکھ دا اہم حصہ متھ کے ایس دا ذکر ضروری خیال کردے نیں۔ (حوالے واسطے پاکستانی پنجابی ادب دیاں تاریخاں تذکرے تے ایس دور اُتے مکمل ہوئے پنجاب یونیورسٹی دے ڈاکٹریٹ دی پدھر دے تحقیقی مقالے دیکھے جاسکدے نیں)۔

اتھھے مناسب جا پدا اے کہ بھارت وچ چھپن والی اک کتاب ”پاکستانی پنجابی ساہت، اک پریچے، اک جائزہ ۱۹۹۶ء (ڈاکٹر گورچرن سنگھ مہتہ) دا ذکر کیجا جاوے جس وچ لکھاری نے سٹھ (۱۹۶۰ء) دے دہاکے وچ پنجابی کھوج تے پرکھ دیاں دو کتاباں شریف کنجاہی دی جھاتیاں (۱۹۶۰ء)

تے شہباز ملک دی ”چانن“ ۱۹۶۲ء دا ذکر کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”چانن وچ (ڈاکٹر) شہباز ملک نے سماجی، مذہبی تے عام واقفی دے مضموناں توں چھٹ پنجاہی زبان دا نواں ادب، پنجاہی کہانی، پنجاہی شاعری وچ تصوف، صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فرید دا حصہ، پنجاہی لوک گیت تے اوہناں دیاں مثالاں، میاں محمد بخش تے اوہدی شاعری، پنجاہی ڈرامہ آدی (وغیرہ) سرنا نویں پٹھ مضموناں نوں لیا ہے۔“ (ص ۱۳۲) (گورکھی)

”چانن“ (۱۹۶۲ء) وچ دے مضموناں دے سرنا نویاں اُتے گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نتر دی اے کہ ایہہ موضوع نہ زرے اوس ویلے سگوں اج تیکر پنجاہی زبان تے ادب وچ اہم گنے جاندے رہے نیں۔ میں آپ بیٹے عرصے وچ ایہناں ای موضوعاں تے ایہناں نال لگدے موضوعاں نوں اگوں وصال ڈھنگ نال اپنا کے نویں نویں موضوع کڈھے تے اوہناں اُتے انتاں دی محنت کر کے مضموناں تے مقالیاں دے روپ وچ پنجاہی ادب دے بھنڈار وچ اپنا حصہ پایا تے ایہہ سلسلہ اجے تیکر جاری اے۔

ہتھلی کتاب ”روپ رنگ“ (کھوج تے پرکھ) وچ پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ، مکھی (چیرمین) پنجاہی ادھین و بھاگ، گورونامک ویو یونیورسٹی، امرتسر (بھارت) دا اک مضمون، ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج سادھنا (جتن)، اوہناں دے شکرے نال دیباچے وچوں شامل کیتا جا رہیا اے۔ ایس مضمون وچ پروفیسر ہوراں میرے پنجاہی زبان تے ادب بارے کھوج تے پرکھ دے حوالے نال کیتے کل، کم نوں ستاں حصیاں وچ ونڈیا اے:

- (۱) تحریک پاکستان تے پنجاہی ادب
- (۲) ساہت (ادبی) اتہاس (تاریخ) تے تذکرے
- (۳) سنپادن (تدوین) اتھوا (یعنی) سودھکاری
- (۴) بھاشا و گیان (لسانیات)
- (۵) لوک ساہت (ادب)
- (۶) پتک سوچی (کتاب واقفی)
- (۷) کھوج اتے آلوچنا تمک (تنقیدی) لیکھاں دے سنگرہ (مجموعے)

روپ رنگ (کھوج تے پرکھ) دا جوڑ میل ستویں حصے (کھوج اتے آلوچنا تمک) (تنقیدی) لیکھاں دے سنگرہ (مجموعے) نال اے۔ پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ ہوراں ایس حصے وچ ایس حوالے

دی میری کتاب نتارے (۱۹۷۹ء) دا ای نتارا کیتا اے تے میرے تنقیدی کم ول پنچھی جہات ای پائی اے۔ اوہناں نے ایہہ لیکھ کیوں جے میری کھوج سادھنا (جتن) بارے لکھیا اے ایس کر کے اوہناں میری پرکھ (آلوچنا) نوں ودھیرے کر کے پر بھاو۔ وادی (تاثراتی) قرار دے کے بوہتا میری کھوج سادھنا ول ای دھیان رکھیا اے، لکھدے نیں:

”ڈاکٹر شہباز ملک ڈھلے روپ وچ اک کھوج کار ہے نویں لیکھ
نویاں رچناواں اتے نویاں ساہتک (ادبی) پرپراواں (روایتاں) سبندھت
(جڑے) تتھاں (سٹیاں) دی کھوج بھال اوس دا پہلا تے آخری عشق ہے“

نتارے (۱۹۷۹ء) توں بعد کھوج پرکھ دے مقالیاں، مضموناں دے میرے تن مجموعے چھپے۔
گوپڈ ۱۹۸۵ (۲۳۲ ص) نویں ورقے (۱) - ۱۹۸۸ء (۱۳۶ ص) تے وچار ۱۹۹۲ء (۳۳۶ ص) تے
چوتھا مجموعہ پڑھنہاراں دے ہتھ وچ اے ”روپ رنگ“ (کھوج تے پرکھ)۔

گوپڈ وچ کل ۳۵ مقالے، مضمون شامل نیں جہاں وچوں پنجابی ادب اتے اسلامی اثر،
پنجابی ادب وچ ساڈا قومی مہاندرا، پاکستانی پنجابی ادب دی کھوج تے پرکھ دے سرکڑھویں مہاڑ
۱۹۴۷ء توں ۱۹۸۳ء تیکر، پاکستانی پنجابی ادب دے دس ورھے ۱۹۷۱ء توں ۱۹۸۱ء (ایہہ مقالہ میں
کیندری پنجابی لیکھ سجا دے سلور جوہلی ساگم جالبندھر (بھارت) وچ ۱۹۸۱ء نوں خود جا کے
پڑھیا)۔ خاص اہمیت رکھن والے نیں۔

نویں ورقے (۱) اصل وچ اوہناں لکھاریاں بارے مضمون نیں (پہلا پراگا) جہاں دیاں
لکھتاں تے موجود نیں پر پنجابی ادب دیاں تاریخاں تذکریاں وچ یاں تے ایہناں دا ذکر نہیں یاں
برائے نام ذکر اے۔ ایس پراگے وچ ۳۰ لکھاری نیں (ایس قسم دا ودھیرا مواد اے جے دی میرے کول
ہور موجود اے)۔

کتاب ”وچار“ وچ کھوج۔ پرکھ دے ۱۹ مقالے مضمون شامل نیں جہاں وچوں پنجابی زبان
تے ادب دی پاکستانی زباناں تے ادب نال سانجھ (ایہہ مقالہ خاص طور تے قومی یکجہتی دے جذبے
نال لکھیا گیا) اک مقالہ پنجابی دی پرانی عدالتی تے دفتری نثر، پنے، فوجداری دفتراں، خط اے جیہڑا
مستند حوالیاں نال بڑی گھالنا مگروں لکھیا گیا۔ ایس مقالے دا آخری حصہ مہارانی جنداں دے دو
خطاں بارے اے جیہڑے شاہی قلعے دی سکھ گیلری توں حاصل کر کے پہلی وار چھاپے چاڑھے گئے۔
نال مہارانی جنداں بارے بھرویں جانکاری دے نال جہاں ول ایہہ خط لکھے گئے جان لارنس تے
فریڈرک کری، ایہناں بارے وی دستھار نال بھرویں جانکاری دتی اے ایہہ پورا مقالہ پنجابی دی

قدیم نثر بارے ودھیرے انکشافاں والا اے۔ میری عادت اے کہ جیہڑا موضوع اپنی کھوج واسطے چُٹنا آں اوہدے اُتے کم کرن توں بعد وی ہور جانکاری حاصل کرن ول رُچت رہنا آں ”مولوی احمد یار۔ فکر دے فن“ بارے ڈاکٹریٹ (۱۹۸۲ء) کرن توں بعد وی میں اوس دیاں کئی ہور کتاباں لہجہ کے سامنے لیاندیاں، اوہناں وچوں ای اک ”شجرہ طوبی“ وی سی ایس دا قلمی نسخہ محترم قاضی تنویر وارث وارٹی، پنڈ سنگھوئی ضلع جہلم دی ملکیت سی جہاں نے اصل نسخہ عنایت فرمایا جیہڑا مقالہ لکھن دے بعد اوہناں نوں واپس کر دتا گیا، ایس موضوع اُتے اج تیکر ایہہ کلا مقالہ اے، ودھیری اہمیت رکھدا اے تے ایہہ وی کتاب ”وچار“ دا حصہ اے۔ انج ای اپنی کھوجکاری واسطے اپنائے موضوع ”پاکستان دی تحریک تے پنجابی لکھاری“ دے حوالے نال دونوں لکھاری غلام احمد کاتب نوشاہی تے شیر افضل جعفری لہجے ”وچار“ وچ آزادی دے ایہناں مجاہد لکھاریاں بارے دو مضمون شامل نیں۔

ہتھلی کتاب ’رُوپ رنگ‘ (کھوج تے پرکھ) وچ کُل ۲۵ مقالے، مضمون شامل نیں۔ ایہناں دا رُوپ رنگ کتے کھوج والا اے تے کتے پرکھ والا۔ اپنے مستقل اپنائے موضوع ”پاکستان دی تحریک تے پنجابی لکھاری“ بارے ایس نویں کتاب وچ اک بھرواں مقالہ شامل کیتا اے جس وچ آزادی دے تن ہور مجاہد لکھاریاں مولوی محمد شریف، خلیفہ امام الدین بقا جالندھری تے افتخار احمد شیخ دا اضافہ اے۔ رُوپ رنگ (کھوج تے پرکھ) وچ دو جا اہم مقالہ پنجابی ادب وچ اقبال شناسی اے۔ ایہہ مقالہ انٹرنیشنل اقبال کانفرنس ۲۰۰۳ء وچ پڑھے گئے اردو مقالے دا پنجابی ترجمہ اے۔ تیجا مقالہ پاکستان وچ آیا بھچال (۲۰۰۵ء) تے پنجابی شاعری، شاید ایس موضوع اُتے لکھیا پنجابی ادب دی تاریخ وچ اوس ویلے تیکر کلا ای سی ایہہ بھچال دے ات نیڑے دے زمانے وچ لکھیا تے چھپیا۔ ایس حوالے نال ایہہ ودھیرا اہم اے تے پنجابی ادب دی تاریخ واسطے اہم ساگری اے۔ پنجابی شاعری وچ تصوف ہمیش میری دلچسپی دا موضوع رہیا اے۔ کھوج تے پرکھ دے میرے سارے مجموعیاں وچ ایس بارے مضمون مقالے موجود نیں پر ہر مضمون مقالے دا اپنا وکھرا رُوپ رنگ اے، ہتھلی کتاب وچ وی بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ توں لے کے خواجہ غلام فرید تیکر سارے اہم صوفی شاعراں بارے مضمون شامل نیں۔ ایس توں اڈ پنجابی داستاناں وچوں مرزا صاحبان (پیلو) ہیر (سید وارث شاہ) سسی (ہاشم) تے سیف الملوک (میاں محمد بخش) وی شامل اہم مضمون نیں نویں شاعری تے نثر نگاراں وچوں جہاں اہم شاعراں تے نثر نگاراں بارے لکھیا جانا چاہیدا اے لکھیا اے تے کتاب وچ شامل کیتا اے۔ پنجابی دا لوک ادب وی شروع توں میری دلچسپی دا موضوع رہیا اے۔ پنجابی اکھاناں اُتے میں گھٹ وگھٹ ۴۶ ورہے کھوج کیتی اے ایس بارے میریاں اک توں ودھ کتاباں چھپ چکیاں نیں سب توں اہم ”ساڈے اکھان“ دا ۲۰۰۴ء دا ایڈیشن اے جس وچ اٹھ

ہزار اکھان تے اوہناں دا دیروا درج اے، لوک گیتاں اُتے میری کتاب چانن (۱۹۶۲ء) وچ وی مضمون شامل اے۔ گوڑ (۱۹۸۵ء) وچ دو مضمون ”وچار“ (۱۹۹۲ء) وچ وی دو مضمون شامل نیں۔ ایہہ جدوں کہ ہتھلی کتاب ”روپ رنگ“ (کھوج تے پرکھ) وچ دو بھرویں مقالے شامل کیچے نیں۔ ایہہ مقالے ”پچھلیاں ساریاں مضموناں نالوں وڈے وی نیں تے مختلف رنگ دے وی نیں خاص طور تے ”رماں تے ریتاں دے پنجابی لوک گیت“ مقالے وچ گیتاں دے نال نال رماں تے ریتاں نوں دیروے نال بیان کیتا اے۔

اخیر تے ’روپ رنگ‘ (کھوج تے پرکھ) وچ شامل دو اہم مقالیاں دا ذکر دستار نال کر چاہنا آں پہلا پنجابی زبان دا رسم الخط، رموز اوقاف تے ہندسے تے دوسرا پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سال (۲۰۰۰ء تیکر۔ اک جہات) اے ایہہ گلے گلے اصل وچ پوری پوری کتاب دا موضوع نیں پر اتھے ایہناں نوں کسے حد توڑی کنج کے بیان کرن دا چارا کیتا گیا اے۔ پہلے مقالے ’پنجابی زبان دا رسم الخط، رموز اوقاف تے ہندسے، دے نزول دا کارن پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور دا اوہ اکھ اے جیہڑا بلایا تے رسم الخط تے املاء بارے لوکائی دی رائے لین واسطے سی پر او تھے سعید کریم نے اپنے گھرے رسم الخط تے املاء دا تماشا رچا دتا، ایہہ رسم الخط تے املاء ایدوں پہلاں کئی وار رد ہو چکے سن چنانچہ ایس اکھ وچ ایس نوں پھیر رد کر دتا گیا۔ ایدوں مگروں پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر (پبلاک) نے پنجابی رسم الخط تے املاء واسطے ڈھیر سارے سوجھواناں (بلکہ بعض اخباراں دے ایڈیٹراں) نوں ایس بارے تجویزاں گھلن لئی خط لکھے۔

اصل گل ایہہ اے کہ لسانیات اک سائنس ورگا مضمون اے ہر بندہ ایس دا جانوں نہیں ہو سکدا ایس کر کے پنجابی زبان تے ادب دے کجھ سینئر لکھاریاں تے پنجابی لسانیات دے مضمون نوں کسے حد تیکر جانن والیاں دی پرینا تے روزانہ ’خبریں‘ لاہور نے ۸- ستمبر ۲۰۰۶ء ’خبریں‘ دے سیمینار ہال وچ اک مذاکرے دا پر بندہ کیتا موضوع ”پنجابی واسطے کیہڑا رسم الخط تے املاء“ سی ایس دے پر بندھی بیراجی (نمائندہ خبریں) سن صدارت: ڈاکٹر شہباز ملک (راقم) دی اچھے پروہنے شفقت تنویر مرزا سن ایس اہم اکھ وچ سید سبط الحسن ضنیغ، سعید کریم (کریمی لپی والے) پروفیسر شفیق بٹ (نمائندہ سجاگ) ڈاکٹر شائستہ نزہت (ڈائریکٹر پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور) ڈاکٹر محمد یونس احقر، اخلاق عاطف (نمائندہ سویر) سلیم کاشر، ارشد اقبال ارشد (نمائندہ ماہنامہ لکھاری) اعظم سلطان سہروردی وغیرہ توں اڈ بھرے ہوئے ہال دے لکھاریاں نے شرکت کیتی۔ مذاکرے وچ پنجابی واسطے کیہڑا رسم الخط، فارسی رسم الخط (شاہ مکھی) تے املاء بارے کھل کے

گلاں ہوئیاں آخر تے فیصلہ ہويا کہ پاکستانی پنجابی زبان واسطے فارسی رسم الخط (شاہ مکھی) تے روزانہ ”خبریں“ لاہور، پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ تے پنجاب یونیورسٹی (لاہور) دیاں پنجابی نصاب دیاں کتاباں تے شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی دے رسالہ ”کھوج“ دی املاء معیاری اے۔ اخباراں وچ ایس سیمینار دیاں خبریں وی چھپ گئیاں۔ ایس مذاکرے توں مینوں ایہہ پرینا ملی کہ ایس موضوع اُتے بھرواں مقالہ لکھیا جاوے ایس لئی میں، پنجابی زبان دارسم الخط، املاء، رموز اوقاف تے ہندسے، سرنا نویں ٹال اک بھرواں مقالہ لکھیا جیہڑا چھیما ہی ”لیکھ“ لاہور نے اپنے جولائی-دسمبر ۲۰۰۶ء (ص ۵ توں ۲۹) دے شمارے وچ چھاپ دتا۔ روزانہ ”خبریں“ لاہور نے ایہہ مقالہ قسط وار اپنے اخبار وچ وی چھاپیا، مقالہ ودھیرا سلاہیا گیا۔

مقالہ ”پنجابی زبان دارسم الخط، املاء، رموز اوقاف تے ہندسے“ خالصتاً علمی ادبی حوالے دا مقالہ اے ۱۹۷۷ء توں لے کے اج توڑی لسانیات تے پنجابی لسانیات، میری دلچسپی دا موضوع رہیا اے۔ ایہہ مضمون میں پنجابی ایم۔ اے دے پدھرتے وی پڑھایا اے تے پاکستان وچ ایس موضوع اُتے سب توں پہلی پنجابی کتاب ”پنجابی لسانیات (۱۹۷۷ء) میری ای چھپی سی جس تے پاکستان رائٹرز گلڈ تے پنجاب یونیورسٹی نے مینوں انعاماں نال نوازا ایس دے ہن تیکر تن ایڈیشن ۱۹۷۷ء، ۱۹۸۹ء، ۱۹۹۶ء چھپ چکے نیں۔ روپ رنگ (کھوج تے پرکھ) وچ ایہہ مقالہ ایس جذبے تے آس نال شامل کیتا گیا اے کہ ایس نوں لسانیات تے پنجابی لسانیات نال جوڑ میل رکھن والے سنجیدہ سوچھوان گوہ نال پڑھن گے تے مثبت تجویزاں سامنے لیاؤن گے۔

پاکستان وچ پنجابی زبان واسطے کیمہ دارسم الخط اپنایا جائے میری جاچے ایس اُتے تے ہن دو راداں نہیں ہو سکدیاں کہ عربی، فارسی توں ایجیا فارسی رسم الخط (شاہ مکھی) جس نوں اردو والیاں اپنایا ایہو پنجابی دا اصل رسم الخط اے۔ ایہہ ہن ہر پدھرتے فیصلہ ہو چکیا ہے کہ اسان ایہہ اپنایا اے کیوں جے پچھلے اٹھ-نوسو ورہیاں توں اسی ایہو رسم الخط اپنایا ہويا اے ساڈا سارا ادبی ورثہ ایسے رسم الخط وچ محفوظ اے۔ رہی پنجابی املاء نوں ہور بہتر بنان دی گل تے ادبی علمی موضوعاں اُتے گل بات کرن دے دروازے کھلے رہنے چاہیدے نیں۔

دو جا اہم مقالہ ’پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سال (۲۰۰۰ء تیکر - اک جہات) اے۔ پنجابی ادبی جائزے میرا من پسند موضوع رہیا اے۔ بیتے گھٹ وگھٹ تریہہ، پینتی ورہیاں وچ ایس موضوع اُتے میں ودھیرا لکھیا تے چھاپیا۔ میری کتاب ’منہ آئی گل‘ (۱۹۷۶ء) پاکستان بک سنٹر، لاہور دے اک اکھ وچ پڑھے مقالے توں کتابی روپ وچ آئی۔ میری کتاب ’پنجابی ادبی جائزے‘ (۱۹۸۹ء) سال بہ سال لکھے جائزیاں دا مجموعہ اے جس تے پنجاب حکومت ولوں انعام وی ملیا۔

ریڈیو پروگراماں وچ بیٹے ورھے دے پنجابی ادب دا جائزہ لین دا اہجے وی موقع ملیا رہندا اے۔ ہتھلی کتاب 'رُوپ رنگ' (کھوج تے پرکھ) وچ شامل مقالے دا آکار ادھی صدی تیکر ودھا دتا گیا اے۔ سوڑے آکار دے باوجود ایس نوں نہ تذکرہ آکھیا جاسکدا اے تے نہ ای تاریخ، بس ادھی صدی دے پنجابی ادب دا مختصر جائزہ لین دی کوشش کیتی اے۔ ایس نوں رسم الخط والے مقالے نال رلا کے پڑھن نال ویہویں صدی تیکر دے پنجابی زبان تے ادب دے رُوپ رنگ دا گوڑا لانا سوکھا ہوسکدا اے۔

اخیر تے میں ڈاکٹر لیاقت علی خان نیازی، ڈائریکٹر جنرل پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، لاہور دا ممنون آں کہ اوہناں "رُوپ رنگ" (کھوج تے پرکھ) دی اشاعت نوں ممکن بنایا اوہ جدوں دے ایس اداے وچ آئے نیں ایہہ ادارہ اپنے اصلی مقصداں ول ٹر پیا اے۔ ایہناں گزارشاں نال "رُوپ رنگ" (کھوج تے پرکھ) عاجزی نال پیش اے ایس دعاء نال کہ اللہ تعالیٰ مینوں پنجابی زبان تے ادب دی سیوا کرن دی توفیق تے ہمت دتی رکھے۔ آمین۔

مورخہ ۲۱-جنوری ۲۰۰۹ء

ڈاکٹر شہباز ملک

(صندارتی اعزاز برائے حسن کارکردگی)

(سلیق پروفیسر، چیئرمین)

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

پنجابی زبان دارسم الخط، املاء، رموز اوقاف تے ہند سے

پنجابی زبان دا موجودہ رُوپ سروپ گھٹ وگھٹ اک ہزار سال پرانا اے، ایس عرصے وچ انتاں دا ادب رچیا گیا۔ کجھ محفوظ ہو گیا، کجھ اے وی اپنے کسے کولبس دی اڈیک وچ اے۔ جو موجود اے ایہدے اُتے مان کیتا جاسکدا اے۔ اک گویڑ موجب دنیا بھر وچ، پنجابی بولن والیاں دی گنتی ۱۲ کروڑ دے نیڑے تیزے اپڑ چکی اے تے ایہہ زبان ہُن دُنیا دیاں زباناں وچ ستویں اٹھویں نمبر اُتے آ چکی اے۔ ایہدے بولن والیاں دی سب توں ودھ گنتی پاکستان وچ اے۔ پر پاکستان توں باہر ہن بھارت تے دنیا دے ودھیرے دوجے ملکاں وچ رہندے پنجابیاں دے دلاں دیاں اُلیلاں دے اظہار دا موثر ذریعہ اے۔

ماضی وچ جے ایس نوں سرکاری زباں دا درجہ نہیں وی دتا گیا تاں وی ایہہ نسلونسی اگے وھدی اپنے سدا مہکویں پھلاں ورگے ادب نال اگے وھدی رہی اے۔ پاکستان وچ جدوں دا پنجابی نوں اکا دمک حوالہ ملیا اے ایس دے لسانیاتی پہلوواں اُتے گوہ خیال کرن دی رفتار تیز ہو گئی اے۔ ایہدے رسم الخط (Script) تے ایہدے نال جڑے دوجے انگاں اُتے سنجیدگی نال دھیان دین تے وچار کرن دا سلسلہ چل پیا اے۔ پنجابی دے تعلیم وچ (اک حد تک) شامل ہون تے کمپیوٹر پاورں پاکستان وچ پنجابی کتاباں دے چھپن دی گنتی وی اج توں ویہہ پنجمی ورھے پہلاں توں دونی ہو گئی اے۔ روزانہ اخباراں دے نکلن نال جتھے ایہدی مقبولیت ودھی اے اوتھے ایہدے لسانیاتی انگاں ول وی گوہ کیتا جان ڈیہہ پیا اے۔

کچھے جے لاہور دے اک پنجابی روزنامے ”خبریں“ ولوں، پنجابی زبان دے سکرپٹ دی ترقی تے روزنامہ ”خبریں“ دا کردار، بارے اک مباحثہ ہویا، جس وچ پنجابی زبان تے ادب نال جڑے کجھ پرانے تے نویں سو جھواناں نے شرکت کیتی۔ ایہناں ای دناں وچ حکومت پنجاب ولوں بنائے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر دے بورڈ آف گورنرز دے اک اجلاس وچ پنجابی زبان دے سکرپٹ (رسم

الخط) نوں حتمی روپ دین واسطے عملی قدم چلن اُتے زور دتا گیا۔ چنانچہ انسٹیٹیوٹ ولوں کجھ سوجھواناں نوں پنجابی سکرپٹ بارے اپنیاں تجویزاں گھلن داسدا دتا گیا۔

”خبراں“ دے مباحثے وچ پنجابی سکرپٹ (رسم الخط تے اِلاء) بارے کھل کے گلاں ہوئیاں۔ ایس مباحثے وچ رتی سن: ڈاکٹر یونس احقر، ڈاکٹر شائستہ نزہت، سید سبط الحسن ضیغم، سلیم کاشر، سعید کریم، اخلاق عاطف، پروفیسر شفیق بٹ تے اعظم سلطان سہروردی وغیرہ ایہناں توں اڈ شفقت تنویر مرزا (اُچھ پروہنے)، ڈاکٹر شہباز ملک (صدر) تے بیراجی (پر بندھی) سن۔ ایس مباحثے دی کل کارروائی نوں ریکارڈ کیتا گیا جس دے کجھ حصے روزانہ ”خبراں“ وچ رپورٹ ہوئے۔

شفقت تنویر مرزا نے آکھیا ”عرصے توں وارث شاہ دی ہیرتے میاں محمد بخش دی سیف الملوک پڑھی جا رہی اے فیر سکرپٹ نوں ہو سوکھا آؤ کھا کرن دی کیہ لوڑ اے؟ ساڈے کول اک سکرپٹ (فارسی رسم الخط) موجود اے تے سانوں ایس عمارت نوں ڈھاؤن دی کوئی لوڑ نہیں۔“ سید سبط الحسن ضیغم نے فارسی رسم الخط نوں مکمل آکھیا تے سعید کریم دی گھڑی لپی دی کھلی مخالفت کیتی۔ یاد رہے کہ ایہوں پہلاں روزنامہ ”خبراں“ لاہور دے خاص مضمون وچ سید سبط الحسن ضیغم نے ایہہ گل لکھی سی ”بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تے میاں محمد صاحب نے جہڑی لپی اپنائی اوہ سکرپٹ انتہائی مکمل اے تے اردو فارسی نے اوس نوں ای اختیار کیتا اے (۵ جولائی ۲۰۰۵ء)۔“ ”خبراں“ دے مباحثے وچ بولدیاں ڈاکٹر یونس احقر نے آکھیا ”صدیاں توں لاگو فارسی رسم الخط سانوں ہرگز نہیں چھڈنا چاہیدا۔“ ڈاکٹر شائستہ نزہت (ڈائریکٹر پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر) نے ایہہ گل تسلیم کیتی کہ روزنامہ ”خبراں“ دا سکرپٹ ای آسان تے بہتر اے۔ اوہناں ایہہ وی دسیا کہ پنجاب حکومت نوں پنجابی دے ۸، ۱۰ سکرپٹ منظوری لئی آئے نیں اسیں کسے اک سکرپٹ تے اتفاق کرنا اے، اسیں ایہہ سکرپٹ ماہرین لسانیات نوں گھل دتے نیں۔ اکھ وچ اعظم سلطان سہروردی تے پروفیسر شفیق بٹ ہوراں پنجابی واسطے رومن سکرپٹ اپنان دا مشورہ دتا، سعید کریم نے اپنے گھڑے سکرپٹ دیاں کجھ خوبیاں بیاں کیتیاں۔

مباحثے دے کٹھ دی صدارت کیوں جے میرے (ڈاکٹر شہباز ملک) ذمے سی ایس لئی بیان ہوئے وچاراں نوں سمیٹنا تے مباحثے واسطہ کڈھنا میرا فرض سی۔ ایس کر کے ساری گل بات نوں اج دے موضوع ”پنجابی زبان دے سکرپٹ دی ترقی تے روزنامہ خبراں دا کردار“ دے حوالے نال سمیڈیاں ہوئیاں ایس گل دا نتارا کیتا کہ پنجابی زبان واسطے رومن سکرپٹ تے انگریزاں نے استعمال کر کے ویکھ لیا سی ایہہ چل نہیں سکیا تے نہ ای ساڈے مزاج دے مطابق ہون پاروں ایہہ چل سکدا سی۔ حاضرین وچوں وی کسے اک نے وی ایس دی حمایت نہیں کیتی، جتھوں تیکر سعید کریم دے گھڑے سکرپٹ دا جوڑ

میل اے ایہہ اج وی تے ایدوں پہلاں وی رڈ کیتا جا چکیا اے۔ ایس سلسلے وچ پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر ولوں پچھلے ورھے پنج تارا ہوٹل لاہور وچ ہوئے سیمینار وچ ایس نوں متفقہ طور تے رڈ کیتا جا چکیا اے۔ جس دیاں خبراں، اخباراں وچ چھپ چکیاں نیں۔ سگوں ماہنامہ لہراں (۱) تے ماہنامہ سویر انٹرنیشنل (۲) وچ ادارے ایہدے خلاف لکھے گئے (نوٹو کا پیاں مباحثے وچ ونڈیاں گئیاں) میں ایہہ گل وی زور دے کے آکھی کہ ہن جدوں کہ سعید کریم دا گھڑیا سکرپٹ ہر پاسیوں رڈ ہو چکیا اے۔ میری درخواست اے کہ اوہ ہن ایہدے واسطے کوئی چور دروازہ ایس نوں لاگو کراؤن واسطے اختیار نہ کرن، جتھوں تیکر مباحثے دے موضوع دا جوڑ میل سی میں پنجابی لسانیات بارے اپنے مطالعے دی بنیاد اُتے دسیا کہ پنجابی دا اصل سکرپٹ فارسی/عربی ای اے۔ کیوں جے جدوں پنجابی زبان ہوند وچ آئی اودوں ایس خطے وچ عربی/فارسی دا ای چلن سی۔ مثال وجوں جے اسیں بابا فرید نوں پنجابی دا پہلا معلوم شاعر مننے آں تے جدوں اوہناں مع زکھی سکھی کھائے کے ٹھنڈا پانی پی، لکھیا سی ایہہ او سے چالو (رانج) سکرپٹ وچ ای لکھیا سی۔ جس وچ اوہ پہلاں اپنیاں لکھتاں تحریر کر رہے سن تے ایہہ عربی توں اُجیا فارسی رسم الخط سی، گل حقی اے کہ بابا فرید دے ایہہ بول (شلوک) سکھاں دے گرنٹھ صاحب جس نوں ”گوروارجن“ نے ۱۶۰۴ء وچ اکٹھا کیتا سی ایہدے وچ محفوظ ہو کے ساڈے تیکر اڑے (ایہہ گورکھی لپی وچ اے)۔ گورکھی لپی سکھاں دے دو جے گورو انگد نے شاردا تے لنڈے نوں رلا ملا کے گھڑی، بابا فرید دا کلام تے گرنٹھوں باہروی موجود سی۔ مدعا ایہہ کہ پنجابی دا موجودہ فارسی رسم الخط پنجابی واسطے سب توں پہلاں ورتیا گیا تے ایہو ای (پنجابی دا) اصل رسم الخط اے۔ ایس رسم الخط وچ پنجابی دے سارے اکھر موجود سن بعد وچ ایہہ رسم الخط اردو والیاں اپنایا تے ایس دا کجھ سدھار وی کیتا۔ پنجابی رسم الخط وچ وی ویلے نال کجھ سدھار ہوندا رہیا اے۔ ایس رسم الخط وچ ساڈا ۸، ۹ سو سالوں دا ادبی ورثہ موجود اے۔ میری کتاب ’پنجابی کتابیات جلد ۱: وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی دیاں ۱۲۵۰۶ کتاباں دے اندراج نیں۔ ایس دی جلد ۲ تیار ہو رہی اے۔ ایہدے وچ اینیاں ای کتاباں ہون گئیاں، ایہہ کلمے بندے داکم اے جس وچ تقریباً ۲۵ ہزار کتاباں دی ہوند ثابت کیتی اے۔ جے ایہہ ودھ وسائل تے ودھ سرمایہ لا کے کیتا جائے تے ضروری گل اے کہ دونیاں یعنی پنجاب ہزار کتاباں ہو سکدیاں نیں۔ جے اسیں کوئی دو جا رسم الخط یاں ایس رسم الخط دا حلیہ وگاڑن والا رسم الخط اپنایا تے ایہہ پنجاب ہزار کتاباں کتھے جان گئیاں؟ کیہ اسیں ایہناں نوں نویں سکرپٹ وچ مڑ کے چھاپن جو گے آں؟ نہیں! اسیں پنجابی دے اصل فارسی رسم الخط نوں چھڈ نہیں سکدے۔ میری والدہ صرف قرآن پڑھی سی ایس دے پڑھن نال اوہ اردو، پنجابی پڑھ لیندی سی، ایس پنجابی دے اصلی سکرپٹ نوں روزانہ ”خبراں“

نے اپنایا اے، میں اپنی کتاب ”پنجابی لسانیات“ وچ املاء دے جہڑے ۱۳ اصول دتے نیں ایہہ اوہناں اُتے پورا اُتر دا اے۔ پر کتے کتے املاء وچ اکسارتا نہیں۔ (۳)

ماہنامہ ’سور انٹرنیشنل‘ لاہور (اکتوبر ۲۰۰۶ء) دے ادارے وچ جتھے سعید کریم دی گھڑی لپی نوں ایس کٹھ وچ وی رڈے جان تے خوشی دا اظہار کیتا اے او تھے شاید پیشہ ورانہ رقابت پاروں مدثر اقبال بٹ نوں ڈھال بنا کے اپنا غصہ کڈھیا اے۔ (۴) میرا احساس ایہہ اے کہ جے جمیل احمد پال ایس مباحثے وچ آؤندے (اخبار دے اشتہار راہیں عام دعوت سی) تے اک تے سعید کریم دی گھڑی لپی دی کھل کے مخالفت کر دے نال سوائے چند املاء دے اختلافان دے اوہ ایسے فارسی رسم الخط دی حمایت کر دے جس وچ پنجابی دے دونوں اخبار، رسالے تے کتاباں چھپ رہیاں نیں۔ ایس مباحثے وچ صرف اخلاق عاطف نے ’سور انٹرنیشنل‘ دے حوالے نال پنجابی املاء دے سلسلے وچ لفظ دے آخر تے آؤن والی ”ہ“ نوں ”ا“ وچ بدل کے لکھن دی حمایت کیتی سی جس دی تائید کٹھ وچوں کسے نے وی نہیں کیتی۔ میری جاچے ”خبراں“ دے ایس کٹھ نال ایہہ گل نتر آئی اے کہ سانوں پنجابی زبان دی لکھائی پڑھائی واسطے فارسی رسم الخط (جس نوں شاہ مکھی وی آکھیا جا رہیا اے) ای وارا کھاندا اے۔ باقی املاء وچ اکسارتا دی گل اے ایہدی لوڑ ہن پئی اے۔

آؤ پنجابی واسطے سکرپٹ، املاء، اوقاف تے ہندسیاں بارے گل دستھار نال کریئے۔ کیتیاں گلاں توں بعد جے کجھ گلاں دوہراؤ ہون تے ایہہ پیری مجبوری ہووے گی:

ایہہ گل ہن پاکستان (تے بھارت) وچ طے شدہ اے کہ پاکستانی پنجابی واسطے فارسی رسم الخط (جس دا اصل ناں پنجابی رسم الخط ہونا چاہیدا اے کہ پنجابی دی پہلی تحریر جدوں وجود وچ آئی تے ایہہ ایسے رسم الخط وچ لکھی گئی، اج کل کجھ لوک ایس نوں شاہ مکھی وی آکھدے نیں) ای مکمل تے بہتر رسم الخط اے۔ ایس رسم الخط (تے املاء) وچ پنجابی پچھلے اٹھ سو ورھیاں توں لکھی جا رہی اے۔ بابا فرید گنج شکر (۱۱۷۵ء-۱۲۶۵ء) (۵) نے جدوں اپنے بول (شلوک) لکھے تے ایہہ فارسی رسم الخط (جہڑا عربی + فارسی + مقامی سوتاں دے حوالے نال ہوند وچ آیا سی) وچ لکھے۔ کجھ لوک آکھدے نیں کہ بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دا کلام گوروارجن دے اکٹھے کیتے آدی گرنٹھ (۱۶۰۴ء) (۶) راہیں ای ساڈے تیکر اڑیا۔ ایہہ گل پوری درست نہیں۔ آدی گرنٹھ (۱۶۰۴ء) توں پہلاں شیخ عبدالوحید ابراہیم دی کتاب سبع سنابل (۱۵۶۱ء) وچ بابا فرید دا کلام موجود اے۔ (۷) ڈاکٹر ظہور احمد اظہر نے بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے سارے کلام دا چار زبانان (اردو، عربی فارسی تے انگریزی نثر) وچ ”معارف فریدیہ“ وچ ترجمہ کیتا اے۔ جس وچ اکا سی بول اچھے نیں جہڑے آدی گرنٹھ وچ موجود نہیں۔ (۸) گورونانک (۱۴۶۹ء توں ۱۵۳۸ء) (۹) دا کلام لنڈیاں وچ سی۔ گوروانگد (۱۵۰۴ء-۱۵۵۲ء) لنڈے تے شاردوا خطاں نوں رلا

کے گورکھی دے اکھر گھڑے (۱۰) تے گوروار جن (۱۵۶۳ء-۱۶۰۶ء) نے آدی گرنٹھ (۱۶۰۴ء) سودھ کے تیار کیتا۔ (۱۱) پہلی گل تے ایہہ اے کہ بابا فرید گورکھی خط گھڑے جان توں ڈھیر پہلاں ہوئے تے کتاب سبع سنابل (۱۵۶۱ء) گوروار جن دے جمن توں وی پہلاں دی اے۔ جس وچ عربی رسم الخط وچ درج بول (شلوک) ملدے نیں۔ (۱۲)

گل نوں اگے ودھانڈیاں ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ آدی گرنٹھ (۱۶۰۴ء) توں پہلاں پنجابی دے کئی ہور لکھاریاں دیاں لکھتاں موجود سن۔ جہڑیاں بابا فرید دے اپنائے (فارسی رسم الخط) وچ ای سن۔ جویں امیر خسرو (۱۲۵۳ء توں ۱۳۲۵ء) (۱۳) شیخ ابراہیم فرید ٹانی (۱۲۵۰ء توں ۱۵۷۵ء) (۱۴) شاہ حسین لاہوری (۱۵۳۹ء توں ۱۵۹۹ء) (۱۵) دمور (اکبر بادشاہ دا دور) (۱۶) تے عبدی کو دھن (رسالہ مہندی ۹۹۷ھ بمطابق ۱۵۸۸ء) (۱۷)۔ جتھوں تیکر بابا نانک (۱۴۶۹ء توں ۱۵۳۸ء) (۱۸) گوروانگد (۱۵۰۴ء توں ۱۵۵۲ء) (۱۹) گورو امر داس (۱۴۷۹ء-۱۵۷۴ء) (۲۰) گورو رام داس (۱۵۳۴ء توں ۱۵۸۱ء) (۲۱) تے گوروار جن (۱۵۶۳ء توں ۱۶۰۶ء) دا تعلق اے ایہناں وچوں کسے اک نے وی اوس ویلے پرچلت عربی/فارسی رسم الخط نہیں اپنایا۔ جدوں کہ امیر خسرو توں لے کے عبدی کو دھن تیکر سب نے ایہہ خط ای اپنایا۔ ایہو خط پنجابی ادب واسطے اگوں وی اپنایا گیا۔ سینکڑے ورھیاں دا پندھ کر کے انتاں دا پنجابی ادب اپنی جھولی وچ لئی ایہہ ای خط ساڈے تیکر اپڑیا اے۔ ایہہ گل اگے کیتی جا چکی اے کہ پنجابی کتابیات جلد (ڈاکٹر شہباز ملک) وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی گنتی ساڈھے باراں ہزار اے۔ دوجی جلد وچ وی جے اینیاں ای کتاباں ہو جان، کھوج دے اٹھاراں سو قلمی نسخیاں نوں رلا کے ایہہ گنتی کوئی ستائی اٹھائی ہزار بن جاندی اے۔ جے ایہہ کم ودھ وسائل نال کیتا جاوے تے ایہہ گنتی پنجاہ ہزار تیکر وی اپڑسکدی اے۔ پھیر اخباراں تے رسالے گنن گوچرے نہیں۔ ایہہ سب فارسی رسم الخط وچ ای اے تے ساڈا قیمتی ورثہ اے۔ مسلماناں نے پنجابی واسطے کدی وی گورکھی لپی نہیں اپنائی۔ سگوں بناری داس جین، باوا بدھ سنگھ تے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دیاں کئی کتاباں پہلاں فارسی رسم الخط ای چھپیاں۔ مسلماناں دا فارسی رسم الخط نال جوڑ میل اوہناں دے دینی مزاج نال لگا کھان پاروں وی اے۔ ایہہ رسم الخط قرآنی خط (عربی) توں ای ابجیا۔ ناظرہ قرآن پڑھ لین والا پنجابی دی کوئی وی تحریر تھوڑے بہت تردد نال پڑھ سکدا اے۔ ساڈے مسجد مکتب (مدرسے) وچ ناظرہ قرآن دے نال اک زمانے وچ فارسی دے حوالے نال مقامی زبان (جہڑی پنجابی ای سی) سکھان والیاں کتاباں ایزد باری (۱۱۰۵ھ بمطابق ۱۶۹۳ء) اللہ باری (۱۱۰۶ھ مطابق ۱۶۹۴ء) تے نصاب ضروری (۱۱۰۶ھ بمطابق ۱۶۹۴ء) پڑھائیاں جاندیاں رہیاں نیں۔ پھیر ہیر وارث شاہ دے ویلے مسجد وچ باراں انواع تے کچی روٹی (خرد) دے موجود ہون دیاں شہادتیاں وی ملدیاں نیں۔

سلطانی دور (مغلاں توں پہلاں) توں لے کے مغلاں دے سموچے دور توں ہونڈیاں سکھ حکومتی دور (۱۸۳۶ء) تیکر ایس خطے دی دفتری زبان فارسی رہی۔ پنجاب وچ مسلماناں دی ودھ گنتی پاروں لوکاں دا جوڑ میل عربی فارسی نال ای رہیا۔ ایسے کارن اٹھ سو ورھے وچ لکھے جان والے ادب دا سبھا عربی فارسی والا ای اے۔ ایہدے وچ عربی فارسی رسم الخط نے مرکزی کردار ادا کیتا۔ ایہتوں دے مسلمان و سینک آرآن پڑھن مگروں ملکوے ای فارسی تے پنجابی دے نیڑے ہو جان دے رہے نیں۔ اج ایہہ کردار عربی دے نال اردو زبان ادا کر رہی اے۔ ایس لئی ساڈے پاکستانیاں (تے مسلماناں) واسطے ایہہ ممکن ای نہیں کہ ایس پنجابی واسطے فارسی رسم الخط توں اڈ کوئی ہو رسم الخط اپنایے۔ سگوں ایس تے ایس سکرپٹ وچ کسے وڈی تبدیلی جوگے وی نہیں کہ انج ساڈا رشتہ پچھلے اٹھ سو ورھیاں وچ لکھی پنجابی توں ٹٹ جاوے گا۔ کیہ ایس ایس وڈی تبدیلی نون انگ لاکے فارسی رسم الخط وچ لکھیاں گئیاں پنجاہ ہزار (تقریباً) کتاباں نالوں اپنا رشتہ توڑن دارسک (Risk) لے سکے آں؟ یقینی طور تے نہیں! سٹہ ایہہ نکلیا کہ اج پنجابی زبان نوں لکھن پڑھن واسطے ایہو فارسی رسم الخط جس نوں بابا فرید دے حوالے نال پنجابی رسم الخط کہنا چاہیدا اے تے جس نوں اج کل کجھ لوک شاہ مکھی وی کہندے نیں، ای موزوں، ٹھکدا تے درست رسم الخط اے۔ ایس دے حرفاں دی پٹی وچ کوئی وڈی تبدیلی کرن دی اُکی کوئی لوڑ نہیں اے۔

ایس رسم الخط دیاں جے کوئی گھاٹاں ہے نیں، اوہناں نوں دور کرن تے ایس نوں مکمل کرن دی گل توڑیے تے اے۔ ایس دیاں ایہہ صورتاں نیں:

الف۔ فارسی رسم الخط دی املاء معیاری (Standardize) کرنا، مطلب اے کہہدا لفظ کوں لکھیا جانا اے؟ تاں جے املاء وچ ایکتا پیدا ہو سکے۔

ب۔ فارسی رسم الخط وچ لکھی عبارت وچ رموز، اوقاف (Punctuation) دے نظام نوں مکمل کرنا۔

ج۔ فارسی رسم الخط نال لگا کھاندے ہندسیاں دے نظام نوں اپنانا تے لاگو کرنا۔

د۔ فارسی رسم الخط دے سکرپٹ (Script) دی کمپیوٹر پروگرامنگ۔

الف۔ دے سلسلے وچ میں اپنی کتاب ”پنجابی لسانیات“ وچوں ”پنجابی صوتیات“ دا حصہ، پنجابی لئی

فارسی رسم الخط، کجھ تبدیلیاں (Modification) نال اتھے درج کرن داماں حاصل کر رہیا آں۔ جس توں ساری گل نتر کے سامنے آجائے گی:

پنجابی لئی فارسی رسم الخط

پنجابی اک ودھیری ترقی وند تے پرانی زبان اے جہد انج ہزار ورھے توں وی پہلاں دالسانی

ماضی تے اٹھ سو ورھے دا ادبی ورثہ رنگ برنگے جذبیاں تے خیالاں نال نک و نک بھریا ہویا اے۔ پنجابی

لئی اڈواڈ زمانیاں وچ اڈواڈ لکھتی رُوب اپنائے گئے۔ پر جدوں ایس اج دا پچھاتے جان والا روپ وٹایا، اوس ویلے غالب خیال ایہو اے کہ ایہہ فارسی رسم الخط وچ لکھی گئی، ایڈوں مگروں گورکھی، ہندی، سندھی تے رومن رسم الخط وی ایہدے لکھن لئی ورتے گئے۔ ایس ویلے ایہہ دووڈے رسم الخط فارسی رسم الخط تے گورکھی رسم الخط وچ لکھی جا رہی اے۔

پنجابی دا ودھیرا ادب کیوں جے فارسی رسم الخط وچ اے نالے ایہہ کہ پنجابی دے مڈھ نکاس تے ایہدے واہدے تے اساری وچ فارسی، عربی نے ودھیرا حصہ لیا، ایس لئی ایہو رسم الخط ایہدے مزاج موجب ٹھکد ا رسم الخط متھیا جاسکدا اے۔ ایہہ دکھری گل اے کہ بیتے اٹھ سو ورھیاں وچ ایس نوں ادبی لٹریچر دے اظہار لئی ورتیا ضرور گیا۔ پر علمی پکھوں ایس نال دھروای ہوندا رہیا تے ایس نوں کسے پدھر تے وی تعلیم دا باقاعدہ ذریعہ بنان دی کھسچل نہ کیتی گئی، جس دے سٹے وجوں ایہدے تے لسانیاتی پکھوں نہ تے گوہ کیتا گیا تے نہ ای ایس دیاں اچھتاواں نوں گویا گیا۔ ایہدے وچ رسم الخط تے املاء دا مسئلہ وی آؤندا اے، شروع وچ جہڑا رسم الخط پنجابی لئی اپنایا گیا اوہ مقامی لوڑاں نوں فارسی، عربی رسم الخط دے قاعدے کلیاں نال رلا کے بنایا گیا سی جہڑا اک لحاظ نال نامکمل اپنایا گیا۔ پر ایہہ آکھنا پیندا اے کہ اردو نوں تعلیمی پدھرتے لیون دے لئی ایہدی ترقی لئی ہر پکھوں کم کیتا گیا جہدے پھل سروپ اردو اک ترقی وند زبان بن کے پنجابی توں وی اگے لنگھ گئی تے حالت ایہہ ہو گئی کہ پنجابی نوں اردو رسم الخط راہیں لکھیا تے پڑھیا جان ڈیہہ پیا، جہدی وجہ نال ایہدے رسم الخط ول ہور دھیان دین دی یاں تے لوڑ نہ محسوس کیتی گئی تے یاں ایس بارے آہلکس کولوں کم لیا گیا۔ گورکھی رسم الخط بنان والیاں وی کیوں جے اپنا ایہہ کم نقل مارن توں آگے لے جان دا جتن نہیں کیتا ایس لئی ایہہ رسم الخط وی کئی لحاظ نال نامکمل ای رہ گیا۔ ایہو وجہ اے کہ ایہدے بنائے جان توں لے کے اج توڑی ایہدے وچ کئی قسم دیاں تبدیلیاں ہو چکیاں نیں۔ ساڈے ویکھدیاں وی کئی تبدیلیاں ہوند وچ آئیاں نیں پر پھیروی ایہدے وچ کئی گھاناں، کئی خامیاں نیں۔ خاص کر کے عربی فارسی ترکی صوتیاں (Phonemes) توں ایس رسم الخط نوں دور رکھن دا جتن ایہدے نامکمل ہون دی سب توں وڈی دلیل اے۔

پنجابی دے مڈھلے صوتیے

پنجابی زبان دے صوتی نظام اتے گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نتردی اے کہ ایہہ غیر آریائی (دراوڑی/ منڈا)، فارسی، عربی تے ترکی عنصراں تے ادھار اے۔ ایہدے مڈھلے صوتیے (Phonemes) ایہہ نیں:-

اب بھپ پھت تھٹ ٹھج جھج چھج ددھ ڈڈھ ررھ ژژھ زس ش غ ف ک کھ گ گھ ل
لھ م مھ ن اڑ۔ ن نھ وہ ء ی۔

پنجابی دے غیر مقامی صوتیے

ہن جے کراسیں پنجابی ادب دے اٹھ سو درھیاں دے خزانے ول نظر مارنے آں ایہدے وچ
سانوں ایہناں صوتیاں نال رلدیاں ملدیاں آوازاں والے کجھ ہور صوتیے وی ملدے نیں، جہڑے عام
کر کے عربی، فارسی، ترکی زبانوں وچوں آئے۔ کلمیاں وچ املاء ہوئے نیں ایہہ کوئی اک دو نہیں سکوں
ایہناں دی گنتی (۱۱) اے۔ ایہہ عمل قدرتی طور تے ہوند وچ آیا کیوں جے ایہناں زبانوں دا جہڑا لفظ
پنجابی وچ اپنی او سے املاء نال آیا اوہ اپنے نال اپنی املاء دا اوہ انگ وی لیا یا جیویں ایہہ کہ جدوں ثابت،
حکم، ذکر، صاف، عرض، طب، غلطیاں عقل لفظ آئے اوہ اپنی ایسے املاء نال پنجابی وچ لکھے گئے کیوں
جے فارسی رسم الخط وچ لکھی جا رہی پنجابی دی املاء دا کنبہ ایہناں دے نال دای سی انج ٹ، ح، ز، ڈ، ذ،
ص، ض، ط، ظ ع تے ق دا پنجابی دے علامتی (لکھتی) بھنڈا روچ وادھا ہو یا، انج بھانویں کہ ایہناں نال
رلدیاں ملدیاں آوازاں پنجابی کولوں پہلاں موجود سن جیویں:

س	لئی	ٹ، ص
ہ	لئی	ح
ج	لئی	ز، ژ، ذ، ض، ظ
ت	لئی	ط
ا	لئی	ع
ک	لئی	ق

جے ایہناں حرفاں نوں ایہناں عربی، فارسی دے لفظاں دی املاء لئی ورتیا جاندا تے صورت کجھ
انج بن دی: بہم (حکم) جکر (ذکر) ارج (عرض) اکل (عقل) ظاہر اے انج دو نقصان ہوندے اک تے
ایہہ کہ اکو اچارن دے دو لفظاں وچ وکھراپن شناخت نہ ہو سکدا (اسرار۔ اصرار) دو جے اشتقاق ویلے
ایہناں دے مادے (Root) لہنے آو کھے ہو جاندے۔ ایسے کر کے جدوں ایہہ لفظ پنجابی وچ آئے
او سے املاء نال لکھے گئے تے ایس ویلے وی ایہہ طریقہ چالو اے ظاہر اے جدوں ایہہ لفظ او سے املاء
نال لکھے گئے تے نال اوس زبان دے حرف وی لیاے انج ایہہ پنجابی وچ آن کے پنجابی دے حرف
یاں صوتیے بن گئے۔

ایہہ گل ٹھیک اے کہ پنجابی وچ ایہناں حرفاں دے اچارن یاں مخرج دکھ دکھ موجود نہیں ایہو معاملہ اردو دا اے پر اردو نے ایہہ سارے حرف اپنا لئے نیں ایس لئی کہ ایہدے بناں کوئی چارا نہیں سی حالانکہ ایس عمل تے ودھیرے اعتراض وی کیتے گئے جیویں، ایہہ کہ جدوں ایہہ آوازاں علامتی حرفاں دے روپ وچ اردو وچ موجود نیں تے پھیر ایہناں دوہریاں تمہریاں علامتاں (جہڑیاں کہ صرف کتابی نیں) نوں اپنان دا کیہ تک اے؟ ڈاکٹر شوکت سبزواری ہوراں اپنی کتاب ”اُردو لسانیات“ وچ ایہناں اعتراضاں دا بڑے منطقی ڈھنگ وچ جواب دتا اے تے ایہناں آوازاں یاں حرفاں دے اردو وچ شامل کرن دے جواز بارے دس پائی اے۔ اوہناں اپنے جواب دی بنیاد Etymology دے مصنف مسٹر راس دے ایس بیان اُتے رکھی اے:

- ”ظاہر اے کہ لسانیات دا جوڑ میل ہُن انسانی آوازاں دی تھاں صوتیاں نال اے آوازاں نال اوس ویلے بحث کیتی جاندی اے جدوں اسیں کہے زبان دے صوتیاں توں جانوں نہ ہوئے۔ (۲۲)
- ۱۔ دو اکو آواز دے حرف جے زبان دے دو کھیاں نوں وکھریاں کرن دا کارن بنن تے اوہ اڈواڈ صوتیے گئے جان گے۔ (۲۳)
 - ۲۔ جے تقریر ول ویکھدیاں تحریر وچ وی ایہہ فرق نہ رکھیا جاوے تے آوکر دوہری بن جاوے گی۔ انج بار (بھار) تے بار (پھل) ورگے اکو روپ دے لفظاں دی گنتی ودھ جائے گی تے ایہہ زبان دے مقصدی پنے دے الٹ اے۔
 - ۳۔ عربی، فارسی والیاں کولوں ایہہ حرف نہیں لئے گئے سگوں کلمے لئے گئے نیں تے عربی، فارسی والیاں ایہناں کھیاں نوں ذض وغیرہ نال املاء کیتا اے۔

پنجابی صوتیاں دی مکمل پیٹی

۱۔ ب۔ بھ۔ پ۔ پھ۔ ت۔ تھ۔ ط۔ ٹ۔ ٹھ۔ ج۔ جھ۔ چ۔ چھ۔ خ۔ ددھ۔ ڈڈھ۔ ررھ۔ ز۔
 ڈھ۔ زٹ۔ ذ۔ ض۔ ظ۔ س۔ ٹ۔ ص۔ ش۔ غ۔ ف۔ ک۔ کھ۔ ق۔ گ۔ گھ۔ ل۔ لھ۔ م۔ مھ۔ ن۔
 ن (اڑن)۔ نہ۔ و۔ وھ۔ ع۔ ی۔ ے۔

ہائے صوتیاں دا اچارن

ہائے صوتیاں جیویں بھ، پھ، تھ وغیرہ بارے ایہہ نظریہ ہُن گھٹوگھٹ ہر پدھرتے من لیا گیا اے کہ ایہہ مرکب نہیں سگوں مفردیاں کلیاں آوازاں نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ گھر دے جے گھ زبرر = گھر ہون گے انج نہیں ہون گھ کی بنی گھ + ر = گھر ایہہ مطلب ایہہ ہویا کہ پنجابی وچ مرکب حرف دا کوئی وجود نہیں۔

ہائے صوتیاں دی اپنی تے اصلی صورت پنجابی دے ملتان، جانگلو تے سرائیکی لہجیاں وچ دیکھی جا سکدی اے جہڑے بھ، جھ، گھ، ڈھ، نون خاص طور تے سینے وچوں کڈھدے تے پورا منہ بھر کے بولدے نیں۔ (اردو وانگ)

سادیاں تے اڑ، نون

پنجابی وچ ن، دیاں دو صورتاں نیں تے ایہہ وی غیر علاقائی مطلب اے سارے پنجاب وچ کھنڈیاں ہویاں نیں، ن، دی سمپورن صورت ملتان وچ موجود اے۔ سندھی وچ وی ایس نون محسوس کیتا جا سکدا اے پنجابی وچ آسان تے عام اے جیویں ہرنی، کرنا، چرنا، چھڑنا، نانی تے اوہناں وغیرہ وچ تے دو جی ن جس نون اڑ، ن آکھدے نیں جیویں پانی، ہانی، کھان، جان پچھان، (ایہدے اچارن ویلے زبان تالو نال لگ کے باہر ول جھٹکے نال آؤندی اے۔ ایہناں لفظاں دے تلفظ کجھ انج بن دے نیں پانڑیں، ہانڑیں، کھانڑ، جانڑ، پچھانڑ، ایسے لئی ملتان بولی دیاں بعض لکھتاں وچ ایہناں لفظاں نون انج وی لکھیا گیا اے پر بعض وچ ایہدے لئی علامت گھڑی گئی اے ن اتے ”ط“ جیویں پانی، ہانی، کھان، جان، پچھان، ایس سلسلے وچ اک بھائیہ اے کہ اڑ، ن دے اچارن لئی گول جزم کولوں کم لیا جاوے جیویں پانج، ہانی، کھان، جان، پچھان، اک انجمن پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے دو نقطے اپنائے نیں جیویں پانی (۲۳) ساڈا خیال اے کہ حرف صحیح دی جہڑی صورت اساب اپنالئی اے اس وچ واہدا گھانا نہیں کرنا چاہیدا۔ اک علامت گول جزم ”ہ“ اڑ، ن لئی ورت سکے آں پر ن دی اپنی صورت اوہور ہے ن انج سانوں ٹاٹ لئی دو لامان تے دونو ناں نہیں بنائیاں پین گیاں، سگوں صرف اک ن بنا کے گول جزم ”ہ“ پان نال دو دے چار حرف صحیح بن سکے گے۔ ایہو خیال اقبال صلاح الدین ہوراں داوی اے (۲۵)، انج صورت ایہہ بنے گی پانی، ہانی، کھان، جان، پچھان، پنجابی سائنس بورڈ تے ماہنامہ ”رویل“ لاہور والیاں نے ایہو نشانی (نقطے توں بغیر۔ ن) اپنالئی اے تے کمپیوٹر دے پروگرام وچ شامل کر لئی اے۔

گول جزم دی شکل

جیویں کہ ن اتے ایس ایہہ علامت پائے آں (ہ) ایس دی شکل دائرے دی ہونی چاہیدی اے۔ بندی (۰) دی نہیں۔

نون غنہ

غنہ داکم ایہہ اے کہ ایہہ جتھے آوے اپنے پہلاں آؤن والے مصوتے یاں مصمتے نون گنگناں کر دیندا اے پنجابی وچ غنہ والیاں کئی گنگنیاں آوازاں ملدیاں نیں جہناں وچ جے ایہہ آخر وچ آؤن تے

”ن“ نال تے جے شروع وچ یاں وچکار آؤن تے نون دے نقطے تے غنے دانشان (ں) پا کے ظاہر کیتا تے پھیرا چار یا جاندا اے۔ اتھے ایہناں غنے والیاں آوازاں دیاں اڈواڈ پنجاہی صوتاں دی دس پائی جاندی اے۔ نال ایہناں دی املاء دی رواجی صورت وی دی جاندی اے تاں جے گل نتر آوے۔

ن نال رل کے آؤن والا غنے

- ۱۔ تاں مصوتیاں پاروں پہلے مصوتے مگروں پنکرن والا غنے، بھاویں، ساویں، کیویں، جیویں، (بھاویں، ساویں، کیویں، جیویں)۔
- ۲۔ ن توں پہلاں آؤن والے دو مصوتیاں دے وچکار پنکرن والا غنے جیویں، سیون، جاون، آؤن (سیون، جاون، آن ون)۔
- ۳۔ ن توں پہلاں آؤن والے مصوتیاں مگروں پنکرن والا غنے جانا، رانا، پینا، اونا، بھونا، (جاں نا، ران نا، پین نا، آؤن نا، بھون نا)۔
- ۴۔ ن توں بعد آؤن والے مصوتیاں مگروں آؤن والا غنے چین، زمین، سونا (چین ن، زمین ن، سون ناں)۔
- ۵۔ ن توں پہلاں آؤن والے حرفاں وچوں نکلن والا غنے رنگن، رانجھن، گانمن (رن گن، ران جھن، گان من)۔

م نال رل کے آؤن والا غنے

- ۱۔ م توں پہلاں پنکرن والا غنے: کم، چم، ڈرم، لماں (کس م، چس م، ڈرس م، لس ماں)۔
- ۲۔ م توں پہلاں آؤن والے مصوتیاں پاروں، پنکرن والا غنے: اماں، امبر، عام، نیلام (اں ماں، اں مبر، عام م۔ نی لاں م)۔
- ۳۔ م توں مگروں آؤن والے مصوتیاں پاروں، پنکرن والا غنے: جے، لے، دھی (جم میں، لم میں، دھمیں)۔
- ۴۔ ب نال رل کے آؤن والا غنے جہدی آواز ’م‘ وانگ نکلی اے: انب، جھنب، کنب، رنبا (اں مب، جھس مب، کس مب، رن مبا)۔

عام غنے

- ۱۔ دو مصمتیاں (Consonants) وچ آؤن والا غنے: کنگ، سنگ، جند، پنڈ (کس گ، س گ، جس د، پس ڈ)۔

۲۔ آخر وچ آؤن والی غنے دی صورت: پنڈاں، جھاں، جنداں (ہس ڈاں، مجھ آں، جس دآں)۔

۳۔ ہ توں پہلاں آؤن والا غنہ۔ بانہہ، مونہہ (منہ) مینہ۔

مصوتے تے مصمیت

صوتیات دے اصولاں موجب ذکر کیتے صوتیاں (Phonemes) نوں اکوں وڈے پکھوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ پہلے وچ اوہ صوتی اکائیاں آؤندیاں نیں جہاں دے بولن وچ منہ دا کوئی حصہ کسے قسم دی کوئی نتار ویں رکاوٹ پاندا اے۔ ایہناں صوتیاں نوں حرف صحیح، مصمیت (Consonants) آکھیا جاندا اے۔ دوجی وچ اوہ صوتیے آؤندے نیں جہاں نوں منہ وچوں کڈھن لکیاں منہ نوں لگ بھگ کھلا چھڈ دتا جاندا اے۔ ایہناں نوں مصوتے حرف علت یاں (Vowel) آکھدے نیں۔

پنجابی مصوتیاں (Vowels) دی ونڈ

پنجابی دیاں دسیاں کنیاں صوتی اکائیاں (Phonemes) وچ الف وی مصوتے حرف علت یاں نیں۔ پر ایہہ حرف اوں ویلے حرف صحیح مصمیت یاں (Consonant) ہوندے نیں جدوں ایہہ لفظ دے شروع وچ آؤن جیوں اول ویاہ یاں یکہ۔

(۱) پنجابی مصوتیاں دا ویروا

جیویں کہ ذکر آگیا اے مڈھلے پکھوں پنجابی وچ حرف علت مصوتے یاں (Vowel) تن ای نیں: الف۔ و۔ ی، پراگون ایہناں دیاں وڈیاں چھوٹیاں کئی شکلاں نیں جہناں دا ویروا انج اے:

مصوتہ الف	علتی آواز
۱۔ آدمی	”دی“ توں پہلاں دو الفان دی آواز
۲۔ چار	چ تے ردے وچکارا الف دی آواز
۳۔ مل	م تے ل دے وچکارا دھے الف دی آواز
مصوتہ و	علتی آواز
۱۔ مولوی	”لوی“ توں پہلاں م نال دھے الف تے ودی پوری آواز
۲۔ مور	م تے ردے وچکار پورے ودی آواز

س تے ردے وچکار س نال ادھے و تے پھیر و دی پوری آواز	سور	۳-
س تے ردے وچکار ادھے و دی آواز	سُر	۴-
علتی آواز	مصوتی۔ے	
م تے ل دے وچکار چھوٹی ی دی آواز	میل	۱-
م تے ل دے وچکار ادھی چھوٹی ی دی آواز	میل	۲-
م تے ل دے وچکار وڈی ی دی آواز	تیل	۳-
م تے ل دے وچکار ادھے الف تے وڈی ی دے آواز	میل	۴-

(۲) علامتاں

اُتے ذکر کیتیاں یاراں (۱۱) (علتی آوازاں لئی پنجابی املاء وچ کل چھ علامتاں نیں جہناں نال یاراں (۱۱) علامتاں نوں ظاہر کر لیا جاندا اے۔

زیر

ایہہ ادھے الف دی آواز اے تے ہمیش حرف دے اُتے پیندی اے، جے ایہہ حرف علت یاں مصوتے دے نال آئے تے ایہہ اوس مصوتے دی آوازاں الف دی آواز نال لمیاں کر دیندی اے۔
مَل، مَوَلوی، مَیل۔

زیر

ایہہ ادھی ی دی آواز اے تے ہمیش حرف دے تھلے پیندی اے۔ حرف علت ی دی آوازاں نوں ظاہر کرن لئی جتھے ی ورتی جاوے اوس توں پہلے حرف تھلے زیر پائی جائے۔ مِل، مَیل۔

پیش

ایہہ ادھے و دی آواز اے تے ہمیش حرف دے اُتے پیندی اے جے ایہہ و دے نال آوے تے و دی آوازاں ڈیوڑھی کر دیندی اے۔ سُر، سَور۔

الف

ایہہ لمی آواز اے جہڑی کلی وی تے رل کے وی ورتی جاندی اے، جدوں ایہہ کلی آوے تے ایہہ اپنی اصل آواز وچ پچھانی جاسکدی اے (ارلی) پر جدوں رل کے آوے تے اپنے توں پہلے حرف دی آوازاں اک الف جہاں لمیاں کر دیندی اے۔ چار، مار، سارا، کلا، ساری۔

الف مد آ

جدوں کے لفظ دے شروع وچ دو (۲۶) الفان دی آواز آ جائے تے ایس نوں ظاہر کرن لئی مدہ ورتیا جاندا اے جیویں آدمی، آری، آرسی، آپ۔

وا، و

ودیاں دو آوازاں نیں اک حرف علت و جھوں تے اک حرف صحیح و جھوں حرف علت ویلے ایہہ دو پیشاں جہنی آواز دیندی اے تے حرف صحیح ویلے انگریزی دے حرف v دی: مور، گور، سور، طور، نور۔

چھوٹی ی وڈی بے

یے دیاں وی دو آوازاں نیں ایسے لئی ایہہ دو شکلاں وچ حرف صحیح یاں مصمتیاں وچ گنی گنی اے (ی۔ بے) ایہہ جدوں حرف دے شروع وچ آئے تے اپنی مصمتے والی آواز دیندی اے جہڑی دونواں دی اکو اے انگریزی حروف Y والی (یمن۔ یکہ)۔ پر جدوں لفظ دے وچ آئے تے ایہہ اپنے توں پہلے حرف دی آوازاں انگریزی 'E' Vowel دے حساب نال لیاں کر دیندی اے، میل۔ (چھوٹی ی) یاں انگریزی 'A' Vowel دے حساب نال لیاں کر دیندی اے۔ میل (چھوٹی ی میل) (وڈی یے) ایہدی اک صورت ایہدا آخرتے آؤنا اے اتھے ایہہ e یاں a آوازاں ایہدے توں پہلے آئے حرف نوں لیاں کر کے ظاہر کر دیاں نیں۔

میری، کیاری (چھوٹی ی) میرے، کیارے (وڈی یے)

پنجابی املاء دے کجھ اصول

جیویں کہ پچھے گل کر آئے آں پنجابی دے صوتی نظام دے لحاظ نال پنجابی دارسم الخط یاں املاء نہ تے فارسی رسم الخط تے نہ ای گورکھی لپی مکمل اے املاء وچ پیاں اڑ چناں تے آو کڑاں بارے کجھ چرتوں احساس پننگر یا اے ساڈھے اتھے مسئلہ ایس لئی گنجلدار ہو گیا اے کہ اک تے پنجابی دی کوئی اپنی درسی اہمیت نہیں دوجے ایہہ اردو دے واسطے نال لکھی جانندی اے، ایس کارن کئی گھلے ہوندے نیں بہر حال املاء نوں مکمل تے سٹینڈرڈ بنان دیاں کئی انفرادی تے اجتماعی کوششاں ہوئیاں جہاں وچ جو شوا فضل الدین (مرحوم) دے رسالہ ”پنجابی دربار“ توں لے کے مرزا مقبول بیگ بدخشان دی قواعد پنجابی (۱۹۷۳ء) سب شامل نیں۔ پنجابی ادبی بورڈ لاہور (رجسٹرڈ) توں لے کے پاکستان رائٹرز گلڈ دے پنجابی سب ریجن تیکر نے ایس بارے دوڑ بھج کیتی اے۔ سکیٹری بورڈ لاہور دے ایم افضل تے ڈاکٹر

وحید قریشی ہوراں دے ادم نال اک کمیٹی نے ایس مسئلے تے وچار وٹاندر کر کے اپنے سٹے اک پمفلٹ دے روپ وچ چھاپے ایس نوں ”پنجابی ادب“ لاہور نے اگست ۱۹۶۲ء دے شمارے وچ نقل کیتا انج ای ماہنامہ ”لہراں“ نے رسم الخط نمبر اکتوبر، نومبر، ۱۹۷۴ء شائع کیتا۔ اڈواڈ ویلے پنجابی املاء بارے جہڑے مضمون چھپے ایہناں وچوں کجھ نوں اکٹھیاں کر کے ڈاکٹر ناصر رانا نے کتاب ”پنجابی املاء“ (۲۰۰۵ء) دے ناں نال چھاپ دتا اے۔

ایہناں سارے اوماں صدقہ پنجابی املاء وچ کئی سدھرائیاں ہوئیاں کئی تجویزاں چل نہ سکیاں جہاں وچوں کئی آوازاں لئی علامتاں دا ورتارا خاص طور تے شامل اے۔ مثلاً ہائے آوازاں وچوں دھ لئی ڈھ وغیرہ ایس لئی کہ پنجابی دے اک علاقے وچ ایہہ دھ انج ای تلفظ ہوندا اے اتھھے ت دی آواز نہیں نکلدی علامتاں وچوں صرف اک تے اوہ اے اڑنون دی علامت ن ایہہ آواز پنجابی وچ ہمہ گیر اے۔ بہر حال حالے وی پنجابی دیاں کئی صوتاں نیں جہاں نوں پورے پکھوں حرفاں دا بانا نہیں پوایا جا سکیا۔ اج جیویں پنجابی ول دھیان دتا جا رہیا اے جے ایہہ سلسلہ انج دی جاری رہیا تے ایہہ معاملہ وی طے ہو جاوے گا۔ حال دی گھڑی جو کجھ ساخجھے پکھوں منیا جا رہیا اے اوس نوں مکھ رکھ کے کجھ اصولاں ول دھیان دوانا ضروری اے:

- ۱۔ ہائے آوازاں بھ، دھ، ڈھ، گھ وغیرہ لکھن تے پڑھن لئی ایہناں تے کسی قسم دی کوئی نشانی یاں علامت پان دی کوئی لوڑ نہیں، ایہہ انج ای لکھے جان گے۔ بھلک دھی، ڈھول، گھا وغیرہ۔
- ۲۔ اوہ سارے لفظ جہڑے دو جیاں زباناں توں آئے نیں اوسے روپ نال املاء ہون گے۔ جیویں اعلیٰ، مصطفیٰ، مکہ، مدینہ، بشریٰ معلوم وغیرہ، سوائے اوہناں لفظاں دے جہڑے سدھریاں وگڑ کے اپنی الگ شکل بنا چکے نیں۔ جیویں سلاہنا (سراہنا) سیکٹری (سیکٹری) ٹیشن (ٹیشن) وغیرہ۔
- ۳۔ اوہ توں بنے لفظ اوہناں، اوہدا، اوہدی، اوہو، ایہہ توں بنے لفظ ایہناں، ایہدا، ایہدی، ایہو، املاء ہون گے۔ انج ای کیہ وغیرہ دی املاء کیتی جاوے گی۔
- ۴۔ گ یاں گھ دی تھاں غ یاں خ نہیں لکھے جان گے۔ جیویں پاگل نوں پاغل، یاں اکھان نوں اخان۔
- ۵۔ لفظ دے جتھے دی اڑنون آئے گی ایس نوں گول جزم (ہ) نال لکھیا جاوے گا۔ جیویں پانی، بعدا حال دی گھڑی (بن دا)۔
- ۶۔ املاء وچ غلطی نوں گھٹ کرن صدقہ ایس گل دی سفارش کیتی جا سکدی اے کہ مصوتے والیاں آوازاں نوں ظاہر کرن لئی زیریاں زبراں دی تھاں حرف علت (Vowels) ورتے جان۔ جیویں ہندے دی تھاں ہوندے۔

۷۔ اُچارن (تلفظ) دی غلطی توں بچن لئی کوشش کیتی جاوے کہ لفظ تے لوڑ موجب زبر زیر پیش پائی جاوے۔ رکن تہجی دا آخری حرف ساکن سمجھیا جاوے کیوں جے پنجابی وچ کسے لفظ دے آخری حرف تے کوئی زبر، زیر نہیں ہوندی۔

۸۔ نیں، تے، نے، وچ فرق رکھن لئی ایہہ طریقہ ہُن عام اے کہ جمع دے صیغے لئی ’نیں‘ ورتیا جاوے ’تے‘ نے نوں حرف ندادے طور تے استعمال کیتا جاوے۔ جیویں اوہ جاندے نیں، اقبال نے اشرف نوں بلایا وغیرہ۔

۹۔ جہڑے حرف دوواری بولے جاندے نیں اوہناں تے شد (س) ضرور پائی جاوے۔

۱۰۔ ن غنے دی املاء تے تلفظ بارے کچھ ویروے نال گل کر آئے آں جہدے موجب جدوں ن غنے دے لفظ دے چھیکڑ تے آئے اوہ ’ن‘ نال تے جدوں شروع یاں وچکار آوے تاں ن دے نقطے اتے غنے دی جزم (ب) ضرور پائی جاوے۔

۱۱۔ فارسی، عربی وانگوں اردو وچ وی خوش، خواجہ، خواب وغیرہ املاء کیتے جاندے نیں۔ ایس ’و‘ نوں واؤ معدولہ آکھیا جاند اے۔ ایہہ حرف خ توں مگروں آؤندا اے، پنجابی وچ ایہہ ای لکھے جان گے تے پڑھن لکھیاں ادھے و، نال پڑھے جان گے، شس، خلبہ، خاب وغیرہ۔

۱۲۔ عربی ولوں آئے اوہ لفظ جہڑے سٹھی یاں قمری حرفاں تال ہیجے ہوندے نیں اوہ عربی وانگوں ای لکھے تے اُچارے جان گے۔ جیویں: عبدالحق وچ ل بولد اے پر عبدالصمد وچ ل نہیں بولدا پر لکھے دونویں جاندے نیں۔

ایہہ کجھ اصول نیں جہناں دی نشان دہی کیتی گئی اے، پنجابی دی معیاری املاء اُتے حالے کم ہو رہیا اے جو کجھ ایس حاصل کر چکے آں ساڈا خیال اے ایہہ وی بڑا کجھ اے جے ایہناں ای اصولاں نوں مکھ رکھیا جاوے تے اک لحاظ نال معیاری املاء سامنے آ جاندی اے۔ ایس لئی سانوں ایہہ املاء اپنا لینی چاہیدی اے۔ انج دُنیا دا کوئی وی رسم الخط یاں لپی اپنی زبان تے صوتی نظام نوں سمو لچے پکھوں یاں سو فیصدی حرفی روپ نہیں دے سکيا۔ ساڈے ایتھے رسم الخط بارے کم کرن والے کجھ سیانے پنجابی دی املاء نوں صوتی رسم الخط (Phonetic Script) بنان دا چارا کر دے نیں۔ حالانکہ لسانیات دے اصول موجب انج سو فیصدی ہونا ممکن نہیں، پھیر ساڈے سلسلے وچ تے ایہہ ہو وی آو کھی گل اے۔ کیوں جے پنجابی وچ علاقائی انگ دو جیاں زباناں نالوں خبرے ودھ ای نیں۔ پھیر ایہناں توں اڈاگوں ایہناں علاقائی انگاں وچ وی صوتی لحاظ نال کئی ونڈاں نیں۔ جے ایہناں علاقائی در علاقائی صوتی ونڈاں دے مگر لگ پیئے تے عجب قسم دے بھنبھل بھوسیاں وچ پھس جانا ضروری اے۔ مثال دے طور تے ہائیہ مصمیتے

بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ وغیرہ مرکزی تے ملتانى وچ دکھ دکھ طریقے نال اچارے جاندهے نیس۔ پھیر مرکزی توں اڈ مشرقی بولیاں وچ ایہناں دا اچارن مرکزی تے ملتانى جانگلو توں وی دکھ ہو جاندا اے جیویں مرکزی دا کھر (گھر) مشرقی پہاڑی بولیاں وچ کھار (گھار) بن جاندا اے۔ ایس لئی ایہناں ہا سہ صوتاں لئی جے کوئی علامت گھڑی جائے گی تے مرکزی تے پہاڑی بولیاں وچ ایہہ نہیں چل سکے گی۔ انج دیاں ہو رکنی مثالاں نیس۔ (۲۷) جے ایس ایہناں علاقائی ونڈاں یاں ونڈاں در ونڈاں (جہڑیاں ضلعے تے تحصیل تیکر اپن گیاں) دے مگر لگ پئے تے ایہہ معاملہ تے کدی وی طے نہیں ہو سکے گا۔ ایس لئی بہتر ایہو اے کہ پنجابی رسم الخط (الماء) نوں اکا (Phonetic Script) بنان دی تھیاں ایس نوں ادبی رسم الخط (الماء) (Literary Script) بنان بارے سوچیا جائے۔ ایہہ پندھ تاں ای مک سکدا اے۔ باقی ایہہ گل کہ دنیا دی کوئی زبان وی الماء بارے مکمل نہیں ایہہ اک اٹل سچائی اے۔ انگریزی اپنے ولوں بین الاقوامی زبان اے پر ایہدے وچ جھیاں دے گھپلے لطیفیاں دی حد توڑی موجود نیس، (Put) پُٹ تے (But) بٹ کیوں نیس؟ ایہد کوئی جواب انگریزی والیاں کول وی کوئی نہیں۔

پنجابی لسانیات (۱۹۹۶ء) دی مکمل پٹی وچ ل تے ن دیاں دو صورتاں دیاں نیس، میری تجویز ایہہ سی کہ الٹا ویں ل تے اڑ، ن واسطے اک گول جزم ’ہ‘ اپنائی جائے۔ ایس وچ الیاں گھسن نال وچار وٹاندرے ہوندے رہے۔ میرا پہلاں وی خیال ایہہ سی کہ الٹا ویں ل (ہالی: ہاڑی یاں گندل: گندل) دی ہوند بہتا کر کے پنجابی دے جانگلو لہجے (ساہیوال وغیرہ) وچ ای اے۔ باقی پنجاب دے کسے علاقے وچ نہیں۔ ایس کر کے ایس نوں چھڈیا وی جاسکدا اے۔ جتھوں تیکر اڑ، ن دا جوڑ میل اے ایہہ تے اک لحاظ نال پنجابی زبان دے اچارن دی پچھان اے۔ ایس کر کے ایس دا اکھر پٹی وچ ہونا ضروری اے۔ میری تجویز سادی ن دے نال گول جزم ہ لان دی سی کہ گول جزم کی (Key) بورڈ وچ زبر، زیر و انگ شامل کر کے سادی ن نال لادتی جائے۔ انج ن دے آخر تے آؤن اُتے تاں ٹھیک سی، پر جدوں اڑ، ن لفظ دے درمیان آوے تے ن لکھی جاندى سی۔ ایس کر کے باہمی وچار وٹاندرے نال ن وچوں نقطہ حذف کرن اُتے اتفاق ہو گیا تے پھیر روئل (ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت) ولوں چھاپے چڑھن والیاں لکھتاں دی الماء وچ ن شامل کر لئی گئی۔ ایسے واسطے پچھلے صفحیاں وچ میں جہڑی اکھر پٹی دتی اے ایس وچوں الٹا ویں ل کڈھ دتی اے۔ اڑ، ن اے سارے پاسے نہیں اپنائی گئی پر میں ایس دے حق وچ آں۔

آؤہن مختلف اداریاں تے رسالیاں وچ جہڑی الماء (Orthography/ Spelling) ورتی جا رہی اے ایس دا جائزہ لیئے۔ الماء ہوئے لفظ دے اگے قوسیاں وچ ”پنجابی لسانیات“ والی الماء دتی گئی اے۔

ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور

فیصلا (فیصلہ) بندا (بندہ) جہنوں (جیہنوں) کہدے (کہیدے) اتانہ (اتانہ) اگانہ (اگانہ) نونہ (نونہ) جہڑے (جیہڑے) کہو جے (کہو جیہے) کہڑی (کہڑی) آنہ (آنہ) مونہ (منہ) ہندی (ہندی) ایہ (ایہہ) پیسا (پیسہ) تخواہ (تخواہ) اوکھا (آؤکھا) کہ (کہہ) حقا (حقہ) حوصلا (حوصلہ) حلوہ (حلوہ) خاہ مخاہ (خواہ مخواہ) مذہب (مذہب) صدقا (صدقہ) فل حال (فی الحال) خوشی (خوشی) روپیا (روپیہ) ساہنے (سامنے)۔ (۲۸)

پنجابی مرکز، سویر انٹرنیشنل، لاہور

جویں (جیویں) ایہ (ایہہ) زیادا (زیادہ) جہڑے (جیہڑے) پتا (پتہ) ایہو جیہے (ایہو جیہے) کدھرے (کہیدرے) نقطاء نظر (نقطہ نظر) وزیر اعلا (وزیر اعلیٰ) خوشی (خوشی) متازعا (متازعہ) فایدے (فائدے) اجہی (اجیہی) بندا (بندہ) فیصلا (فیصلہ) خد پسند (خود پسند) ایہ (ایہہ) کہڑے (کہیدڑے) جہدے (جیہدے) الجنا (البتہ) معاملا (معاملہ) مسلا (مسئلہ) ہمیشا (ہمیشہ) انتقامن (انتقاماً) خاب خیال (خواب خیال) تقرین (تقریباً)۔ (۲۹)

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے شروع توں ای اڑ، ن واسطے بن دے اُتے اک ہور نقطہ عمودی پاؤنا شروع کر دتا سی۔ پانی جہڑا اوس دیاں کتاباں تے سہ ماہی ”پنجابی ادب“ لاہور وچ ورتیا جا رہیا اے (۳۰)۔ باقی املاء دے سلسلے وچ میری محمد آصف خان (مرحوم) نال ودھیری سانجھ سی۔

پنجابی دائیس ویلے سب توں پرانا رسالہ جہڑا اپنی اشاعت دے بتالیویں ورھے وچوں لنگھ رہیا اے اوہ پنجابی املاء دے سلسلے وچ بہتا کر کے ”پنجابی لسانیات“ دے اصولاں اُتے ای چلدا رہیا اے۔ پرہن کجھ لفظاں دی املاء کجھ دکھ ہو گئی اے۔ ایس دی وگی حاضر اے: اہ (ایہہ) جہڑا (جیہڑا) اہدی (ایہدی) اجہے (اجیہے) اہدا (ایہدا) اہناں (اوهناں) اہنوں (ایہنوں) وغیرہ۔ (۳۱)

ماہنامہ ”لکھاری“ لاہور ۱۸ سال پہلاں باقاعدہ ڈیکٹریشن نال نکلنا شروع ہو یا، ایس رسالے وچ ادارہ ہوندا ای نہیں جتھوں ایس دی پنجابی املاء دی پالیسی دانتار ہو سکے۔ جہڑیاں لکھتاں (نثر، نظم) ایہدے وچ چھپدیاں نیں ایہہ بہتا کر کے ”پنجابی لسانیات“ دے اصولاں موجب ای ہوندیاں نیں۔ بعض ویلے ایہ (ایہہ) یاں ہور کجھ اکھر وکھرے املاء ہو جاندے نیں۔ (۳۲)

ماہنامہ ”پنجم“ لاہور وی بہتا کر کے ”پنجابی لسانیات“ والی املاء ورتد اے پر آپنا (اپنا) آپنیاں (اپنیاں) آپنے (اپنے) اوکھا (آوکھا) انھیری (ہنیری) کجھ دکھ املاء ہوئے جا پے نیں۔ (۳۳)

پنجاب دے تعلیم دے شعبے وچ چھیویں توں دسویں تیکر تے انٹرتوں بی۔ اے تیکر دالصاب شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور دا چھیماہی ”کھوج“، چھیماہی، ”لیکھ“ لاہور وچ عام کر کے ”پنجابی لسانیات“ والی ای پنجابی املاء ورتی گئی اے۔ روزانہ ”خبریں“ لاہور نے اپنی املاء کافی حد توڑی ”پنجابی لسانیات“ والی بنالئی اے (۳۳) پر اخبار وچ کیوں جے ادارے توں اڈ بہت ساریاں قلمماں رتی ہونڈیاں نیں ایس کر کے املاء وچ ایکتا بعض ویلے قائم نہیں رہندی۔ جویں کالم نگار بشیر الدین ہمد نے اپنے کالم ”ہمد دی محفل“ وچ ۸ ستمبر ۲۰۰۶ء دے ”خبریں“ وچ اک تھاں چنانہہ (جھناں) دیکھیا تے اک تھاں جھنگ تے اعتراض کیتا کہ املاء وچ ایکتا ضروری اے۔ (۳۵)

روزانہ بھلیکھا، لاہور مدثر اقبال بٹ دے ادم نال پچھلے ست ورھیاں توں باقاعدہ چھپ رہیا اے۔ ایہدے وچ عام کر کے تے ”پنجابی لسانیات“ والی املاء ای استعمال ہونڈی اے۔ پر کجھ لفظاں دی املاء اڈ لگدی اے۔ جیویں: جہڑا (جہڑا) جہدے (جہدے) جہدی (جہدی) نیوز والے حصے وچ ایکتا گھٹ اے۔ لفظ اوہناں نوں اوہناں دی تے اوہناں وی املاء کیتا گیا اے۔ انج ای ایہناں لفظ نوں ہر تھاں ایناں املاء ہویا اے۔ ایہنوں دی تھاں اینوں، جہناں نوں اک تھاں جھناں تے اک تھاں جہناں املاء ہویا اے۔ کابینہ، پراپیگنڈا سلسلہ، فیصلہ نوں آخری ہ دی تھاں الف لا کے کابینہ، پراپیگنڈا، سلسلہ تے فیصلہ املاء کیتا گیا اے۔ (۳۶) ہن بھلیکھا، تے پنجابی مرکز والی املاء اپنالئی اے۔

ایہہ صورت حال اے پنجابی زبان دے کجھ سرکڈھ اداریاں، رسالیاں تے اخباراں وچ فارسی رسم الخط (شاہ مکھی) نوں اپنان توں بعد املاء دے اختلافاں دی، ترانویں نظرے دیکھیا جاوے تے ایہہ اختلاف کوئی زیادہ نہیں۔ اسی فیصد املاء وچ ایکتا موجود اے۔ صرف ویہہ فیصد اختلاف کوئی زیادہ نہیں۔ ایس نوں تھوڑے جنے تردد تے ادم نال دور کیتا جاسکدا اے۔

ایہناں وچوں اک اڑ، ن دے اپنان دا مسئلہ اے۔ ایس ویلے صرف دو اداریاں (ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، لاہور تے پنجابی مرکز، لاہور) ایہہ اڑ، ن اپنالئی ہوئی اے۔ میراوٹ وی اڑ، ن نوں اپنان لین ول اے۔ پر اے جے میں اپنیاں لکھتاں وچ ایس دی ورتوں شروع نہیں کیتی۔ جیویں پنجابی سکرپٹ دی گل چھڑی اے جے پنجابی نال جوڑ میل رکھن والے سارے حلقے جڑ بہن تے اڑ، ن نوں اپنان دا مسئلہ وی حل ہو سکدا اے تے املاء وچ اکسارتا وی آسکدی اے۔

آؤ ہن دیکھئے کہ گور مکھی لپی والیاں نے شبد جوڑ وچ اکسارتا دا مسئلہ کوں حل کیتا؟ گور مکھی لپی نوں ہوند وچ آیاں چار سو ورھے توں ودھ ہو گئے نیں۔ پاکستان دے قیام توں بعد بھارتی پنجاب وچ پنجاہ دے دہاکے وچ پنجابی بھاشا نوں پہلاں کالج تے پھیر یونیورسٹی پدھر تک اک مضمون وجوں پڑھن پڑھان لئی ماننا ملی۔ (۳۷)

ہن تیکر ایہدے لکھے گئے تے چھپے ایم۔ اے دے مقالیاں دا شمار کرنا ودھیرا مشکل اے۔ ۱۹۹۶ء دی چھپی فہرست موجب ایم۔ فل (پنجابی) ۹۸۲ء (۳۸) تے ۱۹۹۵ء دی چھپی فہرست دے مطابق پی ایچ ڈی تے ڈی لٹ (پنجابی) دی تعداد پنج سو سترسی (۳۹) بھارتی پنجاب وچ لسانیات (بھاشا و گیان) اُتے ودھیرا کم ہو چکیا اے۔ بھاشا تے بھاشا و گیان (زبان تے زباندنی) تے ایم۔ اے، ایم۔ فل، پی ایچ ڈی (پنجابی) وچ کئی مقالے لکھے جا چکے نیں۔ بہت ساریاں مستقل کتاباں شائع ہو چکیاں نیں، ڈکشنریاں (کوش) چھپ چکیاں نیں۔ سگوں ساڈے اج دے موضوع نال جوڑ میل رکھدا پنجابی شبد روپ تے شبد، جوڑ کوش (مرتبہ: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ) دی شائع ہو چکیا اے۔ جہڑا ایہہ دسد اے کہ گور مکھی دا کہڑا لفظ (شبد) کویں املاء ہوندا اے؟ (۴۰) ایہہ شبد، جوڑ کوش جدوں تیار ہو رہیا سی تے پاکستان وچ مینوں ایس وچ بطور صلاح کار مقرر کیجا گیا سی، ایہدے آؤن نال گور مکھی والیاں نوں ودھیریاں سوکھتاں ہو گئیاں نیں، شبد جوڑاں وچ اکسارتا آگئی اے۔ پنجابی شبد روپ تے شبد جوڑ کوش تیکر اپڑن دا سفر گھٹ وگھٹ ستونجا ورھیاں دا اے۔ ۱۹۲۹ء وچ خالصہ کالج امرتسر وچ ودواناں دے اک اکھ وچ پنجابی شبد، جوڑ (املاء) بارے کجھ فیصلے کیتے گئے۔ ۱۹۴۹ء وچ پرنسپل تيجا سنگھ نے پنجابی شبد جوڑ بارے اک ویہہ صفحیاں دا پمفلٹ چھاپ کے ونڈیا۔ ۱۹۵۷ء وچ ایس سلسلے وچ ہو رکھ ہوئے تے ایہناں دے نئے مہینے وار پنجابی دُنیا (پٹیالہ) وچ چھاپ دتے گئے۔ ۱۹۵۷ء وچ تيجا سنگھ نے کتاب پنجابی کویں لکھینے؟ (۱۹۱ صفحے) لکھی۔ ۱۹۶۲ء وچ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ نے ایس کم نوں اپنے ہتھ وچ لیا، ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ (مصنف: بھاشا تے بھاشا و گیان / بھاشا و گیان تے پنجابی بھاشا / روپانتری ویا کرن (پنجابی) / پنجابی بارے) دی آگوائی وچ شبد جوڑ کوش سیل بنایا گیا، جس نے ورھیاں دی گھالنا مگروں پنجابی شبد روپ تے شبد جوڑ کوش دا پہلا ایڈیشن ۱۹۸۶ء وچ مکمل کر کے چھاپیا۔ ایس دا ۱۹۸۸ء دا دو جا ایڈیشن ۱۰۱ صفحیاں دا وی چھپ چکیا اے۔ (۴۱)

گور مکھی پی اے اتے انتاں دا کم ہو یا اے، اج گور مکھی پی کپیوٹر وچ اپڑ کے مختلف قسم دی پروگرامنگ وچ ورتی جا رہی اے۔ ایس دے ہونڈیاں ہو یاں ایس وچ دیاں گھاناں لیہن تے اوہناں دی درستی دے وچاری سامنے آؤندے رہندے نیں۔ میرے سامنے ایس ویلے سہ ماہی ”سرجنا“ چندی گڑھ دے تن انک (شمارے) ۱۴۰ (اپریل۔ جون ۲۰۰۶ء) ۱۴۱ (جولائی۔ ستمبر ۲۰۰۶ء) تے ۱۴۲ (اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۰۶ء) پئے نیں۔ ۱۴۰ (انک) وچ امریکہ رہندے جگجیت براؤ نے شبد شاستر: شبدوں دی لشکور، دے سرنانویں نال اک بحث چھیڑی اے۔ اوہ لکھدا اے ”لیکھک لئی شبد (لفظ) مولک (اصل) شبد، چون (لفظاں دا انتخاب) شابدک، سنجم (لفظالی دے جوڑ) صحیح واک (درست جملہ) اُساری اتے شدھ ویا کرن (درست گرامر) بجلی دی چمکور نیں۔ جس پاس ایہہ لشکور ہے اوہی لیکھک اپنی رچنا (لکھت) رشنا

سکا اے۔ (۴۲) اوہ اپنے مضمون وچ شبد (لفظ) اُتے ای ساری بحث کردا اے، لفظ دی تھاں سرورتن نوں بنیاد بنا کے دسدا اے کہ کوئیں جملے نوں بے معنی تے با معنی بنایا جاسکا اے؟ ایس سلسلہ وچ اوہ دو پکھاں اُتے اچھا چاٹن پاندا اے۔ پہلا: شبد، جوڑ (الماء: Spelling)، ایس بارے اوہ لکھدا اے ”جے شبد نوں مول (اصل) روپ وچ دھنیاں (صوتاں) داسموہ (مجموعہ) من لیا جاوے تاں ایس دے شدھ (درست) اچارن (تلفظ) اتے جوڑ (الماء: Spelling) دا مہتو (اہمیت) ہو روی سپشٹ (ظاہر) ہو جاندا اے۔ جے بے سُر سازا بجیا سنگیت راگادی بندش تے پورا نہیں اتردا تاں اشد (نادرست) اچارن (تلفظ) جاں جوڑ۔ شبد جہناں دا مول (سنگیت واکر) دھنیاں (سراں) ہن صحیح ارتھ (مطلب) کس طرح پرگٹ (ظاہر) کر سکا دے ہن؟ اشدھ (نادرست) اچارن (تلفظ) تاں ایس نہیں روک سکا دے پر اشد (نادرست) شبد۔ جوڑ بارے کجھ کرن دی سمر تھا (طاقت) تاں ساڈے پاس ہونی چاہیدی ہے۔ انج تاں گھٹ وگھٹ ادھی صدی ساڈے ودوان (عالم) شبد، جوڑ دی اکسارتا دی لوڑ پرتی بارے سانوں چٹن (فکر مند) کر دے آرہے ہن۔ پر ایہہ اے تک ساڈی پراپتی (کامیابی) نہیں بن سکی۔ شبد، جوڑ دی غیر اکسارتا شاید پنجابیاں دے موجدی پن تے ان گہلن (لا پرواہی) سجا (مزاج) دی دین ہے، نہیں تاں گھٹ گھٹ کوش (لغات) دے لیکھک / سنپادک (مدیر) تاں ایس کچھ ول دھیان دیندے۔ ایس ان گہلی (لا پرواہی) دیاں کیول (صرف) دو ادھارتاں (مثالاں) ہی بہت ہون گیاں (۱) ساہت، کوش: پر بھاشک شبد اولی (۱۹۸۹ء) وچ اکوشبد (لفظ) گھٹ دو شبد، جوڑاں (الماء: Spelling) نال پیش کیتا گیا اے۔ (ਪੰਜਾਬੀ: ۲۵۸) تے (ਪੰਜਾਬੀ: ۳۳۲) اتے (۲) پرلے (مندرجہ بالا) کوش (لغات) دے سنپادک دے سنپاد (ایڈیٹ) کیتے دو جے کوش: پنجابی ساہت سندھرب کوش (۱۹۹۳ء) وچ پہلے کوش (لغات) دے مقابلے (ਸਾਹਿਤ) دا شبد۔ جوڑ وکھرا ہے سارے دے سارے پہلے کوش وچ (ਸਾਹਿਤ) دوت ہے، پر دو جے وچ نہیں۔“ (۴۳)

ایس لیکھ بارے ”سرجنا“ (۱۴۱) وچ ”وچار چرچا“ دے سرنانویں نال ”پنجابی بھاشا دا ٹھک“ دے عنوان نال درشن سنگھ دھیر (انگلستان) تے ستندر پال سنگھ (مکتسر، بھارت) نے ٹپیاں کیتیاں نیں۔ ”سرجنا“ دے مدیر دے نوٹ موجب ایس بارے ہو روی وچار لیکھ آئے نیں۔ (۴۴)

”سرجنا“ دے انک ۱۴۲ وچ جگجیت سنگھ براڈ نے ”پرتی اتر: پنجابی بھاشا دا ٹھک“ دے سرنانویں نال انک ۱۴۱ وچ دیاں ٹپیاں دے جواب دتے نیں۔ اپنے جواب دے آخر تے دسیا اے کہ اوس دا انک (۱۴۰) والا لیکھ اوس دی ایس وشے (موضوع) اُتے لکھی جا رہی پستک (کتاب) دا پہلا باب اے۔ (۴۵)

ایس لیکھ تے اوہدے ردعمل تے ٹپیاں تے پھیرا وہناں دا پرتی۔ اترتوں تسیں گوڑا لاسکدے او کہ گورکھی لپی دو بے گورو انگد (۱۵۰۴ء-۱۵۵۲ء) نے گھڑی چار سو سال ہو گئے نیں۔ ایہہ پہلاں دھارمک لکھتاں واسطے ورتی گئی پھیرا ایس نوں ہر پرکار دیاں لکھتاں واسطے اپنا کے ایس دی اتی (ترقی) واسطے انتاں دی گھالنا (محنت) کیتی۔ پھیر وی اج ایس دے شبد، جوڑاں بارے وادو واد (بحث) چل رہی اے۔

ہن سوال ایہہ پنکر دا اے کہ سانوں کیہ کرنا چاہیدا اے؟ سانوں پہلاں تے پنجابی سکرپٹ تے پنجابی املاء نال جڑیاں رکاوٹاں نوں دور کرنا چاہیدا اے۔ ایہناں وچوں سب توں وڈی رکاوٹ پنجابی دیاں بولڑیاں نیں۔ خاص طور تے اوہ جہڑیاں الگ زبان دا دعویٰ کیتی پٹھیاں نیں۔ حالانکہ لسانیات دا ایہہ نیا اصول اے کہ جدوں دو گلاں کر دے بندیاں دے وچکار ترجمان دی لوڑ پئے تے دوزباناں وجود وچ آؤندیاں نیں، نہیں تے بولڑیاں دے باوجود وی زبان اکوای رہندی اے۔ خواجہ غلام فرید نوں پہلاں ریاستی آکھیا گیا، پھیر ملتان تے ہن اوہناں نوں سرایکی آکھیا جاندا اے۔ ریاستی، ملتان تے سرایکی دے قاعدے وی لہجہ جان دے نیں تے ریاستی، ملتان تے سرایکی قاعدیاں وچ اکھری پٹی دے اکھراں اُتے اڈواڈ قسم دیاں علامتاں پا کے ایہناں نوں صوتی رسم الخط (Phonetic Script) بنان دیاں کوششاں وی ہو چکیاں نیں۔ سوال ایہہ اے کہ جدوں گورکھی والیاں معیاری املاء (Standard Spelling) ول قدم پٹیا سی کیہ اوہناں دے آل دوالے پنجابی دیاں بولڑیاں بھٹیانی، مالوی، دوآبی، پوادی موجود نہیں سن؟ کیہ پاکستان دے قیام مگروں مغربی پاکستان وچ رہندے غیر مسلم پوٹھوہاری، دھنی، چھاچھی تے شاہ پوری، ریاستی، ملتان جانگلو بولدے اودھر نہیں گئے سن؟ اوہناں تے ماجھے دے اُچان نوں ادھار بنایا نال ضلع امرتسر تحصیل انبالہ ضلع گورداسپور دے پنڈاں دیاں بولیاں دے نمونے ریکارڈ کر کے اوہ شبد، جوڑ کوش بنان وچ کامیاب ہو گئے۔ (۴۶) ایس وی ماجھے دے علاقے نوں ادھار بنا کے معیاری ٹیکسالی زبان نوں نتار سکے آں۔ کہ ایس گھیرے نوں گوجرانوالہ، شیخوپورہ، سیالکوٹ تے گجرات ایدھر قصور تیکر لے جا سکے آں۔ (۴۷)

ایہناں علامتاں وچ بھانویں ہانیہ آوازاں دا اُچارن اوہ نہیں جو ساڈی اکھری پٹی وچ اے۔ مطلب اے بھ (بھابی) جھ (جھانجھر) دھ (دھی) ڈھ (ڈھول) گھ (گھوڑا) پرسانوں ایہہ اکھراں ای رکھنے چاہیدے نیں جو ایس گورکھی والیاں نے ੳ (ਭੀ), ੴ (ਬੀ), ੵ (ਬی), ੶ (ਬی), ੷ (ਬی), ੸ (ਬی) اوہناں نے اڑ، ن واسطے وکھرا اکھر بنایا ہویا اے (ੳ) ایس وی اڑ، ن واسطے ن دا اکھرا اپنی اکھری پٹی وچ شامل کر سکے آں، ایہہ اکھری پٹی سارے پنجاب واسطے اے۔ ہانیہ آوازاں نوں مرکزی علاقے وچ اپنے لہجے وچ پڑھیا جاوے تے جنوبی پنجاب وچ اپنے لہجے وچ (کہ اتھے تے اسوں دا لہجہ اردو وانگ

ایہناں اکھراں نال ڈھکدا اے)، ایہہ بولڑی (Dialect) والی آؤکڑ دور ہو جائے تے سکرپٹ تے املاء والا مسئلہ حل ہو سکدا اے۔ اصل گل ایہہ اے کہ ایسں صوتی املاء تے کھنھل بھوسیاں وچ پے جانے آں کیوں جے بولی تے باراں کوہ تے بدل جاندی اے، سانوں صوتی رسم الخط املاء بنان دی تھاں ادبی رسم الخط املاء (Literary Script) بنان ول توجہ دینی چاہیدی اے تاں ای ایہہ مسئلہ حل ہووے گا۔

پنجابی سکرپٹ (املاء) دے کسے سرے نہ چڑھن وچ اک عنصر (Factor) شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی دی ان گہلی تے اوہدی فیکلٹی دی کم کوسی وی اے۔ تسیں کچھے پڑھ آئے او کہ پنجابی شبد روپ تے شبد، جوڑ کوش دی تکمیل وچ بنیادی کردار پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ نے ادا کیتا۔ او تھے باقاعدہ شبد، جوڑ کوش سیل بنایا گیا جس دے سربراہ مشہور ماہر لسانیات ڈاکٹر ہر کیرت سنگھ سن، جہناں دناں وچ اوہ ایہہ کوش تیار کر رہے سن میں شعبہ پنجابی وچ ساں، میرا کیوں جے پنجابی لسانیات اُتے کم سی میری کتاب ”پنجابی لسانیات“ چھپ چکی سی، ایس کر کے ایس کوش دے صلاح کاراں وچ اوہناں مینوں وی شامل کیتا۔ میرے دور دے شعبہ پنجابی دا پنجابی رسم الخط تے املاء بارے کم میرے ولوں پنجابی لسانیات دا لکھیا جانا اے۔ ساڈے اج دے شعبہ پنجابی دا حال ایہہ اے کہ ایہناں نے پنجابی دے ایم۔ اے سمسٹر دے نصاب وچوں لسانیات دا مضمون ای کڈھ دتا اے۔

ہن رہ جاندی اے گل پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر دی، ایڈے وڈے ادارے وچ پنجابی زبان دے ادب نال بھلی بھات جاتکاری رکھن والے اہلکاراں دی ان ہوند پاروں اتھے شروع وچ ای گھلے ہو رہے نیں۔ ایہناں پنجابی سکرپٹ دے مسئلے نوں پچھلے سال ہتھ پایا سی اتھے ”بسم اللہ“ ای غلط ہوئی کہ سعید کریم دار شدہ سکرپٹ پیش کر دتا گیا، جس تے سعید کریم تے انسٹیٹیوٹ دی خوب درگت بنی۔ ہن ایس معاملے نوں انسٹیٹیوٹ نے پھیر ٹوریا اے تے ایس دا انداز وی غلط اے کہ بقول ڈائریکٹر انسٹیٹیوٹ، ڈاکٹر شائستہ نزہت جہڑے وی لٹو پنچو نے اوہناں نوں پنجابی سکرپٹ گھڑ کے گھلیا اے۔ ایہناں نے ایہہ ۱۰/۸ سکرپٹ اگوں، ”ماہرین لسانیات“ نوں گھل دتے نیں نال ای ہور لوکاں نوں خط لکھ کے ہور پنجابی سکرپٹ گھلن لئی سدا دتا اے۔ ایہہ ای نہیں سگوں قومی اخباراں دے ایڈیٹراں کولوں وی پنجابی سکرپٹ بارے راواں منگیاں نیں۔ میری جاچے ایہہ طریقہ ای غلط اے تے پینڈورا بکس کھولن والی گل اے۔ ضروری گل اے کہ پہلاں اپڑے یاں ہن منگے پنجابی سکرپٹاں وچ فیر سعید کریم دار شدہ سکرپٹ وی آ گیا ہووے گا یاں آ جائے گا۔ انسٹیٹیوٹ دا پنجابی سکرپٹ بارے کم کرن دا ایہہ انداز پنجابی سکرپٹ نوں، ”مسئلہ کشمیر“ بنان دے تُل اے۔ انسٹیٹیوٹ دے مقابلے وچ اک پنجابی اخباران نے عام جیہا مباحثہ منعقد کروا کے ایس گل دا بھلی بھانت نتارا کروا لیا اے کہ پاکستان وچ پنجابی زبان واسطے فارسی رسم الخط (شاہ مکھی) ای درست تے بہتر اے۔ اگوں املاء تے نال لگدے دو جے ہسیاں اُتے وچار کرن نال پنجابی سکرپٹ دا مسئلہ حل ہو سکدا اے۔

میری جاچے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر اودوں تیکر درست لیہاں اُتے نہیں چلے گا جدوں تیکر ایہدے وچ پنجابی زبان تے ادب نال براہ راست تعلق رکھن والے اہلکار نہیں آؤندے۔ ہن وی ویلا اے کہ ایس ۱۰/۸ پنجابی سکرپٹاں دے تماشے نوں بند کیتا جاوے۔ پنجابی دے فارسی رسم الخط دی اکھر پٹی وچ صرف اڑ، ن دا وادھا کر کے پنجابی دی معیاری املاء جھڑی کہ پہلاں ای ۸۰ فیصدی درست تے متفقہ اے صرف ۲۰ فیصدی اُتے اتفاق کروان دا چاراکیتا جاوے تے ایہہ کوئی آؤکھی گل نہیں۔

رموز اوقاف (Punctuation)

کسے زبان وچ جملیاں (مصرعیاں) دے ذریعے درست مفہوم نوں دوہجے تیکر اپڑان واسطے جتھے درست لفظاں، درست املاء، درست گرامردی لوڑ ہوندی اے اوتھے درست رموز تے اوقاف (وسرام۔ چتھ: Punctuation) دا وی بڑا اہم کردار ہوندا اے۔ اکو جملہ (مصرعہ) اوقاف دے اگے کچھے کرن نال کجھ دا کجھ مطلب دین لگ پیندا اے۔ ایس سلسلے وچ بہت ساریاں مثالاں دتیاں جاسکدیاں نیں، جیویں اک جملہ اے: ڈکونہ جان دیو۔ ایہدے وچ جدوں تیکر اوقاف (وسرام۔ چتھ Punctuation) نہ پاؤ گے ایس دا مطلب نہیں نترے گا۔ آؤ ایہدے وچ رموز تے اوقاف پائیے (ایس اتھے پٹھا کوما (،) ورت رہے آں: ڈکونہ، جان دیو! ایس جملے دا مطلب اے نہ ڈکو (روکو) جان دیو، ہن ایہو پٹھا کوما (‘) ایس اک ہورتھاں پانے آں: ڈکونہ جان دیو۔ ایہدے مطلب پہلے کولوں بالکل اڈ ہو جائے گا کہ ڈکو (روکو) نہ جان دیو!

سہ ماہی سر جتا (چنڈی گڑھ) وچ شبدہ جوڑاں بارے چل رہی بحث دا کچھے حوالہ دتا گیا سی۔ جھڑی جگجیت براڑ (امریکہ) نے چھیڑی اے۔ اس نے اوقاف (وسرام۔ چتھ Punctuation) دیاں غلطیاں دی وی نشان دہی کیتی اے تے کجھ مثالاں وئی دتیاں نیں۔ اتھے اوہناں دے حوالے نال گل نوں ٹورنا اے۔ اوہناں نے اک مصرعے دی مثال دتی اے: ”گھنڈ چک دے رتا کو چن چڑھ جائے کہ راہ دے وچ رات پے گئی“ ہن ایسے گیت (مصرعہ) دے ایہہ دوروپ ویکھنا۔ جہناں وچ انتر کیول اردھ، وسرام (کوما) دی عیوکتی (لاگو کرن) دا ہی ہے: ”گھنڈ چکدے رتا کو چن چڑھ جائے، کہ راہ دے وچ رات پے گئی“ بھاوارتھ (مطلب) (سارا) گھنڈ چکدے تاکہ تھوڑا کو چن چڑھ جاوے، راہ وچ رات پے گئی ہے۔ ”گھنڈ چکدے رتا کو، چن چڑھ جائے کہ راہ دے وچ رات پے گئی“ بھاوارتھ تھوڑا کو گھنڈ چکدے تاکہ (سارا) چن چڑھ جاوے؛ راہ وچ رات پے گئی ہے۔“ (۳۸) جگجیت براڑ نے جتھے گور مکھی لپی وچ لکھی پنجابی وچ شبدہ، جوڑ دیاں بھلاں ول اشارے کیتے نیں اوتھے (وسرام۔ چتھ Punctuation)

اوقاف دیاں اُکائیاں ول وی دھیان دوایا اے۔ یاد رہے کہ ایہہ گورکھی لپی دا اوہ دور اے جدوں ایم۔ اے، ایم۔ فل، پی ایچ ڈی، ڈی لٹ دیاں ہزاراں ڈگریاں دتیاں جاچکیاں نیں۔ پہلی توں بی۔ اے تیکر پنجابی لازمی اے، بھاشا و گیان (لسانیات) اُتے ودھیریاں کتاباں لکھیاں جاچکیاں نیں، ڈکشنریاں تے گرامراں دا کوئی شمار ای نہیں سگوں شبد، جوڑ کوش وی چھپ چکیا اے۔ پھیر وی ابے اوہ اپنے سکرپٹ نوں ہور درست، ہور مکمل کرن وچ رُجھے نیں۔

ساڈے اتھے پنجابی زبان نوں مڈھلی پدھرتے پڑھان دی کوئی روایت نہیں، چھویں توں دسویں تیکر آپشنل بی۔ اے وچ اختیاری، پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی ایم۔ اے دے نصاب وچ پہلاں لسانیات دا مضمون شامل سی ہُن اوہ وی نصاب (سمسٹر) وچوں خارج کر دتا گیا اے۔ پھیر سدھا رکویں ہووے؟

آؤ، اپنے اتھے رموز تے اوقاف دا جائزہ لیئے تے کجھ مثالیں دیئے:

حکیم شیر محمد ناصر (مرحوم) ساڈے اُچ پدھردے ہرمن پیارے شاعر سن، گھٹ وگھٹ پنجاہ ورھے اوہناں نے شاعری کیتی۔ اک زمانے وچ اوہ مشاعرے دے بادشاہ سن۔ اوہناں دی پڑھنت بہت چنگی سی۔ اپنی لکھت نوں اوہدیاں صوتی باریکیاں تیکر بول کے پیش کر دے سن، اوہناں دی ایک نظم ”لاہوردی سیر“ بڑی مشہور ہوئی۔ ہر مشاعرے وچ فرمائش کر کے سنی جاندی سی۔ ایس دا انداز مکالمے والا اے تے ظاہر اے مکالمے وچ رموز تے اوقاف دا بڑا عمل دخل ہوندا اے۔ پڑھن لکھیاں حکیم صاحب اوقاف دا بڑا دھیان رکھدے سن۔ پر جدوں ایہہ نظم اوہناں دی کتاب ”سجرا سورج“ وچ چھپی۔ ایہدے پہلے بند وچ ای ایس دا اہتمام نہ ہو سکیا ایہہ بند پہلاں اوہناں دے اوقاف نال درج اے۔

۱۔ لوکاں دی اس گل تے چاچا مینوں چڑھدائی ڈاڈا گچ

۲۔ آکھن جنے لہور نہیں ڈٹھا جمیاں، ایس نہیں؟ ٹھیک اے، سچ؟

۳۔ مینوں گل جچی نہیں چاچا، تینوں کیوں پئی اے سچ؟

۴۔ میں جو کہناں سچے منڈیا! توں کیوں ایویں پینائیں سچ

۵۔ مینوں دی مڑجم لے چاچا، میں وی جاں لوکاں وچ رچ

۶۔ سچ موڑتوں منڈیا! سچ

۷۔ سچ موڑتوں منڈیا! سچ (۴۹)

رموز تے اوقاف مصرعہ نمبر ۱، ۳، ۵ درست نیں جدوں کہ مصرعہ نمبر ۲، ۴، ۶ تے ۷ وچ درست نہیں۔

مصرعہ نمبر ۲۔ آکھن جنے لہور نہیں ڈٹھا، جمیاں ایس نہیں؟ ٹھیک اے! سچ؟

مصرعہ نمبر ۴۔ میں جو کہنا سچ اے منڈیا! توں کیوں ایویں پینا نہیں سچ؟

مصرعہ نمبر ۶، ۷۔ سچ موڑ توں منڈیا، سچ!

محمد آصف خان دی کتاب ”پنجابی بولی دا پچھوکر“ وچوں ایہہ عبارت دیکھو:

”دراوڑاں مگروں پنجاب وچ آریہ آئے۔ پر ایہہ کتھوں آئے، کدوں آئے

تے کون سن، ایہہ اجھے معاملے ہن، جہناں بارے اے تائیں نکھیرا نہیں ہو سکیا۔“ (۵۰)

ایہدے وچ پہلی تے آخری ڈیش (-) درست نہیں عبارت دے اندر (‘) دی تھاں (?) ہونا

چاہیدا سی۔ شاعری وچوں ہور ودھیریاں مثالان دتیاں جاسکدیاں نیں۔ ۲۰۰۵ء دی چھپی اک کتاب وچوں دنگی دیکھو۔

اُدم

”جے کوئی کہے:

”کم کر؟“

”چپ کر کے

بہہ ریئے“

جے کوئی آکھے:

”لے نیاز؟“

اُدم کر کے لے لئیے“ (۵۱)

درست رموز تے اوقاف (Punctuation):

اُدم

جے کوئی کہے:

”کم کر!“

چپ کر کے

بہہ ریئے

جے کوئی آکھے:

”لے نیاز!“

اُدم کر کے لے لئیے

میں اپنی بلیو گرافی ”پنجابی کتابیات جلد: اوج رموز تے اوقاف بارے اُچھا دھیان دتا سی۔ ایہدے وچ کوئی علامت غلط نہیں، پھیر ایہہ کہ ساری کتاب وچ رموز تے اوقاف وچ اکسارتا موجود اے۔ اک اندراج ملاحظہ فرماؤ:

ناصر، حکیم: سحر سورج، لاہور۔ سلیم فاروق برادران، ادارہ پنجابی زبان، ۱۹۶۱ء، ۲۷۲ ص (نظم، مجموعہ شاعری) [ش م] (۵۲)۔

ایہناں دتیاں مثلاًں توں عبارت وچ رموز تے اوقاف [وسرام۔ چھ Punctuation] دی اہمیت دا اندازہ لگدا اے۔ ایہہ رسم الخط تے املاء دا اک ضروری حصہ ہوندے نیں۔ پر پنجابی لکھائی وچ ایس دا کوئی خیال نہیں رکھیا جاندا۔ جے ایس اپنے رسم الخط تے املاء نوں مکمل کرنا اے تے سانوں ایس پاسے اچھا دھیان دینا پئے گا۔ اردو تے انگریزی رموز تے اوقاف نوں سامنے رکھ کے اپنی لوڑ دے مطابق علامتاں نوں اپنالینا چاہیدا اے۔ ایس ویلے اردو تے انگریزی دے کئی پروگرام تے فونٹ کمپیوٹر دے حوالے نال سامنے آچکے نیں۔ ایہناں وچوں سانوں اردو دے مندرجہ ذیل نظام وچوں Punctuation and Arithmetic symbols in UZT: چنگا لگا اے ایہدے توں لاہجہ چکیا جاسکدا اے:-

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	a	b	c	d	e
0			Sp	.	۵	۱	۲				۰	O	[
1			!	۱		۱	۲				۱		\		
2			,	۲	۳	۴	۵				۱]		
3			.	۳	۴	۵	۶				۱		u		
4			c	۴	۵	۶	۷				۱		(
5			x	۵	۶	۷	۸				۱				
6			&	۶	۷	۸	۹				۱)		
7			.	۷	۸	۹	۰				۱		b		
8			(۸	=	ج	ظ				۱				
9)	۹	۰	ج	ع				۱				
a			.	۰	۱	ج	غ				۱				
b			+		۱	خ	ف				۱				
c			.	<	ط	و	ق				۱				
d			.	-	.	ذ	ک				۱				
e			D	>	.	ز	گ				۱				▶
f			D	?	=	ر	ل				۱				

پنجابی ہندسے (Figures)

شاید کمپیوٹر پروگرامنگ دیاں مجبوریاں پاروں دنیا دیاں ودھیریاں زبانوں نے انگریزی ہندسے 1,2,3,4,5 اپنالے نیں۔ گورکھی والیاں کول اپنے الگ ہندسے موجود سن۔ پر اوہناں نے وی انگریزی دے ہندسے اپنالے نیں۔ اردو وچ عربی فارسی والے ہندسے ۱،۲،۳،۴،۵ استعمال ہوندے سن۔ اردو والیاں وی ایہہ چھڈ کے انگریزی والے اپنالے نیں۔ کمپیوٹر پروگراموں کولوں ایس گل دا پتا لگا اے کہ عربی والیاں نے اپنے عربی رسم الخط نوں ای کمپیوٹر دی زبان وچ لیا اندا اے تے ایس ویلے عربی وچ وی کمپیوٹر ٹیکنالوجی نے ودھیری ترقی کیتی اے۔ پنجابی دے سلسلے وچ اسی وی کیوں نہ اپنے رسم الخط نوں دکھ مہاندرا دین واسطے اسیں اوہو دیسی ہندسے اپنائی رکھیئے جہڑے سینکڑے سالوں توں اسیں ورت رہے آں۔ ایہناں ہندساں دے نال ای حساب دیاں علامتاں وی شامل کراں گے۔ اتھے پنجابی ہندسیاں دی گنتی دتی جاندی اے۔ ایہناں دے نال ای ایہناں دی لفظی املاء وی موجود اے:

- ۱ (اک)، ۲ (دو)، ۳ (تن)، ۴ (چار)، ۵ (پنج)، ۶ (چھ)، ۷ (ست)، ۸ (اٹھ)، ۹ (نو)، ۱۰ (دس)، ۱۱ (یارھاں)، ۱۲ (بارھاں)، ۱۳ (تیرھاں)، ۱۴ (چودھاں)، ۱۵ (پندرھاں)، ۱۶ (سولھاں)، ۱۷ (ستارھاں)، ۱۸ (اٹھارھاں)، ۱۹ (انھئی)، ۲۰ (ویہہ)، ۲۱ (اکی)، ۲۲ (بائی)، ۲۳ (تینتی)، ۲۴ (چوی)، ۲۵ (پنجی)، ۲۶ (چھبی)، ۲۷ (ستائی)، ۲۸ (اٹھائی)، ۲۹ (اننتی)، ۳۰ (مبہہ)، ۳۱ (اکتی)، ۳۲ (تی)، ۳۳ (تینتی)، ۳۴ (چوتی)، ۳۵ (پننتی)، ۳۶ (چھٹی)، ۳۷ (سینتی)، ۳۸ (اٹھتی)، ۳۹ (اننتالی)، ۴۰ (چالی)، ۴۱ (اکتالی)، ۴۲ (بتالی)، ۴۳ (ترتالی)، ۴۴ (چوتالی)، ۴۵ (پنچتالی)، ۴۶ (چھتالی)، ۴۷ (ستتالی)، ۴۸ (اٹھتالی)، ۴۹ (انجی)، ۵۰ (پنجاہ)، ۵۱ (اکنجا)، ۵۲ (بونجا)، ۵۳ (ترونجا)، ۵۴ (چورنجا)، ۵۵ (پچونجا)، ۵۶ (چھونجا)، ۵۷ (ستونجا)، ۵۸ (اٹھونجا)، ۵۹ (انانٹھ)، ۶۰ (سٹھ)، ۶۱ (اکاٹھ)، ۶۲ (باٹھ)، ۶۳ (ترہٹھ)، ۶۴ (چونٹھ)، ۶۵ (پینٹھ)، ۶۶ (چھیاٹھ)، ۶۷ (ستاٹھ)، ۶۸ (اٹھاٹھ)، ۶۹ (انہتر)، ۷۰ (ستر)، ۷۱ (اکہتر)، ۷۲ (بہتر)، ۷۳ (تہتر)، ۷۴ (چوہتر)، ۷۵ (چبہتر)، ۷۶ (چھہتر)، ۷۷ (ستتر)، ۷۸ (اٹہتر)، ۷۹ (اناسی)، ۸۰ (اسی)، ۸۱ (اکاسی)، ۸۲ (بیاسی)، ۸۳ (تراسی)، ۸۴ (چوراسی)، ۸۵ (پچاسی)، ۸۶ (چھیاسی)، ۸۷ (ستاسی)، ۸۸ (اٹھاسی)، ۸۹ (انانویں)، ۹۰ (نولے)، ۹۱ (اکانویں)، ۹۲ (بانویں)، ۹۳ (ترانویں)، ۹۴ (چورانویں)، ۹۵ (پچانویں)، ۹۶ (چھیانویں)، ۹۷ (ستانویں)، ۹۸ (اٹھانویں)، ۹۹ (نڑانویں)، ۱۰۰ (سو)، ۱۰۱ (کوترسو)۔

حوالے تے حاشیے

- ۱- لہراں ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۵ء (اداریہ)۔
- ۲- سویر انٹرنیشنل ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۵ء (اداریہ)۔
- ۳- ”خبریں“ روزانہ، لاہور۔ ۲۰ ستمبر ۲۰۰۶ء (منعقد ہوئے مباحثے دی کارروائی مختصر کر کے چھاپی گئی، پر ایس دی ریکارڈنگ کمیٹی گئی۔ ایس مباحثے دے آخرتے لہجے دے دوران میرے ایس سوال اُتے کہ انسٹیٹیوٹ نوں جہڑے ۱۰/۸ پنجابی سکرپٹ آئے نیں اوہ تساں کہڑے پنجابی دے ماہرین لسانیات نوں گھلے نیں؟ ڈاکٹر شائستہ نے مشکل نال صرف اک: ڈاکٹر طارق عزیز داناں لیا، ڈاکٹر طارق عزیز نے کمپیوٹر آؤن تو پہلاں اردو ٹائپ رائٹر دے کی (Key) بورڈ بارے اردو وچ ڈاکٹریٹ کمیٹی سی۔ اوہناں ایہہ وی دیا کہ انسٹیٹیوٹ ولوں قومی اخباراں دے ایڈیٹراں نوں وی پنجابی سکرپٹ بارے اپنی رائے گھلن لئی خط لکھے گئے نیں۔ ایہناں وچ نوائے وقت دے چیف ایڈیٹر مجید نظامی وی شامل نیں) (ش م)۔
- ۴- سویر انٹرنیشنل ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء (اداریہ)۔
- ۵- نتارے: شہباز ملک، ص ۱۱۸-۱۱۹
- ۶- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۲۶۔
- ۷- منہ آئی گل: شہباز ملک، ص ۱۸ (بحوالہ: The Life and Times of Frid-ud-Din Gunj Shakar by: (Dr. Khaliq Nizami)۔
- ۸- معارف فریدیہ۔ دیوان بابا فرید الدین مسعود گنج شکر (تعارف و ترجمہ): ڈاکٹر ظہور احمد اظہر، ص ۳۰۹
- ۹- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۰۸۔
- ۱۰- پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ص ۴۲۔
- ۱۱- سوونیر۔ سری گوردگرنٹھ صاحب جی دے چار سو سالہ پرکاش گورد پورب نوں سرپت شرومنی گورد دارہ پر بندھک کمیٹی، امرتسر، ص ۷ (گورکھی)۔
- ۱۲- منہ آئی گل: شہباز ملک، ص ۱۸۔
- ۱۳- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۰۰۔
- ۱۴- اوی، ص ۲۱۲۔
- ۱۵- اوی، ص ۲۱۹۔
- ۱۶- اوی، ص ۲۱۳۔
- ۱۷- وچار: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۱۸۵۔
- ۱۸- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۰۸۔
- ۱۹- پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ص ۴۲۔
- ۲۰- اوی، ص ۲۳۔
- ۲۱- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۲۶۔
- ۲۲- اردو لسانیات: ڈاکٹر شوکت سبزواری، ص ۶۰۔
- ۲۳- گوپی چند نارنگ نے ایہناں وچوں صرف ز، س، ت، ہ، الف نوں فونیم تسلیم کیتا اے تے ایہناں نال رلدیاں حرفاں یاں آوازاں نوں Allophones آکھیا اے۔ (اردو کی تعلیم کے لسانیاتی پہلو: ص ۲۳)۔

- ۲۴۔ لہراں ماہنامہ، لاہور۔ رسم الخط نمبر، ص ۲۶ (مضمون: محمد آصف خان)۔
- ۲۵۔ لہراں ماہنامہ، لاہور۔ رسم الخط نمبر، ص ۶۳ (مضمون: اقبال صلاح الدین)۔
- ۲۶۔ اردو لسانیات: ڈاکٹر شوکت سبزواری، ص ۷۷۔
- ۲۷۔ لہراں ماہنامہ، لاہور۔ رسم الخط نمبر، ص ۳۰ (مضمون: محمد آصف خان)۔
- ۲۸۔ لوگ دانش: عبدالغفور درشن۔
- ۲۹۔ سویر انٹرنیشنل ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء۔
- ۳۰۔ ڈی ملی لفظالی (۱۹۷۶ء) ص ۷ (اکھر پٹی)۔
- ۳۱۔ لہراں ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء (اداریہ)۔
- ۳۲۔ لکھاری ماہنامہ۔ لاہور۔ ستمبر ۲۰۰۶ء (ترجمہ: امجد اقبال امجد)۔
- ۳۳۔ پنجم ماہنامہ، لاہور۔ اپریل ۲۰۰۶ء۔
- ۳۴۔ خبراں روزانہ، لاہور۔ ۱۲ اکتوبر ۲۰۰۶ء (اداریہ)۔
- ۳۵۔ ادبی ص ۶۔
- ۳۶۔ مہلیکھا روزانہ، لاہور۔ ۱۲ اکتوبر ۲۰۰۶ء۔
- ۳۷۔ لہراں ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ، ص ۷)۔
- ۳۸۔ کھوج، جھیمپائی، لاہور۔ مسلسل شمارہ: ۳۶ (جنوری۔ جون ۱۹۹۶ء) ص ۳۹۔
- ۳۹۔ کھوج، جھیمپائی، لاہور۔ مسلسل شمارہ: ۳۵ (جولائی۔ دسمبر ۱۹۹۵ء) ص ۶۱۔
- ۴۰۔ پنجابی شہد روپ تے شہد۔ جوڑکوش (سناپادک: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ، پہلا ایڈیشن ۱۹۸۶ء، (گورکھی)۔
- ۴۱۔ ادبی، دو جا ایڈیشن ۱۹۸۸ء، بھومیکا (گورکھی)۔
- ۴۲۔ سر جنا سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۰ (اپریل۔ جون ۲۰۰۶ء)، ص ۶۶ (گورکھی)۔
- ۴۳۔ ادبی ص ۵۵ (گورکھی)۔
- ۴۴۔ سر جنا سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۱ (جولائی۔ ستمبر ۲۰۰۶ء) ص ۸۳ (گورکھی)۔
- ۴۵۔ سر جنا سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۲ (اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۰۶ء) ص ۷۶ (گورکھی)۔
- ۴۶۔ پنجابی شہد روپ تے شہد۔ جوڑکوش (سناپادک: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ) ۱۹۸۸ء، بھومیکا (گورکھی)۔
- ۴۷۔ پنجابی لسانیات: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۱۲۵۔
- ۴۸۔ سر جنا سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۰ (اپریل۔ جون ۲۰۰۶ء) ص ۶۰ (گورکھی)۔
- ۴۹۔ بحر اسورج: حکیم ناصر، ص ۶۵۔
- ۵۰۔ پنجابی بولی دا پچھوڑ: محمد آصف خان، ص ۵۴۔
- ۵۱۔ لوگ دانش: عبدالغفور درشن، ص ۱۱۔
- ۵۲۔ پنجابی کتابیات: جلد ۱، ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۲۸۶۔

پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سال (۲۰۰۰ء تیکر اک جھات)

لسانی حوالے نال اسی بھانویں پنجابی زبان دی روایت نوں برصغیر دی تاریخ دے اوس دور تیکر لے جا سکے آں جس دور وچ اتھے دراوڑی، منڈاگروہ دیاں زبانناں پرچلت سن تے آریہ لوک اہے اپنی رہتل تے سنسکرت زبان دے نال اہے اتھے نہیں اڑے سن پر لسانیات دے سیانے ایس گل تے متفق دسدے نیں کہ موجودہ زبان دا مڈھ اوس ویلے بجھا جدوں عظیم مسلم جرنیل محمد بن قاسم نے اسلامی لشکر دے نال سندھ فتح کیتا تے ملتان تیکر آ پڑ گیا چنانچہ ۱۲۷۷ء پنجابی دے مڈھ بجھن دا سال اکھویا۔

مقامی زبانناں نال جدوں مسلم زبان عربی دا میل ہویا تے جو زبان اُبھری ایس نوں آپ بھرنش آ کھیا گیا سال ۱۰۰۰ء تیکر جیہڑا ادب ایس خطے دا ملدا اے بھانویں ایہہ بھگتاں تے ناتھ جو گیاں دا ادب اے پر ایس وچ اسلامی عنصر محسوس کیتی جان والی حد تیکر موجود اے ایہتھوں تیکر کہ جدوں محمود غزنوی نے لاہور نوں اپنی سلطنت دا مرکز بنایا تے مسعود سعد سلمان لاہوری اک سرکردہ شاعر موجود سی جس نے فارسی دے نال نال مقامی زبان وچ وی شاعری کیتی۔ سال ۱۰۰۰ء توں ۱۲۰۰ء دے درمیان اک پاسے بھگتاں دا کلام، دوجے پاسے اسماعیلی بزرگاں دا کلام تے تیجے پاسے پنجابی شاعراں دا کلام ملدا اے۔ جس وچ شاہ شمس سبزواری، حاجی بابا رتن تے حضرت بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ داناں خاص طور تے لیا جا سکدا اے۔ حضرت بابا فرید (۱۱۸۸ء-۱۲۶۰ء) دا دستیاب کلام ای موجود پنجابی ادب نوں اک پکی پیڈی بنیاد فراہم کردا دسد اے۔ بابا جی لکھدے نیں:

رکھی سکھی کھاءِ کے ٹھنڈا پانی پو
فریدا ویکھ پرانی چو پڑی نہ ترسائیں جیو

۱۹۴۷ء یعنی پاکستان دے بنن توں پہلاں دے پنجابی ادب نوں جے گوہ نال ویکھیا جاوے تے ایس سارے عرصے وچ پنجابی ادب دا مجموعی تاثر اوہی نظر آؤندا اے جیہڑا حضرت بابا فرید گنج شکر دی شاعری توں ابھردا اے۔ ایس سارے عرصے وچ پنجاب وچ اکثریت مسلماناں دی ای رہی۔

پندرہویں، سولہویں صدی عیسوی وچ بابا نانک نے جدوں ہندومت توں بغاوت کیتی تے ایس دی بنیاد دی حضرت بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ (تے ایس قسم دے دو بے مسلم صوفی بزرگ) سن چنانچہ سکھ گورو صاحبان دے بعد آدی گرنٹھ وچ سب توں ودھ کلام حضرت بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دا ای محفوظ ہو یا۔ ایس عرصے وچ صوفی لہرتوں اڈ دینی لہر داستانی (قصہ) لہر، وار لہرتے ہو ر ادبی لہراں وچ بوہتا حصہ دی مسلماناں دا ای اے تے اوہناں نے اپنے مہاندے دے حوالے نال ای پنجابی ادب تخلیق کیتا۔

بھانویں دمور (ہندو) سکھ گورو صاحبان تے سکھی دور تے انگریزی دور وچ غیر مسلماناں نے وی ودھیرا پنجابی ادب تخلیق کیتا پر ماسوائے آخری دور دے کہ ایس نوں ایس جدید دور دا ناں دینے آں جس وچ انگریزاں نے مغربی ادباں دے اثر پٹھ پنجابی ادب نوں اپنیاں عیسائی مشنریاں راہیں تبلیغ دا ذریعہ بنایا تے سکھاں نے پنجابی زبان نوں اپنی تعلیم وچ شامل کر کے اپنیاں دھارمک کتاباں دے حوالے نال وکھ پچھان دین دی کوشش کیتی یعنی اپنی پنجابی نوں برج بھاشا تے سنسکرت (ہندی) دے نیڑے لیاون دا آہر کیتا پر پاکستان دے قیام تیکر اوہ انج صرف تے صرف اپنے دھارمک حوالے نال ای کر سکے جدوں کہ پاکستان دے قیام توں بعد جدوں سکھ، ہندو بھارت دا حصہ بنے تے ایس ماحول وچ اوہناں دی (برج بھاشا تے سنسکرت (ہندی) نوں پنجابی وچ رلان دی) دانستہ حوصلہ افزائی کیتی گئی چنانچہ ایہناں پنجاہ سالوں وچ سکھ پنجابی لکھاریاں نے دانستہ یاں نادانستہ اپنی پنجابی (گود مکھی لپی) نوں پنجابی دی اٹھ سو سالوں دی عوامی لسانی روایت توں کسے حد توڑی الگ کر لیا انے جدوں کہ مسلمان پنجابی لکھاریاں نے پاکستان بن توں پہلاں تے مگروں اپنے آپ نوں پنجابی زبان دی اوس لسانی روایت نال جوڑی رکھیا اے۔ جیہڑی حضرت بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ نے قائم کیتی سی۔ ایس نوں اسی عوامی لسانی تے ادبی روایت وی آکھ سکے آں جس اُتے تنگ ای اسلامی زبانوں (عربی، فارسی، ترکی) تے اسلامی فکر دا نثارواں اثر اے۔

دیکھیا جاوے تے پاکستان بن ویلے پنجابی زبان اک ترقی پذیر زبان پاروں پچھاتی جان لگ پئی سی۔ پنجاب یونیورسٹی دے قیام (۱۸۸۲ء) دے شروع وچ ای ایس زبان دی تدریس تے امتحاناں دا سلسلہ جاری ہو چکیا سی انگریزاں پاروں مغرب دے ترقی یافتہ ادب دا ودھیرا اثر ایس اُتے پے چکیا سی۔ خاص کر کے نثر دے سلسلے وچ افسانہ، ڈرامہ، ناول، سفرنامہ، سوانح وغیرہ لکھن دا سلسلہ جاری ہو یا تحقیق تے لسانیات دے حوالے نال ڈکشنریاں، قواعد، ضرب الامثال دے مجموعے لوک ادب نوں کٹھیاں کر کے چھاپیا تے شاعری وچ جدید رجحانات دا آؤنا عام ہو گیا سی۔ ۱۹۳۵ء دے نیڑے چلن والی ترقی پسند تحریک دے اثر پٹھ پنجابی ادب وی تخلیق ہو یا پر ایہ عام کر کے غیر مسلم پنجابی لکھاریاں وچ ای دیکھیا جا سکدا اے جدید علماں دے جانوں عام پنجابی لکھاری وی ایس توں متاثر ہوئے پر پاکستان دے قیام تیکر اجیہے رجحان رکھن والے عام پنجابی لکھاری بہت گھٹ سن۔ پاکستان بن توں پہلاں دی اک مثال ایہ تھے

درج کرنی مناسب ہووے گی ایس دور وچ اک مشہور ناول ناول، جٹ وی کر توت لکھیا گیا۔ ایہہ میراں بخش منہاس نے لکھیا ایس دا موضوع پنڈاں وچ وسدے لوکاں دیاں فضول خرچی دیاں رساں دا نتارا تے ایہناں توں بچن دی پریناسی، ناول وچ لکھاری نے تھاں تھاں قرآنی آیتاں درج کر کے اسلامی ہدایت موجب فضول خرچی توں بچن دی پکی کیتی سی ایہہ ناول ودھیرا مقبول ہو یا ایس دی مقبولیت پاروں اک سکھ لکھاری نے ایس نوں گورکھی لپی وچ اٹھیا، اتھا کر دیاں اس نے ایس دے اسلامی مہاند رے والے حصے حذف کر کے اوہناں دی تھاں کجھ اپنے ولوں پا کے ایس نوں سیکولر بنا کے چھاپ دتا (ایس ویلے ایس ناول دے دونویں روپ دستیاب نیں)۔

۱۳- اگست ۱۹۴۷ء نوں رب ولوں مسلماناں نوں تحفے پاروں دتی مملکت پاکستان ملی، ایہہ ملک ایہہ وطن دو قومی نظریے پاروں بنیا ایس نظریے دی بنیاد اسلام اے میری جاچے ایس دے قیام اُتے خوشی دے اظہار دے سلسلے وچ جیہڑا پنجابی ادب تخلیق ہو یا اوہی اولین پاکستانی پنجابی ادب اکھوان دا حقدار اے۔ اُنج دیکھیا جاوے تے پاکستان دی تحریک وچ تخلیق ہون والا پنجابی ادب اک لحاظ نال پاکستانی مہاند رے والا اے ایس وچ کتے پاکستان دا مطالبہ اے تے کتے ایس وطن دار روپ رنگ پیش کیتا گیا اے۔ ظہیر نیاز بیگی، عشق لہر، مولانا محمد بخش مسلم، سید فضل حسین مدنی شہباز، محمد دین میر، میراں بخش واقف، طالب جالندھری، صحرائی گورداسپوری، ملک عبدالقادر خوشتر، اطہر نظامی، حافظ عبدالرحمان (عرف بابا کمالا) ملک عطا اللہ عزت، ملک ضیاء اللہ ضیاء، عبدالجید کریام والا، غلام احمد کاتب نوشاہی، محمد حنیف قدر کاشمیری، حاجی چراغ دین جوئے کے والے، اللہ دتہ ناظر، حافظ امرتسری، محمد رفیع اختر لاہوری، شیر افضل جعفری، حکیم شیر محمد ناصر، اسماعیل متوالا، غلام محمد نقش ہاشمی، خان مستانہ، اسیر سولہوی، آغا امداد علی خان غالب، ساحل فارانی تے مولا بخش کشتہ وغیرہ ایہناں وچ شامل نیں۔

ایس سارے پنجابی ادب وچ اولیت اوہناں شعراں نوں حاصل ہوئی جیہڑے ۱۳-۱۳ اگست ۱۹۴۷ء دی درمیانی رات نوں پاکستان براڈ کاسٹنگ سروس دے (پاکستان بن دے) پہلے اعلان مگروں ریڈیو پاکستان لاہور توں عبدالعزیز سیالکوٹی دی آواز وچ نغمے دے روپ وچ نشر ہوئے ایہہ صحرائی گورداسپوری دے لکھے سن ایہناں وچوں اک بند دیکھو:

بسم اللہ بسم اللہ کہہ کے رب دا نام دھیاواں
 نیر درود محمد اُتے خوشیاں نال پوچاواں
 چارے یار نبی سرور دے چونہ توں جان نثاراں
 پیراں ولیاں قطباں اُتے تن من اپنا واراں

۔ قائد اعظم توں میں اپنی جندڑی گھول گھماواں

جمعے دیہاڑے ملی آزادی دل وچ خوشی مناواں

ملک عبدالقادر خوشتر نے ایس موقع اُتے لکھیا:

۔ خوشیاں تے ہوندیاں نیں خوشی اج خاص اے

مدتاں دی رب ساڈی پوری کیتی آس اے

خواب جیہڑے و ہندے ساں اسیں پاکستان دے

ہوئی اے تعبیر پوری وچ ہندوستان دے

پاکستان دے قیام توں بعد دے اسی جے ادھی صدی دے پنجابی ادب ول جہات پائیے تے سانوں ایہہ گل نثار ہوویں پکھوں دسویں اے کہ ساڈے پنجابی ادب کول بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ (بارہویں، تیرہویں صدی عیسوی) توں ٹرن والی گھٹ و گھٹ ست سو ورہیاں دی جاندار تے مسلم مہاندے والی ادبی تے لسانی روایت موجودی ایس دور وچ اپنے وطن دے ملن پاروں اوس دی تعمیر دا جیہڑا جوش تے جیہڑا اولولہ پاکستانیاں وچ ابھریا اذہو جوش تے اوہو اولولہ پنجابی ادب دی تخلیق وچ وی دسدا اے۔

پاکستان دے قیام توں پہلاں سانجھے ماحول وچ غیر مسلم (خاص کر کے سکھ) لکھاری پنجابی ادب تخلیق کرن وچ سرگرم سن اوہناں دے جان مگروں اک کھپا جیہہ ہوند وچ آیا پر ساڈے پنجابی لکھاریاں نے جھبڈے ای ایس کھپے نوں پورن دا جتن کیتا ایس سلسلے وچ مہیناں دی مدد اوسے مسلم ادبی روایت نے کیتی تے ایس وچ تیزی پاکستان دی تعمیر دے جذبے نے لیاندی۔

آؤ ہن پاکستان بن دے بعد دے پنجاہ سالوں دے پنجابی ادب دی رفتار اُتے ارتقاء ول جہات پائیے، ایہناں سطران دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) دا دھیان پنجابی وچ لکھے جان والے ادب دی رفتار جانچن دے موضوع ول سٹھ (۱۹۶۰ء) دے دہاکے وچ ہو یا کہ ایس دور وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں بارے جانکاری اکٹھی کرن دے کم نوں ہتھ پایا (گورکھی لپی وچ چھپن والیاں کتاباں دی جانکاری وی ایس وچ شامل سی۔ ایس جانکاری توں احمد حسین قریشی قلعہ داری جی نے اپنی کتاب، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ (۱۹۶۴ء) نے میرا حوالہ دے کے استفادہ کیتا) ایڈوں مگروں وسائل میسر نہ ہون پاروں گورکھی کتاباں دی جانکاری دا کم چھڈ دتا فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی بلیو گرافی پاکستانی پنجابی ادب (۱۹۸۳ء) دے کتابی روپ وچ سامنے آئی پھیر ایس تحقیقی کم نوں اگے ودھاندیاں پنجابی کتابیات، جلد ۱: (۱۹۹۱ء) دی اشاعت تیکر اگے ودھایا جس وچ ۱۲۵۰۶ پنجابی کتاباں دی بلیو گرافی کمال جانکاری محفوظ کردتی۔ ایسے نال رلداملدا اک ہور موضوع پنجابی ادب دا جائزہ (سال بہ سال) ۱۹۸۰ء وچ شروع کیتا ایہہ جائزے سال بہ سال اخباراں، رسالیاں وچ

چھپدے رہے۔ ۱۹۸۹ء وچ ایس سلسلے دی کتاب پنجابی ادبی جائزے شائع کیتی۔ (۱۹۹۰ء دے پنجابی ادب دا جائزہ کتاب ۱۹۹۲ء) وچ چھپیا۔ ایس ساری جانکاری نوں سامنے رکھ کے پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سالوں (۱۹۴۷ء توں ۲۰۰۰ء تیکر) اُتے قلم چلن دا حوصلہ ہویا اے ایہہ جائزہ نہ تے ایس دور دے پنجابی ادب دی تاریخ اے تے نہ ای تذکرہ بس بیٹے پنجاہ سالوں اُتے اک جہات اے جس توں ایس دور دے پنجابی ادب دے روپ رنگ دا مجموعی گوڑ لایا جاسکے گا۔

پاکستانی پنجابی ادب دے سال بہ سال جائزاں دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ ایہناں پنجاہواں سالوں وچ پنجابی وچ چھپن والیاں نویاں کتاباں دی رفتار اوسطاً ۸۰ کتاباں فی سال متھی جاسکدی اے۔ ایس حوالے نال ۲۰۰۰ء دے چھیکر تیکر گھٹ وگھٹ چار ہزار دی گنتی وچ پنجابی دیاں نویاں کتاباں (نظم، نثر) تخلیق ہو کے چھپیاں تے ایہہ گل دی قیاس کرن والی اے کہ جے سال وچ سو کتاباں تخلیق ہوندیاں نیں تے ایہناں وچوں مسال اک چوتھائی چھاپے چڑھدیاں ہون گیاں باقی ۷۵ کتاباں ان چھپی صورت وچ اگلیاں سالوں دے کھاتے وچ پے کے خبرے ایہناں وچوں کجھ نوں چھپنا نصیب ہو جاندا ہووے گا۔ ایس گل دا گوڑ پڑھنہار آپ لاسکدے نیں۔

ہن آؤ پرنٹ میڈیا دے دو بے ذریعیاں ول اخبار، رسالے، کتاب لڑیاں بلاشبہ پنجابی ادب ایہناں راہیں وی لوکائی تیکر اپڑیا تے محفوظ وی ہویا، لوکائی تیکر اپڑن دا اک ذریعہ الیکٹرانک میڈیا وی اے پر ایہہ کیوں جے محفوظ نہیں ہوندا ایس کر کے ایس دا ذکر تے کیتا جاسکدا اے پر دلیل پاروں مجسم روپ وچ پیش نہیں کیتا جاسکدا۔ الیکٹرانک میڈیا وچوں ریڈیو نال میرا جوڑ میل ۱۹۶۱ء دا اے ایس کر کے ایس حوالے نال سامنے آؤن والے پنجابی ادب اُتے وی نظر رہی اے۔

ایہہ گل مینوں خود سجاد حیدر (مرحوم) نے دی سی کہ ۱۹۴۸ء دے شروع وچ روزنامہ ’آغاز‘ لاہور دا خاص پنجابی ادب نمبر اوہناں تے عبدالسلام خورشید ہوراں رل کے مرتب کیتا سی ایس وچ شریف کنجاہی دی شاعری تے سجاد حیدر دی کہانی توں اڈ و دھیرا پنجابی ادب شامل سی۔ لاہوروں نکلدا رسالہ سویرا جس نوں احمد راہی مرتب کردے سن ایہدے وچ وی پنجابی تخلیقاں چھپدیاں سن۔

پنجاہ دے دہاکے وچ پنجابی رسالے ’پاک پنجابی اخبار‘ لاہور (مدیر: محمد دین میر) تے ماہنامہ پنجابی لاہور (مدیر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر) ماہنامہ ’پنجدریا‘ لاہور (مدیر: محمد افضل خان) دا ذکر خاص طور تے کیتا جاسکدا اے جہاں وچوں رسالہ ’پنجابی‘ نے بے شمار نوں پنجابی لکھن والیاں نوں سامنے لیاندا۔

سٹھ دے دہاکے وچ رسالہ پنجابی ادب لاہور (مدیر: حکیم ناصر) ماہنامہ لہراں لاہور (مدیر: سید اختر حسین اختر) ماہنامہ حق اللہ لاہور ذکر جوگ نیں جہاں انتاں دا پنجابی ادب محفوظ کیتا۔

ستر دے دہاکے وچ ماہنامہ پنجابی زبان لاہور (مدیر: ڈاکٹر رشید انور) ماہنامہ وارث شاہ ملتان (مدیر: مشکور صابری) سہ ماہی سراہی، بہاولپور، چھیمای کھوج لاہور (بانی مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک) وغیرہ۔

شامل ہوئے ایہناں وچوں لہراں تے ’کھوج‘ اہجے وی جاری نیں۔ ذکر کیجے ایہناں ساریاں رسالیاں نے اپنے اپنے دور وچ اپنی بہت موجب پنجابی ادب محفوظ کیجا سگوں ودھیرے رسالیاں نے بڑے اہم خصوصی نمبر وی کڈھے۔ پنجابی وچ شاہ حسین نمبر، لوک گیت نمبر، پنجابی ناولٹ نمبر، تنقید نمبر، غلام فرید نمبر، پنجابی املاء نمبر، رفیع پیر محمد، سلور جوہلی نمبر، میاں محمد بخش نمبر، قلمی نسخہ نمبر (کھوج) پندرہویں صدی ہجری نمبر (کھوج) سلور جوہلی شعبہ پنجابی نمبر (کھوج) وغیرہ ذکر دے قابل نیں۔

باقاعدہ ڈیکریشن نال نکلن والے رسالیاں توں اڈ کتاب لڑی دے روپ وچ نکلن والے رسالے وی انتاں دے نیں۔ جیہڑے چالی سالوں توں مسلسل نکل رہے نیں۔ ایہناں وچوں کجھ اہم کتاب لڑیاں دے ناں درج نیں، پنجابی ڈائجسٹ (کراچی)، واشنا (کڑیاں کلاں)، رچناب (گوجرانوالہ)، سورج مکھی (لاہور) رُت لیکھا (لاہور)، پریت (لاہور) سانجھاں (لاہور)، لوک رنگ (لاہور)، وسدیاں جھوکاں (ملتان)، پرچول (وال پجراں)، تماہی (بہار لنگر) جج (سرگودھا) سانجھ (لیہ) ساندل رنگ (گوجرہ) سچار (کراچی) سنگت (لاہور) سنیہا (لیہ) سو جھلا (بھٹہ واہن) سوچاں (فیصل آباد) کونج (لاہور) وسیب (احمد پور شرقیہ) پنج رنگ (کراچی) لشکارے (لاہور) چناب رنگ ڈائجسٹ (فیصل آباد) پگڈنڈی (لاہور) کوک (رحیم یار خان) پنجند (فیض پور خورد) وغیرہ۔

کتاب لڑی ’’لکھاری‘‘ لاہور باقاعدہ ڈیکریشن دا رسالہ بن چکیا اے جس نوں اقبال زخمی ایڈیٹ کردے آرہے نیں۔ ایس پرچے نے ودھیرے خصوصی نمبر وی چھاپے، روپل کتاب لڑی سی ہن باقاعدہ ماہنامہ بن چکیا اے انج ای بالوں دا پرچہ پکھیزو لاہور (مدیر: اشرف سہیل) وی ماہوار چھپ رہیا اے۔ اک رسالہ ’ماں بولی‘ لاہور وی ڈیکریشن نال نکل رہیا اے۔

پنجابی وچ روزنامہ دا آغاز ’’سجن‘‘ لاہور توں ہویا جو بند ہو چکیا اے جدوں کہ روزنامہ بھلیکھا لاہور (مدیر: مدثر اقبال بٹ) دو سال پہلاں نکلیا تے جاری اے۔ اردو روزنامیاں وچوں ’’امروز‘‘ لاہور اجیہا روزنامہ اے جس نے گھٹ وگھٹ تریہہ سال مسلسل پنجابی صفحہ کامیابی نال شائع کیجا ایس راہیں ودھیرا پنجابی ادب محفوظ ہویا۔ ودھیرے پنجابی لکھاری ایس راہیں پنجابی لکھاریاں وچ شامل ہوئے۔

روزنامہ مغربی پاکستان لاہور، روزنامہ عوام، فیصل آباد (مرتب: شوکت علی قمر) تے روزنامہ ملت (فیصل آباد) وی باقاعدہ ہفتہ وار پنجابی صفحہ شائع کردے رہے۔

ایہہ گل گوہ گوچری اے کہ اخباراں تے رسالیاں راہیں محفوظ ہون والا ادب اپنی تخلیق دے نیڑے دے زمانے وچ محفوظ ہو کے لوکائی تیکر اپڑ جاندا اے۔ ایس لئی ایس ادب نال ادب وچ موجود عصری رجحان نتر دے رہندے نیں۔ ایہو کارن اے کہ ایہناں رسالیاں نے پنجابی ادب دی رفتار وچ تیزی تے معیار وچ اُچھائی لیاؤن وچ کلیدی کردار ادا کیجا اے ایس سلسلے وچ الیکٹرانک میڈیا دے

کرداروں بھلایا نہیں جاسکدا ایس وچ ریڈیو، ٹیلی وژن تے فلم سارے آؤندے نیں۔ ریڈیو دے ذریعے ادبی مذاکرے تے اُچے اُچے لکھاریاں دیاں نثری لکھتاں، انٹرویو تے خاص طور تے ڈرامے پنجابی ادب دے زیر تبصرہ عرصے وچ ادب وچ حصہ پاندے رہے انج ای فلم دے ذریعے وی ڈرامہ تے گیت محفوظ ہوندے رہے تے لوکائی تیکر اپڑدے رہے۔

ذکر کیتے ذریعیاں وچوں کتاب دا ذریعہ ہمیش پکا پیڈا رہیا اے ایس لئی ایس دے محفوظ رہن دی عمر ودھیری ہوندی اے۔ اسی اپنے ایس جائزے وچ ایسے نوں ای اولیت دتی اے ایہہ جائزہ مختصر وی اے تے چونواں وی ایس لئی کہ پنجاہ سالوں وچ ۸۰ کتاباں فی سال دی اوسط نال کُل چار ہزار کتاباں چھپن دا گوڑا اے۔ ایہناں وچوں اسی اپنی تیار کیتی پاکستانی دور دی بلیو گرافی پاکستانی پنجابی ادب (۱۹۸۳ء) وچ ۱۹۸۲ء تیکر پنجابی کتاب تیکر اپنی رسائی دے ادھار تے ۱۵۲۸ پنجابی کتاباں دی جانکاری ریکارڈ کیتی اے باقی دیاں کتاباں دی جانکاری پنجابی کتابیات جلد ۱ (۱۹۹۱ء) وچ موجود اے۔ جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ جانکاری دا ایہہ جتن نہ تاریخ اے نہ تذکرہ بس پنجاہ سالوں دے پنجابی ادب اُتے اک جہات اے، اک اُچا نوں نظر اے مہاندے شاعراں تے ادیباں دیاں لکھتاں راہیں ایس عرصے داروپ رنگ نثارن دا اک اپرالا اے ایس لئی گل اختصار نال کیتی جانی ساڈی مجبوری اے۔

شاعری

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ پاکستانی دور وچ پنجابی دیاں اوہناں لکھتاں نوں اولیت دا درجہ حاصل اے جیہڑیاں پاکستان بن تے خوشی دے اظہار پاروں ہوند وچ آئیاں اک ہور عنصر نوں وی اکھوں اولھے نہیں کیتا جاسکدا کہ جدوں انگریز ہندو گٹھ جوڑ پاروں پنجاب دی کافی ونڈ نال مشرقی پنجاب دے مسلم اکثریت دے علاقیاں نوں بھارت وچ شامل کر دتا گیا ایس وجھوں ایہناں علاقیاں دے مسلماناں نوں پاکستان ول ہجرت کرنی پئی ایس ہجرت وچ اوہناں اُتے انتاں دے ظلم کیتے گئے ایس ظلم اُتے وی پنجابی لکھاریاں نے دُکھاں دے کیرنے اُلکے۔

پاکستان بن اُتے خوشی دے اظہار دیاں کجھ مثالاں (صحرائی گورداسپوری دی نظم دا حوالہ پچھے دتا جا چکیا اے)۔

عشق لہر

باندرو ونڈ ونڈی جدوں حاکماں نے بدل گیا اوہ خوشی دا ویس ساڈا
محمد علی جناح نوں بھیج دتا آکے کم سواریا ایس ساڈا

جیہڑا ہو گیا ہو یا سی لیڈراں توں اوہو چتیا آکے کیس ساڈا
عشق لہر مبارکاں لوک دیندے پاکستان بن گیا اے دیس ساڈا

حکیم ناصر

پاکستان جد وکھرا کہیا اساں سارے جگ والے ساڈے دیر ہو گئے
بھلا غیرتے فیروں غیر ہوئے ساڈے اپنے وی کئی غیر ہو گئے
عقل نال بابے پاکستان لیا تے مخالفان دے ٹوٹیر ہو گئے
دنیا وچ ناصر ساڈے دشمنان دا منہ کالا اتے نیلے پیر ہو گئے

مولا بخش گشتہ

ستائیسویں ماہ رمضان دی سی آزادی دا جدوں اعلان ہويا
ہمت قائد اعظم دی در آئی پاکستان دا قائم نشان ہويا
ستائیسویں ماہ رمضان دی سی آزادی دا جدوں اعلان ہويا
ہمت قائد اعظم دی در آئی پاکستان دا قائم نشان ہويا

آغا امداد علی خان غالب

گاندھی نہرو پٹیل دی کم نظری مسلمان تائین مسلمان کر گئی
میں تے بڑا مشکور ہاں کانگریس دا جیہدی تنگ نظری ایہہ سامان کر گئی
آپے پایا پکھنڈ اکھنڈ والا جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
قہر آلود سی اوہدی نگاہ غالب پر تمنا تے میری جوان کر گئی

احمد راہی

دو جے رجحان دے سلسلے وچ سب تول اگھڑواں ناں احمد راہی دا اے جہاں دی کتاب ترنجن
(۱۹۵۴ء) چھپی۔ ایس وچ شامل شاعری رسالیاں راہیں پہلاں ای لوکائی تیکر اپڑ چکی سی انجے ای امرتا
پریم دی کتاب نویں رت (انتخاب) بھانویں پاکستان وچ ۱۹۵۵ء وچ چھپی پر ایس وچ شامل نظم
”توارخ“ جس وچ۔ اج آکھاں وارث شاہ نوں کتے قبراں وچوں بول۔ والا حصہ بھارت توں بعد
پاکستان وچ وی مشہور ہو چکیا سی سگوں جے ایہہ آکھیا جاوے کہ احمد راہی نے اپنی کتاب ”ترنجن“ دا

حصہ ”بوہے رکھیں کھلے بابلا، خبرے کدی مُو آئیے“ امرتا پریتم توں ای متاثر ہو کے لکھیاتے ایہہ گل درست ہووے گی۔ امرتا پریتم تے احمد راہی نے ہندوستان (سگوں پنجاب) دی ونڈ نوں اک المیہ (دکھانت) پاروں لے کے پیش کیتا۔ انجے احمد راہی دی ”ترنجن“ دا پہلا حصہ نرول پنجابی شاعری والا اے جیہڑا ساڈی پنجابی لوک شاعر دے پچھو کڑ وچ تخلیق ہو یا، اک گیت دا بول ویکھو:

پلکاں دی جالی وچوں جھاکیاں کہانیاں
پانیاں تے اگاں دیاں کھیڈاں نیں پُانیاں
راہواں وچ ٹھیڈے کھان نظراں نماںیاں
ککلی کلیر دی، ککلی کلیر دی

فقیر محمد فقیر (ڈاکٹر)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر پاکستان بن توں پہلاں اک اُگھے شاعر پاروں پچھانے جان دے سن سگوں انجمن حمایت اسلام لاہور دے جلسیاں وچ جیہڑیاں قومی نظماں پڑھیاں اوہ کتاب ”صدائے فقیر“ وچ چھپ چکیاں سن اوہناں دی کتاب ”مو آتے“ ۱۹۵۳ء وچ چھپی۔ ”ستاراں دن“ ۱۹۶۵ء تے پائے گلہ میں ۱۹۶۸ء وچ شائع ہوئی۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نظم تے نثر اُتے اکو جیہا عبور رکھ دے سن۔ نظم وچ اوہناں دا دل پسند موضوع قوم و ملک، اسلامی ریاست تے حریت سی۔ انج اوہناں نے غزل وی لکھی پر رباعی نوں زیادہ اہمیت دتی۔ ۱۹۶۵ء دی پاک بھارت جنگ دے حوالے نال لکھیاں نظماں دے مجموعے ”ستاراں دن“ نوں ودھیری ماننا ملی۔ نظم مجاہد دا اک بند ویکھو:

دل والا دلدار مجاہد دلی محبت پیار مجاہد
جنگاں دا سالار مجاہد خونی کرے شکار مجاہد
یاراں دا اے یار مجاہد
دشمن لئی تلوار مجاہد

شریف کنجاہی

شریف کنجاہی پاکستان بن توں پہلاں ای اک اُگھے شاعر تے سیانے نقاد پاروں مشہور ہو چکے سن پر اوہ صاحب کتاب پاکستان بن توں بعد ای بنے کہ نثری کتاب ”جھاتیاں“ ۱۹۶۰ء وچ چھپی تے شاعری دی کتاب ”جگراتے“ ۱۹۶۶ء وچ شائع ہوئی۔ ایس کتاب وچ شامل نظماں اوہناں بوہتیاں پاکستان بن توں پہلاں لکھیاں سن ایہہ وی ترقی پسند تحریک توں متاثر سن ”جگراتے“ وچ بوہتیاں نظماں نرول ادبی نیں، ایہناں وچ پنڈ دے وسیکاں دے کوئل جذبیاں دا اظہار اے ونگی ویکھو:

تیرا پنڈا پوری توت دی تیری لغراں ورگی بانہہ
تیرے نل نیں مکمل کریدے تیرا جو بن ون وی چھاں
ایہہ چھانواں سدا نہ رہندیاں رہ جائے کچھے ناں
اسی رب سہمی گوریے اج آگئے ایس گراں

شریف کنجاہی نوں علامہ اقبال نال خاص لگاؤ سی ایس لئی اوہناں نے علامہ اقبال دے کلام (نظم، نثر) نوں پنجابی وچ ترجمان دا بیڑا چکیا۔ علامہ اقبال دیاں کتاباں علم الاقتصاد، جاوید نامہ، خطبات اقبال نوں ترجمان دیاں ہوئیاں علامہ اقبال دے نظریات نے اوہناں نوں ایسا متاثر کیتا کہ اوہ اسلامی فکر دے نیڑے ہوندے چلے گئے سنت نبوی ﷺ دے مطابق داہڑی رکھ لئی قرآن دیاں پنجوں سورتاں دا ترجمہ کیتا نبی پاک ﷺ دے خطبیاں نوں پنجابی بانا پوایا بابا فرید دے کلام نوں اردو بانا پوایا انج اوہناں نے پاکستانی پنجابی ادب دے اسلامی مہاند رے نوں ابھارن دا چارہ کیتا۔

حکیم شیر محمد ناصر

حکیم شیر محمد ناصر نے اپنی وفات (۱۹۷۲ء) تیکر گھٹ وگھٹ پنجاہ ورہے پنجابی شاعری کیتی۔ اوہ قرآن دے حافظ سن پاکستان بن توں پہلاں نعت لکھن وچ ناں پیدا کیتا، گراموفون دے دور وچ مشہور ہون والی نعت تینڈی سواری یا نبی عرش بریں اُتے گئی اے، بقول اوہناں دے حکیم ناصر دی لکھی ہوئی سی۔ پاکستانی دور وچ اوہ نظم دے حوالے نال بہت مقبول ہوئے خاص طور تے مشاعرے وچ اوہ اپنی نظم سنا کے مشاعرہ لٹ لیندے سن اوہناں دیاں لکھیاں نظماں خوشی داساتی (۱۹۵۵ء) ہذا من فضل ربی (۱۹۵۵ء) شائع ہوئیاں جدوں کہ مجموعہ کلام ”سجرا سورج“ ۱۹۶۱ء وچ چھپیا۔ ایس مجموعے وچ اوہناں دی مشہور نظم لاہور دی سیروی شامل اے۔ ایس مجموعے دا آخری حصہ غزلاں تے مشتمل اے۔ نظریاتی حوالے نال اوہ اسلامی فکر والے سن نظم وچ جدید ہیئت دا وی دھیان رکھدے سن اوہناں دیاں پابند نظماں تے غزلاں ای مقبول ہوئیاں، ہذا من فضل ربی نظم دا اک بند دیکھو:

بکاں منہ مٹی کردی سی جس کوٹھے دے وچ رہندے ساں
مینہ وے فر فر چواندا سی مُر کندھاں دے نال کھہدے ساں
کوٹھے دی چھت پئی ڈھیندی اے مالک نوں جدوں وی کہندے ساں
کہدا سی کوٹھا جھڈو چا، مُر ماری دے وڑ بھندے ساں
ہن کوٹھی نوں بنائی اے کجھ لگ گیا ڈھو سہمی اے
ہذا من فضل ربی اے، ہذا من فضل ربی اے

حکیم ناصر دیاں کتاباں، اپنی بولی اپنا اصلا تے حکیم ناصر دیاں غزلاں وی چھپ چکیاں نیں۔
ایہناں دی شاعری وچ طنز تے مزاح دا عنصر ودھیرا سی جیہڑا اصلاح دے جذبے نال لیاؤندے سن۔

عبدالحمید بھٹی

پاکستان بن ویلے عبدالحمید بھٹی اک منے پر منے لکھاری سن اردو تے پنجابی دونوں زباناں اُتے عبوری پنجابی وچ گیت خاص کر کے عمدہ لکھدے سن ”دل دریا“ (۱۹۵۵ء) لہو دیاں لشکاں (۱۹۷۱ء) تے تدبیر منزل (۱۹۶۷ء) کتاباں چھپیاں۔ اخباراں، رسالیاں، ریڈیو واسطے بہت کجھ لکھیا، ایہناں دی پنجابی شاعری نے پنجابی شاعری نوں پاکستانی مہاندرہ دین وچ ودھیرا ہتھ پایا، ”دل دریا“ دے کجھ شعر:

دیسیں دیس پنجاب
کنکاں کہندیاں گاہیں گاہیں
کھڑ کھڑ ہسدیاں رہن کپاہیں
تھاں تھاں گدی لاب نی سیو
پھلیں پھل گلاب

صوفی غلام مصطفیٰ تبسم

صوفی غلام مصطفیٰ تبسم اُنج تے فارسی دے استاد سن پر اردو تے پنجابی وچ اوہناں ودھیرا ناں کھنیا۔ ریڈیو دے شاعراں دی جان سن اوہناں دے کلام وچ فن تے خیال دی پکیائی تے مزاج وچ رچاؤ ودھیرا سی۔ غزل لکھی نظم لکھی علامہ اقبال دے کلام دا پنجابی ترجمہ کیتا، ملی نغمے ودھیرے مشہور ہوئے۔ ۱۹۶۵ء دی پاک بھارت جنگ وچ ایہہ نغمہ بڑا مقبول ہویا۔

میریا ڈھول سپاہیا تینوں رب دیاں رکھاں
جیہڑے راہواں توں آویں جیہڑے راہواں توں جاویں
اوہناں راہواں دی مٹی چمدیاں میریاں اکھاں

پیر فضل گجراتی

پیر فضل گجراتی پنجابی دے استاد شاعراں وچ شامل سن پاکستان بن توں پہلاں اوہناں اک اعلیٰ پائے دے شاعر پاروں اپنے آپ نوں منوایا۔ پاکستانی دور وچ اوہناں نے پنجابی شاعری وچ غزل نوں رواج دین وچ کلیدی کردار ادا کیتا۔ روایتی غزل توں رُ کے اوہناں نے پنجابی غزل نوں جدید رجحاناں تے امکاناں نال جانوں کروایا، ڈونگھے پینڈے (۱۹۶۳ء) تے ٹکوراں (۱۹۷۰ء) قطبی تارا (۱۹۸۱ء) کتاباں چھپیاں غزل دا اک شعر دیکھو:

۔ میں ڈھونڈاں جنگل بیلے وچ اوہ جبل وریدوں نیڑے سی
اک پانے والے پائیاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہ دساں

منیر نیازی

منیر نیازی نے پہلاں اردو وچ لکھنا شروع کیتا ہولی ہولی اوہ پنجابی دل آگئے۔ پھیر اوہناں دونوں زبانوں وچ اعلیٰ معیار دی شاعری کیتی اوہ اک مخصوص انداز دا فکر تے شاعری دا ڈھنگ رکھدے نیں۔ جس ڈھنگ دی اوہ پنجابی شاعری کردے نیں ایہہ ڈھنگ ایہناں توں پہلاں سلیم الرحمن نے اپنی کتاب ”آؤن والے“ نے اپنایا پر جدوں منیر نیازی دی کتاب ”سفر دی رات“ (۱۹۶۱ء) آئی تے ایہہ ڈھنگ منیر نیازی نال امی جُو کے رہ گیا ایہناں دیاں کتاباں، چار چپ چیزاں تے راستہ دس والے تارے (۱۹۷۸ء) دی آچکیاں نیں، قصہ دو بھراواں دا (۱۹۸۱ء) نثری ڈرامہ اے جس وچ اوہناں دی شاعری والا ماحول امی دسدا اے۔ منیر نیازی دی شاعری بارے کتاب ’پنجابی زبان و ادب‘ دے مؤلف نے لکھیا اے۔ ’ایہناں دے کلام وچ اپنے بعض ہم عصر شاعراں وانگ ایمائی رنگ اگھڑواں اے جیہڑا لکھت وچ ابہام دا ہم راز بن جاندا اے ایہناں دی شاعری نوں سمجھن واسطے اک مخصوص جذباتی تے فکری جھکا دی لوڑ اے۔ ایس ایمائیت پسند شاعر (منیر نیازی) دی شاعری بد صورتی تے گندگی دے خلاف احتجاج کردی ہوئی سامنے آئی اے (ترجمہ) ’اک نظم دا حصہ دیکھو:

۔ گھر دیاں کندھاں اُتے دن چھٹاں لال مہبار دیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں کجھے پیار دیاں
ایہدر اوہدر لُگ لُگ ہسن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لکھن مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دن کوکاں پہریدار دیاں

سلیم کاشر

سلیم کاشرنوں ایہناں سطران دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے اپنی کتاب ”نتارے“ (۱۹۷۹ء) وچ ”عزم تے عمل دا شاعر“ لکھیا اے ایہناں دیاں کتاباں تتیاں چھانواں (۱۹۶۳ء)، سرگی دا تارا (۱۹۷۸ء) تے ہوادی سولی (۱۹۸۲ء) دی شاعری ایس گل دا ثبوت اے۔ سلیم کاشر نظم تے غزل دونوں وچ بھرپور شاعری کردے نیں ایہناں دی غزل روایتی غزل نہیں سگوں جدید تقاضیاں موجب لکھی گئی اے کجھ دنگیاں دیکھو:

۔ چہرے اندر دا نہیں شیشہ اندر نیں طوفان بڑے
 سچ لکاون دے وچ ماہر ہو گئے نیں انسان بڑے
 ۔ میرے دور دا وڈا تحفہ اپنے آپ توں دوری
 جیون دے اس مارو تھل دا کوئی حد نہ بنا
 ۔ بدلیاں قدراں تے توڑے رشتے مٹی والے
 بندہ چھوٹا ہو گیا چھ چھ فنا ہو گیا گنا

باقی صدیقی

باقی صدیقی پوٹھوہار دے علاقے دے شاعر سن ایہناں دی خصوصیت ایہہ اے کہ ایہناں دی شاعری ”کچے کوٹھے“ (۱۹۶۷ء) وچ پوٹھوہار بولدادسد اے۔

۔ ایہہ بوٹا پینگھاں نا جھوٹا
 کوئی اس نے پتر ڈھائے
 کوئی اس نیاں ٹہنیاں کپے
 فیروی ایہہ ان ملا سنگی
 ساریاں تے رت ڈولھے
 ہک بوٹا گھل مکھلا
 سڑنے پلنے راہیاں کی
 پتراں نی پکھی جھولے

۔ جیون پکی پیری، جیہڑا لنگھے وٹے مارے
 لگ گئی ویہڑے وچ پتراں دی ڈھیری

حفیظ تائب

حفیظ تائب نے بھانویں شاعری نظم غزل توں شروع کیتی، اردو تے پنجابی دونواں وچ اکو جیہی مہارت رکھدے نیں پر جدوں اوہ نعت ول آئے تے پھیر نعت نوں وی اپنے اظہار دا وسیلہ بنا لیا، ایس ویلے نعت (پنجابی، اردو) وچ ایہناں دا ناں معتبر حوالے والا اے ”سک متراں دی“ (۱۹۷۸ء) پنجابی نعت وچ اک معرکے دی کتاب اے جے ایہہ آکھیا جاوے کہ ایس ویلے حفیظ تائب نعت گوئی وچ اک امام دادرجہ اختیار کر چکے نیں تے ایہہ درست ہووے گا۔ ایہناں سطران دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک)

نے اپنی کتاب گوڑ (۱۹۸۵ء) وچ حفیظ تائب دی نعت گوئی نوں پنجابی دی مکمل شاعری قرار دتا اے کہ آپ نعت دے حوالے نال عصری شعور تے تقاضیاں دی گل کردے نیں، نعت دے کجھ شعرونگی پاروں:

- ۔ مہک اچیرے خلق تیرے دی خلق نوں پچھے لاندی
- جگ، جگ، جگ گ راہ تیرے دا کرو کرو پیا کردا
- ۔ سنگل کٹے اوسے آن غلامی دے
- جیون دا حق دتا سب مجبوراں نوں
- ۔ اوہدی سیرت سدھا رستہ دے گی
- حشر سے تک آون والیاں نسلاں نوں
- ۔ جے توفیق حضوروں پاواں ازلی نور دی جھلک دکھاواں
- اپنی کل توں چانن لے کے بھلک دے متھے نوں چکاواں
- ۔ ساڈے چالے ویکھ کے کھجیں نہ توں شفقت دا ہتھ
- تیری شفقت تے ہے ساڈی ڈھال کھلی والیا

منظور وزیر آبادی

منظور وزیر آبادی مڈھلے پکھوں غزل گو پنجابی شاعر اے جدوں اوس نے غزل لکھنی شروع کیتی اوہ جدید غزل دی تشکیل دا دور سی ایس دی غزل نے جدید پنجابی غزل دی بستر وچ بھرپور حصہ پایا اوس دی شاعری انسان نوں انسان نال تے انسان نوں اپنے رب نال جوڑ دی دسدی اے۔ منظور وزیر آبادی دیاں کتاباں، ویلے ہتھ نیاں (۱۹۷۸ء) تے توں وی چن اچھال کوئی (۱۹۸۵ء) ذکر دے قابل نیں کجھ شعرویکھو:

- ۔ یا دھرتی توں ہور وی ودھ گئی دوری انج اسماناں دی
- یا فر پہنچ نہیں پہلاں ورگی تھوڑ دے انساناں دی
- ۔ ظلم دا نام نشان نہیں مٹا ایس دنیا توں اودوں تیک
- اک نہیں ہوندے جد تک واسی زمیاں تے اسماناں دے

شہزاد قیصر

شہزاد قیصر پنجابی دے دانشور شاعراں وچوں سرکڈھویں شاعر نیں، فلسفہ ایہناں دا خاص مضمون اے شاعری وچ ایہناں تصوف دا پلڑا پھڑیا اے کافی لکھدے نیں تے میراں تخلص کردے نیں ایہناں

سٹراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) دی جاچے خواجہ غلام فرید توں بعد پنجابی جتنے شاعر ہوئے نیں شہزاد قیصر دی کافی ایہناں سمھناں توں اگے نظر آؤندی اے، ایہناں دیاں کتاباں، اسماناں دے بوہے کھول (۱۹۸۷ء) میں ناہیں سب توں (۱۹۸۸ء) گل وچ پائیم پریت مہار (۱۹۹۰ء) تلاوت وچود (۱۹۹۳ء) عشق فقر دے سنگ (۱۹۹۸ء) ساریاں کافیاں دیاں ای کتاباں نیں، ایہناں کافیاں وچ وحدت الوجود دے حوالے نال میراں اک صوفی نظر آؤندا اے، اک کافی دا کجھ حصہ:

توں اللہ ایں سبحان
 آدم میڈے نام دھریندے
 ناواں اُتے مان کریندے
 اتھ ٹھدی دے تان
 توں اللہ ایں سبحان
 توں ایں احد واحد جانیں
 ڈھیراں ہیرے موتے دانے
 میڈا دیندے ہک نشان
 توں اللہ ایں سبحان

گل وچ پائیم پریت مہار دے دیاچے وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے لکھیا اے، شہزاد قیصر دے سامنے صرف شاعری کرنا یاں ایس فن لطیف نوں ارتقاء دینا مقصود نہیں بلکہ آنے والی نسل نوں جیہڑی ساریاں اخلاقی تے مذہبی قدراں توں محروم ہو چکی ہے۔ خاص راہ تے پانا ہے ایہہ خاص راہ تصوف دی راہ ہے رب نال رشتہ جوڑ کے رہن دی راہ ہے۔ پیار محبت دی راہ ہے..... (ص ۱۳)

یونس احقر (ڈاکٹر)

یونس احقر دی کتاب ”سوچ داسفر“ ۱۹۷۹ء وچ چھاپے چڑھی۔ شاعری اپنی پنختہ اے کہ ایس اکو کتاب نے اوس نوں اعلیٰ پائے دا شاعر تے غزل گو قرار دے دتا اے ایس لئی جدوں اسی پنجابی دے پاکستانی دور دی گل کرنے آں تے شاعری دے حوالے نال ساڈی گل یونس احقر دی شاعری دا ذکر کرن نال ای مکمل ہوندی اے۔ یونس احقر اپنی غزل دے ذریعے جدید دور دے انسان دا کرب سامنے لیاؤندا اے۔ ایہہ کرب مادی حوالے نال اُبھرن نال پنکڑا اے۔ شاعر نے روحانی حوالے نوں اجاگر کرن نال ایس کرب نوں معاشرے وچوں ختم کرن دا سمجھا دتا اے اپنی شاعری وچ یونس احقر دا من پسند موضوع معاشرے وچ مثبت قدراں وی ٹٹ بھج یاں قدراں دا بحران اے اوہ رب تے بندے دے رشتے دی

پکیائی ایس دا علاج قرار دیندا اے۔ ایس حوالے نال یونس احقر دی شاعری خالص پاکستانی نقطہ نظر دی شاعری ہونہی اے، کجھ رنگیاں دیکھو:

۔ بھار گھٹان دے نال تے بوہتے دعویدار ہمدردی اے

گھریاں کڈھ کے ہور وی سوڑا کر گئے نیں زنجیراں نوں

۔ پنڈاں دے وس وچ نہیں ہوندا رکھنا ایہناں زہراں نوں

چنگا اے پڑھ لکھ کے منڈے ٹر جانڈے نیں شہراں نوں

۔ جگ وچ اپنے آپ تے سب توں وڈا ظلم اوہ کر دے نیں

اپنے آپ نوں رب دے قہروں ڈرن نہیں دیندے جیہڑے لوک

ایہناں سطران دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے اپنی کتاب گوڑ (۱۹۸۵ء) وچ ۱۹۷۱ء توں ۱۹۸۰ء دے وچکارے دور دی پنجابی شاعری اُتے بحث کر دیاں ایس دور دے مجموعی فکری رجحاناں دی نشاندہی انجام کیتی اے:

(۱) اکلاپے دا احساس (۲) پُرانیاں تے صحت وند قدران دا مادی دور وچ ختم ہون دا نوحہ (۳) منافقت دا عام ہونا تے ایس دے خلاف نفرت دا اظہار۔ (۴) ہر پاسے اک دوہے نوں دُھر بنان دا عمل (استحصال) (۵) بُرائی، تنزلی تے معاشرتی برائیاں نوں دوز کرن دا عزم۔ (۶) ادب وچ لادینیت دی تھاں ایمانیات دا رجحان۔ (۷) وطن عزیز دی ایکتا دے ٹٹن اُتے رد عمل پاروں ایس دے خلاف نفرت دا رجحان تے جہاد دا جذبہ۔ (۸) پنجاب دی روایتی بہادری غیرت تے خُريت اُتے مان تے ایس حوالے نال وطن عزیز دی آزادی تے خود مختاری دا عزم۔ (۹) محکوم انسانیت واسطے ہمدردی دا اظہار۔

اساں پاکستانی دور دے پہلے پنجاہ سالان دی شاعری وچوں کجھ نمائندہ شاعراں وی شاعری دے حوالے نال ونگی پاروں ذکر کیتا اے ساڈی جاچے انج دے ودھیرے پنجابی شاعر نیں جہاں دا ذکر کیتا جا سکا اے تے اوہ ایس دا حق وی رکھدے نیں پر اساں پہلاں ای عرض کر دتا سی کہ ایہہ لکھت نہ تے تاریخ اے تے نہ ای تذکرہ ایہہ تے ایس دور دا اُچا نواں جہیا جائزہ اے ایس حوالے نال اپنے ای شاعراں دی اتھے گنجائش سی ایہناں دے ذکر نال ایس دور دا شاعری دے حوالے نال جچانواں روپ رنگ نتر گیا اے شاعری دے ذکر دے آخر تے اسی کجھ شاعراں دا اوہناں دیاں لکھتاں دے حوالے نال ذکر مناسب سمجھنے آں:

اختر کاشمیری (بولدا پتھر، رنگیاں رُتاناں) اختر ہاشمی (جھوٹھے ماندری تے چن) اسماعیل بھٹی (تاہنگاں دی لو) اسماعیل قلندر (آوکھے پینڈے، ٹھنڈے ہوکے)، (اسماعیل متوالا (ہلارے)، اکبر

کاظمی (ویلے دامصور)، انور مسعود (میلہ اکھیاں دا)، تنویر بخاری (سوہنی دھرتی، جیوے پاکستان، بیردا بونا، حضور دے حضور، ربنا وغیرہ) چراغ دین جوئے والے (تاریخ تقسیم پاکستان کئی حصے، رات دی گل کئی حصے، سینکڑے چھوٹے قصے) خلیل آتش (بھانبر) دائم اقبال دائم (بلال بیتی، اتھروواں دے موتی، پنج دریا تے ہور کئی کتاباں)، رشید انور (منزلاں، یاداں)، رؤف شیخ (کرناں، واٹاں، بلدا شہر، فجر اں) شاہین نازلی (ہجر دی رُت، خیال خواب تے رنگ)، شوکت علی قمر (رب دا جانی) صائم چشتی (پھل تے کندے تے ہور ودھیریاں کتاباں)، عبدالکریم ثمر (لگراں)، غلام مصطفیٰ بسمل (اڈاریاں، پھل تے چنگیاڑے، گلیڈو، میلے متراں دے)، غلام یعقوب انور (چن دی کھاری، رانی دیس پنجاب دی)، فیروز دین شرف (نورانی کرناں)، قیوم نظر (توں تے میں)، مسلم اویسی (تیری خیر ہووے پہریدارا، ودھیرے نکے قصے)، نادر جاجوی (اکرے ہوئے ناں، ہتھ نوں ہتھ نہیں دسدا)، نادم عصری (وارداتاں)، ہاجرہ مشکور ناصری (دھندی برکھا)، محمد رمضان ہدم (ہیریاں دی کان)، یعقوب باوا (گجھیاں رمزاں)، واصف بڈیانوی (بلدے دیوے، پنجابی غزلاں، تاجدار عرب تے ہور ودھیریاں کتاباں)، جوہر جالندھری (پنج رس، رسول اعظم شہید اعظم، شہیدانِ کربلا)، محمد بونا اثر انصاری (گلزار تے حنیف وغیرہ)، نجم حسین سید (کچھے، بار دی وار، چندن رکھ تے ویڑا، رت دے کم)، لطیف قریشی (کافیاں) تے ہور ودھیرے صاحب کتاب شاعر، سینکڑے دی گنتی وچ اجیہے شاعر دی نیں جہاں دی شاعری رسالیاں اخباراں کتاب لڑیاں وچ چھپی پر اوہناں دی اے تیکر کوئی کتاب نہیں چھپ سکی۔ ایہہ سب پاکستانی دور دی پنجابی شاعری نوں اپنی قلم نال چنگے توں چنگا روپ رنگ دین وچ زجھے نیں۔

نثر

افسانہ

پنجابی کہانی یاں افسانہ پاکستان بن توں پہلاں اک جدید نثری صنف پاروں اپنے آپ نوں منوا چکاسی۔ پاکستانی دور وچ روزنامہ ”آغاز“ لاہور نے سجاد حیدر دا ترتیب دتا جیہڑا پنجابی سیمپلیمینٹ شائع کیتا ایس وچ وی سجاد حیدر دی کہانی ”آخری اڈاری“ شامل سی۔

پنجابی افسانے دانٹارواں روپ رنگ ۱۹۵۱ء-۱۹۶۰ء دہاکے وچ سامنے آیا۔ ماہنامہ پنجابی لاہور وچ بہت سارے افسانے چھپدے سن۔ ۱۹۵۵ء وچ رسالے دے مدیر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر رسالے دی اک چون ”لہراں“ دے ناں نال چھاپی ایس وچ عبدالمجید بھٹی، جو شوافضل الدین، اکبر لاہوری، سجاد حیدر، صادق قریشی، وقار انبالوی، نذر فاطمہ، رفیق لودھی، سہیل یزدانی، شفیع عقیل، عالم سیاہ پوش تے مسعودہ بانو دے افسانے چھپے۔ انج ای ماہنامہ ”ہنجدریا“ لاہور وچ ایس دہاکے وچ محمود چوہان، اکبر لاہوری،

عبدالسلام خورشید، عزیز الرحمان راہی، انیس ناگی، رشیدہ سلیم سیمیں، نجیب اسلم دے افسانے شائع ہوئے۔ ماہنامہ پنجابی لاہور وچ عبدالمجید بھٹی دا افسانہ ”ٹھیڈا“ چھپیا جس نوں لکھاری نے بعد وچ ناول داروپ دتا۔ پنجابی مجلس اک ادارہ سی جس دیاں مجلساں منعقد ہون دیاں سن۔ ایہناں وچ افسانے تنقیدی گل بات واسطے پڑھے جاندے سن ایس ادارے نے اک پلیٹن چھاپیا جس وچ انیس ناگی تے اکبری لاہوری دے افسانے شامل سن۔

سٹھ (۱۹۶۱ء-۱۹۷۰ء) دے دہاکے وچ پنجابی افسانے نے دوپیرا گے پٹے کہ ہن پنجابی افسانیاں دیاں کتاباں وی چھپن لگ پیاں۔ نواز دی کتاب ”ڈونگھیاں شاماں“ (۱۹۶۰ء) چھپی ایس وچ رومانوی انداز دے بڑے دل کھویں افسانے سن ماہنامہ پنجابی ادب لاہور دا کہانی نمبر (۱۹۶۱ء) شائع ہویا۔ پھیر پاکستانی پنجابی افسانے دی پہلی چون ”اجوکی کہانی“ (۱۹۶۲ء) شائع ہوئی ایہہ محمد آصف خان، شہباز ملک تے خالد لاہوری نے ترتیب دتی سی۔ ایس وچ ایہناں دے اپنے افسانے وی شامل سن، ایہناں توں اڈ نواز، انور سجاد، رشیدہ سلیم سیمیں، ستنام محمود، غلام علی چودھری، حنیف باوا، اکمل علیی وغیرہ شامل سن۔ ایہناں افسانیاں دے موضوع عشق محبت توں اڈ معاشرتی تے نفسیاتی مسئلے وی سن۔ آغا اشرف دی افسانیاں دی کتاب ”واوروئے“ (۱۹۶۵ء) رفعت دی کتاب ”اک اوپری گڑی“ (۱۹۶۸ء) حنیف چودھری دی کتاب ”کچ دی گڈی“ (۱۹۶۹ء) ایسے دور دیاں اہم کتاباں نیں جہاں پنجابی افسانے نوں ہور ترقی دل ٹوریا ایہناں کہانیاں دیاں کتاباں وچ موجود اعلیٰ پائے دیاں کہانیاں نے پنجابی افسانے داروپ رنگ ہور نتاریا، نواز دے افسانے رومانوی انداز دے سن جدوں کہ رفعت دے افسانیاں وچ سوانی دے مسائل نوں لیاندا گیا سی آغا اشرف دے بعض افسانے انسانیت نال پیار کرن تے درد مندی دا درس دیندے سن۔ ایس دور وچ اخباراں رسالیاں راہیں کجھ ہور افسانہ نگار پنجابی افسانہ نگاری وچ داخل ہوئے ایہناں وچ شفقت سلطانہ، فوزیہ رفیق، افضل پرویز، عبدالحق علوی، رفیق قریشی، حسین شاد، منصور قیصر، اعجاز احمد بھٹی، محمد منشاہاد، عبدالغفور درشن، افضل احسن رندھاوا، منیر شاد، پرویز عالم نوشاہی، شاد امرتسری تے ارشاد فیروز پوری وغیرہ۔

ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء-۱۹۸۰ء) وچ پنجابی افسانہ فکر، خیال تے بیان دے حوالے نال ہور اگے ودھیا ایس دور وچ کتابی روپ وچ محفوظ ہون والے افسانیاں وچ کتاباں: رن تلوار تے گھوڑا ۱۹۷۳ء، (افضل احسن رندھاوا)، کاغذ دی بیڑی ۱۹۷۲ء، (نذر فاطمہ)، چاننی دے روپ، ۱۹۷۵ء (شفقت سلطانہ) کالیاں اناں کالے روڑ، ۱۹۷۲ء (انور علی)، لہودی خوشبو ۱۹۷۳ء (سلیم خان گمی) لاء پریت ۱۹۷۳ء، (حسین شاہد) ہس دیاں سولاں ۱۹۷۶ء، (غلام مصطفیٰ بسمل) زلفاں چھلے چھلے ۱۹۷۷ء، (خالدہ ملک) خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ ایس دہاکے وچ پنجابی افسانہ رومانوی فضا وچوں نکل

کے عقلی فضا وچ داخل ہو یا افسانے وچ معاشرے دے دُکھ درد دی گل کیتی گئی معاشرتی اصلاح تے انسانی عظمت نوں اجاگر کیتا گیا۔

اسی دے دہاکے (۱۹۸۱ء-۱۹۹۰ء) وچ پنجابی افسانہ تعداد تے معیار دے حوالے نال ہورا گے ودھیا پرانے افسانہ نگاراں وچوں حنیف باوادی کتاب ”چرخے دی موت“ (۱۹۸۱ء)، چھپی کھکشاں ملک دی کتاب ”چڑیاں دی موت“ (۱۹۸۱ء) سامنے آئی۔ نویں لکھاریاں وچ اقبال صلاح الدین دی کتاب ”کونج کہانی“ (۱۹۸۱ء) شاہین آراء دی کتاب ”آہلنا تے اڈاری“ (۱۹۸۱ء) بابو جاوید گر جاکھی دی کتاب ”بوکانا“ (۱۹۸۱ء)، زندہ تصویراں (۱۹۸۳ء)، اقتدار واجد دی کتاب ”کچے کوٹھے“ (۱۹۸۳ء)، محمد علی احمدانی دی ”پیار دیاں ٹنگاں“ (۱۹۸۳ء)، ناہید اختر دی ”اڈیک“ (۱۹۸۳ء) پروین ملک دی ”کیہ جاناں میں کون“ (۱۹۸۳ء)، فرخندہ لودھی دی ”چنے دے اوہلے“ (۱۹۸۳ء) مرزا حامد بیگ دی ”قصہ کہانی“ (۱۹۸۳ء)، عائشہ اسلم دی ”کوک“ (۱۹۸۶ء)، مقصود ثاقب دی ”کہانیاں“ (۱۹۸۶ء)، اکبر لاہوری ”اکبر کہانیاں“ (۱۹۸۶ء)، اخلاق حیدر آبادی دی ”ٹٹواں پینڈا“ (۱۹۸۶ء)، ناصر رانا دی ”ریتاں پریتاں“ (۱۹۸۷ء)، محمد نشا یاد دی ”وگدا پانی“ (۱۹۸۷ء)، مہر کاچیلوی دی ”بردہ فروش“ (۱۹۸۸ء)، عبیدہ اعظم دی ”پل گھڑی دے دُکھ“ (۱۹۸۸ء)، سجاد حیدر پرویز دی ”میڈے افسانے“ (۱۹۸۸ء)، مشتاق کنول دی ”میں تے میں“ (۱۹۸۸ء)، شفیع ہمد دی ”تصویر گواچ گئی“ (۱۹۸۹ء)، بابو جاوید گر جاکھی دی ”ساڈی وتی“ (۱۹۸۸ء)، حفیظ خان دی ”کچ دیاں ماڑیاں“ (۱۹۸۹ء)، نزہت گردیزی دی ”ککجک“ (۱۹۸۹ء)، وسیم گوہر دی ”کھنڈر شہر دی کوک“ (۱۹۸۹ء) تے افضل احسن رندھاوا دی ”مناکوه لاہور“ (۱۹۸۹ء) چھپیاں ایہناں کتاباں وچ شامل پنجابی افسانہ ایس خطے دیاں زباناں دی افسانہ نگاری دے نال پیرر لاند اسد اے۔

جتھوں تیکر نوے دے دہاکے دا جوڑ میل اے ایس وچ وی کتابی حوالے نال پنجابی افسانہ محفوظ ہوندا جا پدا اے ایس دہاکے وچ بالاں لئی لکھیاں جان والیاں کہانیاں تے منی کہانیاں دا وادھا ہو یا چھپن والیاں کتاباں وچ میاں نذیر دی کتاب ”پلر پانی“ (۱۹۹۰ء)، آغا علی مدثر دی کتاب ”چٹے کپڑے یلے لوک“ (۱۹۹۰ء)، ہارون عدیم ”کالا سچ“ (۱۹۹۱ء)، حفیظ خان دی ”ویندی رت دی شام“ (۱۹۹۰ء)، شاہسوار علی ناصر دی ”کرلاٹ“ (۱۹۹۱ء) ڈاکٹر محسن مکھیانہ دی ”بھنبھیری“ (۱۹۹۵ء) تے ایہ سلسلہ اگے ودھدا جا رہیا اے۔ جیویں رفیق عزیز دی ”دُکھ دے اتھرو“ (۲۰۰۰ء) چھپی۔

پنجابی افسانہ کتاباں توں اڈ رسالیاں تے اخباراں تنقیدی مجلساں تے ریڈیو دے پروگراماں دے حوالے نال وی سامنے آرہیا اے۔ افسانہ ایس ویلے عالمی پدھر دی سوچ نوں اپنا رہیا اے۔ ایس دی گنتی وی ودھ رہی اے تے معیار وی اُچا ہو رہیا اے۔ افسانے وچ علامت دا ورتار وی ہو رہیا اے معاشرتی اصلاح دا وی کم لیا جا رہیا اے۔

ناول

پنجابی وچ ناول پاکستان بن توں پہلاں ای لکھیا جان لگ پیاسی مسلماناں وچ میراں بخش منہاس دا ناول ”جٹ دی کرتوت“ بہت مقبول ہويا۔ پاکستان بن توں مگروں جدوں اسیں بیٹے پنجاہ سالوں ول جھات پانے آں تے سانوں مجموعی طور تے ناول دے باب وچ کوئی خاص ترقی نہیں دسدی بلاشبہ ناول لکھے ضرور گئے پر ایہناں دا معیار پنجابی افسانے دے مقابلے تے ایس دا گراف نیواں اے۔ ایس دہاکے دے آخر تے ناول دے کجھ پیر پکے ہوئے۔

پنجاہ دے دہاکے (۱۹۵۱ء-۱۹۶۰ء) وچ صرف دو ناول لکھے تے چھپے پہلا جوشوا فضل الدین دا ”برکتے“ (۱۹۵۳ء) تے دو جا عبدالمجید بھٹی دا ”ٹھیڈا“ (۱۹۶۰ء) دونویں کوئی معرکے دیاں لکھتاں نہیں سگوں ٹھیڈا ناول بخش ہون پاروں ننڈیا گیا ایڈوں اگلے یعنی سٹھ دے دہاکے (۱۹۶۱ء-۱۹۷۰ء) وچ وی دو ناول ہوند وچ آئے۔ پہلا ”دیواتے دریا-ناولٹ“ (۱۹۶۱ء) تے دو جا سلیم خان گمی دا ”سانجھ“ (۱۹۶۹ء) دونویں ناولاں دا ماحول ۱۹۴۷ء توں پہلاں دا سانجھے پنجاہ دا ماحول اے جس وچ مسلمان، سکھ، ہندو اکٹھے رہندے سن۔ ایہناں ناولاں وچ ونڈ دے کیرنے گھنڈیاں سانجھ دا پرچار کیتا گیا اے۔ ایہہ دونویں پاکستانی مہاندرے دے ناول نہیں اکھواسکدے۔ ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء-۱۹۸۰ء) ناول نگاری وچ کجھ پیش رفت نظر آؤندی اے ایس دور وچ چھپن والے ناولاں وچ ہر قسم دے پلاٹ دے ناول موجود نیں، علامتی، روایتی تے جدید تکنیک والے ناول ویراوانج اے: ظفر لاشاری دا ناول ”ناز“ (۱۹۷۱ء) ڈاکٹر باقر دا ”ہٹھ“ (۱۹۷۲ء) راجہ محمد احمد دا ”کھیڈ مقدریں دی“ (۱۹۷۳ء)، آغا اشرف دا ”دل اک دیوا“ (۱۹۷۵ء)، اعجاز الحق دا ”سکے پانی“ (۱۹۷۵ء)، فخر زمان دا ”ست گواچے لوک“ (۱۹۷۵ء)، نادم عصری دا ”اک آنکھی دھی پنجاہ دی“ (۱۹۷۶ء)، مستنصر حسین تارڑ دا ”پکھیرو“ (۱۹۷۶ء)، رضیہ نور محمد دا ”بلدے دیوے“ (۱۹۷۶ء)، فخر زمان دا ”اک مرے بندے دی کہانی“ (۱۹۷۷ء)، احمد سلیم دا ”نال میرے کوئی چلے“ (۱۹۷۷ء)، احسان بٹالوی دا کہانی ”اک اجڑدی“ (۱۹۷۸ء)، غلام حسین سہیل دا ”ٹاہلیاں دی چھاں“ (۱۹۷۸ء)، پاکستان بن توں پہلاں چھپن والا ناول ”جٹ دی کرتوت“ (۱۹۷۶ء) دا سیکولر ورثن چھپیا۔ ایہناں سارے ناولاں وچوں اک ”ہٹھ“ ناول ای اجیہا اے جس نوں کسے توڑی معیاری آکھیا جاسکدا اے باقی ناول یاں تے متنازعہ نیں یاں غیر معیاری ایس کر کے ایہناں دی کوئی خاص پذیرائی نہیں ہوئی ایڈوں اگے اسی دا دہاکہ (۱۹۸۱ء-۱۹۹۰ء) آؤندا اے ایس دہاکے وچ ناول تے چھپے پر معرکے دا ایہناں وچ وی کوئی ناول نہیں۔ افضل احسن رندھاوا دا دوآبہ (۱۹۸۱ء)، اصغر شامی دا ”پریت“ (۱۹۸۱ء)، اسماعیل احمدانی دا ”چھولیاں“ (۱۹۸۳ء)،

ظفر لاشاری دادو جاناوُل ”پہاج“ (۱۹۸۳ء)، کہکشاں ملک دا ”چکڑ رنگی مورتی“ (۱۹۸۴ء)، نسرین بھٹی دا ”بجھل“ (۱۹۸۴ء)، فخر زمان دا ”بندی وان“ (۱۹۸۴ء) تے بے وطن (۱۹۸۷ء)، افضل احسن رندھاوا دا ”سورج گرہن“ (۱۹۸۵ء)، اسماعیل احمدانی دا ”امر کہانی“ (۱۹۸۸ء)، فیاض حسین ناصر فرید آبادی دا ”سانول“ (۱۹۸۹ء)، صفیہ صابری دا ”سدھراں دے پھل“ (۱۹۸۹ء) ایہناں ناواں وچوں ناوُل پہاج، چکڑ رنگی مورتی تے بجھل کسے حد توڑی معیاری نیں۔ فخر زمان دے ناوُل سیاسی تے متنازعہ نیں جدوں کہ اسماعیل احمدانی دے ناوُل وی علامتی حوالے نال سرانمیکیت دا پرچار نیں۔ رندھاوا دا مسئلہ ایہہ اے کہ اوہ ودھیرا چر قیام پاکستان توں پہلاں دے پنجابی ماحول وچ بھسیا رہیا۔ ”سورج گرہن“ جیہڑا چٹھیاں تے مشتمل اے ایس ناوُل وچ اوس دکھرا ڈھنگ اپنایا اے۔

ایدوں اگلے دہاکے (۱۹۹۱ء-۲۰۰۰ء) وچ پنجابی ناوُل نگاری وچ پیش رفت دسویں اے ”عذاب راتاں“ (۱۹۹۱ء) (جمیل احمد پال) ”سارے سکن سہاگڑے“ (۱۹۹۱ء) (دلشاد کلانچوی) ”سجناں“ (۱۹۹۲ء)، (نذر حسین جانی) ”دور دراڈے“ (۱۹۹۳ء)، (صابر رضا) ”بھاگ سہاگ“ (۱۹۹۳ء) (غلام حسین راہی) ”گبول“ (پراناپنڈ) (دوناولٹ) (۱۹۹۳ء) (الیاس گھسن) ”ڈراکل“ (۱۹۹۵ء) (حسین شاہد) ”اپنی دستی“ (۱۹۹۵ء) (بابو جاوید گر جاکھی) ”کمذات“ (۱۹۹۶ء) (فخر زمان) ”سانول موڑ مہاراں“ (۱۹۹۷ء) (اقبال بانو) ”ٹانواں ٹانواں تارا“ (۱۹۹۷ء) (منشایاد) ”تے عشق لتاڑے آدمی“ (۱۹۹۹ء) (زاہد حسن) ایس دہاکے وچ سال ۱۹۹۳ء توں سوا ہر سال ناوُل چھپیا اے۔ حسین شاہد نے اپنے ناوُل وچ روشن خیالی تے عدم مساوات نوں موضوع بنایا اے۔ الیاس گھسن دے دوناولٹ علامتی ڈھنگ دے نیں اک ناوُل آپ بیتی دے انداز دا اے۔ منشاء یاد دا ناوُل ”ٹانواں ٹانواں تارا“ وڈے آکار دا ناوُل اے جس وچ پنجاب دی پینڈو تے شہری راتل نوں حقیقت پسندانہ ڈھنگ وچ نتاریا اے۔ شرافت تے اخلاقی قدراں دے بڑھاوے تے طبقیات دی ونڈ نوں موضوع بنایا اے۔ ۹۶ باباں دا ناوُل اے جس اُتے ودھیری محنت کیتی گئی اے۔ مکدی گل اے کہ پنجابی ادب وچ ناوُل نے پیر پکے کرنے شروع کردتے نیں۔

ڈرامہ

ڈرامہ بھانویں ادب دی قدیم صنف اے تے لوک پدھرتے پنجاب وچ راس (راس) دے روپ وچ موجودی پر جدید دور وچ ڈرامہ انگریزاں دے ایس خطے وچ آون نال شروع ہويا پاکستان دے قیام تیکر پنجابی ڈرامے نے اتھے اپنی تھاں بنالئی سی مسلماناں وچوں رفیع پیرزادہ تے سجاد حیدر دا ناں لیا جاسکدا اے پاکستان دے قیام توں مگروں ایہناں بیٹے پنجاہ ورہیاں وچ ڈرامے نے ودھیری ترقی کیتی اے ایس دی اک وجہ تے الیکٹرانک میڈیا اے بھانویں ایس میڈیا نال سامنے آون والا

ڈرامہ کتابی صورت وچ بہت گھٹ محفوظ ہو یا پر ایہہ گل منی پیندی اے کہ ریڈیو، ٹیلی رٹن تے فلم راہیں لکھے جان والی پنجابی ڈرامہ نگاری تے پنجابی ڈرامے دے گراف نوں ودھیرا اُچا کیتا اے۔ ایتھے ساڈا دھیان بوہتا کر کے لکھتی روپ وچ محفوظ ہون والے ڈرامے ول اے۔

جدوں اسیں ڈرامے دے پاکستانی دور دے پنجاہ ورہیاں دے پہلے دہاکے ول دھیان مارنے آں تے سانوں شروع دے ڈرامہ نگاراں وچ سجاد حیدر تے اشفاق احمد نظر آوندے نیں جہاں دیاں کتاباں پہلے دہاکے (۱۹۵۱ء-۱۹۶۰ء) وچ چھپیاں۔ ”ہوادے ہوکے“ ۱۹۹۸ء (سجاد حیدر) تے ”ناہلی دے تھلے“ ۱۹۶۰ء (اشفاق احمد) ایہہ دونوں کتاباں ریڈیو توں نشر ہو چکے ڈرامیاں دیاں نیں اسیں دہاکے وچ ایہہ گل حوصلہ دین والی اے کہ رسالیاں وچ ڈرامہ چھپ رہیا سی ڈرامہ نگاراں وچ نذر فاطمہ، بانو قدسیہ، افضل پرویز، صفدر میر، منصور قیصر، انور سجاد تے شہباز ملک شامل سن۔ ہور ڈرامہ نگار مرزا ظفر علی، مقبول شاہین، ریکھا اقبال، نذر حسین، ریاض احمد سلیم تے امجد الطاف دے ناں لے جاسکدے نیں۔ اسیں دور دے ڈرامیاں دے موضوع عشق و محبت توں اڈا اسیں دور دے انساناں دے عام مسئلے ہوندے سن اسیں دور دے ڈرامے انسان دے نفسیاتی مسائل دوآلے وی گھمدے سن۔ اگلے دہاکے (۱۹۶۱ء-۱۹۷۰ء) وچ ست (۷) کتاباں چھپیاں۔ ”نماں نماں دیوا بلے“ ۱۹۶۳ء (آغا اشرف) ”دھرتی دیاں ریکھاں“ ۱۹۶۳ء (آغا اشرف) ”سورج مکھی“ ۱۹۶۷ء (سجاد حیدر) ”چڑیاں دا چبہ“ ۱۹۶۹ء (نختر زمان) ”ون دا بوٹا“ ۱۹۷۰ء (نختر زمان) ”دونائیک“ (ترجمہ) ۱۹۶۲ء (صوفی تبسم) شامل نیں رسالیاں راہیں محفوظ ہون والے ڈرامیاں دے لکھاریاں وچ حنیف چودھری، ریاض احمد سلیم، شہباز ملک، موہنی حمید، عبدالحمید امر، عبدالحق علوی، رحمان مذنب، علی احمد علوی، منصور قیصر، کنول مشتاق تے افضل احسن رندھاوا شامل نیں۔ ستر دہاکے (۱۹۷۱ء-۱۹۸۰ء) وی حوصلہ دین والا اے اسیں دہاکے وچ ڈرامے دیاں دس کتاباں چھاپے چڑھیاں۔ ”توں کون“ ۱۹۷۱ء (سرمد صہبائی) ”مصلیٰ“ ۱۹۷۲ء (اسحاق محمد)، ”تخت لہور“ ۱۹۷۳ء (نجم حسین سید) ”شام رنگی گڑی“ ۱۹۷۶ء (نواز) ”تقنس“ ۱۹۷۶ء (اسحاق محمد) ”جزیرہ“ ۱۹۷۷ء (منو بھائی) ”بول مٹی دیا باویا“ ۱۹۷۸ء (سجاد حیدر) ”مت“ ۱۹۸۰ء (اختر کاشمیری) اصحاب کہف (ترجمہ) ۱۹۸۰ء (غلام حسین سہیل) ”انارکلی تے اقتدار وی ہوس“ (دلشاد کلاںچوی)۔ رسالیاں وچ شکیلہ جمال، حنیف چودھری، اکرم لودھی تے کبیر انور جعفری دے ڈرامے چھپے ایدوں اگے اسی دہاکے (۱۹۸۱ء-۱۹۹۰ء) آؤندا اے اسیں دی صورت حال ایہہ اے کہ ڈرامیاں دیاں کتاباں ”قصہ دو بھراواں دا“ ۱۹۸۱ء (منیر نیازی) ”اک رات راوی دی“ ۱۹۸۳ء (نجم حسین سید) ”رستم و سہراب“ (ترجمہ) ۱۹۸۱ء، (اسلم قریشی) ”کوڑا خواب“ (ترجمہ) ۱۹۸۱ء (ندائے اطہر) ”بیج ڈکھاں دی بیج پھلاں دی“ (ترجمہ) ۱۹۸۱ء (دلشاد کلاںچوی) ”لہو سہاگ“ (ترجمہ) ۱۹۸۲ء (شفقت

تنویر مرزا) ”آ سے پائے“ ۱۹۸۷ء (بانو قدسیہ) ”ست ڈرامے“ ۱۹۸۸ء (بابو جاوید گرجا کھی) ”کالا پن“ ۱۹۸۷ء (سجاد حیدر) ”سدھر“ ۱۹۸۵ء (مہر کاچیلوی)۔ ایدوں اگلے دہاکے وچ وی ڈرامہ چھاپے چڑھ رہیا اے۔ اشفاق احمد ہوراں اپنے ڈرامیاں ”ناہلی دے تھلے“ دا جیہڑا سلسلہ ریڈیو توں بعد ٹیلی رژن توں ٹیلی کاسٹ کیتا سی ایس نوں ”ناہلی دے تھلے“ (۲) ۱۹۹۰ء چھاپے چاڑھیا۔ حفیظ خان نے ماماں جمال خان، ۱۹۹۰ء تے نجم حسین سید نے ہاڑ دے پھل ڈرامے شائع کیتے۔ چھاپے چڑھے ڈرامیاں توں کیمہ درے ودھ ڈرامہ ریڈیو ٹیلی وژن تے فلم راہیں لوکائی تیکر اپڑیا۔

انشائیہ

پنجابی ادب وچ طنز تے مزاح والے مضموناں نوں انشائیہ آکھیا جاندا اے۔ ایس حوالے نال پاکستان دے قیام توں پہلاں پنجابی وچ رسالہ موجی نکلدی اسی۔ جوشوا فضل الدین نے اپنیاں کہانیاں وچ اک دو انشائیہ دے رنگ دیاں کہانیاں وی لکھیاں پاکستان بن دے بعد انج دے مضمون رسالیاں تے اخباراں وچ چھپدے رہے لکھن والیاں وچ نظام دین توکلی تے قیوم نظر دے ناں لئے جاسکدے نیں۔ نظام دین توکلی دے ہسونے لیکھ ماہنامہ ”نجد ریال لاہور وچ چھپدے سن تے قیوم نظر ”منہ آئی گل“ دے ناں نال لاہور ریڈیو توں انج دے مضمون پڑھ کے ساندے سن۔ ایہناں وچوں کئی رسالیاں وچ چھپ جاندے سن۔ ۱۹۶۵ء وچ ایہناں سطران دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے کنہیا لال کپوردی کتاب ”تل پھل“ دا گور مکھی توں فارسی رسم الخط وچ اتھا کیتا۔ انشائیہ وچ جس لکھاری نے اگے چل کے ناں کھٹیا ایہہ ارشد میر سن جہاں نے ودھیرے انشائیے لاہور ریڈیو توں پڑھ کے سنائے ایہہ بعد وچ رسالیاں وچ وی چھپتے پھیر ایہناں نے ایہہ ہسونے لیکھ ”چونبڑاں“ (۱۹۷۵ء) تے چونڈھیاں (۱۹۸۶ء) دے ناں تے چھاپ دتے مشتاق باسط دی کتاب ”سکھ داساہ“ ۱۹۷۶ء وچ چھپی ابن قیصر دی کتاب ”نک نکور“ ۱۹۸۳ء وچ چھاپے چڑھی، اسلم قریشی دی کتاب ”کتکالیاں“ ۱۹۸۲ء وچ شائع ہوئی۔ ناصر رانا نے انشائیاں دی کتاب ”پینڈا“ ۱۹۸۴ء وچ چھاپی انشائیاں دیاں دو چوناں ”چونویں انشائیے“ ۱۹۸۶ء (مشتاق کنول) تے سرایکی انشائیے ۱۹۸۶ء (محمد اسلم میتلا) دی چھاپے چڑھیاں۔ ”بکھ دا مخول“ ۱۹۹۲ء (ابوالبشر شاہ جیلانی) ”گجے دھک“ ۱۹۹۳ء (منظور اعوان) تے ”منھوی مسکان“ ۱۹۹۷ء (بانو بلوچ) دی چھپیاں ایہہ طنز و مزاح دیاں لکھتاں نیں۔ اک زمانے وچ انشائیہ اخباراں رسالیاں وچ شائع ہوندا رہیا لکھن والیاں وچ آغا یمین، اظہر جاوید، انعام الحق جاوید، شریف ارپن، افضل آرش، ہجویری بھٹی، مشتاق کنول، عباس نجمی، منتظر زرین، قائم نقوی، عباس تابش، شکیل قمر، نگار زرین شاہد، اسماعیل عاطف، مرتضیٰ انجم، ملک شاہسوار علی ناصر، محمد اکرم شاہد، ضیاء اللہ رانا، بشیر شیخ، مہر

غلام شبیر سرگانہ، میاں ظفر مقبول، اے ڈی اعجاز، منظور وزیر آبادی، غلام رسول آزاد، اسلم رانا، منصور قیصر، محمد ریاض شاہد، حمید رازی، ارشاد ناز، عبدالرشید شاہد، شہناز بانو، حسین شاد تے مرزا رفیق احمد شامل نہیں۔ زیر تبصرہ دور دے آخرتے خبرے کیہ ہو یا کہ انشائیہ دل لوکاں دادھیان گھنڈا چلا گیا نظام دین تو کلی تے ارشد میرای لوکاں نوں یاد رہ گئے۔

سفر نامہ

پنجابی وچ سفر نامیاں دی روایت منظوم ادب وچ تے ودھیری حد تیکر موجود اے پر نثر وچ سفر نامہ پاکستانی ادب دے پہلے پنجاہ سالوں وچ کوئی بوہتا نہیں لکھیا گیا اپنی گل ضرور اے کہ ایس دی ہوند توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ پہلاں پہلاں سفر دا حال رسالیاں اخباراں وچ مل جانداسی۔ ۱۹۷۰ء وچ اعجاز الحق نے یورپ توں چیونگم دے ناں نال سفر نامہ چھاپیا۔ سلیم خان گمی دا انگلستان دا سفر نامہ دیس پردیس دے ناں نال ۱۹۷۸ء وچ چھاپیا۔ پیت دے پندھ ۱۹۸۰ء وچ اسماعیل احمدانی نے سفر نامہ چھاپیا۔ جدوں کہ ممتاز حیدر ڈاہر دا سفر نامہ کچھی واس ۱۹۸۶ء وچ چھاپے چڑھیا۔ نعیم ثاقب دا سفر نامہ بھار مسافراں ۱۹۸۷ء وچ چھاپیا اک سفر نامہ وسیدیں وگدیں ۱۹۸۶ء سجاد حیدر پرویز دا چھاپیا۔ اعظم سعیدی دا سفر نامہ روہی لیر کتیر (۱۹۸۹ء) احمد سلیم دا سفر نامہ جھوک رانجھن دی (۱۹۸۹ء) عبدالباسط بھٹی دا سفر نامہ کوکدے پندھ کرلاندے پاندھی (۱۹۹۲ء) دی چھاپے چڑھے۔ ایہناں سٹراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے بھارت دے دو سفر کیتے، ایہناں سٹراں دا حالی مجس ڈاکٹر شہباز ملک (پراگا: ۷) دسمبر ۱۹۹۳ء تے جس ڈاکٹر شہباز ملک (پراگا: ۸) جنوری ۱۹۹۰ء وچ چھاپیا بعد وچ ایہناں نوں اکٹھیاں کر کے ”میریاں بھارت پھیریاں“ دے ناں نال ۱۹۹۶ء وچ کتابی صورت وچ چھاپ دتا اک سفر نامہ ”کوئی دن مان مسافر“ ۱۹۹۶ء میر طارق ممتاز دا چھاپیا ملدا اے۔ ۱۹۹۷ء وچ جہانگیر مخلص دا سفر نامہ ”پنڈھیرو“ چھاپیا تے حمید الفت ملغانی دا وڈے ماکار دا سفر نامہ پاندھی پچھاں دائیں تکان، ۱۹۹۸ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اک زمانے وچ ارشد میر جدوں انگلستان گئے تے اوہناں آن کے رسالیاں وچ لندن دا سفر نامہ دو قسطاں لکھیا سی اوہناں دی وفات نال ایہہ سفر نامہ نہ پورا ہو سکیا تے نہ ای کتابی صورت وچ محفوظ ہو سکیا۔ سفر نامہ پاکستانی پنجابی ادب وچ موجود ضرور اے تے ایہہ روایت اگے ٹردی رہی اے پر ایس دی رفتار اپنی ترکھی نہیں اے۔

کھوجتے پرکھ

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ انگریزاں دے ایس خطے وچ آؤن مگروں ای پنجابی ادب مغربی ادباں دے حوالے نال جدید تقاضیاں دے مطابق لکھیا جانا شروع ہو یا دو جیاں جدید صفاں

دے نال نثروچ تنقید تے تحقیق وی پہلاں انگریز سکالراں ہتھوں ای ہوند وچ آئی انج ایہہ گل منی پرمنی اے کہ پنجابی ادب وچ پہلے نقاد مولوی احمد یار (۱۷۶۸ء-۱۸۴۵ء) سن بعد وچ میاں محمد بخش (۱۸۳۰ء-۱۹۰۷ء) نے ایہناں دی تقلید کیتی تے دو جے ادبی نقاد پاروں منے گئے پر ایہناں دی تنقید تحقیق منظوم ادب دے حوالے نال اے۔

پاکستان بن توں پہلاں پنجابی لسانیات اُتے کم عیسائی پادریاں ولوں ہو یا تبلیغی حوالے نال اوہناں نوں مقامی زبانوں دی لوڑ سی ایس لئی اوہناں اپنے بندیاں لئی ایہہ کم کیتا ایہناں وچوں سب توں پہلا بندہ ولیم کیری اے جس نے ۱۸۱۲ء وچ پنجابی دی پہلی گرامر لکھ کے چھاپ دتی، پادری جان نیوٹن نے ۱۸۵۱ء وچ پنجابی دی دوسری گرامر چھاپی ایہدے وچ پنجابی دے ودھیرے لفظ اکٹھے کیتے۔ لدھیانہ مشن دے ایما تے پادری جے نیوٹن نے پنجابی لفظاں نوں اکٹھیاں کرن دا کم جاری رکھیا انج ۱۸۵۴ء وچ پنجابی وی پہلی ڈکشنری گورکھی رومن انگریزی چھپ گئی۔ پنجاب یونیورسٹی کالج لاہور دا ۱۸۸۰ء کیلنڈر دسا اے کہ گورکھی لپی وچ پنجابی دے امتحان ہو رہے سن۔ عیسائی مشنریاں ولوں پادری جیو کس نے ۱۹۰۰ء وچ ایسڈن پنجابی اینڈ انگلش ڈکشنری چھاپی۔ ۱۹۰۸ء وچ بانکے دیال نے اردو اکھراں وچ رسالہ ”گھیر پتر“ لاہور وچ جاری کیتا جس وچ نظم توں اڈ نثروچ سنجیدہ قسم دے مضمون چھپدے سن۔ ۱۹۱۳ء وچ جدوں مولا بخش کشتہ دی ہیر چھپی تے ایہدے دیباچے وچ چشمہ حیات دے سرنا نویں نال پنجابی زبان تے پنجابی لکھاریاں بارے کھوج بھریا مضمون شامل کیتا۔ ۱۹۱۶ء وچ باوا بدھ سنگھ نے پنجابی تذکرے لکھنے شروع کیتے۔

پہلا ہنس چوگ (گورکھی) دو جا ۱۹۲۵ء وچ ”نیہا بول“ (گورکھی) ایسے دور وچ مولا بخش کشتہ نے ہیر وچ شامل ”چشمہ حیات“ نوں سامنے رکھ کے پنجاب دے ہیرے (۱۹۳۲ء) چھاپی جدوں کہ ۱۹۲۳ء وچ ہیرا سنگھ درد نے رسالہ پھلواڑی (گورکھی) کڈھیا جس وچ نویں شاعری تے نویں نثر چھپدی سی ۱۹۲۸ء وچ جوشوا فضل الدین نے لائل پوروں رسالہ ”پنجابی دربار“ (اردو اکھراں وچ) چھاپنا شروع کیتا ایس وچ تنقید، تحقیق چھپن لگی، ۱۹۳۰ء وچ باوا بدھ سنگھ دی کتاب ”پریم کہانی“ (اردو اکھراں وچ) چھپی تے ایہہ اوس ویلے تیکر دی اُچ پدھردی پنجابی تنقید تے تحقیق دا شاہکار سی اکا دمک حوالے نال ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اے ہسٹری آف پنجابی لٹریچر (انگریزی) ۱۹۳۳ء (مقالہ پی ایچ ڈی) ڈاکٹر لاجپت رام کرشن، پنجابی صوفی پوینٹس (انگریزی) ۱۹۳۸ء (مقالہ پی ایچ ڈی) لکھ کے پنجابی تنقید تحقیق نوں اگے ودھایا ۱۹۴۱ء وچ فارسی اکھراں وچ ڈاکٹر بناری داس جین نے پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر لکھ کے چھاپی، انج پاکستان بن تیکر پنجابی تنقید تحقیق اک لحاظ نال اپنے پکے پیراں اُتے کھلو کے ارتقاء ول ٹرپی سی۔

پنجابی ادب دے پاکستانی دور دے پنج دہاکیاں (۱۹۵۱ء-۲۰۰۰ء) وچ کھوج تے پرکھ دا اینا کم ہو چکیا اے کہ ایہد اک نکلے مقالے دے نکلے جیہے حصے وچ ساری کھوج ساری پرکھ سارے کھوج کاراں تے سارے نقاداں دا ویروا آؤ کھا اے ایس لئی اسی دہاکیاں دے حساب نال ایس دور دی کھوج پرکھ ول کجھ اشارے کرن دی کوشش کراں گے جس نال ایس دور دی کھوج پرکھ دا مجموعی روپ رنگ نتر سکے گا جے کے لکھت یاں لکھاری دا ذکر نہ ہو سکے تے اگدوں معذرت اے۔

پنجابی ادب دے پاکستانی دور دے پہلے دہا کے (۱۹۵۱ء-۱۹۶۰ء) ول جھات پائیے تے پتہ لگدا اے کہ پنجابی ادب دی کھوج پرکھ دو ذریعیاں توں سامنے آرہی اے اک اوس دور دے رسالے تے دو جے چھپن والیاں کتاباں، رسالیاں وچوں ماہنامہ پنجابی لاہور تے ماہنامہ منجدریا لاہور دا ناں لیا جا سکدا اے۔ ایہناں سطران دا لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) کیوں جے آپوں ایس دہا کے وچ پنجابی ادب نال جو گیا سی شاعری وچ نظم، نثر وچ افسانہ، ڈرامہ تے کھوج پرکھ دے مضمون چھپن لگ پئے سن جیویں ماہنامہ پنجابی لاہور دے مارچ-اپریل ۱۹۵۹ء دے شمارے وچ مضمون 'پنجابی اہان' نال ای ایہہ کہ ۱۹۵۹ء وچ ایس نے فاضل پنجابی دا امتحان وی پاس کر لیا سی ایس کر کے پنجابی ادب دی ایس دور دی ٹور دا آپوں شاہدی اے۔ رسالیاں توں اڈ پنجابی مجلس لاہور دے اجلاس وچ وی لکھتاں (شاعری، افسانہ، ڈرامہ، مضمون) تنقید واسطے پیش کیتے جان دے سن سبگوں پنجابی مجلس لاہور نے پنجاب رنگ (۱۹۵۸ء) دے سرنا نویں نال مجلس دا بلیٹن وی چھاپیا تے لکھتیاں دی چون "سجرے پھل" (۱۹۵۹ء) چھاپی جس وچ تنقیدی، تحقیقی مضمون وی شامل سن۔ ۱۹۵۵ء وچ ماہنامہ پنجابی لاہور وچوں 'لہراں' دے ناں تے جیہڑی کتابی چون چھپی ایہدے وچ کئی کھوج پرکھ دے مضمون شامل سن۔ ۱۹۵۳ء وچ پروفیسر محمد سرور نے پنجابی ادب دے ناں نال اردو وچ پنجابی زبان تے ادب دی نکی تاریخ چھاپی جدوں کہ ۱۹۵۶ء وچ عبدالغفور قریشی نے 'پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ' چھاپی جس نوں بلاشبہ پاکستانی دور دی پہلی تے مکمل ادبی تاریخ آکھیا جاسکدا اے ایس وچ لکھاری نے بڑی گھالنا نال پنجابی دی اٹھ نو سو ورہیاں دی تاریخ نوں محفوظ کر دتا، مولا بخش کشتہ نے پنجاب دے ہیرے (گورکھی) (۱۹۳۲ء) چھاپن توں بعد پنجابی شاعراں دا تذکرہ اُتے کم جاری رکھیا سی۔ پاکستان بن تے جدوں اوہ ہجرت کر کے امرتسروں لاہور آگئے اوہناں دیاں اکھاں دا نور ختم ہو چکا سی ایس کر کے تذکرے دا کم اوہناں نے اپنے پتر محمد افضل خان دے سپرد کیتا آپ اوہناں نوں ہدایاں دیندے رہے اوڑک جون ۱۹۵۵ء نوں وفات پا گئے۔ محمد افضل خان نے اوہناں دا ایہہ کم ۱۹۶۰ء نوں ایڈٹ کر کے چھاپ دتا ایہہ بلاشبہ اک اہم دستاویز اے جس وچ تنقید تے تحقیق دے سندراں کولوں کم لیا گیا اے۔ ایس پہلے دہا کے وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی کتاب "مہکدے پھل" (۱۹۵۹ء) تے شریف کنجاہی دی کتاب "جھاتیاں" (۱۹۶۰ء)

عبدالعزیز بیرسٹری ایڈیٹ کمیٹی ہیر وارث شاہ (۱۹۶۰ء) دی چھپیاں ایس دور وچ پنجابی کھوج تے پرکھ نال جُو کے سامنے آئے ایہناں وچ ڈاکٹر باقر، ڈاکٹر وحید قریشی، صوفی تبسم، مرزا مقبول بیگ بدخستانی، میاں اخلاق احمد، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، عبدالمجید بھٹی، عبدالمجید سالک، وقار انبالوی، سردار محمد خان، ایس خانم، حکیم ناصر، محمد آصف خان تے شہباز ملک۔

سٹھ سے دہاکے (۱۹۶۱ء - ۱۹۷۰ء) وچ پنجابی کھوج پرکھ دی ٹور ہور ترکھی ہوئی پنجابی رسالیاں نے بڑے اہم خاص نمبر کڈھے جیویں کشتہ نمبر، سید وارث شاہ نمبر (پنجندریا) تنقید نمبر، تعلیمی پالیسی نمبر (پنجابی ادب)، ایہناں سطران دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) دیاں ایس دہاکے وچ تنقید تے تحقیق دے حوالے نال چھپن والیاں کتاباں: پدھرے راہ (۱۹۶۱ء)، سوکھے پینڈے (۱۹۶۲ء)، چانن (۱۹۶۲ء) تے راہے راہ (۱۹۶۳ء) علمی حوالے نال کھوج تے پرکھ نال جوڑ میل رکھدیاں نیں، ایہناں وچوں کتاب ”چانن“ وچ مضمون ”پنجابی زبان“ پنجابی زبان دانواں ادب، پنجابی کہانی، پنجابی شاعری وچ تصوف، صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فرید دا حصہ، پنجاب دے لوک گیت، میاں محمد بخش تے اوہدی شاعری، پنجابی واراں، پنجابی شاعری وچ مخولہ رنگ تے پنجابی زبان دے علاقائی رنگ (بولڑیاں) خالص کھوج پرکھ نال جوڑ میل رکھدے نیں۔ کھوج دے کھیترو وچ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے ایڈوں پچھلے دہاکے وچ پنجابی دے اکھان کٹھے کرنے شروع کیتے سن ایس دہاکے وچ کتاب ”سوسیالے اکو مت“ (۱۹۶۷ء) چھاپے چڑھی، اک گوڑ موجب ایس دہاکے وچ کھوج تے پرکھ نال جُو دیاں ۳۴ کتاباں چھپیاں، قواعد پنجابی، ۱۹۶۳ء (محمد علی فائق) سیدھاں ۱۹۶۷ء (نجم حسین سید) تے عبدالعزیز بیرسٹری ایڈیٹ کمیٹی ہیر وارث شاہ (۱۹۶۳ء) اہم نیں۔ کھوج پرکھ دے حوالے نال جیہڑے ہورناں سامنے آئے ایہناں وچ انور بیگ اعوان، غلام یعقوب انور، افضل پرویز، حفیظ تائب، شفقت تنویر مرزا، سبط الحسن ضنغم، نادر جاجوی وغیرہ۔ ہُن آؤ پنجابی ادب دے ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء - ۱۹۸۰ء) ول، ایہہ دہاکہ ایس کر کے اہم اے کہ ایہدے وچ پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ پنجابی شعبہ کھلیا تے اتھے ایم۔ اے پنجابی دی پڑھائی تے کھوج واکم شروع ہويا۔ ایس حوالے نال بہت ساریاں کتاباں چھاپے چڑھیاں اک اندازے دے مطابق کھوج پرکھ دیاں ۴۲ کتاباں چھپیاں اک ہور اہم پیش رفت ایہہ ہوئی کہ شعبہ پنجابی ولوں تحقیقی مجلہ ’کھوج‘ چھپیاہی دا اجراء (۱۹۷۸ء) ہويا جس دے بانی مدیر ہون دا اعزاز ایہناں سطران دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں ملیا۔ شعبہ پنجابی دے ایم۔ اے دے طالبعلماں نے ایس دہاکے وچ ۳۶ تحقیقی مقالے لکھے۔ پنجاب یونیورسٹی ولوں جیہڑی تاریخ ادب، تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند کئی جلدان وچ تیار کیتی گئی ایہدے وچ دو جلدان پنجابی بارے وی سن ایس دہاکے دیاں اہم کتاباں وچ ”پورنے“ ۱۹۷۲ء (حسین شاہد) پنجابی ادب دی کہانی ۱۹۷۲ء (عبدالغفور قریشی)

پکی روٹی خرد ۱۹۷۳ء (تدوین: شہباز ملک) جگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ ۱۹۷۴ء (تدوین: شہباز ملک) ادبی چھلاں-۱۹۷۴ء (عبدالحمید سرشار) ساراں ۱۹۷۴ء (نجم حسین سید) منہ آئی گل ۱۹۷۶ء (شہباز ملک) نویں نظم ۱۹۷۲ء (سرفراز حسین قاضی) پنجابی لسانیات ۱۹۷۷ء (شہباز ملک) وحدت الوجود تے پنجابی شاعری ۱۹۷۷ء (علی عباس جلاپوری) رنگ سنگ ۱۹۷۸ء، یار فرید ۱۹۷۸ء (اسلم رانا) ساڈے اکھان (شہباز ملک) آکھے نوشہ قادری ۱۹۷۸ء، (عصمت اللہ زاہد) پرکھ پڑچول ۱۹۷۹ء (عارف عبدالمستین) نثارے ۱۹۷۹ء (شہباز ملک) رسالیاں وچ سامنے آون والیاں وچوں شریف صابر، شوکت علی قمر، اختر جعفری، غلام مصطفیٰ بسمل وغیرہ اہم ناں نیں۔

کھوج تے پرکھ دے حوالے نال اتی داد ہا کہ (۱۹۸۱ء-۱۹۹۰ء) دی ودھیرا اہم اے کہ ہن اکا مک پدھرتے پنجابی نوں ماننا مل چکی اے سکولاں وچ چھویں توں دسویں کالجوں وچ انترتے بی اے تیکر تے پنجاب یونیورسٹی وچ ایم۔ اے تے پی ایچ ڈی دی پدھرتے پنجابی موجود اے۔ پنجاب یونیورسٹی وچ اک اہم پیش رفت ایہہ ہوئی کہ پاکستان وچ پنجابی وچ پہلی پی ایچ ڈی دی ڈگری دے دتی گئی ایہہ ڈگری حاصل کرن واماں ایہناں سطران دے لیکھک (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں ۱۹۸۲ء وچ ملیا مقالے داسرنا نوں 'مولوی احمد یار۔ فکر تے فن' سی جیہہ ۱۹۸۴ء وچ چھپ وی گیا تے ایس نوں ہجری ایوارڈ وی ملیا۔ ایس دہاکے وچ جہاں ہور سکالراں نوں پی ایچ ڈی (پنجابی) دیاں ڈگریاں ملیاں اوہناں وچ ڈاکٹر اختر جعفری، ڈاکٹر سرفراز حسین فاروقی، ڈاکٹر محمد یاسین ظفر، ڈاکٹر محمد بشیر گورایہ، ڈاکٹر محمد اسلم رانا، ڈاکٹر محمد صادق، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ڈاکٹر دلشاد نسیم، ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر ثریا احمد شامل نیں۔ ڈاکٹر اختر بھٹی نے اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور توں پی ایچ ڈی کیتی۔ ایس دہاکے وچ چھپن والیاں کھوج پرکھ دیاں کجھ کتاباں: آزادی دے مجاہد لکھاری ۱۹۸۱ء (شہباز ملک) مختصر پنجابی لغت (شریف کنجاہی) دھن ملوکی ۱۹۸۱ء (انور بیگ اعوان) نوک پلک ۱۹۸۱ء (اسلم رانا) جگنامہ پیر محمد کاسی ۱۹۸۲ء (شہباز ملک) راقب قصوری دیاں نعتاں ۱۹۸۲ء (شہباز ملک) کون فرید فقیر ۱۹۸۲ء (دلشاد کلا نچوی) گوڑ ۱۹۸۵ء (ڈاکٹر شہباز ملک) پنجابی لوک گیتاں دافنی جائزہ ۱۹۸۶ء (سرفراز قاضی) آزادی مگروں پنجابی ادب ۱۹۸۶ء (شفقت تنویر مرزا) رمز روایت ۱۹۸۶ء (ڈاکٹر اسلم رانا) پنجابی ڈرامہ ۱۹۸۶ء (انعام الحق جاوید) وارث شاہ دا بولنا بھیت اندر ۱۹۸۷ء (قدر آفاقی) سسی پنوں حافظ برخوردار مسلمانی (تدوین: ڈاکٹر شہباز ملک) نویں زاویے ۱۹۸۷ء (ڈاکٹر اختر جعفری) پرکھ پریت ۱۹۸۸ء، سخن خزینے ۱۹۸۸ء (ڈاکٹر اسلم رانا)، ماہیا (فن تے بتر ۱۹۸۸ء (تنویر بخاری) نویں ورتے (۱) ۱۹۸۸ء (ڈاکٹر شہباز ملک) سسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا ۱۹۸۸ء (ڈاکٹر شہباز ملک)، ادب سمندر ۱۹۸۹ء (عصمت اللہ زاہد)، پنجابی ادبی جائزے ۱۹۸۹ء، (ڈاکٹر شہباز ملک) حرف حقیقت ۱۹۸۹ء، سانجھ سویر

۱۹۸۹ء، سرمد سوچاں ۱۹۸۹ء، پگل سرمست ۱۹۸۹ء (ڈاکٹر اسلم رانا)، اردو پنجابی سانجھ ۱۹۹۰ء (ارشاد احمد پنجابی) پنجابی ادب دا ارتقاء ۱۹۹۰ء (ڈاکٹر انعام الحق جاوید)، چن جھناں ۱۹۹۰ء (محمد سعید خاور بھٹہ) غلام مصطفیٰ بگل فن تے شخصیت ۱۹۹۰ء (حفیظ احمد، اکرم سعید) تے سرائیکی لسانیات ۱۹۹۰ء (دلشاد کلا نجوی)۔ ساریاں کتاباں اکامک تے ادبی ہر حوالے نال اُچ پدھردیاں نیں ایہناں پاروں پنجابی کھوج تے پرکھ دا معیار ودھیرا اُچا ہویا اے۔ ایس دھا کے وچ جھیمہا ہی 'کھوج' دا قلمی نسخہ نمبر (۱۹۸۲ء) حوالے دی دستاویزا اے۔ ایم۔ اے دی پدھرتے دی ودھیرے مقالے لکھے گئے۔

ایدوں اگے چلیئے تے دہاکہ نوے (۱۹۹۱ء - ۲۰۰۰ء) سانوں ہر لحاظ نال بھرپور دسدا اے۔ اکادمک حوالے دی گل کرئیے تے ایس دہاکے وچ دس پی ایچ ڈی (پنجابی) دیاں ڈگریاں پنجاب یونیورسٹی نے دتیاں۔ سکالراں وچ ڈاکٹر اعجاز احمد بیگ، ڈاکٹر طاہر محمود قریشی، ڈاکٹر سید طالب حسین، ڈاکٹر سید اختر حسین، ڈاکٹر محمد یونس، ڈاکٹر ناہید زمان خان، ڈاکٹر شاہد محمود، ڈاکٹر سعیدہ بانو، ڈاکٹر شوکت علی قمر، ڈاکٹر حفیظ احمد تے ڈاکٹر محمد ریاض شاہد شامل نیں۔ ڈاکٹریٹ (پنجابی) دے نال نال شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور تے شعبہ سرائیکی (پنجابی) اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور وچ ایم۔ اے پدھردے تحقیقی مقالے ہر سال طالب علم لکھدے نیں ایہہ بھانویں ان چھپے ہوندے نیں پر یونیورسٹیاں دیاں لائبریریاں توں دیکھے جاسکدے نیں ایہہ وی کھوج پرکھ دے بھنڈار وچ وادھانیں۔ (کجھ مقالے چھپے وی نیں)۔ جتھوں تیکر ایس دہاکے وچ کھوج پرکھ بارے چھپیاں کتاباں دا جوڑ میل اے ایہناں دی گنتی ایس دہاکے وچ وی حوصلہ دین والی اے ایہناں وچوں سال وار کجھ کتاباں دے سرنا نویں تے لکھاریاں بارے جانکاری حاضر اے: ایہناں سطران دا لیکھک (ڈاکٹر شہباز ملک) سب توں پہلاں پنجابی کتاباں دی جانکاری بارے ورہیاں بدھی کم کر کے پنجابی ادب نوں تحفے پاروں پیش کرن والی کتاب 'پنجابی کتابیات جلد: ۱' دا ذکر کرن دامن حاصل کردا اے۔ پنجابی / فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں اُتے کم دائدھ میں ۱۹۶۳ء وچ بدھاسی۔ ایہدا اک پڑا ۱۹۷۲ء وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں داسی جیہڑا ایم۔ اے (پنجابی) دے مقالے و جھوں لیا۔ ۵۔ ہزار کتاباں دی جانکاری ایہدے وچ سی، ایہدے وچوں پاکستانی دور دیاں پنجابی کتاباں نوں دکھ کر کے کھوج وچ دو قسطاں چھاپیاں ایہناں نوں ۱۹۸۳ء وچ 'پاکستانی پنجابی ادب' دے سرنا نویں نال کتابی روپ دتا، زیر تبصرہ دہاکے وچ ۱۹۹۱ء تیکر دے سارے کم نوں 'پنجابی کتابیات جلد: ۱' دے روپ وچ چھاپیا جس وچ ۱۲۵۰۶ کتاباں نوں مصنف وار درج کر کے نال دو اشاریے، اشاریہ کتاب تے اشاریہ موضوع شامل کیتا، ساری کتاب لائبریری سائنس دے جدید اصولاں دے تحت تیار کیتی، نال ایہہ اضافہ وی کیتا کہ اوہ کتاباں جیہڑیاں معروف لائبریریاں وچ موجود نیں اوہناں دی نشان دہی وی کردتی، ایس کتاب دی ملک دے اندر تے

بدیس وچ بہت پزیرائی ہوئی تے ایس نوں پنجاب حکومت ولوں شاہ عبداللطیف ایوارڈ دتا گیا، راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے ایہدے چھپن دے نال ای پنجابی کتابیات جلد: ۲، اُتے وی کم شروع کردتا سی اللہ تعالیٰ دے فضل تے کرم تے لوکائی دی مل ورتن ملن نال جلد: ۱ جیڑی کتاب تیاری دے آخری مرحلیاں وچ اے۔ جس وچ فارسی رسم الخط وچ پنجابی دیاں اوہ کتاباں شامل نیں جیہڑیاں جلد: ۱، وچ نہ آسکیاں یاں اپریل ۱۹۹۱ء توں بعد چھپیاں۔ ایس دہاکے دیاں ہور کتاباں: اکھر اکھر چانن، ۱۹۹۱ء (غلام مصطفیٰ بسکل) پنجابی زبان دا ارتقاء، ۱۹۹۱ء (سلیم خان گمی) پنجابی ادب تے ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۲ء (مرتب: نبیلہ رحمان)، وچار ۱۹۹۲ء (ڈاکٹر شہباز ملک)، تنقیدی اصول تے نظریے، ۱۹۹۲ء (ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی)، پنجابی کلاسیکی لغت، ۱۹۹۳ء (جمیل احمد پال)، پنجابی ادب تے منزل پاکستان ۱۹۹۳ء (ڈاکٹر شہباز ملک)، سرائیکی شاعری دے کجھ مہاندے شاعر ۱۹۹۳ء (دلشاد کلانچوی)، تنویر اللغات ۵-۱۹۹۳ء (تنویر بخاری)، ملتان دیاں وازاں ۱۹۹۳ء (مرتب: شوکت مغل)، ڈاکٹر شہباز ملک (فن تے شخصیت) ۱۹۹۵ء (مرتب: ڈاکٹر بشیر عابد، احسان اللہ طاہر)، لوک رنگ ۱۹۹۵ء (مرتب: کلیم شہزاد)، ضلع اٹک دے پنجابی شاعر ۱۹۹۵ء (ارشاد محمود ناشاد)، سورج تے خالصتاں ۱۹۹۵ء (گجندر سنگھ)، سرائیکی محاورے ۱۹۹۳ء (مرتب: شوکت مغل)، پنجابی غزل دا ارتقاء ۱۹۹۶ء (غلام مصطفیٰ بسکل)، ارشد میر دیاں پنجابی لئی خدمتاں ۱۹۹۷ء (شہزاد ملک)، پڑچولاں ۱۹۹۷ء (شہزاد ملک)، پھلاں دی کھاری ۱۹۹۷ء (رزاق شاہد)، سنے اُنڈیاں اکھاں ۱۹۹۸ء (غلام مصطفیٰ بسکل)، سوچ وچاڑ ۱۹۹۸ء (حسین سحر)، پنجابی ادبی صنفاں ۱۹۹۸ء (ڈاکٹر سید اختر جعفری)، سرائیکی املاء دے مسئلے ۱۹۹۸ء (شوکت مغل)، پرتاں ۱۹۹۹ء (غلام مصطفیٰ بسکل)، ساڈا ترکہ ۱۹۹۹ء، (شوکت مغل)، دھرتی نوں پھل لگ گئے ۲۰۰۰ء (احسان اللہ طاہر)، پرکھ مہار ۲۰۰۰ء (غلام مصطفیٰ بسکل)، کتاباں ہور وی ایس دور دیاں ہون گئیاں پر ایہہ وگی پاروں پیش نیں ایہناں توں ایس گل دا گوڑ لایا جاسکدا اے کہ ہن پنجابی ادب کھوج تے پرکھ دے حوالے نال ایس خطے دیاں دو جیاں ترقی وندز باناں دے ادب سانوں کھلوتا اے مقدار پاروں وی تے معیار پاروں وی ساڈی اج دی کھوج تے پرکھ حوصلہ دین والی اے، کتاباں توں اڈرسالیاں وچ خاص کر کے 'کھوج' چھیمما ہی وچ چھپن والے مقالے گوہ گوچرے ہوندے نیں شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی دے پنجی سال پورے کرن تے ایس دا جیہڑا سلور جوہلی نمبر (۱۹۹۵ء) چھاپیا گیا سی ایہہ بلاشبہ حوالے دی دستاویزا اے 'لہراں' تے دو جے ماہنامیاں وچ وی کھوج پرکھ چھپدی رہندی اے۔

پھنکل نثر

پھنکل نثر وچ اسی پنجابی اخبار نویسی، کالم نگاری، خودنوشت سوانح (جیونی)، انٹرویو وغیرہ لیاؤنے آں پنجابی وچ اخبار وی نکلدے رہے نیں (تے نکل رہے نیں) رسالے دی شائع ہو رہے نیں۔

ایہناں وچ جن، بھلیکھا، روزانہ وچ ودھیرا کجھ پھنکل نثر دا چھپدا رہیا اے، انٹرویو دے سلسلے وچ خالد ہمایوں دا شریف کنجاہی نال انٹرویو، ویرتوں کنجاہ دا ایس (۱۹۹۹ء) چھپیا تنویر ظہور نے پنجابی دے کجھ لکھاریاں دے انٹرویو ویلے نال گلاں (۱۹۹۷ء) دے نال نال چھاپے، ناصر رانا تے محمد ریاض شاہد نے ڈاکٹر شہباز ملک دے انٹرویو کٹھے کر کے گلاں ڈاکٹر شہباز دیاں (۱۹۹۷ء) چھاپی، خودنوشت جیونی دی ونگی ساڈے کول انور علی دی لکھی خودنوشت جیونی، گواچیاں گلاں ۱۹۹۸ء دے روپ وچ موجود اے۔ ایہناں سطر اں دے لیکھک (ڈاکٹر شہباز ملک) نے اپنی جیونی کجھ اپنے بارے (شہباز نامہ) دے سرنا نویں نال جس ڈاکٹر شہباز ملک پراگا: ۳ (مارچ ۱۹۹۳ء) پراگا: ۴ (جون ۱۹۹۳ء) پراگا: ۵ (جولائی ۱۹۹۳ء) پراگا: ۶ (ستمبر ۱۹۹۳ء) پراگا: ۷ (دسمبر ۱۹۹۳ء) پراگا: ۸ (جنوری ۱۹۹۵ء) پراگا: ۹ (اپریل ۱۹۹۵ء) مرتبہ عبدالجبار اثر چھپدی رہی اے ایہہ نامکمل اے حیاتی رہی تے ان شاء اللہ جتھوں چھڈی سی پورا کرن دا ارادہ اے پھیر ایہہ کتابی روپ وچ محفوظ ہو جاوے گی۔ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے ۱۹۸۳ء وچ اردو اخبار 'نوائے وقت' لاہور وچ پنجابی کالم 'منہ آئی گل' کجھ چر لکھیا۔ پھنکل نثر دی اک صنف خاکہ نگاری وی اے ساڈے پنجابی ادب وچ ایہدیاں وی کجھ ونگیاں ملدیاں نیں جیویں: جوان تاں ڈکھ ۱۹۹۰ء (ناصر فریدی) مہانڈرا ڈیکھنس ۱۹۹۰ (انیس شاہ جیلانی) ڈکھ ڈول ۱۹۹۵ء (عبدالباسط بھٹی) مڑ دنگ ۱۹۹۶ء (انیس شاہ جیلانی) تے مہاندرے ۱۹۹۷ء (غلام حسین ساجد) پھنکل نثر دی اک صنف چٹھیاں وی اے ایس دیاں ونگیاں سانوں پنجابی دے ماہنامیاں وچ عام مل جان دیاں نیں، دو کتاباں ایس ونگی دیاں وی سانوں مل گئیاں نیں پہلی: چٹھی میرے ڈھول دی مرتبہ: مہر کاچیلوی (۱۹۸۹ء) تے دو جی چٹھیاں بچناں دیاں مرتبہ: ممتاز بلوچ (۱۹۸۹ء)۔

مکدی گل ایہہ اے کہ پاکستانی پنجابی ادب دے بیتے پنجاہ سال جموی طور تے مقدار، رفتار تے معیار پاروں حوصلہ دین والے نیں خاص طور تے آخری تن دہاکیاں (۱۹۷۱ء-۲۰۰۰ء) وچ پنجابی نوں اکادمک حوالہ ملیا کہ ایس نوں یونیورسٹی تے کالج پدھرتے پڑھیا پڑھایا جان لگ پیا پنجابی نوں سنجیدہ قاری ملیا لکھن والے نے سنبھل کے لکھیا۔ ہتھلے مقالے وچ گل مختصر کیتی گئی اے ویروے لئی ڈاکٹر انعام الحق جاوید دا 'پاکستان وچ پنجابی ادب دا ارتقاء ۱۹۴۷ء-۱۹۷۸ء' (مقالہ پی ایچ ڈی پنجابی) دیکھیا جاسکدا اے جو پنجابی ادب دا ارتقاء دے سرنا نویں نال ۱۹۹۰ء تے ایڈوں بعد وی تا- تاریخ جو کے چھپدا رہیا اے۔ بھارت وچ وی پاکستانی پنجابی ادب اتے ڈاکٹریٹ (گورکھی) دی پدھرتے کئی مقالے لکھے جا چکے نیں کجھ چھپ وی چکے نیں ویروے لئی ایہہ وی دیکھے جاسکدے نیں۔

☆☆☆

حوالے

- (مقالے وچ پٹھ لکھیاں کتاباں توں لاجھ چکيا اے)
- ۱- پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۵ء
 - ۲- پنجابی ادب دا ارتقاء: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ۲۰۰۴ء
 - ۳- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ۱۹۷۲ء
 - ۴- پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ۱۹۶۰ء
 - ۵- پنجابی کتابیات، جلد: ۱، ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۱ء
 - ۶- پنجابی کتابیات، جلد: ۲ (غیر مطبوعہ)
 - ۷- تاریخ جامعہ پنجاب: ڈاکٹر زاہد منیر عامر، ۲۰۰۴ء
 - ۸- ترجمان: احمد راہی، ۱۹۵۴ء
 - ۹- جس ڈاکٹر شہباز ملک (مرتب: عبدالجبار اثر) پراگا: ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹
 - ۱۰- جگراتے: شریف کنجاہی، ۱۹۶۶ء
 - ۱۱- بحر سورج، حکیم ناصر، ۱۹۶۱ء
 - ۱۲- ستاراں دن: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۵ء
 - ۱۳- سرگی دا تارا: سلیم کاشر، ۱۹۷۸ء
 - ۱۴- سک متراں دی: حفیظ تائب، ۱۹۷۸ء
 - ۱۵- سوچ دا سفر: یونس احقر، ۱۹۷۹ء
 - ۱۶- کچے گھڑے: باقی صدیقی، ۱۹۶۷ء
 - ۱۷- گل وچ پائیم پریت مہار: شہزاد قیصر، ۱۹۹۰ء
 - ۱۸- گلاں خون خمیر دیاں: احمد ندیم قاسمی وغیرہ، ۱۹۶۵ء
 - ۱۹- گوڑ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۵ء
 - ۲۰- میریاں بھارت پھیریاں: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۶ء
 - ۲۱- نثارے: شہباز ملک، ۱۹۷۹ء
 - ۲۲- ویلے ہتھ نیاں: منظور وزیر آبادی
 - ۲۳- The Vanguard Punjabi English Dictionary, 1983

پاکستان دی تحریک تے پنجابی لکھاری

ایہہ گل پکی پیڑی اے کہ ساڈا پیارا وطن پاکستان دو قومی نظریے دی بنیاد اُتے بنیا۔ ایس دو قومی نظریے نوں پاکستانی قوم دے ہر من پیارے آگو حضرت قائد اعظم محمد علی جناح نے ۷ مارچ ۱۹۴۳ء نوں مسلم یونیورسٹی علی گڑھ وچ پڑھیہاراں نوں خطاب کر دیاں انجنتا ریاسی:

”پاکستان او سے دن ہوند وچ آ گیا سی جدوں ہندوستان وچ پہلا غیر مسلم،

مسلمان ہو یاتے ایہہ اوس زمانے دی گل اے جدوں ایس سر زمین وچ حالی

مسلماناں دی حکومت وی قائم نہیں سی ہوئی۔ (ترجمہ)۔“ (۱)

ایدوں پہلاں مسلماناں دے ہر من پیارے شاعر تے مفکر حضرت علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مسلم لیگ دے اجلاس جیہڑا الہ آباد منعقد ہو یا سی ایس دے صدارتی خطبے وچ دو قومی نظریے دے حوالے نال مسلماناں واسطے اک الگ خود مختار وطن دا تصور پیش کر دتا سی۔

مسلماناں واسطے الگ وطن دی باقاعدہ قرار داد ۱۹۴۰ء دے ۲۳ مارچ نوں منعقد ہون والے مسلم لیگ دے لاہور والے اجلاس وچ منظور ہوئی جس نوں بعد وچ قرار داد پاکستان داناں دتا گیا تے ۱۳ اگست ۱۹۴۷ء نوں ساڈا ایہہ پیارا وکھ نویکلا وطن پاکستان وجود وچ آ گیا۔ ایہہ مطلب ایہہ ہو یا کہ آزادی حاصل کرن وکھ، خود مختار ملک پاکستان حاصل کرن دی گل ستاں سالاں دی نہیں نہ ای نری ستاراں سالاں دی اے۔ ایہہ ا، ہندوستان دے حوالے نال ۹۰ (۱۸۵۷ء) سالاں دی تے پنجاب دے حوالے نال ۹۹ (۱۸۴۶ء) سالاں دی اے۔ ایس کر کے آزادی دی لہرنوں جدوں تیکر ایس پچھو کڑ دے حوالے نال نہ ویکھیا و اچیا جاوے گل نہیں بن دی۔

پنجاب اُتے انگریزاں نے ۱۸۴۶ء وچ سکھاں نوں آخری لڑائی کر کے شکست دتی تے انگریزی ریڈیٹ بن کے قبضہ کر لیا تے ۱۸۴۹ء وچ سلطنت انگلشیہ نال جوڑ لیا۔ سکھاں دی شکست دا کارن پنجاب دے اندر سکھاں وچ کھوہا کھاہی، سکھا شاہی تے بُر چھا گردی سی، ایس بُر چھا گردی توں خود مقامی حکومت وی تنگ سی ایس لئی جدوں انگریزاں نے حملہ کیتا مقامی حکومتی طاقت نے فوج دی بُر چھا گردی پاروں ٹھکدی مزاحمت نہیں کیتی۔ اک اکھان مشہور

آئی مائی جنداں ٹلا ٹلا وچ کے تے ہتھ پھڑائیاں ٹنڈاں (۲)

ایس اکھان دا پچھو کڑ ایہہ اے کہ جدوں انگریزاں حملہ کیتا تے رنجیت سنگھ دی رانی جنداں (جیہڑی فوج دی بُر چھا گردی توں تنگ سی اوس نے توپاں بندوقاں دا بارو بھیجن دی تھاں ٹنڈاں وچ سرہیوں بھر کے گھل دتی، بارود نہ ہون کارن سکھاں نوں بھانج ہوئی۔ ایس گل ول اشارہ سکھاں دی واردالکھاری شاہ محمد وی اپنے شعراں وچ کردا اے، لکھدا اے۔

مینوں آن چو فیروں گھیریاں نیں لیندے مفت انعام روپے باراں

جٹی ہوواں تے کراں پنجاب رنڈی سارے دیس وچ چاٹرن واراں

مھڈاں نہیں لاہور وچ وڑن جوگے سنے وڈیاں افسراں جمعداراں

پے رن گے وچ پردیس مُردے شاہ محمدا ماری ایس ماراں (۳)

شاہ محمد سکھ فوج دی ناقص کارکردگی دا اپنے شعراں وچ گڈاوی بندھا اے تے ٹکڑ دا انداز اختیار کر کے لکھدا اے۔

گھروں گئے فرنگی دے مارنے نوں بیڑے توپاں دے سب کھوہا آئے

فیر آفتاں نوں مگر لائیو نیں سگوں اپنا آپ گوا آئے

خوشی وسدا شہر لاہور سارا سگوں کنبھیاں ہتھ پھڑا آئے

شاہ محمدا کہندے نیں لوک سنگھ جی تسیں چنگیاں پوریاں پا آئے (۴)

ستلج توں اُزلے پاسے تاں رنجیت سنگھ دی عملداری سی، انگریزاں نال ۱۹۰۹ء دے معاہدے پاروں رنجیت سنگھ اوس پار گیا ای نہیں ایس لئی ایہہ ساریاں ریاستاں دلی تخت دے محدود ہون پاروں انگریزاں دے تھلے لگ چکیاں سن۔ مسلمان خاص طور تے، تے کجھ ہندو، انگریز وی ایس ودھی ہوئی طاقت توں خوش نہیں سن اندرای اندر لاوا پک چکاسی کہ سور/گاں دی چرنی والے کار تو ساں (جہاں نوں مسلمان/ہندو انگریزی فوج دے سپاہی دنداں نال توڑ دے سن) داسا کا پیش آ گیا۔ میرٹھ وچ مسلمان تے ہندو فوجیاں نے بغاوت کردتی ایہہ سال ۱۸۵۷ء اے۔ چارے پاسے بغاوت دی آگ بھڑک اٹھی، جنرل بخت خان نوں آگو بنایا گیا، کھلری پکری ایہہ بغاوت اک مُٹھ نہ ہون پاروں، اندر دے غداروں پاروں سکھاں دے انگریزاں دا ساتھ دین پاروں (سکھ ریاستاں پیتالہ، نامہ، جندتے ڈوگریاں نے انگریز فوجاں نال رل کے باغیاں نال جنگ کیتی) ایہہ جنگ آزادی کامیاب نہ ہو سکی۔ (۵) (انگریز تے ایس دے پٹھوواں نے ایس نوں غدر آکھیا) جتھوں تیکر پنجاب دے مغربی حصے دا جوڑ میل اے اک تے

ایہہ جنگی حصے توں دوری دوہے اتھے دے سکھ انگریزاں توں شکست کھا چکے سن اوہ مک مکا کر کے انگریزاں توں رعائتاں منگدے پھر دے سن، ہاں ایہہ گل تاریخ دا حصہ اے کہ ایس علاقے دے مسلماناں ۱۸۵۷ء دی جنگ وچ انگریزاں نال نہ مل ورتن کرن، نابری، جدھ کر کے نامناں کھٹی گوگیرہ، (ساہیوال) دے علاقے دے احمد خان کھرل، مرادختیانہ، لقمان جونیہ وغیرہ دے ناں تاریخ دے ورقیاں اُتے مجاہداں پاروں محفوظ ہوئے۔ نابری دی صورت ایہہ سی کہ جدوں انگریزاں نے اوہناں کولوں فوج واسطے بھرتی تے گھوڑے منگے تے اوہناں نے چٹا جواب دے دتا کہ ایہہ ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی دے مجاہداں دے خلاف کم آؤنے سن (ایہناں ساکیاں نوں اوس علاقے دے میر عالماں نے ڈھولیاں وچ جوڑ کے محفوظ کردتا اے۔ اک ڈھولے دی ونگی دیکھو:

ۛ برکلے آکھے احمد خان رنگروٹ جا منکساں
سنے گھوڑی لیاں وچ بکھی دے کھلیاں کاہلے

احمد خان کھرل آکھیا: چٹا جباب (جواب) ہی میرا بھانویں زور لائے دیکھیں سارے (۶)
تے جدھ دی ایہہ صورت سی کہ ایکسٹرا اسٹنٹ کمشنر برکلے نوں مرادختیانہ نے اوہدے بندیاں نوں سنے انگریز فوجیاں دے مارٹیا، جویاں دے سردار لقمان نے دی کئی فوجی مارے ایہہ ستمبر ۱۸۵۷ء دا ساکا اے، تے جہاد دی صورت ایس علاقے دے میر عالم (میر داد، میر وانہ) دا جوڑیا ڈھولا اے۔

ۛ پیریں بیڑیاں، ہتھیں جھکڑیاں، جھل کے فرض نبھائی جاندے رب غفار دا (۷)
برکلے دے مرن تے انگریزی فوج دے قتل عام تے انگریزاں نے مجاہداں نوں قیدی وی بنایا، پھانسی وی چاڑھیا تے پنڈاں دے پنڈ ساڑ کے سواہ کردتے پر پنجابیاں دے دلاں وچوں انگریز نابری تے انگریز نفرت نہ کڈھ سکے، جیہڑی پیر و پیر ودھدی، انگریز کولوں آزادی حاصل کرن دے نت نویں روایاں وچ اُجاگر ہوندی رہی۔

ۛ ہس ہس کے چڑھے کائی پھانسیاں، کالے پانیاں ول کائی تیر ہووے

اسیاں دیس آزاد ضرور کرنا، ٹکڑے انت نوں بھانویں سریر ہووے (۸)

۱۹۱۴ء دی وڈی جنگ واسطے رنگروٹ تے چندے واسطے انگریزاں نال نہ مل ورتن دیاں شہادتیاں نتارویاں ملدیاں نیں ایہہ شہادتیاں جھنگ دے علاقے وچ مزاحمت بارے لوک پدھرتے پرچلت ڈھولے نیں۔

ۛ ایہہ ڈاڈھا راج انگریز دا، جیہڑا پے آدم دے منڈھ پیا (۹)

لوک پدھر اُتے انگریز دے خلاف نفرت نوں انگریز حکومت وی جان دی سی ایس لئی کہ انگریز دے خلاف نفرت پاروں خفیہ سرگرمیاں وی ودھ گئیاں سن، ایس لئی حکومت نے اک انگریز سرسڈنی رولٹ دی نگرانی وچ اک کمیٹی بنائی جس دا کم ایہہ سی کہ بقول انگریز حکومت ایہناں باغیانہ خفیہ سرگرمیاں نوں تلاش کرے تے ایہناں نوں دور کرن واسطے تجویزاں پیش کرے ایس کمیٹی نے جیہڑیاں تجویزاں پیش کیتیاں اوہ ظاہر اے ہندوآسیاں لئی ہانی کارک سن انگریز ایہناں نوں اک بل دی شکل دے کے اسمبلی وچ پیش کر کے قانونی روپ دینا چاہندا سی تے اوس نے ایہہ کم کر دکھایا۔ جدوں ایس بل نوں قانونی حیثیت مل گئی تے ہندوآسیاں دا انگریز دے خلاف غصہ ہو وی ودھ گیا ایس دا ثبوت محمد علی جناح (بعد وچ قائد اعظم) دی ایس بل دی اسمبلی وچ مخالفت تے پاس ہون تے اسمبلی دی رکنیت توں استعفیٰ دینا سی (۱۰) ہندوآسیاں نے لوک پدھرتے جلسے جلوساں راہیں اپنے غصے دا اظہار کیتا۔ ایہناں وچوں اک بہت وڈا جلسہ امرتسر دے جلیاں والا باغ وچ ہویا جس وچ ہندوآسیاں ہر مذہب دے لوگ شامل سن ایہہ ۱۹۱۹ء دے اپریل دی ۱۲ تاریخ سی جلسہ پورے جوہن اُتے سی کہ نہتے پر امن جلسے اُتے انگریز جنرل ڈائر دے حکم نال فوج دلوں اندھا دھند گولیاں دا مینہ ورسا دتا گیا۔ ایس باغ نوں داخل ہون تے نکلن واسطے نکا جیاراہ سی اوہ وی بند کر دتا گیا اک کھوہ سی، لوکاں نوں داناں وانگ بھن دتا گیا ۳۶۹ بندے تھامر گئے تے ۱۲۶۰ شہید پھٹڑ ہوئے۔ ایہہ وحشیانہ قتل عام ہندوستانیاں اُتے انگریز ظلم دا بدترین واقعہ گنیا جاندا اے ایس واقعہ توں تیسرے دن ۱۵ اپریل نوں سارے پنجاب وچ مارشل لاء لاگو کر دتا گیا تے پنجابیاں اُتے انگریزی حکومت نے ظلم دے پہاڑ توڑ دتے۔ شریف لوکاں نوں سپاہیاں کولوں مروایا کتیاں نوں پھڑ پھڑ پھانسی تے چڑھایا گیا۔ طالب علماں نوں کئی کئی میل پیدل چلایا جاندا، کتیاں شریف بندیاں نوں ڈھڈ بھار کرول کرن دا حکم دتا جاندا، بھرگرمی وچ بجلی دے پکھے، کاراں، سائیکھاں، موٹر سائیکھاں تے بجلی دے لیمپ وغیرہ فوجی کیمپاں وچ جمع کروان دا حکم ہویا جس تے سختی نال عمل کروایا گیا۔ چیف کورٹ دے جج سرشادی لال نوں وی اپنی موٹر جمع کروانی پئی۔ انگریز دے خلاف جلوس کڈھن تے نظماں لکھن اُتے لال دین قیصر نوں مارشل لاء دے تحت موت دی سزا ہوئی، جیہڑی بعد وچ عام معافی دے اعلان پاروں ٹل گئی (۱۱)۔ ایس موقع تے حکیم عبداللطیف عارف دی سیرت دی کتاب وچوں اک شعر حاضر اے:-

جلیانوالے دا باغ سی لال ہویا نھے واہ جد گولیاں آئیاں نیں
ڈھڈاں بھار چلاوندے خلق تائیں ویکھ ظالماں پٹھیاں چائیاں نیں (۱۲)

خلافت دی تحریک ۱۹۱۹ء مسلمانان دی سی پرائس تحریک دی ہندو لیڈر گاندھی جی نے پر زور حمایت کیتی۔ گل ایہہ سی کہ یونان دیاں فوجاں نے مسلم ملک ترکی دے شہر سمرنا تے بخاراتے نال لگدے علاقیاں اُتے حملہ کر دتا، انگریزاں نے ترکی حکومت دار جحان جرنی ول ویکھ کے اپنیاں فوجاں ترکی دے خلاف لڑا دتیاں۔ ہندی مسلمان ایس عمل توں انگریز حکومت دے خلاف ہو گئے۔ محمد علیجوہر، شوکت علی دے جھنڈے تھلے خلافت دی تحریک چلائی گئی۔ جنگ دے خاتمے تے انگریزاں نے ترکی دی جیہڑی تقسیم کیتی تے خلافت نوں جیہڑا نقصان اڑایا۔ ہندو اسی مسلمان ایہدے اُتے وی تپ اٹھے۔ ذکر کیتے شہراں اُتے جدوں حملے ہوئے ہندی مسلماناں نے انگریزاں اگے واویلا کیتا، مجلس خلافت بنائی گئی جس نے انگریزاں اگے کجھ مطالبے رکھے۔ خلافت دی ایس لہر ویلے جلسے جلوساں وچ پنجابی دا ودھیرا ادب پڑھیا گیا ودھیریاں کتاباں چھاپے چڑھیاں، شاعراں وچ جیہڑے نترے اوہناں وچ منشی محمد اسماعیل، احمد اللہ بیگ، حافظ عالم خان، عبدالرحیم عاجز، ملک دین محمد عرف ملک لاہوری، دین محمد سودائی تے بوہتے مشہور ہون والے ملک لال دین قیصر (لاہور) شامل سن ایہناں دیاں چھپیاں کتاباں پنجابی دے تحریکی ادب دا سرمایہ نیں۔ ملک لال دین قیصر دی ایہہ نظم تے بچے بچے دی زبان اُتے سی۔

غازی مصطفیٰ پاشا کمال وے تیریاں دور بلائیاں
تیرا خنجر ہے قومی ہلال وے جس نے دھماں پائیاں
بانگیا سوہنیا چھیل جوانا پہنچ مدد نوں اے پہلواناں
روندے سمرنا دے بال وے بیوہ ہو گئیاں مائیاں

غازی مصطفیٰ پاشا کمال وے۔۔۔ (۱۳)

تحریک خلافت وچ انگریز دشمن کردار نے ہندو اسیاں وچ انگریز دے خلاف نفرت نوں ہور ودھایا، انگریز نے تحریک نال جڑے لوکاں نوں قید وی کیتا، سختی وی کیتی۔ مجلس خلافت دی سفارش تے ہندو اسیاں نے ترک موالات کیتا، بلکہ اگلے سال ۱۹۲۰ء وچ ہجرت دی تحریک چلی جس اُتے صرف مسلماناں نے عمل کیتا، ایہہ وی ناکام ہوئی ایہدے وچ ہندو اسیاں وچوں مسلماناں نوں انتاں دا نقصان ہو یا جدوں کہ دو جے فائدے وچ رہے۔ ایہہ موقع اے جدوں مسلماناں نے آزادی لئی سانجھی جدوجہد اُتے مڑ کے گوہ کرنا شروع کر دتا۔ ایس سوچ نوں ۱۹۲۹ء دے اک دردناک واقعہ نے ہور پکیاں کر کے ہندوؤں کولوں مسلماناں دے رستے جدا کر دتے۔ ایہہ واقعہ اک ہندو راجپال دے حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی شان وچ گستاخی والی کتاب چھاپن داسی، جس تے مسلماناں وچ عشق رسول صلی اللہ

علیہ وآلہ وسلم پاروں ہندوواں دے خلاف نفرت دا اک طوفان اٹھ کھڑا ہویا، ایس طوفان وچ ای اک ترکھان علم دین نے راجپال نوں مارتا، پھڑیا گیا تے انگریز دے انھے قانون پاروں پھانسی چڑھ کے غازی علم دین شہید دا اُچا درجہ پا گیا۔ علم دین شہید دے ایس واقعے بارے پنجابی ادب وچ اکھراں دا ہڑ آ گیا، بہت ساریاں کتاباں لکھیاں سکیاں لکھن والیاں وچ عشق لہر، عبدالوہاب، محمد شفیع، شیخ امیر بخش، رحیم بخش بکھاتے اختر لاہوری وغیرہ شامل نیں۔ عشق لہر دا ایہہ چومصرعہ پڑھ سُن کے لوک ڈھائیں مار کے روندے سن۔

— ہویا چودھویں دے وچ روشن تیرا عشق اوئے عاشق حضور دیا
 ٹھوٹا وار دی پنکھ دا ٹھوٹیا ای شوق نال ساتھی منصور دیا
 سب دیاں آکھیاں وچ سا گیا ایس علم دین او ذریا طور دیا
 عشق لہر دی عرض دربار اندر پہلوں کریں مسافر دور دیا (۱۴)

ایسے زمانے (۱۹۲۹ء) وچ وی پنجاب وچ چھپن فیصدی مسلم حقوق دی تحریک چلی، لالہ دین قیصر، مصطفیٰ حیرت تے عبدالجید قریشی دے نال ایس تحریک دے حوالے نال خاص لئے جاسکدے نیں۔ ہوسکد اے ایس حوالے نال پنجابی دے کجھ شعروں تخلیق ہوئے ہون۔ ہندو پریس نے ایس دا خوب گڈا بنھیا تے ایس نوں ”چھپن چھری“ آکھیا ایس نوں کیوں بے ’انقلاب‘ اخبار تے کسے حد توڑیوینیسٹ پارٹی دی سرپرستی حاصل سی ایس کر کے ایہہ تحریک بوہتا چر نہ چل سکی۔ ایہہ اوہ دور اے جس وچ لالہ لاجپت رائے تے پنڈت مدہن موہن مالویہ ورگے متعصب ہندو لیڈراں نے مسلماناں دے خلاف شدھی تے سنگٹھن دیاں تحریکاں چلائیاں، جذوں مسلمان مسجداں وچ اذاناں دیندے ہندو مندراں وچ ٹل کھڑکان لگ پیندے گاں، دی قربانی تے کھپ رولا پادیندے۔ ۱۹۳۰ء وچ کشمیر دے ڈوگراراجے نے تاں کشمیری مسلماناں اُتے ظلم دی حد کزدتی کہ او تھے اذان دی وی مناہی کردتی گئی ایس دارو عمل پنجاب وچ ہویا پنجاب دے وچ کشمیر دے لاگلے علاقیاں وچ جا کے اذاناں دیندے تے نمازاں پڑھدے سن۔ ایس دی نشان دہی سانوں مولانا محمد بخش مسلم (۱۸۸۶ء۔ ۱۹۸۷ء) دیاں ایہناں بولاں توں ہوندی اے۔

— ظفر وال چل بانگ پکاریئے تیخاں پٹھ نماز گزاریئے
 پہلے لاش لیاندی علم دین دی ہن ایہہ وی مورچہ ماریئے (۱۵)

ایس موقعے اُتے مسلماناں تے ہندو، سکھاں دے آزادی دے حوالے نال رستے الگ ہو چکے سن۔ ہر مذہب والے اپنے مذہبی مہاندراں نوں ودھ توں ودھ تارن دا چارہ کر رہے سن۔ ایہہ موقعہ اے

جدوں حضرت علامہ اقبال نے مسلم لیگ دے اجلاس الہ آباد وچ ۱۹۳۰ء وچ اپنے صدارتی خطبے وچ دو قومی نظریے دے حوالے نال مسلماناں واسطے وکھرے وطن دا تصور پیش کیتا۔

۱۹۳۵ء وچ اک ہور واقعہ پیش آیا جس دلی دروازیوں باہر نو لکھالاہور بازار وچ مزار شاہ کا کو دے نال لگدی مسیت نوں سکھاں نے گوردوارے دے احاطے وچ لے آندا، مسلماناں نے مسیت دی واپسی دا مقدمہ دائر کیتا، انگریز حکومت نے مقدمہ خارج کر دتا۔ پرتاپ سنگھ ڈپٹی کمشنر نے وعدہ کیتا کہ مسیت قائم رہے گی ملکوے ای مسیت شہید کردتی گئی، مسلماناں نے جلسے کیتے، جلوس کڈھے، سینے اُتے گولیاں کھا کے شہید ہوئے۔ ایہہ شہید گنج دا واقعہ سکھاں نوں وی مسلماناں کولوں دور لے گیا ایس موقع اُتے وی پنجابی دیاں قلمناں حرکت وچ آئیاں، استاد کرم نے لکھیا۔

۔ ویکھیا ای مسلم کم کفار دا

گھر ڈھا جھڈیا اے رب جبار دا (۱۲)

۱۹۳۵ء دے ایکٹ دے تحت ۱۹۳۷ء دیاں چونیاں ہویاں کانگریس نے احمد آباد تے بمبئی دے سرمایہ داراں پاروں ایہہ چونیاں اکثریت نال جت لیاں۔ مسلم لیگ گھٹ سرمایے پاروں کامیابی نہ حاصل کر سکی، کانگریس نے ہندوستان دے پنجاب صوبیاں وچ حکومت قائم کر لئی ایس جت نے کانگریسی لیڈراں دا ذہنی توازن وگاڑ دتا نہرو نے نعرہ لایا۔ ”ہندوستان وچ دو ای جماعتاں نیں اک کانگریس تے دو جی حکومت۔“ ایس موقع اُتے حضرت قائد اعظم محمد علی جناح نے آکھیا، اک تہی جماعت وی اے تے اوہ مسلمان نیں اسی کسے دے دبا وچ آؤن لئی ہرگز تیار نیں۔ (۱۷)

چونیاں وچ کامیابی پاروں کانگریس نے وزارتوں بنائیاں پنجاب وچ سرسکندر حیات دی قیادت وچ ہندو سکھاں رل کے حکومت بنائی تے مسلم لیگ نوں نیڑے نہ آن دتا گیا کانگریس نے حکومت شروع کیتی تے اک خاص منصوبے دے تحت رام راج قائم کرن دا آغاز کردتا، مسلماناں دی تہذیب، مذہب تے زبان (اُردو) نوں خاص طور تے نشانہ بنایا گیا۔ اردو وچ ہندی سنسکرت دی ملاوٹ، تے ایس دانان ہندوستانی رکھن دا جتن ایس واسطے دیوناگری رسم الخط لازمی تے فارسی رسم الخط اختیاری قرار دتا گیا۔ مسلماناں دے جذبات نوں بھڑکاؤن واسطے ہندوستان دا قومی ترانہ ’بندے ماترم‘ قرار دتا گیا۔ ایس دے بول بنکم چیٹر جی دے بنگالی ناول، آئندہ ۱۸۸۲ء، وچوں لے گئے جس وچ بنگال اُتے نواب سراج الدولہ دی حکومت دا خاتمہ ہو جان مگروں مرشد آباد بنگال دے حکمراناں دی حکومت دا خاتمہ کرن دے جذبے تے عزم دا اظہار سی۔ ایہہ ہندو فوجی دی قسم اے جیہڑی اوہ کالی ماتا دے سامنے چکدا اے کہ مسلماناں نوں ایس ملک وچوں کڈھنا اے ایس دے کجھ بولاں دا ترجمہ ویکھیو:۔

۔ ماں! میں تیرے سامنے جھکیا آں
 کون کہندا اے توں اپنی زمین اُتے کمزور این
 جدوں لکھاں ہتھاں وچ تلواریں چمکدیاں نیں
 تے لکھاں آوازاں تیرا خوفناک ناں
 اک ساحل توں دوسرے ساحل تیکر اُجا کر دیاں نیں
 اوہ زبردست طاقتاں جیہڑیاں کھجیاں نیں
 میں تیرا ناں پکارنا آں، اے ماں! اے معبود
 توں ای میرا باطن این! توں ای میرا مقصد این

وزیر ہند لارڈ ڈیلینڈ نے ایس تزانے بارے وائسرائے نوں لکھیا کہ اصل وچ ایہہ گیت (ترانہ) نہیں سگوں اعلانِ جنگ اے جیہڑا ہندوواں نے مسلماناں دے خلاف اپنی قومی تحریک نوں چلان لئی گھڑیا اے، ایہہ زیادتی اے۔ (۱۸)

کانگریس دے ایس دو سالہ ظلمی دور (۱۹۳۷ء۔ ۱۹۳۹ء) نے مسلماناں نوں علامہ اقبال دے الہ آباد والے خطبے ۱۹۳۰ء ول دلوں، بجانوں دھیان کرن لئی مجبور کر دتا جس وچ مسلماناں واسطے دکھ وطن دا نقشہ پیش کیتا گیا سی۔ چنگے بھاگ کہ اوس ویلے تیکر مسلماناں نوں حضرت قائد اعظم محمد علی جناح ورگے آگودی آگوائی حاصل ہو چکی سی ایس لئی مسلماناں نے ایہناں دی آگوائی تے مسلم لیگ دے جھنڈے تھلے قومی جذبے نال کم کیتا۔ مسلم ہے تو مسلم لیگ میں آ۔ (۱۹) اک قومی نعرہ بن گیا۔ اک جذبہ سی جیہڑا مسلماناں نوں اک تھاں کٹھیاں کر رہیا سی۔ ایس دی سکھر ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ء دی، قرار داد لاہور، (جس نوں بعد وچ قرارداد پاکستان آکھیا گیا) دا منظور ہونا سی قرار داد دے ایہہ الفاظ خاص طور تے گوہ گوچرے نیں: (پوری قرارداد تے ذرا لمی اے)۔

”۔۔۔۔۔ ایہہ کہ جغرافیائی حیثیت نال ایسے نیڑے دے علاقے (منطقے)

جہاں دی لوڑ موجب انج حد بندی کردتی گئی ہووے کہ جہاں علاقیاں وچ گنتی

دے لحاظ نال مسلماناں دی اکثریت اے جیویں کہ (ہندوستان دے) شمالی مغربی

تے مشرقی حصیاں وچ اے اوہ خود مختار قرار دتے جان۔۔۔۔۔“ (۲۰)

دیکھیا جاوے تے شروع وچ تاں مسلماناں نے انگریزاں توں آزادی لین واسطے جدوجہد ہندواں نال رُل کے شروع کیتی۔ ۱۸۵۷ء نوں ایس دا نقطہ آغاز مٹھیا جاوے تے ایس جدوجہد وچ ہندو

مسلم اکٹھے سن پر سکھاں نے انگریزاں دا ساتھ دتا۔ غدر پارٹی (۱۹۱۳ء-۱۹۱۳ء) جلیاں والا باغ دا واقعہ (۱۹۱۹ء) خلافت دی تحریک (۱۹۲۹ء کسے حد تک) سانجھ پئی۔ پر علم دین شہید (۱۹۲۹ء) شدی تے سنگھٹن دیاں ہندو تحریکاں، کشمیری مسلماناں اُتے ڈوگرے راج دا ظلم (۱۹۳۰ء)، شہید گنج دا خونی واقعہ (۱۹۳۵ء) تے ۱۹۳۷ء-۱۹۳۹ء دا کانگریسی متعصب تے ظلمی راج تے مسلم کش رویہ، رام راج یاں اکھنڈ بھارت بنان دا پکا پیڈا اعلان سی۔ ایہناں واقعیماں نے دو قومی نظریے نوں مسلماناں وچ نہ نرا مقبول کیتا سگوں ۱۹۴۰ء دی قرارداد پاکستان منظور کر کے مسلم اکثریت دے علاقیاں اُتے مشتمل اپنا دکھ وطن پاکستان بنان لئی مجبور کر دتا۔ ہندو دی مسلم دشمنی، تعصب تے تنگ نظری نوں پنجابی شاعر آغا امداد علی خان غالب نے بڑے ای ٹھکدے اکھراں تے بڑے من کھجویں ڈھنگ وچ شعر دا بانا پوایا اے:

— گاندھی، نہرو، پٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی
میں تے بڑا مشکور ہاں کانگریس دا، جس دی تنگ نظری ایہہ سامان کر گئی
آپے پایا پکھنڈ، اکھنڈ والا جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
قہر آلود سی اوہدی نگاہ غالب پر تمنا تے میری جوان کر گئی (۲۱)

۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء دے ستاں سالوں دی جدوجہد نال ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء نوں ساڈا پیارا وطن پاکستان بن گیا۔ پر ایس دے پچھو کڑ وچ گھٹ وگھٹ ۹۰ سالوں دی گھالنا تے جدوجہد سی ایس گھالنا وچ ہندو اسی مسلمان اپنے دکھ مسلم مہاند رے توں غافل نہیں رہیا۔ دکھ آزاد وطن پاکستان ہندو اسی مسلمان دی ایس سلکھنی سوچ دا ای مٹھا پھل اے۔ ایس دے بنان واسطے حضرت قائد اعظم محمد علی جناح دی آگوائی وچ ساڈے قومی لیڈراں نے سیاسی لڑائی لڑی، ایس سیاسی لڑائی نوں ہندو اسی مسلماناں دے ہر طبقے نے تن، من، دھن نال ڈھاسنا دتا۔ جہناں وچ لکھاری وی شامل سن۔ اوہناں اپنیاں قلمماں پاکستان دے مطالبے نوں مقبول تے ہر من پیارا بنان، ایس مطالبے نوں نتارن تے نکھیرن دا فرض ادا کیتا۔ ہندوستان دے جس جس علاقے وچ ایہہ تحریک چلی، اوہوں دی زبان تے ادب نے ایس وچ حصہ لیا۔ پنجاب کیوں جے مسلم اکثریت دا علاقہ سی، پاکستان دی تحریک دا زور وی بوہتا اتھے ای رہیا۔ قرارداد پاکستان دی اتھے (لاہور) ای منظور ہوئی۔ جلسے جلوساں دا گڑھ وی ایہو ای سی، ایس کر کے لوکائی نال مطالبہ پاکستان نوں مقبول بنان لئی پنجابی زبان تے ادب دے ذریعے ای تال میل دا بندوبست کیتا جاندا سی، تقریراں اردو تے پنجابی وچ ہوندیاں سن، نظماں اردو توں وی ودھ پنجابی وچ لکھیاں تے پڑھیاں جاندیاں سن۔

ایہہ دکھری گل اے کہ ایہہ سانبھیاں گھٹ گئیاں، سانبھیاں نہ جان دا اک کارن تے ایہہ سی کہ انگریز/، ہندو گٹھ جوڑ دے خلاف ہون پاروں حکومتی گرفت وچ آؤن دا ڈر ہوندا سی۔ سگوں کئی لکھاریاں دی پکڑ دھکڑ ہوئی کئیاں دیاں سرکاری نوکریاں کئیاں۔ پھیر دی کجھ کتاباں مسلم لیگ دے جھنڈے تلے چھپ وی گئیاں، چاہیدا ایہہ سی کہ پاکستان دے قیام توں مگروں ایس سارے قومی ادب نوں سانجھ لیا جاندا پر بد قسمتی نال انج نہ ہو سکيا۔

میری دلچسپی ایس موضوع نال ۱۹۷۷ء (پاکستان دے قیام توں ۳۰ سال بعد) وچ ہوئی حقی گل اے کہ میں ایس اہم قومی موضوع نوں اصلوں سنجیدہ جان کے انتاں دی قومی ذمہ داری پاروں کھوجیا تے پڑتالیا تے سٹے و جھوں حاصل ہوئے ادبی مانک موتیاں نوں سانبھن دا چارہ کیتا۔ (۱۹۹۵ء) تیکر ایس سلسلے وچ مستند حوالیاں نال تن کتاباں چھاپے چاڑھیاں۔ آزادی دے مجاہد لکھاری (۱۹۸۱ء) تحریک پاکستان اور پنجابی ادب (۱۹۸۳ء) تے پنجابی ادب تے منزل پاکستان (۱۹۹۵ء) تاں کتاباں دے حوالے نال لوک ادب سنے کل ۲۳ آزادی دے مجاہد لکھاری لہھے جہاں وچوں ۳۶ اجھے نیں جہاں نے ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء تیکر دے درمیانی عرصے وچ سدھے پاکستان دے مطالبے، لے کے رہاں گے پاکستان، بن کے رہے گا پاکستان، ایس ہند اندر پاکستان ہووے، دے حوالے نال پنجابی شاعری کیتی، ایہناں لکھاریاں وچوں اکثر مسلم لیگ دے سرگرم کارکن وی سن جہاں جلے جلوساں وچ ماراں وی کھاہدیاں تے جیلاں وچ وی گئے۔ ایہناں وچوں کئیاں نہل تحریک پاکستان گولڈ میڈل وی مل چکے نیں۔ ۱۸۵۷ء توں ۱۹۴۰ء تیکر آزادی واسطے جیہڑیاں تحریکاں چلیاں ایہناں وچوں کئیاں نے اوہناں وچ وی عملی تے قلمی حصہ لیا۔

اتجھے پہلاں تے اونہاں دے ناں درج کرن داماں حاصل کر رہیاں، بعد وچ ایہناں وچوں کجھ دی کارگزاری دا ویروا کیتا جاوے گا۔ (۱) ظہیر نیاز بیگی (گولڈ میڈل)، (۲) چراغ دین عشقلمبر (گولڈ میڈل)، (۳) مولانا محمد بخش مسلم (گولڈ میڈل)، (۴) سید فضل حسین مدنی شہباز، (۵) مولوی خادم حسین قریشی، (۶) محمد دین میر، (۷) میراں بخش واقف، (۸) فیروز دین فیروز، (۹) طالب جالندھری (گولڈ میڈل)، (۱۰) صحرائی گورداسپوری، (۱۱) عبدالقادر خوشتر کنجاہی، (۱۲) اطہر نظامی، (۱۳) ملک عطاء اللہ عزت، (۱۴) ملک ضیاء اللہ ضیاء، (۱۵) سید موسیٰ امرتسری، (۱۶) عبدالغفور اظہر، (۱۷) امام دین مجاہد (گولڈ میڈل)، (۱۸) دائم اقبال دائم، (۱۹) غلام احمد کاتب نوشاہی، (۲۰) محمد حنیف قدر کاشمیری، (۲۱) حاجی چراغ دین جوئے کے والا، (۲۲) اللہ دتہ ناظر، (۲۳) حافظ امرتسری (گولڈ میڈل)، (۲۴) محمد رفیع اختر لاہوری، (۲۵) شیر افضل جعفری، (۲۶) خالد نواز رانجھا، (۲۷) حکیم شیر محمد ناصر، (۲۸) نقش ہاشمی، (۲۹) عبدالجید کریام والا، (۳۰) خانہ مستانہ، (۳۱) اسیر بولوی، (۳۲) ساحل

فارانی، (۳۳) مولے شاہ، (۳۴) آغا امداد علی خان غالب، (۳۵) مولا بخش کشتہ، (۳۶) استاد عابد علی عابد۔ ۳۷۔ خلیفہ امام دین بقا ۳۸۔ مولوی محمد شریف ۳۹۔ افتخار احمد شیخ۔

آزادی دے ایہناں مجاہد لکھاریاں وچوں ہر اک دا کلام ہیرے موتیاں وانگ اے، پر تھاں دی گھاٹ پاروں اسیں اتھے کجھ دا ای ذکر کر سکاں گے، جس توں پاکستان دے مطالبے والے ادب دی روپ ریکھا دا بھلی بھانت گویز لگ سکے گا۔ خوش قسمتی دی گل ایہہ اے کہ ایہناں لکھاریاں وچوں تاناں دیاں اوس دور دیاں چھپیاں کتاباں لہجہ گنیاں نیں جہاں وچوں پہلی داناں اے۔ ”نغمہ پاکستان یعنی عشق لہردیاں لیگی نظماں“، ایہہ اردو بک سٹال لاہور ولوں ۱۹۴۶ء وچ چھاپے چڑھی، ۳۲ صفحے دی ایس کتاب دا دیباچہ مولانا محمد بخش مسلم نے پنجابی نثر وچ لکھیا اے۔ تحریک پاکستان دے پنجابی ادب وچ ہن تیکر پنجابی نثر دا اے تیکر ایہو اک حوالہ دستیاب ہو یا اے۔ لکھیا نیں:

”لیگ دے بابے جناح نے پاکستان دی لہر چلائی پنجابی شاعراں دے

بابے عشق لہر نے ایس دریا وچ ہر طوفان توں بے ڈر ہو کے چھال ماری“ (۲۲)

عشق لہر (۱۸۶۵ء۔ ۱۹۴۸ء) تحریک پاکستان دا اک کارکن سی، مسلم لیگ دے جلسیاں وچ اپنی شاعری راہیں جذبہ تے جوش پیدا کر داسی۔ پنجاب ای نہیں پنجابوں باہروی ایس نے مسلم لیگ دے جلسیاں دی رونق وچ وا دھا کیتا۔ پاکستان دے مطالبے نوں شہراں تے پنڈاں تیکر اڑایا۔ کلام بڑا زور دا نتاروں اتے کھر اسی تے مسلم لیگ دے نظریئے نال سو فیصد جڑیا ہو یا سی۔ اتھے دو چومصرے ایس گل دی شہادت پیش کرنا واسطے حاضر نیں۔

پاکستان ہووے

۔ مولا کرم کر ہند دے حال اُتے مسلمان ایہدا مسلمان ہووے
دلوں کڈھ کدورتاں ساریاں نوں اک دوسرے تے قربان ہووے
۔ سارے فیصلے ہون قرآن اُتے اگے وانگ اسلام دی شان ہووے
عشق لہر کہہ نبی دا واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہووے (۲۳)

چھے قدم جدوں کامیابیاں نیں

۔ پاکستان بن کے رہے گا یاد رکھو کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے
چھیتی قافلہ منزل تے پہنچنا اے چُک لے ہن قدم پنجابیاں نے
وچے جندرے دلاں تے کھول دے گی میاں، لیگ دے ہتھ وچ چابیاں نے
عشق لہر تہ لوک حیران ہون چھے قدم جدوں کامیابیاں نے (۲۴)

دوجی کتاب، نعمہ پاکستان المعروف لیگ کی شان، سید فضل حسین مدنی المتخلص بہ شہباز دی اے جیہڑے باہروال، کھاریاں ضلع گجرات دے و سنیکسن۔ ایہہ اقبال برقی پریس گجرات توں چھپی، ایس وچ چھپیاں پنجائ نظماں وچوں اک نظم پنجابی وی اے۔ بڑی زور دار اے مسلماناں نوں اوہناں دے شاندار ماضی نوں یاد کروا کے غفلت دی نیندر توں جاگن، انگریز تے ہندو توں ہوشیار رہ کے قائد اعظم محمد علی جناح تے مسلم لیگ دے نال رن دی پکی کیتی اے:

آ جا پھڑری مسلم لیگ والی قائد اعظم جناح دے نال رل کے
ڈبی بیڑی ترالے فیر اپنی کھڑگیوں توں وچ غلطان کتھے
عاشق وانگ بلاں دے بن پکا حیدر جیہا جذبہ فیر کر پیدا
حرجیہا توں صدق صفا دلی بن خالد جیہا کوئی لیا جوان کتھے
رل قوم دے نال تے قوم نہ چھڈ، قوم قوم دا بھلا اج چاہندی اے
ہود جا مثل پتنگ ٹار اس پر آیا سرتے جھل طوفان کتھے
پاکستان لینا اسیں ہر قیمت بھانویں دنیا دے وچ فنا ہوئے
شہباز تیرے ایہو رہے لکھن فیر توں کتھے پاکستان کتھے؟ (۲۵)

تہجی کتاب 'مسلم لیگ دا ڈھنڈورا' اے جیہڑی راجہ تمولی کامو کے ضلع گوجرانوالہ دے و سنیک مولوی خادم حسین قریشی دی سلکھنی قلم توں نکلی۔ مولوی صاحب وی قادر الکلام شاعر سن۔ ایہہ کتاب شیخ غلام حسین اینڈ سنز کشمیری بازار، لاہور توں چھپی ۸ صفحے دی ایس کتاب دے آخری صفحے تے کتاباں دے اشتہار وچ اک ہور کتاب "مسلم لیگ دا اعلان" دا ذکر وی اے جیہڑی دستیاب نہیں ہوئی۔ ستاں صفحیاں وچ کل تن نظماں نیں دو نظماں اوس ویلے پر چلت فلمی گانیاں دے بول لکھ کے اوس طرز تے لکھیاں کھیاں نیں۔ اک نظم پاکستان دے سرنانویں نال بڑی زور دار اے۔ مطالبہ پاکستان اپنے پورے جوہن اُتے نظر آؤندا اے۔ خاص طور تے ٹیپ دا مصرعہ گوہ گوجرا اے۔

ہر اک نوں سمجھ ایہہ آگئی اے مسلمان غلام نہیں رہن لگا
جدوں تیک نہ ایہہ پاکستان بنسی اودوں تیک ناہیں ہرگز بہن لگا
مسلم لیگ نمائندہ جماعت ساڈی ہر اک مومن مونہوں کہن لگا
نشہ شہنشاہی اس نوں اے تائیں خادم کسے دی گل نہیں سہن لگا

محمد علی جناح ہے قائد اعظم شان رکھدا وڈے سلطان دی اے
 پاکستان بن جائے ہندوستان اندر ایہو خواہش ہر اک مسلمان دی اے (۲۶)
 اکثریت اسلام دے صوبیاں وچ پاکستان بن جائے ایہو لوڑ سانوں
 نصب العین ایہو مسلم لیگ دا اے نہیں کسے دے نال اجوڑ سانوں
 جاناں وار کے کراں گے حق حاصل سانوں مول نہ سکدا موڑ کوئی
 خادم مشکلاں حل خدا کر سی پھیر رہوے گی مول نہ تھوڑ کوئی
 اساں آن بچانی اسلام دی اے اُتے عزت ایس پاک قرآن دی اے
 پاکستان بن جائے ہندوستان اندر ایہو خواہش ہر اک مسلمان دی اے (۲۷)

اک چھپی ہوئی کتاب ہو رہی اے جیہڑی ناقص الاول، ناقص الآخراے۔ صفحہ ۵ توں شروع ہو
 کے صفحہ ۱۲ تیکر اے۔ ایہدا مطلب اے ایہہ ۱۶ صفحے دی کتاب اے۔ ایس دی طرز سی حرفی دی اے
 جیہڑی س دے حرف توں شروع ہو کے ی تیکر اپڑدی اے تے پھیر ”نعت مسلم لیگ“ دے سرنانویں دی
 مکمل نظم اے جس دا مضمون مسلم لیگ ول آؤن دی پرینا اے۔ ایس توں پہلاں درج سی حرفی دا مضمون
 وی مسلم لیگ ول آؤن دی دعوت دینا اے۔ صفحہ ۱۲ اُتے درج ذیل تن مصرعے ایہہ ظاہر کر رہے نیں کہ
 شاعر ملک علی، ہند و اسیاں نوں مسلم لیگ ول بلاؤن تے مسلم لیگ نوں انتخابات وچ ووٹ پان دی پکی
 کر رہیا اے۔ تن مصرعے ملاحظہ فرماؤ۔

دیواں ووٹ تے منگاں میں دعا وے مسلم لیگ والیا
 تیرا رہبر لافتا وے مسلم لیگ والیا
 تیرا حامی پاک خدا وے مسلم لیگ والیا

نعت مسلم لیگ وچوں

ہودے جھنڈا اسلام بلند سارے
 ہو جان اکٹھے دل بند سارے
 مسلم لیگ نوں کرن پسند سارے
 کوئی لوڑ نہ لعل جواہر دی آ
 وے آ جا مسلم لیگ پکار دی آ
 ہند سندھ وچ نعرے مار دی آ (۲۸)

درج شعراں توں صاف ظاہر ہوندا اے کہ ایہہ کتاب ہندوستان (سابق) وچ ۱۹۳۵ء دے انتخابات ویلے چھپی جس وچ مسلم لیگ نے شاندار کامیابی حاصل کیتی تے ۱۱ جنوری ۱۹۳۶ء نوں مسلماناں نے یوم فتح منایا۔ پنجاب دے انتخابات وچ ۸۶ سیٹاں وچوں ۷۹ سیٹاں مسلم لیگ نے حاصل کیتیاں، سرحد توں سوا سارے سابق ہندوستان وچ مسلم لیگ دی فتح تاریخی سی۔ (۲۹)

مولانا محمد بخش مسلم (۱۸۸۶ء۔ ۱۹۸۷ء) دا ذکر اگے دیاچہ نگار پاروں آیا اے، آپ تحریک پاکستان دے سرگرم کارکن سن۔ حضرت قائد اعظم محمد علی جناح نال سیدھا تال میل سی۔ تقریر بڑی موثر کر دے سن۔ بی۔ اے سن تے اپنی تقریر وچ انگریز مفکراں دے انگریزی اقتباس روانی نال بولدے سن۔ حضرت قائد اعظم نوں اک وار دسیا کہ اسی پنجاب دے پنڈاں وچ مسلم لیگ دا تعارف مسلم لیگ یعنی مسلمان دی جداگانہ حیثیت دے حوالے نال کراواں گے، ایہہ گل اوہناں انگریزی وچ آکھی قائد اعظم بڑے خوش ہوئے اوہناں دے شعر وی ملدے نیں۔

۔ جیہڑا جھڈ جماعت جاوے اوہنوں کرے آڈوں پارے

من لے پیارے پاکستان من لے پیارے پاکستان

پاکستان نال کر لے۔ پیار (۳۰)

مسلم لیگ دے سرگرم کارکناں وچ ظہیر نیاز بیگی (جنم ۱۹۱۰ء۔ وفات _____) دا ناں بڑا سرکڈھواں اے۔ مسلم لیگ دی جنرل کونسل دے رکن سن۔ ۱۹۲۸ء وچ علامہ اقبال دی صدارت وچ ہون والے جلسے وچ نظم پڑھن اُتے پولیس توں کڈھ دتے گئے۔ ۱۹۳۰ء وچ مسلم لیگ وچ شامل ہوئے۔ پنڈ پنڈ شہر شہر مسلم لیگ دا پرچار کیتا۔ ایہناں نوں تحریک پاکستان وچ حصہ لین پاروں حکومت ولوں ۱۹۸۹ء وچ تحریک پاکستان گولڈ میڈل دتا گیا۔ بہت سارا کلام لکھیا، نمونہ حاضر اے۔

۔ جاگ مسلمان جاگ ذرا ہن تے اپنیاں اکھاں کھول

حالت تیری ہر اک تھاں دیکھی ڈاڈھی ڈانواں ڈول

اٹھ ہن اپنی سرت سنبھال مولا وقت لیایا اے

فیصلہ تیری قسمت دا تیرے ہتھیں آیا اے

دشمن تیرا کل جہان جھوٹ نہ میرا کہنا اے (۳۱)

محمد دین میر (۱۹۰۰ء۔ ۱۹۷۷ء) پنجابی دے اگے شاعر سن۔ استاد گام دے شاگرد سن جیہڑے خود تحریک پاکستان دے سرگرم کارکن سن جس دے صلے وچ ایہناں نوں تحریک پاکستان گولڈ میڈل ملیا،

میر ہوراں بھر جوانی وچ سیاست وچ حصہ لینا شروع کر دتاسی۔ انگریز دشمنی ایہناں نوں ۱۹۲۲ء وچ سال بھر لئی، جیل لے گئی۔ مسلم مہاندرے نوں اجاگر کرن والے پنجابی لکھاریاں وچ گنے جان دے نیں۔ ۱۹۳۷ء وچ مسلم لیگ دے جھنڈے تھلے پاکستان دی تحریک وچ حصہ لینا شروع کیتا۔ ۱۹۴۵ء وچ گرفتار ہوئے تے قائد اعظم ہوراں دے آکھن تے نواب ممدوٹ نے ضمانت کرائی، پاکستان دی تحریک دے حوالے نال لکھے کلام وچوں ونگی دیکھو۔

سر کٹانا اے نبی دی آن اُتے ایہہ فرض ہو یا مسلمان دے لئی

کائنات جیہڑی تسی ویکھدے او پیدا کیتی رب نبی دی شان دے لئی

مسلمان جہان دے لئی ہو یا ایہہ جہان سارا مسلمان دے لئی

اج زندگی موت وی میر سمجھیں مسلمان دی ہے پاکستان دے لئی (۳۲)

طالب جالندھری (جنم ۱۹۲۲ء۔ وفات) پنجابی دے اُگھے شاعر سن۔ ریڈیو پاکستان تے ایہناں دے بڑے مشہور گیت نشر ہون دے رہے نیں۔ ایہہ بنیادی طور تے تحریکی مزاج دے بندے سن۔ ۱۹۳۵ء وچ کوئٹے دے بھجال اُتے نظم لکھ کے شاعری دا مڈھ بدھا۔ ۱۹۳۹ء وچ کسان کانفرنس وچ شرکت کیتی تے نظماں پڑھیاں۔ ۱۹۴۰ء وچ پاکستان دی تحریک وچ شامل ہوئے۔ ۱۹۴۵ء توں ۱۹۴۷ء تیکر پنجاب مسلم لیگ دے ورکر رہے۔ ۱۹۴۶ء وچ جیہڑی تحریک دے حوالے نال نظم لکھی اوہ موچی دروازے دے جلسے (لاہور) وچ پڑھی۔ ۱۹۴۳ء وچ لکھی نظم بڑی مقبول ہوئی۔ تحریک پاکستان وچ حصہ لین پاروں تحریک پاکستان گولڈ میڈل ملیا۔ نظم دیکھو:

پاکستان پاکستان پاکستان پاکستان

پاکستان لینوں کبھڑا سانوں روک سکدا

ہر کوئی اپنے گھراں دے اُتے حق رکھدا

اسیں کریئے اعلان ساڈی جند ساڈی جان

پاکستان پاکستان پاکستان پاکستان (۳۳)

امام دین مجاہد (۱۸۹۹ء۔ ۱۹۸۲ء) دے وڈھے امرتسر دے والدہ لاہور دی سی۔ لاہور امرتسر دی ایہناں دے ٹکانے رہے۔ خلافت دی تحریک (۱۹۱۹ء) علم دین شہید دا واقعہ (۱۹۲۹ء) شہید گنج دی تحریک (۱۹۳۵ء) سب وچ عملی طور تے حصہ لیا تے نظماں لکھیاں۔ ۱۹۴۰ء وچ جدوں قرار داد لاہور (پاکستان) دا جلسہ ہو یا تے مسلم لیگ وچ شامل ہو گئے۔ ایہناں نوں انگریز حکومت ولوں خان صاحب

دا خطاب ملیا ہو یا سی ایہناں نے ۱۹۴۶ء وچ یوم راست اقدام اتے ایہہ خطاب مسلم لیگ دے آکھن تے واپس کر دتا پاکستان دی تحریک وچ تن من دھن نال حصہ لیا ایہناں نوں حکومت پاکستان ولوں تحریک پاکستان گولڈ میڈل ملیا۔ ایہناں نے مطالبہ پاکستان واسطے بڑیاں نظماں لکھیاں تے ایس نوں ہرمن پیارا بنان واسطے سفر کیتے۔ اک نظم دا حصہ دیکھو:

مسلم لیگ جماعت پیاری کیجے قول بھاوے گی
ان شاء اللہ قوم دی بیڑی یارو بنے لاوے گی
ایہہ گل میری سنو بھراؤ، مسلم لیگ دا ساتھ بھاؤ
سارے مل کے زور لگاؤ، ہمت رنگ لیاوے گی
مسلم لیگ جماعت پیاری کیجے قول بھاوے گی (۳۴)

دائم اقبال دائم (۱۹۰۹ء-۱۹۸۴ء) پنجابی دے اچھے شاعر ہوئے نیں جہاں اپنی حیاتی وچ ای اپنی شاعری دے حوالے نال کلاسیکی شاعر دا درجہ حاصل کر لیا سی۔ مسلم مہاندرے نوں ابھارن والیاں لکھتاں ہوند وچ لیاندیاں۔ ۱۹۴۵ء وچ حضرت قائد اعظم دی دعوت اُتے مسلم لیگ نال رشتہ جوڑیا۔ ۳۵،۳۴ ورھیاں دی عمر وچ گجرات دے آل دوآلے پاکستان دے مطالبے نوں اپنیاں نظماں راہیں مقبول کیتا لکھدے نیں:

کھڑیاں نین گلزاروں مسلم لیگ دیاں
حق دا چاشن لاکے چھڈنا
کفر اندھیر مٹاکے چھڈنا
پاکستان بنا کے چھڈنا
دیکھو پاک قطاراں مسلم لیگ دیاں
کھڑیاں نین گلزاراں مسلم لیگ دیاں (۳۵)

حافظ امرتسری زیادہ اردو وچ لکھدے سن، پاکستان دی تحریک وچ عملی تے قلمی حصہ لیا۔ حکومت نے ایس حوالے نال بعد وفات تحریک پاکستان گولڈ میڈل نال نوازا۔ ایہناں دی جیہڑی نظم دستیاب ہوئی اوہدے وچ پاکستان دے حاصل کرن واسطے اک ولولہ اے اک اعتماد اے تے پاکستان دی تحریک دے مشہور نعرے۔ لے کے رہیں گے پاکستان دی گونج سیدی اے۔

مگتے نہیں جے مگپئے دان
لے کے رہواں گے پاکستان

ساڈا رہنا سہنا وکھرا
 ساڈا اٹھنا بہنا وکھرا
 وکھری آن تے اٹھ اے وکھری
 وکھرا دین ایمان
 لے کے رہواں گے پاکستان (۳۱)

محمد رفیع اختر لاہوری (جنم ۱۹۰۵ء۔ وفات) فقیر محمد فقیر دے سرکڈھ شاگرداں وچوں سن۔ اختر جی دا آکھنا سی کہ اوہ اوہناں دے جیٹھے شاگرد نین۔ ۱۹۲۵ء وچ ایہناں نے ۲۰ ورہیاں دی عمر وچ شاگردی کیتی قیام پاکستان توں پہلاں ایہناں دی اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے سامنے درزی دی دکان سی۔ ایہہ جگہ تحریک پاکستان دے جلسیاں، جلوساں دا گڑھ سی۔ ایہناں نے کشمیر دی تحریک ۱۹۳۰ء شہید گنج ۱۹۳۵ء وغیرہ وچ قلم دے ذریعے حصہ لیا۔ پاکستان دی تحریک، ۱۹۴۵ء دے انتخابات ویلے ایہناں نے مسلم لیگ واسطے بڑی بھج دوڑ کیتی تے قلم راہیں ایس ادم نوں محفوظ کیتا۔ پاکستان دے قیام واسطے ایہناں دا قلم روان رہیا۔ اک چومصرعہ دیکھو جس وچ ایہناں نے یقین نال آکھیا اے کہ پاکستان بنا اے تے ضرور بنا اے۔ حضرت قائد اعظم دی اگوائی دا ایہہ وی پرچار کردے نین۔

۔ قائد اعظم دی سچی آواز سن کے مسلمان میدان وچ آ گیا اے
 پہلا جوش ایمان لے دلاں اندر ہر بے جان اج جان وچ آ گیا اے
 پاکستان بنا اے تے ضرور بنا اے آن والا اج آن وچ آ گیا اے
 مسلمان غلام نہیں رہ سکدا اختر صاف قرآن وچ آ گیا ہے (۳۲)

نقش ہاشمی (جنم ۱۹۱۹ء۔ وفات۔۔۔) امرتسر دے نیڑے وسدے قصبے بھکنا دے رہن والے سن ایہہ اوہ قصبہ اے جتھے کانگریس دے مشہور آگو بابا موہن سنگھ بھکنا رہندا سی۔ کانگریس دے سارے وڈے وڈے آگو، پنڈت نہرو وغیرہ اکثر اتجھے آؤندے سن تے کانگریس دے نظریے نال آزادی دا پرچار کردے سن۔ نقش ہاشمی ورگے مسلم نوجوان ایس دا توڑ کرن واسطے مسلم لیگ دے حوالے نال پاکستان دے مطالبے دا پرچار کردے سن۔ قیام پاکستان دے مگروں ہجرت کر کے پاکستان آئے فوج وچ رہ کے وی ایہناں تومی نظماں لکھیاں۔ نظم آزادی وچوں دنگی دیکھو:

۔ تیریاں عظمتاں دے قصے لوک جانن، تینوں یاد کراواں جے بھل دا ای
 توں سردار سیں مشرقاں مغرباں دا توں امام ہے سیں دنیا کل دا ای

کدوں تیک غلامی دا طوق پا کے ستا رہیں گا ایس جہان اندر
 آ جا وچ میدان دے غازی اوئے جھنڈے گڈ دے زمیں آسماں اندر
 ہندو بائیئے اتے انگریز دونویں سدا رہے کر دے پریشان تینوں
 آ جا جناح دی لیگ دے پٹھ جھنڈے جے کر چاہی دا ای پاکستان تینوں (۳۸)

۲۰۰۲ء وچ پنجاب حکومت ولوں پاکستان دی تحریک وچ کارکن پاروں حصہ لین والے جہاں
 کارکناں نوں تحریک پاکستان گولڈ میڈل دتے گئے۔ ایہناں وچ اک مولوی محمد شریف مرحوم وی شامل
 سن۔ آپ ۱۸۹۳ء وچ ککڑ کے ضلع گوجرانوالہ وچ جے تے ۱۹۷۷ء وچ وفات پائی، ۱۹۳۵ء وچ مسلم
 لیگ وچ شامل ہوئے۔ ۱۹۳۵ء دے تاریخ ساز ایکشن دے دوران مسلم لیگ نوں لوکائی وچ مقبول بنان
 واسطے عملی تے قلمی حصہ پایا۔ آپ نے تحریک پاکستان دے مقصد تے حضرت قائد اعظم دی جدوجہد نوں
 لوکاں وچ عام کرن لئی پنجابی زبان دا سہارا لیا تے نظماں لکھیاں۔ اک نظم دا نمونہ

اے مسلم ہو ہوشیار بھائی

چھڈ غفلت ہو بیدار بھائی

در در نہ ہو خوار بھائی

ہن کر لے ہوش نکاتے نوں

کر حاصل پاکستانے نوں

چھڈ غیراں دے دوستانے نوں (۳۹)

خلیفہ امام الدین بقا جالندھری پنجابی دے نامی گرامی استاد شاعر سن پہلاں تخلص حیرت رکھیا پھیر
 بقا رکھیا نال ای خلیفہ وی تخلص پاروں ورتدے سن۔ ایہہ شرقی چاند پوری دے شاگرد سن۔ جالندھر دے
 وسنیک سن۔ خیرات علی دے گھر یکم جنوری ۱۸۹۳ء نوں جے تے لمبی عمر پا کر ۱۹۹۵ء نوں وفات پائی۔
 ۱۹۴۰ء دی لاہور قرارداد ویلے جالندھرتوں نیشنل گارڈ دے سالار پاروں حصہ لیا۔ جے وی گورنمنٹ نارل
 سکول جالندھر، اسلامیہ ہائی سکول جالندھر وچ مدرس رہے سن۔ ۱۹۱۹ء وچ خلافت دی تحریک وچ حصہ
 لیا۔ پھیر مجلس اتحاد ملت (مولانا ظفر علی خان) وچ حصہ پایا۔ عدم تعاون، بدیسی مال دا بائیکاٹ تے کشمیر
 دی تحریک ۱۹۳۰ء وچ وی حصہ لیا۔ ایہہ ۳۳-۱۹۳۲ء وچ مسلم لیگ وچ شامل ہوئے۔ مسلم سٹوڈنٹس
 فیڈریشن دے آرگنائزر بنے۔ مسلم لیگ پنجاب پھیر آل انڈیا مسلم لیگ دے کونسلر چنے گئے۔ ۱۹۳۵ء وچ
 طالب علماں نے انتخابات نوں موثر بنان واسطے مسلم لیگ نے فاطمہ گریڈ سکول ملتان روڈ، لاہور وچ متحدہ
 پنجاب دے جیہڑے ستاراں طالب علماں نوں ٹریننگ واسطے چینا اوہناں وچ خلیفہ وی سن کورس مکن تے

حضرت قائد اعظم نے سنداں ونڈیاں ۱۹۳۶ء دے انتخابات وچ کانگریس دے حامی نیشنلسٹ مسلماناں بارے خلیفہ امام الدین بقاد ایہہ چومصرعہ مشہور ہویا۔

۔ گلہ غیراں دا کر یئے کیہ یارو! جدوں اپنے غیر نیں بن بیٹھے
دعویدار اسلام دے، کافراں توں لے کے اندرو اندریں دھن بیٹھے
بے دین لنگوٹری والڑے نوں جیہڑے اپنا پیر نیں من بیٹھے
سپاں وانگ خلیفہ بھرا ساڈے کڈھی اپنا پنا پھن بیٹھے (۳۰)

افتخار احمد شیخ جیہڑے پاکستان دی تحریک وچ اپنے قلم راہیں حصہ لیندے سن۔ ۹ جون ۲۰۰۶ء نوں
جمع علمائے کرام مشائخ عظام دی زیر سرپرستی رحمت اللعالمین فاؤنڈیشن ولوں مجید نظامی دیاں صحافتی
خدمات دے اعتراف وچ جیہڑی تقریب الحمراء لاہور وچ ہوئی۔ ایہدے وچ ایہناں نے اپنی اوہ نظم
پڑھی جیہڑی پاکستان دے قیام واسطے منعقد ہون والے جلسیاں وچ پڑھدے ہوندے سن۔ (۳۱)

عبدالرحیم صحرائی گورداسپوری (۱۹۱۹ء۔ ۱۹۸۷ء) پنجاب دے مشرقی حصے دھاریوال
(گورداسپور) دے جم پل سن۔ ۱۹۳۳ء وچ فوج توں واپس ہو کے مسلم لیگ دی تحریک وچ شامل
ہوئے۔ پنڈ پنڈ شہر شہر جا کے مسلم لیگ دا پرچار کیتا۔ خضر دے خلاف تحریک ویلے گرفتار ہو کے ۲۷ دن
فیروز پور جیل وچ رہے۔ پاکستان دے قیام ویلے ہجرت کر کے لاہور آ گئے۔ ۱۹۳۶ء وچ مسلم لیگ
دے اک جلسے وچ جیہڑی نظم پڑھی اوہدا اک حصہ دیکھو:

۔ بن کے رہوے گا پاکستان
پاکستان عالی شان
مسلم لیگ دا جھنڈا کہندا
توں مسلم کیوں نہیں اٹھ بیہدا
وطن ہوندا اپنا ایمان
بن کے رہوے گا پاکستان (۳۲)

صحرائی گورداسپوری دا اعزاز ایہہ اے کہ جدوں ۱۳-۱۳ اگست ۱۹۴۷ء دی درمیانی رات نوں ۱۲
دجے توں بعد پاکستان براڈ کاسٹنگ سروس لاہور توں پاکستان دے بنن دا اعلان ہو یا تے ایہناں دی لکھی
نظم نوں عبدالعزیز سیالکوٹی نے گایا۔ ایس دا اک حصہ درج اے:

بِسْمِ اللّٰهِ بِسْمِ اللّٰهِ کہہ کے رب دا نام دھیاواں
 فیر درود محمد اُتے خوشیاں نال پوچاواں
 چارے یار نبی سرور دے چنہواں توں جان ناراں
 ہیراں ولیاں قطباں اُتے تن من اپنا واراں
 قائد اعظم توں میں اپنی جندڑی گھول گھماواں
 جمعے دیہاڑے ملی آزادی دل وچ خوشی مناواں (۴۳)

مکدی گل ایہہ اے کہ برصغیر دے مسلماناں نوں انگریز کولوں آزادی تھالی وچ رکھ کے نہیں ملی،
 ایہدے لئی اوس نوں گھٹ وگھٹ اک صدی جھوجھنا پیا اے۔ پہلے پہل ہندو نال رل کے پینڈا شروع
 کینا تے چھیتی ای پتہ لگ گیا کہ ہندو آزادی دا مطلب رام راج لیندا اے ایس لئی مسلماناں نے اپنا رستہ
 دکھ کر لیا، ایہدے وچ مسلم مہاندے دیاں تحریکاں نے نٹارواں حصہ پایا۔

گاندھی نہرو ٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی

۱۹۳۰ء دا علامہ اقبال دا الہ آباد والا خطبہ دو قومی نظریے دے حوالے نال دکھ آزاد وطن دا تصور
 تے پھیر ۱۹۳۰ء دی قرارداد پاکستان ۱۹۳۰ء توں ۱۹۴۷ء تیکر جیہڑی تحریک چلی ایہہ عالمی تحریکاں وچ اک
 وکھری ٹاپ دی تحریک دا درجہ رکھدی اے۔ مسلم اکثریت ولہے علاقے تے ایس تحریک وچ اتناں
 دے سرگرم سن سکوں دو جے علاقے وی ایہناں توں بچھے نہیں سن۔ مسلماناں وچ اک جذبہ سی ایہناں
 دیاں نظماں وچ اک جوش سی۔ قائد اعظم محمد علی جناح دی آگوائی اُتے اعتبار دا ایہہ حال سی کہ اوہ کے
 جلسے وچ انگریزی وچ تقریر کر دے تے اک مسلمان ان پڑھ وی غور نال سن دا تے آکھدا ”بابا ٹھیک گل
 کر دا اے۔“ ریڈ کلف نے مشرقی پنجاب دی جیہڑی کانی وٹڈ کیتی ایہدے نال ہجرت ویلے مسلماناں نال
 ہندوواں، سکھاں نے بڑے ظلم کیتے۔ پڑھ سن کے لوں کنڈیا جانڈے نہیں۔ ایہہ ظلم، ایہہ کرب اپنا دکھ
 آزاد وطن حاصل کرن تے قربانی سمجھ کے برداشت کر لئے گئے۔ ایس ساری جدوجہد اُتے ترانویں نظر
 پایاں پیارے وطن پاکستان نال پیار ہو رو دھ جاندا اے تے ایس آزادی دی حفاظت کرن دا جذبہ ہنگر دا
 اے۔ رب تعالیٰ ایس پاکیزہ جذبے نوں سدا جیوندیاں رکھے۔ آمین!

حوالے

- ۱- قیام پاکستان کا تاریخی و تہذیبی پس منظر: سید اللہ قریشی، ص ۱۴۔
- ۲- ساڈے اکھان: شہباز ملک، ۱۹۷۸ء، ص ۳۸۔
- ۳- اوہی، ص ۱۶۔
- ۴- اوہی، ص ۲۷۔
- ۵- سن ستاون: سند لعل، ص ۲۳۵ (بحوالہ حصول پاکستان: پروفیسر احمد سعید، ص ۲۴)۔
- ۶- کالی بلیندی: اے۔ ڈی۔ اعجاز، ص ۱۴۰۔
- ۷- رت لیکھا (کتاب لڑی) پبلشر عظمت قادر، ص ۵۰۔
- ۸- اوہی، ص ۵۱۔
- ۹- پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۴۶۔
- ۱۰- اوہی، ص ۳۹۔
- ۱۱- ملک لال دین قیصر، حیاتی تے شاعری: روبینہ تاج، مقالہ، ایم۔ اے (پنجابی) ۱۹۸۶ء، ص ۵۵۔
- ۱۲- پن چھاں: حفیظ تائب، ص ۵۴۔
- ۱۳- دعائے مسلم: ملک لاہوری، ص ۳، ۲۔
- ۱۴- آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، ص ۲۰۔
- ۱۵- پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۵۳۔
- ۱۶- کرم پھلواری: استاد کرم مرتبہ عبدالکریم، ص ۱۵۱۔
- ۱۷- تحریک و تاریخ پاکستان: محمد احسان الحق، محمد شفیق علوی، ص ۱۵۱۔
- ۱۸- تاریخ پاکستان کا تاریخی و تہذیبی پس منظر: سید اللہ قریشی، ص ۷۹۔
- ۱۹- پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۷۱۔
- ۲۰- پاکستان ناگزیر تھا: سید حسن ریاض، ص ۲۵۵۔
- ۲۱- پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۲۴۳۔
- ۲۲- نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لگی نظماں: عشق لہر، ص ۵۔
- ۲۳- اوہی، ص ۸۔
- ۲۴- اوہی، ص ۳۰۔
- ۲۵- نغمہ پاکستان المعروف لیگ کی شان: سید فضل حسین المتخلص بہ شہباز، ص ۶۔
- ۲۶- مسلم لیگ دا ڈھنڈورا: مولوی خادم حسین قریشی، ص ۷۔
- ۲۷- اوہی، ص ۷۔
- ۲۸- ایہہ کتاب پنجابی ادب تے منزل پاکستان (۱۹۹۵ء) توں بعد دی لکھت اے، ناقص الاول، ناقص الآخر ہون پاروں اندر دی شہادت دے حوالے ناں سی حرفی مسلم لیگ: ملک علی رکھیا اے، ص ۱۲ (ش۔ م)۔
- ۲۹- حصول پاکستان: پروفیسر احمد سعید، ص ۲۴۶۔
- ۳۰- پنجابی ادب تے منزل پاکستان، ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۹۶۔

- ۳۱۔ ادبی ص ۸۷۔
 ۳۲۔ ادبی ص ۱۰۳۔
 ۳۳۔ ادبی ص ۱۰۵۔
 ۳۴۔ آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، ص ۳۶۔
 ۳۵۔ ادبی ص ۴۲۔
 ۳۶۔ ادبی ص ۶۹۔
 ۳۷۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۱۲۱۔
 ۳۸۔ ادبی ص ۱۲۳۔
 ۳۹۔ فہرست گولڈ میڈلسٹ ۲۰۰۳ء، کارکنان تحریک پاکستان، ص ۲۶۔
 ۴۰۔ کاروان تحریک پاکستان، محمد صادق قصوری، ص ۲۲۷ تا ۲۳۷۔
 ۴۱۔ روزنامہ نوائے وقت، لاہور۔ مورخہ ۲۲ جون ۲۰۰۶ء کالم لاہوریات (علامہ چودھری اصغر علی وڑائچ)۔
 ۴۲۔ آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، ص ۵۱۔
 ۴۳۔ ادبی ص ۵۳۔

پنجابی زبان تے ادب وچ اقبال شناسی

پاکستان تے برصغیر دے مفکر، مشرق دے شاعر، اُمت دے حکیم، علامہ ڈاکٹر محمد اقبال دا جوڑ میل برصغیر دے زر خیز خطے پنجاب نال سی۔ اوہ سیالکوٹ وچ جمے۔ ایف اے تیکر تعلیم ایٹھویں ای مکمل کیتی، گریجویٹ تے پوسٹ گریجویٹ دی تعلیم لاہور وچ، قانون دی تعلیم لندن (انگلستان)، تے فلسفے وچ ڈاکٹریٹ جرمنی توں پوری کیتی تے مستقل رہائش لاہور وچ اختیار کر لئی اتھے ای وفات پائی تے اتھے ای دفن نیں۔

حضرت علامہ اقبال پنجابی سن، ایہناں دی مادری زبان پنجابی سی (۱) گھر وچ تے عام لوکاں نال گل بات پنجابی وچ ای کردے سن۔ سگوں گھر وچ ایہناں دی گل بات دا لہجہ ٹھیٹھ سیالکوٹی پنجابی ہوندا سی۔ (۲) عام حیاتی وچ اوہ اکثر پنجابی شعر گنگنا ندے رہندے سن۔ (۳) سلطان باہو (۴) تے بلھے شاہ دے کلام نال اوہناں نوں خاص لگاؤ سی۔ (۵) اوہناں نے اپنی سیالکوٹ دی تعلیم وچ اپنے استاد میر حسن توں بہت کجھ سکھیا۔ میر حسن اپنے درس نوں سمجھاؤن واسطے اُردو، فارسی، عربی توں اڈ پنجابی شعراں نوں وی شامل رکھدے سن۔ (۶) حضرت علامہ اقبال نے ۱۹۳۰ء وچ اک انٹرویو مکمل طور تے پنجابی زبان وچ دتا، جیہڑا رسالہ، سارنگ، لاہور دے ایڈیٹر عزیز میسوری نے کیتا تے شائع ہو یا۔ (۷) علامہ اقبال نے آپ وی کجھ شعر پنجابی زبان وچ تخلیق کیتے جیہڑے باللاں واسطے سن۔ (۸)

پنجابی زبان تے ادب نال حضرت علامہ اقبال دا تعلق دس دا مطلب ایہہ اے کہ گویا لایا جاسکے کہ علامہ اقبال پنجابی زبان و ادب حضرت علامہ دے کناں کوئی نیرے سی۔ علامہ اقبال نے اپنی لکھتاں اُردو، فارسی تے انگریزی وچ لکھیاں۔ ایہناں دی ماننا وی سب توں پہلاں پنجاب دے خطے وچ ای ہوئی کیوں جے ایہناں دے جس کلام نے لوکائی وچ مشہوری حاصل کیتی اوہ عام کر کے انجمن حمایت اسلام لاہور دے سالانہ جلسیاں وچ پہلی وار سامنے آؤندا سی۔ ایس لئی اسی دیکھنے آں اوہناں دی مشہور نظم شکوہ (اُردو) ۱۹۱۱ء وچ انجمن حمایت اسلام، لاہور دے ۲۶ ویں سالانہ اجلاس وچ پڑھی گئی۔ (۹) ایسے نال جڑی نظم، جواب شکوہ، ۱۹۱۳ء وچ لاہور دے باغ بیرون موچی دروازے دے بہت وڈے جلسہ عام

وچ آپ حضرت علامہ اقبال نے پیش کیتی۔ (۱۰) مگروں دونواں نوں اک تھاں کر کے، شکوہ جواب شکوہ، دے روپ وچ کتاب بانگ در ۱۹۲۴ء وچ شامل کیتا گیا۔ پرایہہ جوڑا نظم اپنی لکھت دے نال ای لوکائی وچ مشہور ہوگئی سی ایہتوں تیکر کہ پیرزادہ فضل احمد فاروقی نے (۱۹۱۸ء) وچ ایس دا منظوم پنجابی ترجمہ کر کے چھاپ دتا جس دا دو جا ایڈیشن ۱۹۳۸ء وچ چھپیا۔ (۱۱) مطلب ایہہ اے کہ اقبال شناسی دا مذہ اقبال دے کلام دے پنجابی ترجمے نال بچھا۔

علامہ اقبال دے کلام دے پنجابی ترجمیاں دا جائزہ لیا جاوے تے حال دی گھڑی تیکر ایس دا روپ رنگ ایہہ اے کہ علامہ اقبال دیاں تن لکھتاں توں سوا گھٹ وگھٹ ساریاں لکھتاں پنجابی وچ ترجمہ ہو چکیاں نیں۔ ایہہ ای نہیں سگوں بہت ساریاں لکھتاں دا ترجمہ اک توں ودھ ترجمہ کاراں نے کیتا اے مثال وجوں شکوہ، جواب شکوہ ۱۳ ترجمہ فضل احمد فاروقی توں اڈ قریشی احمد حسین (۱۲) ماسٹر کاظم علی (۱۳) خلیل آتش (۱۴) اختر حسین شیخ (۱۵) عبد الجبید خان ساجد (۱۶) رحمت علی (۱۷) حکیم صفدر علی شاہ لقمانوی (۱۸) تے ڈاکٹر ایاز احمد ایاز (۱۹) کر چکے نیں۔ ہور کتاباں وجوں علم الاقتصاد دا ترجمہ سمیع اللہ قریشی (۲۰) تے شریف کنجاہی (۲۱) اسرار خودی دا ترجمہ خلیل آتش (۲۲) قریشی احمد حسین احمد (۲۳) تے عبد الغفور اظہر (۲۴) نے کیتا اے۔ پیام مشرق دے ترجمے اشرف یزدانی (۲۵) تے محراب خاور (۲۶) بانگ درادیاں مختلف نظماں نوں اختر حسین شیخ (۲۷) تے عبد الجبید خان ساجد (۲۸) نے نظم وچ ڈھالیا۔ اے زبور عجم دے ترجمے احمد حسین قریشی قلعداری (۲۹) علی اکبر عباس (۳۰) تے محراب خاور (۳۱) نے کیتے۔ انگریزی نظمیاں دا بڑا چنگا پنجابی نثری ترجمہ شریف کنجاہی (۳۲) نے کیتا اے جدوں کہ جاوید نامہ دے ترجمہ کار ڈاکٹر میر عبد الحق (۳۳) شریف کنجاہی (۳۴) تے عبد الغفور اظہر (۳۵) نیں۔ بال جبریل دا ترجمہ نسیم لیہ (۳۶) تے اسیر عابد (۳۷) نے تے پس چہ باید کرواے اقوام مشرق نوں سید منظور حیدر (۳۸) ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری (۳۹) تے عبد الغفور اظہر (۴۰) نے منظوم پنجابی داروہ دتا۔ ارمغان حجاز دے ترجمہ کار عبد الغفور اظہر (۴۱) احمد علی گوندل (۴۲) تے تنویر بخاری (۴۳) نیں جدوں کہ مثنوی مسافرنوں قریشی احمد حسین احمد قلعداری (۴۴) تے عبد الغفور اظہر (۴۵) نے منظوم پنجابی وچ ڈھالیا اے۔ علامہ اقبال دے چوٹوں کلام دے ترجمے وی ہوئے نیں، ایہناں وچ اقبال دیاں لسیاں نظماں خلیل آتش (۴۶) اقبال شکارا اختر حسین شیخ (۴۷) افکار اقبال محراب خاور (۴۸) نقوش اقبال صوفی غلام مصطفیٰ تبسم (۴۹) تے خرد اقبال (حسام حر) (۵۰) ذکر دے قابل نیں۔ پنجابی دے رسالیاں اخباراں وچ وی علامہ اقبال دے کلام دے پھنکل ترجمے ہوکے چھپدے رہے نیں تہن وی چھپ رہے نیں۔

اقبال شناسی دا اک انگ علامہ اقبال دے حالات تے آثار تے اقبال دی فکر اے ایس دی نشان دہی پاکستان دے قیام توں بعد چھپن والے اخبار تے رسالیاں وچوںندی اے۔ جیویں پنجاب دے دہاکے وچ لاہور دے مہینہ وار، پنجابی، مئی جون ۱۹۵۹ء دے شمارے وچ فہمیدہ عبادت دا مضمون، اقبال تے عورت (۵۱) ایہناں اخباراں تے رسالیاں وچ اقبال شناسی دے حوالے نال چھاپے چڑھے۔ مواد اُتے نظر پائی جائے تے پتہ لگدا اے کہ ایس وچ علامہ اقبال دے فکر تے فن دے ودھیرے انگاں اُتے بحث کیتی گئی اے ایس دا گوڑا ایہناں دے سرنا نویاں توں لایا جاسکدا اے۔ جیویں اقبال تے تصوف، اقبال تے حضرت باہو، علامہ اقبال اک صوفی، اقبال دا نظریہ فقر، اقبال تے عشق، اقبال تے عشق رسول، اقبال تے پاکستان، اقبال دا نظریہ وطن، اقبال دا نظریہ قومیت، اقبال تے ملی شعور، اقبال دا شاہین، اقبال دا خودی دا فلسفہ، اقبال تے معاشرت، اقبال تے پنجابی شاعراں دی فکری سانجھ، پنجابی ثقافت تے اقبال وغیرہ۔ (۵۲)

اقبال شناسی بارے پنجابی وچ مستقل نوعیت دیاں لکھتاں وی موجود نیں جہاں وچ اڈواڈ موضوعاں دے حوالے نال اقبال دے فکر، اقبال دی حیاتی تے اقبال دے کلام نوں سمجھن دیاں سنجیدہ کوششاں کیتیاں گئیاں نیں۔ اقبال شناسی دی ایس کچی پیڈی روایت دا ویروے نال جائزہ لینا ضروری اے۔

ایس سلسلے دی سب توں پہلی کتاب، اقبال دا خودی دا فلسفہ اے جیہڑی پروفیسر محمد عثمان دی لکھت اے مصنف اپنے دیباچے وچ کتاب لکھن دا مقصد بیان کردیاں لکھدے نیں:

”پاکستان وچ خودی دے فلسفے دا پرچار خاص طور تے ہونا چاہیدا اے ایس لئی کہ اس فلسفے نوں جان نال سانوں اسلام تے پاکستان دی تعمیر دیاں گلاں سمجھ آؤندیاں نیں ایہہ کتاب ایسے مقصد واسطے لکھی گئی اے۔“ (۵۳)

لکھاری نے کتاب وچ کل ۱۲، باب قائم کیتے نیں ایہناں دے سرنا نوں ویکھو، خودی دی حقیقت، مقصداں دی تخلیق، عشق تے محبت، سوال تے ذات دی نفی، ادب دا نظریہ، خودی دی تربیت دیاں منزلاں، اسرار دیاں کہانیاں، جہادِ اسلامی دی ضرورت، وقت۔ تلوار اے، قوم کنج بن دی اے، توحید دی حقیقت، رسالت دا مقام، ملت اسلامیہ دیاں خاصیتاں، قرآن، ملت دا آئین اے، ملت اسلامیہ دا مستقبل، مسلمان عورت، آخری باب قرآن دی سورۃ اخلاص دی تفسیر اے۔

پروفیسر محمد عثمان نے علامہ اقبال دے خودی دے فلسفے نوں سمجھان واسطے اسرار خودی تے رموزِ بے خودی توں اڈ علامہ اقبال دیاں ہور لکھتاں تے دو بے مفکراں دے حوالے وی دتے نیں اس لئی کتاب پڑھن توں مگروں قاری علامہ اقبال دے خودی دے فلسفے توں پوری پوری جانکاری حاصل کر لیندا اے۔

خودی دے فلسفے اُتے ساڈے ہور لکھاریاں نے وی اپنی بہت موجب قلم چکایا اے۔ اوہناں وچ ڈاکٹر ریاض مجید دی کتاب، خودی تے بے خودی، (۵۴) تے اختر حسین شیخ دی کتاب سلکھنی اکھ، (۵۵) وچ مضمون، اقبال تے خودی دا ذکر ملدا اے۔ اختر حسین شیخ علامہ اقبال دے فکر دے کجھ دو بے موضوعاں ول وی جہات پاندے نیں۔ ایہناں وچ مشاہدہ، اقبال کائنات تے انسان، اقبال تے نندراول مسلمان، اقبال تے تصوف، تے اقبال تے عشق شامل نیں، لکھاری سلکھنی اکھ (دور بین اکھ) رکھن والے علامہ اقبال دے فکر دے حوالے نال ایس ویلے دے انسان خاص کر کے مسلمان نوں غفلت دی نیندر توں جگان دا چارا کردا اے۔

اقبالیات دے حوالے نال اک ہور اہم کتاب، اقبال دی حیاتی (۵۶)، اے جیہڑی عبدالمجید خان ساجد دی قلم دے زور واسطے اے۔ ایہہ کتاب نہ نری اقبال دی حیاتی دو آ لے گھدی اے سگوں اقبال دے فکر دے ودھیرے انگاں اُتے چائن گھدی اے۔ ایہہ نکی تھتھی کھوج دے کجھ نال لکھی گئی اے، علامہ اقبال دی پیدائش توں لے کے وفات تیکر دے سال، مہینے دے حوالے نال ویروادرج کرن دے نال نال دوسریاں دی نظر وچ علامہ اقبال، علامہ دی گھر دی حیاتی اُتے وی چائن پاندی اے۔ ایس توں اڈ اقبال دے فکر دے حوالے نال ادب تے اخلاق، پردہ، تصوف، خود داری، رحمدلی تے انصاف، ریاست، سوشلزم، سیاست، عشق رسول، قرآن تے قومیت وغیرہ بارے وی نتارویں اشارے کیتے گئے نیں۔ چھیکڑو تے حضرت علامہ اقبال اُتے لائے گئے الزامات نوں استدلالی ڈھنگ نال رد کرن دا فرض نبھایا اے۔

”اقبال قلندر“ دے ناں نال آں کتاب، غلام مصطفیٰ بسمل تے حفیظ احمد نے مرتب کیتی اے (۵۷) جس دا مڈھلا مقصد تے حضرت علامہ اقبال بارے لکھیاں گئیاں نظماں دی چون اے پر مرتباں نے اقبال دی حیاتی، اقبال دے آثار اُتے وی ودھیری محنت مگروں جانکاری درج کیتی اے۔ اقبال اتے لکھیاں گئیاں نظماں نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلا ’مہکاں‘ اے جس وچ اوس ویلے دے مرحوم پنجابی شاعراں دا کلام درج اے، دو بے حصے دانان ’واشنا‘ اے جس وچ اوس ویلے موجود پابند شاعری کرن

والے ۶۴ شاعر شامل ہیں تے تچا حصہ 'خشبوواں' اے جس وچ ۱۴ اچھے پنجابی شاعر شامل ہیں جیہڑے آزاد لفظ لکھ رہے سن چوتھا حصہ 'پلٹاں' اے جس وچ اردو، فارسی تے عربی دے ۲۰ شاعراں دا اقبال بارے کلام درج کردتا گیا اے۔

پنجابی وچ اقبال شناسی دا اک ہورا نگ ایہہ وی اے کہ کیوں بے اقبال دے کلام تے فکر نے اک پورے عہد اُتے اثر پایا اے، حضرت علامہ اقبال دو قومی نظریے دا دعویٰ کرن والے سن تے پاکستان دے مطالبے دے خالق سن۔ ایس لئی مسلم مہاند رے دے حوالے نال پاکستان دے قیام تیکر برصغیر وچ جیہڑیاں تحریکیاں چلیاں اوہناں وچ اقبال دے فکر نے اک اہم رول ادا کیتا، مولانا حالی دے بعد ایہہ اقبال ای سن جہاں برصغیر دے مسلماناں نوں اپنے شاندار ماضی نوں یاد کرا کے اپنے حال نوں بہتر بنان تے آؤندی بھلک نوں سوارن دی پکی کیتی۔ ایہہ اقبال ای سن جہاں نے مسلمان قوم نوں عزم تے عمل دل پریریا۔ انگریزاں توں آزادی حاصل کرن دی جدو جہد وچ شامل سارے لوک مولانا حالی دے بعد حضرت علامہ اقبال توں ای متاثر سن ایس دور وچ مسلم مہاند رے دے حوالے نال جیہڑیاں تحریکیاں چلیاں اوہناں وچ پنجابی شاعراں نے وی اپنی قلم راہیں حصہ پایا۔ ایہوں تیکر کہ علامہ اقبال دے ۱۹۳۰ء دے الہ آباد دے خطبے وچ جدوں مسلماناں واسطے اک دکھ آزاد وطن دا تصور پیش کیتا گیا تے پنجابی دے اکثر لکھاریاں نے ایس نظریے نوں نہز اپنایا سگوں تحریک پاکستان وچ اک جذبے تے بھرے ولولے نال قلمی جہاد کیتا۔ ایہہ سب علامہ اقبال دے پیغام دا ای کمال سی کہ مسلماناں نے حضرت قائد اعظم محمد علی جناح دی آگوائی وچ اپنا اک الگ وطن پاکستان حاصل کر لیا۔

پاکستان بن مگروں وی اقبال دے پیغام دی لوڑ تے اہمیت ہو رہی۔ ایہو کارن اے کہ اقبال دے فکر تے اقبال دے کلام دے ترجمے ایس دور وچ ودھیرے سامنے آئے ایہی نہیں سگوں اقبال دے کلام دی تقلید وچ وی ودھیرا کلام ہوند وچ آیا۔ جیویں دائم اقبال دائم نے شکوہ پاکستانی جواب آسمانی (۵۸) چھاپی۔ خادم ملک ملتانی نے شکوہ جواب شکوہ سرائیکی (۵۹) لکھی۔ فیض محمد دلچسپ نے شکوہ جواب شکوہ (۶۰) تے مولوی سراج دین نے شکوہ دلپذیر (۶۱) شائع کیتی۔ ایہہ سب علامہ اقبال دے شکوہ جواب شکوہ دی تقلید وچ لکھیاں گئیاں۔ مطلب ایہہ اے کہ پنجابی ادب وچ اقبال دے مقلداں دی کنتی بہت زیادہ اے، ایہو کارن اے کہ ایس ویلے پنجابی ادب دا مہاند رہ مسلماناں اے ایس حوالے نال پاکستانی اے۔

اج مسلم دنیا تے خود پاکستان جس آوکھیائی وچ پھاتھے نیں اقبال دے فکر دی اہمیت تے لوڑ ہور ودھ گئی اے، ایس لئی ضرورت ایس امر دی اے کہ اقبال دے فکر نوں عام کیتا جاوے۔ اقبال دے شاہین، مرد مومن تے اقبال دے خودی دے فلسفے دے سمجھ سمجھا دا بندوبست کیتا جاوے تاں جے مسلم دنیا اپنی خودی نوں پچھان کے اپنیاں حیاتیاں اسلام دی اصلی روح تے نویاں لوڑاں موجب ڈھال کے یہود، ہنود تے نصاریٰ دا مقابلہ عزم تے ہمت نال کر کے سرخرو ہووے۔

پنجابی ادب واسطے ایہہ گل چنگی اے کہہن اقبال دے فکر، اقبالیات تے اقبال شناسی نوں اہمیت دتی جان ڈیہہ پئی اے۔ ایس ضمن وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد نے پنجابی زبان وچ اقبال شناسی دے موضوع نوں اہمیت دیندیاں ایس اُتے کھوج دا کم کروایا تے ڈاکٹریٹ دی ڈگری اک سکالر نوں جاری کیتی اے۔ (۶۲)

حوالے

- ۱۔ ماہنامہ، ماہ نور، لاہور۔ اقبال نمبر ستمبر ۱۹۷۷ء (علامہ اقبال سے ایک ملاقات از: صوفی غلام مصطفیٰ تبسم) ص ۳۶۵۔
- ۲۔ اقبال درون خانہ: خالد نظیر صوفی، ص ۳۳
- ۳۔ ماہنامہ، ماہ نور، لاہور۔ اقبال نمبر ستمبر ۱۹۷۷ء، ص ۳۶۵۔
- ۴۔ ابیات باہو مرتبہ: سلطان الطاف علی، ص ۵۰ (مقدمہ)۔
- ۵۔ اقبال کے حضور: سید نذیر نیازی، ص ۳۱۵/۳۱۴۔
- ۶۔ دانائے راز: سید نذیر نیازی، ۱۹۸۸ء۔
- ۷۔ روزنامہ امروز، لاہور۔ مورخہ ۹ جنوری ۱۹۷۷ء (دوبارہ اشاعت)۔
- ۸۔ اقبال درون خانہ: خالد نظیر صوفی، ص ۵۷، ۶۱، ۷۷۔
- ۹۔ ادبی، ص ۹۔
- ۱۰۔ ادبی، ص ۳۶۔
- ۱۱۔ اقبال، علامہ: پنجابی شکوہ مترجم: فضل احمد شاہ، لاہور، ۱۹۳۸ء
- ۱۲۔ اقبال، علامہ: شکوہ جواب شکوہ، مترجم: قریشی احمد حسین احمد، ۱۹۶۳ء۔
- ۱۳۔ اقبال، علامہ: شکوہ جواب شکوہ مترجم: ماسٹر کاظم علی، ۱۹۶۸ء۔
- ۱۴۔ اقبال، علامہ: اقبال دیاں لمیاں نظماں، مترجم: ظلیل آتش، ۱۹۷۷ء۔
- ۱۵۔ اقبال، علامہ: اقبال والشکار، مترجم: اختر حسین شیخ، ۱۹۸۳ء۔
- ۱۶۔ اقبال، علامہ: دلاں دا چانن، مترجم: عبدالجید خان ساجد، ۱۹۸۳ء۔
- ۱۷۔ اقبال، علامہ: شکوہ جواب شکوہ، مترجم: رحمت علی، ۱۹۸۹ء۔

- ۱۸۔ اقبال، علامہ: شکوہ آدم ترجمہ شکوہ جواب شکوہ مترجم: حکیم صفدر علی لقمانوی،
- ۱۹۔ اقبال، علامہ: روح رہان مترجم: ڈاکٹر ایاز احمد ایاز، ۱۹۹۱ء۔
- ۲۰۔ اقبال، علامہ: علم الاقتصاد مترجم: سمیع اللہ قریشی، پندرہ روزہ دنگار، لاہور۔ اکتوبر ۱۹۷۷ء، تا فروری ۱۹۷۸ء۔
- ۲۱۔ اقبال، علامہ: علم الاقتصاد مترجم: شریف کنجاہی، ۱۹۷۸ء۔
- ۲۲۔ اقبال، علامہ: اسرار خودی / رموز مترجم: ظلیل آتش، ۱۹۷۵ء۔
- ۲۳۔ اقبال، علامہ: اسرار خودی / رموز بے خودی مترجم: قریشی احمد حسین احمد، ۱۹۷۶ء۔
- ۲۴۔ اقبال، علامہ: اسرار خودی / رموز بے خودی، مترجم: عبدالغفور (غیر مطبوعہ)۔
- ۲۵۔ اقبال، علامہ: پیام مشرق مترجم: اشرف یزدانی (غیر مطبوعہ)۔
- ۲۶۔ اقبال، علامہ: پیام مشرق، مترجم: محراب خاور، ۱۹۹۹ء (بنام: مشرق ولوں)۔
- ۲۷۔ اقبال، علامہ: بانگ درا (اقبال و اشکارا) مترجم: اختر حسین شیخ۔
- ۲۸۔ اقبال، علامہ: بانگ درا (دلاں دا چائن) مترجم: عبدالمجید خان ساجد۔
- ۲۹۔ اقبال، علامہ: زبور عجم (حصہ گلشن راز جدید) مترجم: احمد حسین قریشی قلعداری، ۱۹۸۳ء۔
- ۳۰۔ اقبال، علامہ: زبور عجم (کھل) مترجم: علی اکبر عباس، ۱۹۸۳ء۔
- ۳۱۔ اقبال، علامہ: زبور عجم (غزلیات) مترجم: محراب خاور، ۲۰۰۲ء۔
- ۳۲۔ اقبال، علامہ: خطبات اقبال مترجم: شریف کنجاہی، ۱۹۷۷ء۔
- ۳۳۔ اقبال، علامہ: جاوید نامہ مترجم: ڈاکٹر مہر عبدالحق، ۱۹۷۴ء۔
- ۳۴۔ اقبال، علامہ: جاوید نامہ مترجم: شریف کنجاہی، ۱۹۷۷ء۔
- ۳۵۔ اقبال، علامہ: جاوید نامہ مترجم: عبدالغفور اظہر، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۹۲ء۔
- ۳۶۔ اقبال، علامہ: بال جبریل مترجم: نسیم لیہ، ۱۹۷۴ء۔
- ۳۷۔ اقبال، علامہ: بال جبریل (جبریل اڈاری) مترجم: اسیر عابد، ۱۹۹۵ء۔
- ۳۸۔ اقبال، علامہ: پس چہ باید کرداتے اقوام شرق مترجم: سید منظور حیدر، ۱۹۸۳ء۔
- ۳۹۔ اقبال، علامہ: پس چہ باید کرداتے اقوام شرق مترجم: ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری، ۱۹۹۳ء۔
- ۴۰۔ اقبال، علامہ: پس چہ باید کرداتے اقوام شرق مترجم: عبدالغفور اظہر، ۱۹۹۰ء۔
- ۴۱۔ اقبال، علامہ: ارمغان حجاز مترجم: عبدالغفور اظہر (فارسی حصہ)، ۱۹۷۳ء۔
- ۴۲۔ اقبال، علامہ: ارمغان حجاز مترجم: احمد علی گوندل، بھلوال، مترجم خود، ۱۹۷۸ء۔
- ۴۳۔ اقبال، علامہ: ارمغان حجاز مترجم: تنویر بخاری، ۱۹۸۹ء۔
- ۴۴۔ اقبال، علامہ: مثنوی مسافر، مترجم: قریشی احمد حسین احمد قلعداری، ۱۹۷۶ء۔
- ۴۵۔ اقبال، علامہ: مثنوی مسافر، مترجم: عبدالغفور اظہر، ۱۹۹۰ء۔
- ۴۶۔ اقبال، علامہ: اقبال دیاں لسیاں نظماں مترجم: ظلیل آتش۔
- ۴۷۔ اقبال، علامہ: اقبال و اشکارا مترجم: اختر حسین شیخ۔
- ۴۸۔ اقبال، علامہ: افکار اقبال مترجم: محراب خاور، گوجران، ۱۹۹۵ء۔
- ۴۹۔ اقبال، علامہ: نقش اقبال (منتخب کلام) مترجم: صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، ۱۹۷۷ء۔
- ۵۰۔ اقبال، علامہ: خرد اقبال مترجم: حسام حر، ۲۰۰۲ء۔

- ۵۱۔ شہباز ملک۔ ڈاکٹر (مدیر): کھوج، تمہیماہی (۲۵) لاہور، مضمون: پنجابی وچ علامہ اقبال: حیاتی فکر تے فن، ص ۲۳۔
- ۵۲۔ ادبی ص ۲۳ توں ۳۳
- ۵۳۔ اقبال دا خودی دا فلسفہ: پروفیسر محمد عثمان: ۱۹۷۱ء، (دیباچہ)
- ۵۴۔ خودی تے بے خودی: ڈاکٹر ریاض مجید، ۱۹۹۳ء۔
- ۵۵۔ سلکھنی اکھ: اختر حسین شیخ، ۱۹۹۰ء۔
- ۵۶۔ اقبال دی حیاتی: عبدالمجید خان ساجد، ۱۹۸۲ء۔
- ۵۷۔ اقبال قلندر مرتبہ: غلام مصطفیٰ سہیل / حفیظ احمد، ۱۹۸۶ء۔
- ۵۸۔ شکوہ پاکستانی، جواب آسانی: دائم اقبال دائم۔
- ۵۹۔ شکوہ جواب شکوہ، سرائیکی: خادم ملک ملتان، ۱۹۸۵ء۔
- ۶۰۔ شکوہ جواب شکوہ، فیض محمد دلچسپ، صوفی، ۱۹۸۶ء۔
- ۶۱۔ شکوہ دلپذیر: مولوی سراج دین۔
- ۶۲۔ جامعہ نامہ: اپریل ۲۰۰۳ء، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد، ص ۱۰ (سکالر: ڈاکٹر محمد بشیر گورایا)۔

پنجابی ادب وچ کربلا دا دکھانت

نبی آخر الزماں سرور کائنات فخر موجودات حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے دوہترے، نبی پاک ﷺ دی لاڈلی دھی جنت دی خاتون فاطمہ الزہراءؑ تے علم دے دروازے حضرت علیؑ دے پتر حضرت امام حسین دی کربلا وچ ۷۲ ساتھیاں نال ہوئی شہیدی دنیا دی تاریخ وچ اک اجیہا واقعہ اے جیہذا حق دے واسطے باطل دے سامنے پکے پیریں کھلو جان پاروں بے مثال قرار دتا گیا اے۔ نبی پاک ﷺ دی اک حدیث اے:

”بہترین جہاد جابر سلطان دے سامنے کلمہ حق آکھنا اے۔“

حضرت امام حسینؑ نے اپنے نانا دی ایس حدیث نوں سینے نال لا کے ایس تے عمل کیتا یزید ورگے جابر سلطان دی بیعت نہ کر کے اپنی جان دا صدقہ دے کے اسلام نوں زندہ کردتا۔

تاریخی لحاظ نال دیکھئے تے کربلا دا دکھانت او دوں واپریا جدوں حضرت علی کرم اللہ وجہہ دی شہادت دے بعد ایہناں دے پتر حضرت حسنؑ خلیفہ بنے پر چھ مہینے مگروں اوہناں امیر معاویہ نوں خلافت دے دتی۔ آپ عبادت، ریاضت تے لوکائی نوں دین اسلام دل لیاؤن دے کم وچ رجبہ گئے۔ پہلا دکھانت ایہہ ہویا کہ اوہناں نوں زہر دے کے شہید کردتا گیا۔ امیر معاویہؓ نے اپنی حیاتی وچ اپنے پتر یزید نوں حکمران بنان واسطے لوکائی کولوں بیعت لینا چاہی تے صحابہ کرامؓ نے ایس عمل نوں ناپسند فرمایا۔

سال ۶۰ ہجری (مطابق ۶۷۹ عیسوی) جدوں امیر معاویہؓ وفات پا گئے تے خلافت یزید کول آگئی جس نوں لوک پسند نہیں سن کر دے۔ اوس نے لوکاں توں بیعت لین دا سلسلہ شروع کیتا، مدینے وچ ولید نوں گورنر بنا کے حضرت امام حسینؑ توں بیعت لین دی کوشش کیتی۔ حضرت امام حسین نے فرمایا میں لک چھپ کے بیعت نہیں کر سکا۔ لوکائی دی مرضی دا احترام میرے اُتے واجب اے چنانچہ حضرت حسین اپنے اہل و عیال نال مکے توں مدینے چلے گئے جتھے کوفے دے لوکاں نے سینکڑے خطاں دے ذریعے آپ نوں پیغام گھلے کہ اسی یزید دی بیعت نہیں کرنا چاہندے تسی کوفہ تشریف لیاؤ اسی تہاؤی بیعت کرن نوں تیار بیٹھے آں۔

امام عالی مقام حضرت حسین نے کوفہ والیاں دے اصرار تے اپنے چاچے دے پتر حضرت مسلم بن عقیلؓ نوں اصل حقیقت جانن واسطے کوفہ گھلایا اوہ جدوں کوفہ اڑے تے کوفہ دے لوکاں نے اوہناں نوں جی آیاں آکھیا تے یزید دی علانیہ مخالفت کیتی تے حضرت مسلم بن عقیلؓ دی بیعت کرنی شروع کردتی جس وچ روز بروز وادھا ہو رہیا سی۔ حضرت مسلم بن عقیلؓ نے ایس صورت حال توں حضرت امام حسینؓ نوں آگاہ کردتا جس تے حضرت امام عالی مقام اپنے ساتھیاں تے اہل و عیال سنے کوفہ روانہ ہو گئے۔ کوفہ والیاں دے حضرت مسلم بن عقیلؓ دی ایس آؤ بھگت دا پتہ جدوں یزید نوں لگاتے اوس نے عبید اللہ بن زیاد نوں کوفہ دا گورنر مقرر کر کے گھل دتا جس نے اپنے بندیاں دے ذریعے حضرت مسلم بن عقیلؓ نوں اہل کے پہلاں گرفتار کیتا تے پھیر شہید کردتا۔ ایس صورت حال دی خبر حضرت امام عالی مقام نوں راہ وچ ملی آپ نوں مشورہ دتا گیا کہ کوفہ نہ جاؤ۔ آپ نے اپنے نال گئے ساتھیاں نوں عام اذن دتا کہ اوہ رک سکدے نیں، کتے ہو جا سکدے نیں پر کوئی وی حضرت دا ساتھ چھڈن لئی تیار نہ ہو یا انج ایہہ قافلہ عراق اڑ گیا۔ آپ نوں کوفہ داخل نہ ہون دتا گیا ایس لئی آپ کربلا اڑ کے خیمہ زن ہو گئے۔

کوفہ دے گورنر نے اپنی فوج دی کمان عمر بن سعد دے سپرد کیتی نال ای ایہناں نوں حکم دتا کہ حسینؓ کو لوں یزید دی بیعت لئی جائے نال ای شمر نوں گھل دتا کہ جے عمر بن سعد ڈھل مٹھ کرے تے اوس دی گردن اڑا دتی جائے۔ حضرت امام حسینؓ نے ایہہ حالات دیکھے تے کوفیاں نوں اوہناں دے سینکڑیاں دی تعداد وچ خط وکھا کے آکھیا کہ تساں خود مینوں بلایا اے پر کوفیاں نے اکھاں متھے تے رکھ لیاں۔ امام عالی مقام نے صلح دی پیش کش کیتی جیہڑی ٹھکرا دتی گئی۔

عمر بن سعد تے شمر دا ایہو مطالبہ سی کہ امام حسینؓ پہلاں یزید دی بیعت کرن جس تے حضرت امام حسینؓ نے صاف انکار کردتا۔ یزید لشکر نے آپؓ تے آپ دے ساتھیاں اُتے ظلم دے پہاڑ توڑنے شروع کردتے۔ ایہتھوں تیکر کہ نیڑے وگدے دریا فرات دا پانی وی ایہناں تے بند کردتا۔ امام عالی مقام تے ایہناں دے ساتھی حضرت اسماعیل علیہ السلام والد صبر تے استقامت اختیار کردیاں بھکھ تے تریہہ نال نڈھال، باطل دے سامنے جھکن توں انکاری سن۔

۹ محرم الحرام سنہ ۶۱ ہجری (مطابق ۶۸۰ عیسوی) ابن سعد دیاں فوجاں اگے ودھیاں آپ نے اک رات دی مہلت منگی تے اپنے ساتھیاں نوں چلے جان دا اذن دتا پر کسے نے وی آپ دا ساتھ نہ چھڈیا۔ حضرت امام عالی مقام نے رات عبادت وچ گزار دی سویرے ابن سعد نے پہلا تیر چلا کے جنگ دا مڈھ بدھا، حضرت امام حسینؓ دے ساتھی اک اک کر کے شہیدی پاندے رہے آخر آپ نے وی شمر دے ہتھوں شہادت دا جام نوش فرمایا تے ابدی حیاتی حاصل کر لئی تے لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دی مجسم تفسیر بن

گئے۔ خیمے ساڑ دتے گئے، لاشاں دی بے حرمتی کیتی گئی، سرنیزیاں اُتے ٹنگے گئے ساتھیاں وچوں صرف امام زین العابدینؑ تے بیہیاں بچے مدینے اپڑے۔^(۱)

کربلا دے ایس واقعے وچ نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ والہ وسلم دے دوہترے تے اوہناں دے ساتھیاں اُتے ہوئے ایس ظلم نوں سن کے کوئی وی عقل فہم تے درد دل رکھن والا انسان افسوس تے دکھ دا اظہار کرنوں نہیں رہ سکدا۔ ایہہ جنگ باطل دے خلاف حق دی جنگ سی جیہڑی وقتی طور تے باطل دی جھولی وچ پئی پر اصل وچ حق نوں ہمیش لئی لازوال کر گئی۔

ایس ظلم اُتے او سے ویلے غم تے دکھ دا اظہار کیتا جانا شروع ہو گیا۔ حضرت امام حسینؑ دی زوجہ رباب (والدہ سیکنہ) دے حزنیہ شعر تاریخ دا حصہ بنے جیہڑے اوہناں ایس واقعے دے فوراً بعد آکھے، عربی دے ایہناں شعراں دا ترجمہ انج اے:-

”اوہ ہستی جیہڑی نوری، جیہدے توں چانن حاصل کیتا جاندا سی کربلا وچ قتل ہو کے بے گور و کفن پئی اے، اے نبی مٹاؤں دے دوہترے اللہ تہانوں ساڈے ولوں نیک جزا دیوے تے عملاں دی تکرڑی دا گھاٹا تہاڈے توں دور رہوے، تسی میرے واسطے اک سخت پہاڑ ساؤ، جیہدے اولھے میں پناہ لیندی ساں۔ اسی تہاڈی صحبت وچ رحم تے دینداری دی حیاتی گزار دے ساں ہُن بیہماں دا کون والی اے ساکلاں دا کون سر پرست اے۔ تے کون اے جیہڑا ہر مسکین نوں غنی کرے تے مسکین ایس دی پناہ لین۔ خدا دی قسم مینوں تہاڈے جیہی نزدیکی کتے نہیں لیھے گی۔ ایہتھوں تیکر کہ میں ریت تے مٹی وچ رل جاواں گی۔“^(۲)

کربلا دے دکھانت اُتے مرثیے دی ابتدا ہو چکی سی۔ عربی توں ایہہ فارسی وچ آیا۔ پھیر دنیا دے ہر اوس خطے دی زبان وچ لکھیا گیا جس خطے وچ مسلمان وسدے سن۔ برصغیر وچ ایس دا پہلا کھرا کھوج دت تے چاڑن قوماں دیاں کتاباں وچ ملدا اے۔ کتاباں وچ درج اے کہ ایہہ لوک اوہ نیں جہناں حضرت امام حسینؑ دا ساتھ دتا تے اموی دور وچ ایہناں نوں اوٹھوں کڈھ دتا گیا۔ ملتان دے علاقے دے آلے دوالے اسماعیلی بزرگاں دا بڑا چرچا رہیا اے ایہناں وچوں اک ذیلی فرقہ نوربخشی عزاداری وی کردار اے۔ اسماعیلی بزرگان دے کلام وچ وی امام حسینؑ دے غم نوں مرثیے دے انداز وچ بیان ہون دا امکان اے۔ ایہہ دور پنجابی دے موجودہ لسانی مہاند رے توں پہلاں دا دور اے۔ پنجابی وچ کربلا دے دکھانت دی سب توں پہلی ادبی شہادت بابا فرید گنج شکر دی اولاد وچوں حضرت ابراہیم فرید ثانی (جنم ۱۴۵۰ء) دے شلوکاں وچوں ملدی اے اک شلوک اے:

۔ رووے بی بی فاطمہ بیٹے دونوں نہی
میں کیہ پھیٹیا رب دا میری جوڑی خاک رلی (۳)

مرثیہ دا لفظ رٹا توں بنیا اے جیہدا مطلب اے مرن والے دی تعریف ایجھے ڈھنگ نال کیتی جائے جس وچوں افسوس، غم تے حزن دا پہلو اگھڑے۔ حضرت ابراہیم فرید ٹانی دے ذکر کیتے شلوک وچ رٹا دا جھولا پیندا اے۔ ایہہ پندرھویں صدی عیسوی اے ایسے دور دے بابا نانک دی ملاقات فرید ٹانی نال ہوئی ایہہ مسلمان صوفی بزرگاں توں متاثر ہوئے۔ وحدانیت دے قائل سن ایہناں دے کلام وچ نعت رسول تے حضرت امام حسینؑ دا مرثیہ ملدا اے، وگنی ویکھو:

۔ بیٹھا تخت پیغمبری شیر علی سردار
بھائی کہیے رسول دا ساتھ جوئی یار
علی کیتا سفر جب رہے حسن حسین
دعوئی کر کے تخت دا لگے یزیدی لین
حسن حسین مار کے یزید ہویا پادشاہے
مروان ہویا وزیر پاس جو خاصا یار کہائے (۴)

سولھویں صدی عیسوی وچ پنجابی ادب ودھیری گنتی وچ لکھیا جا رہیا سی ایہہ اکبر بادشاہ دا زمانہ اے۔ حیدر آباد کن دے قلی قلب شاہ دے کلام وچ وی مرثیہ ملدا اے جیہدا پنجابی وانگر دا اے۔

۔ آؤ مل کر ماتھیاں سب اس غماں تھے لہو و روں
وا اماں یا اماں یاد کر کر دل کھوویں (۵)

ستارھویں صدی عیسوی وچ پنجابی مرثیہ، داستانی روپ اختیار کرن ول پیر پلدا اے۔ مولانا عبداللہ لاہوری مڈھلے پکھوں فقہ اسلامی دے عالم سن، اوہناں نے ۱۶۱۶ء توں ۱۶۵۳ء تیکر فقہ دے ۱۲ رسالے لکھے جس نوں 'باراں انواع' آکھدے نیں۔ ایہناں وچوں اک نوع حصار الایمان، امیر معاویہ دے ذکر وچ ۵۱ شعراں وچ کر بلا دا دکھانت بیان کیتا اے۔ حضرت حسنؑ نوں زہر دتا جاندا اے پھیر حضرت حسینؑ نوں شہید کردتا جاندا اے فرماندے نیں۔

۔ وت حضرت بچھ حسین نوں لشکر گھیر لیا
ایہہ وی تھیا شہید وچ ارادت آ (۶)

حضرت سلطان باہو پنجابی دے اگے صوفی شاعر ہوئے نیں اوہناں دیاں سی حرفیاں وچ دے ابیات اُچ پدھری صوفیانہ شاعری دا نمونہ نیں اک بیت وچ مرثیہ دا اصل رنگ روپ اگھڑا دا ویکھو۔

جے کر دین علم وچ ہوندا تاں سر نیزے کیوں چڑھدے ہو
 اٹھاراں ہزار جو عالم آ ہا اگے حسین دے مردے ہو
 جے کجھ ملاحظہ سرور کر دے تاں خیمے تنبو کیوں سڑ دے ہو
 جے کہ من دے بیعت رسولی تاں پانی کیوں بند کر دے ہو
 پر صادق دین تہاں دا باہو جو سر قربانی کر دے ہو (۷)

دیکھو مرھے وچ رٹا دا انگ اگھڑ رہیا اے سر مبارک نیزے تے ٹنگنا، خیمیاں داسڑنا، پانی بند کر
 دینا، ایہہ ظلم یزیدیاں نے حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم، جس نوں باہو نے سرور دا ملاحظہ آکھیا اے
 دے دو ہترے اُتے کیتا گیا۔

ستارہویں صدی وچ ای پنجابی مرثیہ دا، ستانی رنگ دا کر بلا نامہ یاں جنگ نامہ بن جاندا اے
 ایہہ انداز پنجابی شاعر فارسی دے جنگ نامیاں نوں سامنے رکھکے اپنا ندے نہیں ایس حوالے دا پنجابی دا
 پہلا مکمل جنگ نامہ، جنگ نامہ پیر محمد کا سب اے جس دا رکنوں چرتے صرف کتاباں وچ ذکر اذکار ای
 رہیا ایس دے کجھ شعر پنجابی ادب دیاں تاریخاں وچ ملدے رہے۔ پر اصل جنگ نامہ ۱۹۸۲ وچ پہلی
 وار راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے لہجے کے ایس نوں سو دھیا تے چھاپے چاڑھ دتا۔ پیر محمد کا سب دے اپنے
 آکھن موجب ایہہ ۱۰۹۲ ہجری (۱۶۸۱ء) وچ لکھیا گیا۔

بانونیں ورھے ہزار ہک چچھے پاک رسول

ایہہ رسالہ جوڑیا کریو تسی قبول (۸)

پیر محمد کا سب ایمن آباد دے چک اگودا و سنیک سی۔ باپ داناں شیخ شریف سی جنگ نامہ اوس نے
 فارسی کتاب انیس الواعظیں لکھت ابو بکر محمد بن القرشینیوں سامنے رکھ کے لکھیا پر تھیں تھیں اختلاف کر کے
 اپنے ولوں اضافے کیتے۔ ایہہ مثنوی دے انداز وچ اے واقعہ نگاری، جذبہ نگاری، منظر نگاری، وین،
 نوحہ، رزمیہ سب ایہدے وچ موجود نہیں سگوں آخرتے اک من و چار قصہ امام حنیف جس دا تاریخ نال
 کوئی جوڑ میل نہیں وی شامل کیتا جیہڑا بعد دے جنگ نامہ نگاراں نے اپنایا۔ ایس جنگ نامے وچ نوحہ،
 وین دا انداز دیکھو:

بیٹا حضرت علی دا ہویا پاک شہید

روون لگی پر تھمی سکھ نہ سوگ یزید

پون تجلی نور دی عرشوں برن پھل

ماتم کیتا کر بلا جنگل سارے مل (۹)

حضرت قاسم دے جنگ چڑھن ویلے زین العابدین تے بیٹی ام الحسین واگ پھڑکھلوندے
نیں۔

۔ ابا کتھے چلیوں کس اسانوں سوپ
اسین نمانے ہو وساں مندے لتھے چونپ
جاں کجھ سختی آوسی کون ہوسی غم خوار
ایس اساڈے مال دا کھڑا ہوسی یار
منبر پاک رسول دے کون ہوسی امام
کون کرسی تدھ بن خلقاں وعظ کلام (۱۰)

اٹھارویں صدی عیسوی وچ پنجابی مرہی تے کربلا نامے نے داستانی اندازنوں ہور پکیرا کیتا ایس
حوالے نال رکن الدین، رانجھا برخوردار، شاہجہاں مقبل تے حامد شاہ عباسی دے ناں خاص طور تے لے جا
سکدے نیں۔ جہاں دا پنجابی جنگ نامے وچ اج دی سکھ چلدا اے۔ رکن الدین نے تاں فارسی جنگ
نامہ روضۃ الشہداء نوں سامنے رکھ کے اپنا جنگ نامہ ۱۷۲۳ء وچ لکھیا ایس دی خصوصیت ایہہ اے کہ
ایہدے وچ شہادتوں دا بیان دتاں دی تھاں شہیدیاں دے حوالے نال آیا اے:

۔ اٹھ بیٹھا جاں شمر چھاتی قوں شاہ نماز گزارے
سجدے اندر اونویں موذی سرنوں کٹ اتارے
ساعت اک اوس صبر نہ کیتا جدا کرے سرتن تھیں
شور پیا سب عالم اندر کرب بلا دے بن تھیں (۱۱)

حافظ شاہجہاں مقبل نے ہیر دی داستان لکھی جس نوں بعد وچ آؤن والے سید وارث شاہ نے اپنی
ہیر لکھن لکیاں سامنے رکھیا۔ مقبل قادر کلام شاعر شی جنگ نامہ لکھیا تے اُچ پدھر دا لکھیا۔ انداز اوہو چل رہی
مثنوی دی روایت والا اے پر پلاٹ دی بہتر دے حوالے نال حسن ترتیب دا خاص دھیان رکھیا اے، پھیر
واقعہ نگاری، جذبہ نگاری، منظر نگاری، المیہ حزنیہ تے رزمیہ سارے عنصر ایس جنگ نامے وچ موجود نیں،
دین تے نوحہ وی اُچ پدھر دا اے دیکھو:

۔ زینب آہیں ماریاں نالے ام کلثوم
ویرا سانوں کرگیوں نمائیاں تے مظلوم
بی بی چوڑا بھیا پُٹ پُٹ ٹے وال
سائیاں کر کر پھدی چیکاں مارے حال

مار طمانچہ قہر دا منہ تے پائے نیل
 بال رنڈیا آیا موٹی رکھے امیل
 نگوں نتھ اتار کے کہندی کر کر وین
 رنڈا ڈیرا کر گیوں دولو شاہ حسین (۱۲)

شاہجہاں مقبل نے وی اپنے جنگ نامے دے آخرتے پیر محمد کاسی دی تقلید وچ جنگ حنیف شامل
 کیتی اے۔

حامد شاہ عباسی مڈھلے کچھوں داستان گواے، پراوس نے جیہڑا کر بلا نامہ یاں جنگ نامہ لکھیا اوہ
 پنجابی جگت وچ سب توں زیادہ مقبول ہويا۔ ۱۷۷۷ء وچ لکھیا جان والا ایہہ جنگ نامہ اج وی
 عاشوریاں دے دناں وچ پنڈاں تے شہراں وچ پڑھیا سنیا جاندا اے۔ حامد شاہ عباسی نے وی اپنے
 جنگ نامے دی بنتر مثنوی والی رکھی اے پرکئی تھاں غزل دا انگ اختیار کر لیا اے، جو بی بی زینب دے
 ایس مرثیے وچ:

ہے ہے میرے والیا میرے شاہ حسین
 تیرے باجھ نہ آؤندا اج اسانوں چین
 ہے ہے مائی فاطمہ ہے ہے باپ علی
 دیکھو میرے آن کے روندے کیکر نین
 ہے ہے بھائی حسن جی ہے ہے قاسم شیر
 اج یزیدی اسان نوں سکھ نہ دیندے لین
 کوئی وی آکے اسان تے رحم نہ کردا مول
 کھوہندی سردے وال میں روندی کر کر وین
 کوئی وی آکے اسان نوں اج نہ کرے پیار
 میرے پاس نہ جیوندا میرا شاہ حسین (۱۳)

وارکار نجابت نادر دی وار پاروں ودھیرا مشہور اے پر نادر دی واردے اک ایڈیشن دے اخیرتے
 'صفت ذوالجناح' دے سرنا نوں نال جیہڑی لمی نظم ملدی اے ایہدے وچ وارا نگ دا مرثیہ ملدا اے۔
 اتھے کر بلا دے میدان وچ رزم دا بیان اے:

جان نہ دیندا بھجیاں مڑ ول کھلہارے
 ذرا فضولی نہ کرے ہر حکم اسوارے

جیویں نٹ کبوتر پھیر نے سے ہنر ہارے
شاہ آسن بیٹھا مل کے دلوں رب چتارے
نیزہ دست اٹھایا کہو کت نہ ہارے
محمد نیزے دا ناگنی پھل جیڈ کٹارے
نیزے دے منہ آدی جیویں مچھی دونہ ہارے

شاہ دھرو میانوں ذوالفقار ہتھ سجے مارے (۱۴)

انھویں صدی عیسوی وچ اپڑ کے پنجابی مرثیہ پھنکل مرثیہ، جنگ نامہ، وارا نگ دے نال نال اک
نویں روپ وچ سامنے آونا شروع ہوندا اے۔ ایہہ روپ مرثیے دا مجلسی انگ اے، جیویں ذاکر مجلس
پڑھدا اے، شاعر انج دیاں مجلسی کتاباں لکھدے دسدے نیں ایس رنگ دے مرثیے وچ واقعہ کر بلا نثر
وچ بیان ہوندا اے تے نال ای وچ وچ نظم آؤندی اے۔ نظم واسطے عام کر کے دوہڑے، بیت، بند،
مربع، چومصرعہ، خمس، ڈیوڑھ، سی حرفی، لمی نظم سب شعری صفاں استعمال ہویاں نیں۔ ایس انداز دے
مرثیہ نگار سینکڑے دی گنتی وچ تے کتاباں وی سینکڑے دی گنتی وچ انھویں صدی وچ چھپ کے سامنے
آیاں۔ کجھ اوہناں وچ ناں نیں غلام سکندر، غلام حسن گامن، سید علی ملتانی، نور محمد چشتی، مولوی فیروز،
شرف حسین ملتانی، غلام علی، حامد علی، نور محمد گدابی، شمشیر علی ذاکر وغیرہ۔

غلام سکندر نے (۳۰) کتاباں لکھیاں ایہناں وچوں ذائقہ ماتمی، بیاض غم، مخزن ماتم، رونق ماتم،
نشر غم، فجر غم، دوحہ ماتم، فغان غم، روضہ ماتم وغیرہ مشہور نیں غلام سکندر دی نثر دا نمونہ حاضر اے جیہڑا
دوحہ ماتم وچوں لیا گیا اے۔

”..... اے مہمان شبیر علیہ السلام جیہڑے ویلے مشکور فرزند ان امیر مسلم

دیاں کوں قید کنوں چھوڑیا پس معصوماں کوں گھر قاضی شریعہ دے پہنچا گیا جو اے

شہزادے غمگین نہ تھیو، ہک قافلہ مدینے در تیار اے تاں کوں نال سنگت قافلے دی

رلا چھوڑ لیاں.....“ (۱۵)

انج ای تقریر چلدی رہندی اے تے پھیر شعر شروع ہو جاندا اے نیں جو ذاکر عام کر کے گا کے

پڑھدا اے، روضہ ماتم وچوں کجھ شعر ویکھو:

۔ کر فکر میڈا ہمیشہ نہیں

جو بچدا ہن شبیر نہیں

ولدی دل تقدیر نہیں

شبیر نہ حیدرا آسیا
روندی عمر وہاسیا (۱۶)

مولوی فیروز وی ایسے رنگ دا لکھاری اے اوس نے وی ودھیریاں کتاباں لکھ کے چھپوایاں
انوار ماتم ۱۸۹۸ء، صحیفہ غم ۱۹۰۰ء صحیفہ ماتم وغیرہ اوہناں وچ اہم نیں۔ ذکر کیتی آخری کتاب وچوں نثر دا
ٹوٹا دیکھو:

”..... اے محبان شبیر علیہ السلام راوی روایت کریندا ہے جو ہک رات سین
فاطمہ صغریٰ کول ماء دے تے ہوئے آہے لیکن ویلے رات دے کون روکرا ہی
سین۔ شہر بانو بسم اللہ پڑھدے نال ہاں دے لاکے پچھ ایس اللہ وسائی جیونی
بھائی کیویں روکراٹھے ہن سین فاطمہ صغریٰ آکھیا امبوی اک وحشت ناک خواب
میں ڈٹھا ہے ایہدی تعبیر حاصل کرو.....“ (۱۷)

مولوی فیروز دی نثر دے نال نظم وی بڑی زور دار اے:

مجلسی رنگ دے مرثیہ نگاراں وچوں نور محمد گدائی داناں سر کڈھواں اے ایہناں نے انھیویں
صدی دے آخر، تے ویہویں صدی دے شروع وچ ودھیرا کجھ لکھ کے چھاپیا۔ ایس وچ نثر وی شامل
اے تے نظم وی شامل اے۔ مجموعہ گدائی، اخبار کربلائی، گلزار کربلائی، اسرار کربلائی، آئینہ کربلائی وغیرہ
کتاباں نیں، باغ ارم مرثیاں دا مجموعہ اے۔ ایہدے وچوں نور محمد گدائی دے ایہہ شعر دیکھو جس وچ
ایس نے قیامت دا نقشہ کھچ کے حضرت علی کولوں مدد منگی اے۔

عادل دی ہے عدالت قیامت دا ہے میدان
ہر انس و جان ہوی ایس خوف توں لرزاں
پنغیر بھی آکھسن فریاد والامان
بس نفسو نفسی ہوی نہ جان نہ پہچان
راسن لگے دی لاج ہے لبچال یا علیؑ
لہا سو سنبجال بندے دے ہر حال یا علیؑ (۱۸)

ایس قسم دا پنجابی مرثیہ نثر (تقریراں) تے نظم وچ ودھیرا لکھیا گیا۔ ایس نوں کربل کتھا آکھیا جاندا
اے۔ ویہویں صدی وچ مرثیے دا اک انگ اوہناں جنگ نامیاں دا اے جیہڑے جنگ نامیاں وچ
دے واقعات دے بیان دی اصلاح دے جذبے نال سامنے آئے۔ ایس سلسلے وچ سب توں پہلا جنگ
نامہ گلزار حسین، اے جس دے لکھاری مولوی محمد حسین احمد آبادی نیں ایہہ دراصل شاہ ولی اللہ دے بیٹے

شاہ عبدالعزیز دی جنگ کر بلا دے موضوع اتے لکھی جان والی عربی کتاب 'سرالشہادتین' دا کھلا پنجابی ترجمہ اے۔ ایس کتاب وچ عربی متن دے نال نال پنجابی ترجمہ شامل کیتا اے، ایس سلسلے وچ اصلاحی جنگ نامہ لکھن دا مقصد بیان کر دیاں مولوی محمد حسین احمد آبادی نے لکھیا اے:

۔ غرض میری جو ذکر مصیبت اہل البیت بنی دا
 بااسناد بیان سناواں سن توں یار سعیدا
 بہت مفصل جنگ شہادت طبع ہوئی دلدارا
 سب تمہیں بااسناد ایہی گلزار حسین جو یارا
 تے سر الشہادتین جو عربی با اسناد ایہائی
 حامد مقبل غلط روایتاں بہت سنایاں بھائی (۱۹)

جنگ حنیف بارے مولوی محمد حسین احمد آبادی دا آکھنا اے:

۔ کہدے بدلہ قتل ولی دا حنیفہ لیا تمامی
 ہے ایہہ بالکل جھوٹھ نہ حنیفہ کیتا جنگ گرامی
 محمد حنیفہ مرد غریب سی رہندا وچ مدینے
 تے قاسم نہ شادی کیتی ہرگز مول گلینے (۲۰)

ویہویں صدی وچ پنجابی مرثیے دے پھلیاں صدیاں وچ چل رہے رجحاناں نوں قائم رکھیا گیا، داستانی جنگ نامہ وی لکھیا گیا۔ کربل کتھا (مجلسی) والا مرثیہ تے تقریراں وی لکھیاں گئیاں۔ پھنکل مرثیہ وی لکھیا گیا جس دا انداز حسینی دوہڑے دے روپ وچ سامنے آیا۔ محمد بوٹا گجراتی چنگ نامہ تے داستانی انداز وچ لکھیا پر اوس نے مثنوی واسطے الگ تے نجدی ٹپدی بحر اپنائی، رزم دا بیان ویکھو:

۔ کھا غصہ پھیر امام نے ہتھ دھریا چا تلوار تے
 چا پیندا سید کد کے اس فوج بے دین کفار تے
 پیا وڈھ وڈھ لاندہ ڈھیریاں اوہ غازی شیر خدا دا
 آموزی پھڑے عذاب نوں جیویں آیا روز جزا دا (۲۱)

امام عالی مقام حضرت امام حسینؑ دی شہادت دا بیان:

۔ پائی جدوں شہادت ولی نے سی ویلا ظہر نماز دا
 جا ڈگا اوپر زمین دے کر سجدہ عجز نیاز دا

پھڑ تیج چلائی شمر نے اوپر منہ امام دے
 جا پچھوں نیزہ ماریا بن انس سنان حرام دے
 جھب گھوڑے اتوں لہہ کے اوہ خونی پت یزید دا
 پھڑ خنجر چاکٹ دا اس عالی قدر مجید دا
 وچ سجدے سیس کٹا کے اس حضرت شاہ حسین نے
 سر کٹن ویلے بات نہ کوئی کیتی نور العین نے (۲۲)
 اوہناں لکھیا اے کہ شہادت ویلے حضرت امام عالی مقام نے کوئی گل بات نہیں کیتی۔

۷۔ ایہہ حامد جھوٹھ ہے شاہ حضرت وقت وفات دے
 گلاں ہے سن کیتیاں تہ نال شمر بدذات دے (۲۳)

داستانی رنگ دے جنگ نالے دیہویں صدی وچ انتاں دے لکھے گئے۔ محمد بوٹا گجراتی توں اڈ
 مرثیہ نگاراں وچ دائم اقبال دائم قادری دا داناں خاص طور تے لیا جاسکدا اے جس دے شاہنامہ کربلا
 نے اچ تیکر دھم پائی ہوئی اے ایس جنگ نالے وچ داستان گوئی دے نال نال رٹائی رنگ اکھیر ویاں
 اے، ایہناں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی شان، حضرت ابراہیم دی قربانی تے شہادت دے فلسفے
 توں شروع کر کے حضرت علیؑ اوہناں دی اولاد امام حسنؑ، امام حسینؑ دا، ذکر امام حسینؑ دی شادی دا بیان
 حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے شجرہ نسب دا ویروا، معرکہ کربلا دی بنیاد مکرزن تے یزید دی تخت نشینی تے ساڑا قرار
 دے کے لڑائی دیاں ساریاں شہیدیاں وکھو وکھ دس کے حضرت امام عالی مقام دی شہیدی دی اے۔ ایس
 دے بعد قیدیاں دا دمشق جانا، امام زین العابدین دا خطبہ، مڑ قیدیاں دا کربلا دے میدان آ کے شہیدیاں
 نوں دفن کرنا تے مڑ مدینے روانگی دی اے آخر تے ظالماں دا آخر یزید دا قونج نال مرنا تے دو جیاں دا
 قتل ہونا دسیا اے۔ ایہہ جنگ نامہ لمی بحر وچ لکھیا گیا اے۔ تھان تھان شہادت دے فلسفے نوں ابھارن دا
 چارہ کیتا گیا اے۔ زینبؑ دا بھرا دے شہید ہون مگروں اظہار:

۷۔ پہلی رات بھرا حسین باجھوں جانے رب جیوں بھین گزار دی اے
 روز محشر تھیں ودھ اوہ شب فرقت جندلباں تھیں زینب دکھیا دی اے
 دیکھن بھائی دی کچلی لاش تائیں بھین طرف میدان سدھا دی اے
 بے سرتوں گرد غبار، جھاڑے چادر نور دی سروں اتار دی اے
 سید چھانی تیراں دے نال ہو یا سینہ چمدی اتے پکار دی اے

دیرن بول اک وار میں بھین صدقے رو رو اکیوں خون گزار دی اے
 آیا ترس نہ قاتلاں ظالماں نوں نوری شاخ ایہہ کس گزار دی اے
 نور العین ایہہ شاہ کونین دا اے ایہہ تسکین حیدر ذوالفقار دی اے
 ایہہ تے خیر النساء والعل سچا دولت خاص ایہہ رب غفار دی اے
 خاطر دین دی کیتی قربان ہستی رکھی حب نہ خویش پروار دی اے (۲۳)

دائم اقبال دائم دے جنگ نامے دی اک ہور خاص گل ایہہ اے کہ دائم نے حضرت یوسف دی
 بھین زینب تے حضرت امام حسینؑ دی بھین زینبؑ دی فریاد موازنہ کر کے فریاد لکھی اے، ایہہ گل ہور
 کسے وی کر بلا نامے وچ نہیں ملدی۔

۔ اوہ یعقوب جائی تے میں علی جائی جے اوہ شان والی میں بھی شان والی
 میں حسین دی بھین سدان والی تے اوہ یوسف دی بھین سدان والی
 میرا نام زینب کربلا والی اوہدا نام زینب کعتان والی
 ستی رہی اوہ ویر دے کرن ویلے تے میں جاگدی رہی ارمان والی
 تے آخرتے

۔ روندی رہی اوہ گھراں وچ بیٹھ پر دے قدم ہاک نہ بوہے توں چان والی
 میں پروین مسافر بے وطن زینب کربلا جنگل خیمہ لان والی (۲۵)
 کربل کتھایاں مجلسی انگ دامرثیہ تے انتاں دا پکیر ہو کے اگے دوہیا سینکڑے شاعر تے سینکڑے
 کتاباں ایس دور وچ چھپ کے سامنے آئیاں اک اک شاعر دیاں درجناں کتاباں چھپیاں جیویں غلام
 حیدر فدا دیاں شمس الہدا، گلزار شہدا، نجم الہدی، ریاض الشہدا، تقریر الشہدا، منہاج الشہداء (دو حصے)،
 اسرار شہدا تے دربار الشہدا کتاباں دے ناواں نوں دیکھیے تے شاعر نے اپنے ناں دے نال رلدے
 ملدے رکھے نیں ساریاں کتاب فدا دے حوالے نال نیں۔ فدا نے نثر وی چنی لکھی اے تے نظم وی
 کمال دی، نثر دیکھو۔

”مومنین! حضرت اپنے پیارے بھرتے کون جھولی وچ پاکے پیا فرمیںدے
 آہن جو اتنے تائیں خنجر خونخوار گھسن گے شمر ستم گار بھی آ گیا، جہنگ ڈیکے! بو
 لیا بس حسین ہن بالاں دے پیار دے ویلے گزر گئے ہن میری تلوار دے ویلے آ
 گئے ہن ایں بال کوں پرے اٹھا چھوڑ جو تیکوں کسدانہ دیکھے، معصوم ایہہ کلام شمر
 شوم وی سن کے بھرا کراوٹھی کھڑا تھیا۔“

ایسے مقام تے نظم دا انگ:

۔ تھیک ظلم دی تیج کوں ظالم ہوڑہ وساہ نہیں ایڈا
 پتر رسول بتول دا کوہندن غضب کریندا کیڈا
 مار نہ ایں پردیسی کوں آہے حاضر سر میڈا
 جے جن زہرا دا بچے پوے احسان مینوں تیڈا
 اگے زخمی بدن غریب دا ہے نہیں جا وہیلی وانڈی
 آپوا توں پور مصیبت دے شبیر دی جنڈری مانڈی
 ہجری جگری درداں توں غش لھلھے لھلھے آندی
 لیا ڈیکھ جو در خیمے دے ایندی بھین کھڑی کرلانڈی (۲۶)

غلام حیدر فدائے بحرانیس کے دبیر والی اپنا کے بڑی زور دار مسدس وی لکھی اے۔ ایس وچ خاص طور تے رزمیہ حصے بڑے زور دار نیں، دیکھو:

۔ لھکی جاں تیج ڈر توں زمیں تھر تھرا گئی
 دل وچ پیا ایہہ خوف کہ اوہ تیج آ گئی
 پہنتی دھڑک دھمک تاں سمک خوف کھا گئی
 اج تیج آ کے فرش حشر دے وچھا گئی
 ول ول کے ونج کے خبر گھدی آسمان دی
 ڈیون ملک فلک دے صدا الامان دی (۲۷)

گل محمد عاشق وی ایسے انگ ڈھنگ دا کر بل کتھایاں مجلسی انگ دا مرثیہ نگار اے، گل محمد عاشق ملتانی نے کربلا دے واقعے وچ حردے کردارنوں بڑے اثر والے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ خُر آیا تے یزید ولوں لڑن، پر مظلوماں اُتے ظلم دا خیال کر کے امام عالی مقام دا ہو گیا۔ حضرت زینبؓ دی آہو بقاسن کے حر بولیا:

۔ ول خُر غازی نے عرض کیتا میں وانگ فقیراں بن ساں
 اج در سادات تے آیا ہاں جو منہ منکساں سو گھن ساں (۲۸)

ویہویں صدی سگوں چڑھن والی اکیویں صدی عیسوی وچ کربلا دا مرثیہ اپنیاں ساریاں سابقہ روایتاں نال بھر پور انداز وچ لکھیا جا رہیا اے۔ فرق ایہہ پیا اے کہ داستانی انداز گھٹ کے پھنکل مرثیہ

زیادہ ہو گیا اے۔ دکھ دکھ شہیدیاں دا بیان، صرف مرثیہ، سلام، نوحہ، وین، تے حسینی دوہڑے دا زور اے۔ کربل کتھا/مجلسی انداز دا مرثیہ اہجے وی لکھیاتے چھاپیا جا رہیا اے، پر اختصار دا دور اے ایس کر کے نوے، مرثیے، سلام دا رواج زیادہ ہو گیا اے۔

ویہویں، صدی اکیویں صدی عیسوی دے لکھن والیاں دے ناں لکھے جان تے صفحیاں دے صفحے بھر جان دے نیں۔ بڑے بڑے نامی گرامی شاعر وی ایہدے وچ شامل نیں ^{ملکھی} رام ہندوسی اوس نے بارہاں ماہ پانی لکھ کے ناں کٹھیا، ایس توں اڈ بخت علی، افتخار عالم، عتیق الرحمان، استاد ہمد، محمد امین، بشیر احمد جھلا، غلام محمد باغبان، امیر الدین، جیون شاہ، صفدر حسین، محمد شاہ ماہر، مفتی محمد حسین، سید عباس علی احقر، قاضی محمد عالم، خدا بخش محزون، ہدایت علی شاہ، مظفر علی شاہ جوہن، عبدالرشید خواجہ، حشمت شاہ، خورشید عالم، جھنڈو رنگریز، غلام حسین شفیق، میاں شیر علی، محمد دین دروی، مولوی عبدالستار، محمد شفیق حکیم، راجہ افضل خان، حسین بخش کتر ملتانی، خیر الدین، غلام محمد خان، مرزا عبدالحمید، منظور احمد، محمد بخش، علم الدین، عبدالعزیز، احمد دین، آغا امداد علی خان غالب، سلیم کاشر، اسلم اویسی، عالم لاہوری، سعید جعفری، معراج دین اختر، فتح محمد خان ناز جھنگوی، منظور حسین، عاصم بخاری (شیر کر بلا ۲۰۰۶ء)

مرثیہ کر بلا اہج وی انتاں دا لکھیا جا رہیا اے محرم ماں دے دناں وچ نوے، نویں حسینی دوہڑے، کربل کتھا دے رنگ وچ ڈا کر نہ رنگ دیاں کتاباں، شاعراں وے شاعری دے مجموعیاں وچ حمد، نعت، منقبت توں بعد امام حسینؑ واسطے سلام لکھیا جاندا اے۔ نظماں تے غزلاں وچ کر بلا دے دکھانت نوں حق تے باطل دے حوالے نال حق دے نمائندے دے طور تے اک استعارے پاروں استعمال کیتا جاندا اے۔ اہج دا شاعر نواز بزدار لکھدا اے: حسین سب دا

۔ حسین صابر سدا کے خوش ہے
 حسین رب دی رضا تے خوش ہے
 حسین جلوے خدا تے خوش ہے
 حسین پیتاں نبھا کے خوش ہے
 حسین اپنی وفا تے خوش ہے
 حسین ابدی بقا تے خوش ہے
 حسین کنبہ کہا کے خوش ہے
 حسین کلمہ بچا کے خوش ہے

حسین عاشق ہے ذات رب دا
حسین سب دا حسین سب دا (۲۹)

حسین سب انساناں دے بن گئے ایس لئی کہ اوہناں اپنی ذات دی تھاں عقیدے نوں اہمیت دتی باطل دے مقابلے وچ حق دا بول بالا کرن لئی یزید دی بیعت توں انکار کیتا۔ جابر سلطان دے سامنے کلمہ حق آکھیا۔ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دا بول بالا کرن واسطے اوہناں اپنی جان دا نذرانہ پیش کردتا، جان دا صدقہ دے دتاتے اسلام نوں ہمیش لئی زندہ کردتا۔

حوالے

- ۱۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۱ء، ص ۱۲، ۱۳، ۱۴۔
- ۲۔ اردو میں شخص، قومی اور مذہبی مرثیہ نگاری: تاریخ و تنقید، (مقالہ پی ایچ۔ ڈی)، ص ۲۔
- ۳۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، ص ۱۰۱۔
- ۴۔ ساکھی بھائی بالا ص ۲۰۳، بحوالہ ہمارا نائک، ص ۹۰۔
- ۵۔ کلیات سلطان محمد قلی قطب شاہ مرتبہ: سید محی الدین قادری زور، ص ۲۵۱۔
- ۶۔ باراں انواع: عبداللہ عبدی، ص ۲۷۸۔
- ۷۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو مرتبہ، ملک فضل الدین، ص ۹۔
- ۸۔ جنگ نامہ پیر محمد کاسی مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۸۲۔
- ۹۔ اوہی، ص ۶۳۔
- ۱۰۔ اوہی، ص ۶۱۔
- ۱۱۔ روضۃ الشہداء، ترجمہ: رکن الدین۔
- ۱۲۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۹ء، ص ۱۳۳۔
- ۱۳۔ جنگ نامہ حامد: ص ۱۵۲۔
- ۱۴۔ شاہنامہ المعروف پوڑی نادر شاہ مرتبہ احمد بخش میکن (صفت ذوالجناح)۔
- ۱۵۔ دوحہ ماتم (دوم حصہ، دواز دہم، ۱۳۱۷ھ (۱۸۹۹ء): غلام سکندر، ص ۳۳۔
- ۱۶۔ روضہ ماتم: غلام سکندر، ۱۳۱۷ھ (۱۸۹۹ء)۔
- ۱۷۔ صحیفہ ماتم: مولوی فیروز، ۱۹۰۰ء۔
- ۱۸۔ باغ ارم: نور محمد گدائی (مجموعہ مرثیہ)، ص ۳۹۔
- ۱۹۔ جنگ نامہ امام حسین: عبدالعزیز، ص ۲۔
- ۲۰۔ اوہی، ص ۲۔
- ۲۱۔ معرکہ کربلا: میاں محمد بوٹا گجراتی

- ۲۲۔ ادبی
- ۲۳۔ ادبی
- ۲۴۔ شاہنامہ کربلا: دائم اقبال دائم، ص ۱۳۱
- ۲۵۔ ادبی ص ۱۲۲
- ۲۶۔ دربار الشہداء: غلام حیدر فدا، ص ۲۰
- ۲۷۔ ریاض الشہداء: غلام حیدر فدا، ص ۱۵۲
- ۲۸۔ دربار نورانی: گل محمد عاشق ملتانی، ص ۱۳
- ۲۹۔ حسین سب دا: نواز بزدار بحوالہ سرائیکی ادبی جماعت: حمید الفت ملغانی، ص ۲۰۰، ص ۹

پاکستان وچ آیا بھپال تے پنجابی شاعری

۱۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء نوں سویرے ۸:۵۲ تے آئے بھپال نے پاکستان تے آزاد کشمیر دیاں کئی جوہاں نوں ڈاڈھے جھٹکے نال ہلا کے رکھ دتا۔ ریکٹر سکیل تے ایس دی شدت ۶.۷ سی پاکستان دے باقی علاقیاں وچ تے پنج بچا ہو گیا پر پہاڑی علاقے جہناں وچ آزاد کشمیر دے مظفر آباد، راولا کوٹ، باغ، گڑھی دوپٹہ وغیرہ تے صوبہ سرحد دے علاقے بالا کوٹ، مانسہرہ، بنگرام وغیرہ تہس نہس ہو گئے۔ اک گویڑ دے موجب ۳۰ ہزار مربع کلومیٹر علاقہ، اسی نوے فیصدی برباد ہو گیا ایس گھیرے دے کوئی ۴۰ لکھ وسنیک ایہدے توں متاثر ہوئے۔ سرکاری گویڑ موجب ۸۳ ہزار افراد تے غیر سرکاری گویڑ موجب لکھ توں ودھ افراد اپنیاں جاناں گوا کے شہید ہو گئے، جدوں کہ زخمی افراد دی گنتی وی لکھاں وچ اپڑی۔ پہاڑی علاقے ہون کارن رستے بند سن ایس کر کے جھبڈے امداد وی نہ اپڑسکی۔ ایس کر کے لوکائی اپنے ای مکاناں، دکاناں، سکولاں، دفتراں دے بلے وچ دفن ہو گئی۔ بلے تھلے دے لوکاں وچوں بہت گھٹ نوں کڈھیا جاسکیا۔

بھپال ایڈاماروسی کہ دارالحکومت اسلام آباد دے مارگلہ ٹاور دے ڈھے ڈھیری ہو جان مگروں بہت گھٹ لوکاں نوں زندہ سلامت کڈھیا جاسکیا۔ ایڈے مارو بھپال دی مثال خبرے تاریخ وچ ورھیاں پچھے جا کے وی گھٹ لبھدی اے ایس صورت حال نوں پاکستانیاں نے بڑے قومی جذبے نال لیا۔ لوک سرکاری امداد نوں اڈیکن توں پہلاں ای گھڑیاں پلاں وچ بھپال ماریاں دی امداد واسطے اپڑ گئے۔ جس کولوں جو وی ہو سکدا اسی اوس کرنا شروع کردتا، دینی تنظیمیاں دے کامے اک منظم ڈھنگ وچ بھپال ماریاں دی امداد نوں اپڑے جیہڑے ودھیرے چرتیکر سرگرم رہے اکا دکا لوکاں نے وی گھٹ نہیں کیتی۔ پاکستان دے سارے صوبیاں دے لوک بھپال ماریاں دی پیڑ نوں اپنی پیڑ سمجھ کے اگے ودھے، پاکستان دے الیکٹرانک میڈیا نے بڑا سوہنا کردار ادا کیتا۔ بھپال آؤن دے پہلے گھننے وچ ای ایس دیاں خبراں کل دنیا تیکر اپڑان دا اپرا شروع کردتا۔ میڈیا دے کارندے بندرستیاں دے ہوندیاں خبرے کیہڑے کیہڑے جعفر جال کے بھپال والے علاقیاں وچ اپڑے تے بھپال دی تباہ کاری نوں زندہ ٹرانسمشناں راہیں لوکائی تیکر اپڑایا جس دے پھل سروپ دیس تے بدیس دیاں امدادی ٹیماں بھپال مارے علاقیاں وچ اپڑنیاں شروع ہو گئیاں دیس تے بدیس دیاں این جی اوز، ڈاکٹرز، انجینئرز اپڑے، پاکستانی فوج

دے جواناں پہلا کم ایہہ کیتا کہ بندرستے کھولے، تاں ای لوک بھچال مارے علاقیاں وچ اپڑے، پرنٹ میڈیا راہیں وی بھچال ماریاں دا حال احوال لوکائی تیکر اپڑیا۔ پاکستان تے آزاد کشمیر دیاں حکومتاں وی حرکت وچ آئیاں۔ اک دکھ دایک سماں سی۔ بلے وچوں نہ نکل سکنا والیاں بارے خبراں، نکلن والیاں بے کفن لاشاں، مھنٹر بڈھے بالاں، سوانیاں تے جوان، بربادی اپنی زیادہ سی کہ جوہاں دیاں جوہاں رڑا میدان بن گئیاں، گھراں دے گھر ڈھے ڈھیری ہو گئے، ہلاکتاں نال گھروں دے گھر خالی ہو گئے، یتیمیاں، بیواواں تے بے سہاریاں دا اک جنگل نظراں ساہنویں آن کھلوتا۔ پاکستان ای نہیں ایہہ گل دنیا دی لوکائی لئی دکھاں دی گھڑی سی، جھبڈے اپڑکے جاناں بچائیاں۔ مھنٹراں نوں طبی امداد، بے گھریاں نوں نکانے مہیا کرنا ایہہ بہت وڈا تے کٹھن کم سی، حکومت خاص کر کے پاکستانی فوج نے ایس نوں چیلنج سمجھ کے قبولیا۔ پاکستان دے بچے بچے نے امداد اپڑائی، دکھیاں دے دکھ ویکھ کے اتھرو ڈکے نہیں گئے، کیہ امیرتے کیہ غریب ہراک نے ہرکھ دکھالا کیتا۔

اقوام متحدہ دے سیکرٹری جنرل کوئی عنان نے کل دنیا گے بھچال ماریاں دی مدد لئی اپیل کیتی، جنیوا تے پاکستان وچ ایس سلسلے وچ دو ڈونرز کانفرنساں ہوئیاں جس دے پھل سروپ کل دنیا دے ملکاں نے امداد تے آسان قرضے دین دے وعدے کیتے۔ باہر دے دیاں دیاں ٹیماں ودھیرا چر امداد تے بحالی دے کم وچ رحمیاں رہیاں، جیوں جیوں ویلا گزردا اے۔ پہاڑی علاقیاں وچ بارش تے برف باری جیوں جیوں ودھدی رہی اے اوہناں علاقیاں وچ موجود زندہ بچ جانا والیاں دیاں جاناں خطرے وچ ای رہیاں۔

۱۸ اکتوبر نوں پاکستانی قوم اک نوں قوم بن کے نتری۔ کیہ وڈا تے کیہ نکا، کیہ امیرتے کیہ غریب ہراک نے ایس دکھانت نوں اپنا دکھانت کجھیا ہراک نے نہ زرا ہرکھ دکھالا کیتا، سگوں عملی پدھرتے ایس دا اظہار کیتا مائیک امداد دے نال نال ہر طبقے دے پاکستانی اپنے شعبے دے حوالے نال وی نترے، ڈاکٹر، نرساں، انجینئر، نوجواں والینٹیر، ایہناں وچ سب توں حساس طبقہ لکھاریاں دا، ایہ وی کسے توں کچھ نہ رہیا مائیک مدد دے نال نال ایہناں اپنے ہرکھ دا دکھالا اپنے اکھراں راہیں کیتا۔ نثر نگاراں نے کالماں تے اکھیں ویکھے حال راہیں۔ شاعراں نے اپنے ہر دے دے دکھی لکھیاں نوں اکھراں راہیں محفوظ کیتا۔

پنجابی شاعری دی ایہہ پکی پیڈی ریت رہی اے کہ ایہدے وچ ہمیش روح عصر (ویلے دی روح) نوں ضرور محفوظ کیتا جاندا رہیا اے۔ بابا فرید توں لے کے اجو کے شاعر تیکر ایہہ ریت موجود اے۔ ۱۸ اکتوبر نوں ۸:۵۲ تے جو قیامت آئی ایس نے انساناں دا جو حشر کیتا تے ایس اُتے درد مند انساناں نے جس جذبے دا اظہار کیتا ایہہ سب خبرے ۱۸ اکتوبر نوں ۸:۵۲ دے نیڑے دے لکھیاں توں ای ہوند وچ آؤنا شروع ہو چکیا سی تے ایہہ سلسلہ ودھیرے چرتیکر جاری رہیا۔ الیکٹرانک میڈیا بارے

کچھ آکھیا نہیں جاسکدا کہ اک ویلے کئی کئی چینل آن ایئر ہوندے نیں۔ پرنٹ میڈیا دی گل اپنے حوالے نال کراں تے ۱۲ اکتوبر نوں بھجال وچ مرن والیاں دانوحہ، (اعظم توقیر) سب توں پہلاں نظریں پیا۔ جیہڑا ہر کہ نال بھریاتے ہر درد مند دے دل دی آواز سی:

بچے بڑھے مٹی رل گئے ہویا خون جواتاں دا
 دتاں دی تریہائی دھرتی پیتا لہو انساں دا
 اجن چیت قیامت مٹی ہمدے ہمدے شہراں وچ
 دھرتی قبرستان وچ بدلی جھوٹی سے دیاں قہراں دا
 نہ کوئی روون والا بچیا کھڑا چپ کرا وے گا
 پل دے وچ یتیم ہویاں نوں کھڑا سینے لاوے گا
 موت دیاں وی ڈیکاں نکلیاں ویکھ کے لاشے بالاں دے
 انج مٹی تے سے جہراں جاگدے پے سن سالاں دے
 کھڑا آ کے مرہم رکھی ساڈے ڈونگھے پھٹاں تے
 وچ توقیر سیانے آکھن پت نہیں وکدے ہٹاں تے

(خبریں، لاہور)

یاد رہے کہ ایہہ مارو بھجال دا چوتھا دن سی، ممکن اے ایہہ نظم دو بجے یاں تیجے دن ہوند وچ آئی ہووے یاں ہور کئی اکھر ہر کہ دکھالا کر دیاں ہوند وچ آئے ہون پر ایڈوں پچھوں ۱۳ اکتوبر نوں اسی دیکھنے آں ایہناں وچوں چار ہور نظماں چھاپے چڑھیاں۔ (۱) اعظم توقیر توں بعد (۲) اثر انصاری فیض پوری (۳) محمد صدیق حیرت (۴) ندیم آذر باجوہ تے (۵) سجاد احمد سندھو ایہناں دے تخلیق کار نیں (خبریں، لاہور)۔ ایہناں وچوں اثر انصاری بارے ایہہ ویرو ادینا کتھاں نہیں ہووے گا کہ اوہناں دا خاندان ایس دکھانت دا حصہ بنیا کہ ایہناں دے پتر عبدالجبار اثر دے سوہرے مظفر آباد دے علاقے دے وسنیک سن ایہہ علاقہ وی بھجال نال تہس تہس ہویا اثر ہوری آپوں اوتھے اڑے اپنے نگدیاں نوں زندہ، پھڑو تے لاشاں دے روپ وچ کڈھیا تے کنیاں نوں کڈھ ای نہ سکے۔ اپنے ہتھاں نال شہیداں نوں دفنایا۔ کنیاں نوں ہسپتالاں وچ اڑایا تے کنیاں نوں اپنے گھر فیض پور لے آئے تے کناں چر سیوا کر دے رہے۔ انج اوہ تے اوہناں دائبر آپوں مارو بھجال دے دکھانت دا حصہ بنے اوہناں نے ای نہیں اوہناں دے پتریں عبدالجبار اثر، سردار محمد عبداللہ تے عبید اللہ عربی نے وی ایس دکھانت بارے لکھیا۔

۱۵ اکتوبر نوں ریڈیو پاکستان، لاہور دے پروگرام چناب دی ریکارڈنگ سی، دکھی دلاں نال میں، (ڈاکٹر شہباز ملک)، ڈاکٹر یونس احقر، عمران نقوی تے ارشد اقبال ارشد پنجابی نعت تے ایہدی ٹور

تے گل بات کر رہے ساں کہ آپ مہارے لیہدے وچ وی بھچال دے، دکھانت بارے میرے مونہوں ہرکھ دیاں کجھ گلاں ریکارڈ ہو گئیاں، ایس توں مگروں ساڈے ساریاں دے وکھ وکھ پیغام ریکارڈ کیتے گئے جس وچ (۶) ڈاکٹر یونس احقر ہوراں اوس ویلے تیکر ہوند وچ آچکی بھچال دے حوالے نال اک نظم وچوں ایہہ شعر پڑھے:

چالو ساہواں والیو اپڑو، سد رہیاں جے مگدیاں ساہواں
اک دو جے دے دکھ وڈٹو اک دو جے دیاں بن کے باہواں

(ایہہ پوری نظم ۱۱۸ اکتوبر نوں، نوائے وقت لاہور وچ چھپی)

ایدوں مگروں ساڈے پنجابی شاعراں نے مارو بھچال دے حوالے نال ودھیری شاعری تخلیق کیتی۔ لاہور وچ ایس حوالے نال دو مشاعرے وی ہوئے جہناں وچ بھچال دے موضوع اُتے لکھیاں تحریراں وی پڑھیاں گئیاں ایہناں وچوں کجھ چھپیاں تے کجھ ان چھپیاں رہیاں۔ لاہور توں باہر سارا پاکستان ایس دکھ وچ کبھاسی ہر علاقے وچ پنجابی شاعر موجود اے او تھے وی ضرور کجھ نہ کجھ ایس حوالے نال تخلیق ہو یا ہووے گا پر جو تخلیق ہو کے چھاپے چڑھ چکیا اے تے میری نظر وچوں گزریا اے ایہہ اک جیو پڑے جاگدے ادب دی ان مٹی نشانی اے۔ ہن تیکر چھاپے چڑھے شاعراں دی میری جاچے آنتی گھٹ وگھٹ ۷۰ بن دی اے۔ مناسب جا پداے کہ ایہناں دے نال اتھے درج کردتے جان تاں جے ایہناں دیاں لکھتاں تاریخ دا حصہ بن۔

چھ شاعراں دا ذکر ہو چکیا اے (۷) بھولے شاہ (بھلیکھا، لاہور) (۸) ویر سپاہی (بھلیکھا، لاہور) (۹) تبسم سیالوی (۱۰) سجاد احمد ساجد (۱۱) عبدالجبار اثر (۱۲) ایم۔ اے۔ آزاد کھوکھر (۱۳) عقیل شانی (۱۴) شوکت علی عادل (۱۵) محمد شریف انجم (۱۶) سردار محمد عبداللہ (۱۷) ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (۱۸) جاذب بخاری (۱۹) ہمایوں پرویز شاہد (۲۰) لعل حسین سید (۲۱) محمد نوید مرزا (۲۲) رمضان شاکر (۲۳) حنیف زاہد (۲۴) حاجی دلشاد احمد چن (۲۵) سلیم کاشر (۲۶) اخلاق احمد (۲۷) قیصر معراج منظر (۲۸) سید فراست بخاری (۲۹) مظہر ابن گلاب (۳۰) مہر ساجد ظہور عنصر (۳۱) عبید اللہ عربی (۳۲) خالق صنم (۳۳) عاشق رحیل (۳۴) عبدالعزیز چشتی (۳۵) عادل یعقوب گل (۳۶) محمد افضل (۳۷) عابد حسین تسکین (۳۸) عبدالرزاق محسن (۳۹) عفت ستار (۴۰) اقبال عاصم (۴۱) خوشنودہ بیگم (۴۲) مظہر جعفری (۴۳) بیراجی (۴۴) رخسانہ تبسم (۴۵) امجد اقبال امجد (۴۶) مشتاق عالم گوگا (۴۷) حکیم عبدالحمید نظامی (۴۸) سعادت علی ثاقب (۴۹) ولی محمد اعظمی (۵۰) غلام شبیر عاصم (۵۱) کشور چودھری (۵۲) شاہدہ دلاور (۵۳) بشیر کمال (۵۴) تحسین اختر (۵۵) انور اداس (۵۶) مسعود خان ارحم (۵۷) اعجاز فیروز (۵۸) ارشد اقبال ارشد (۵۹) عارف شاہ پروہنا (۶۰) سلیم

آہنگ (۶۱) سالک صدیق (۶۲) ڈاکٹر سعید الفت (۶۳) خلش بجنوری (۶۴) شائق حسین شائق (۶۵) شہناز منزل (۶۶) صوفیہ بیدار (۶۷) یعقوب پرواز (۶۸) ڈاکٹر عادل صدیقی (۶۹) سائیں اختر (۷۰) اظہر منیر۔

(۷ دسمبر ۲۰۰۵ء تیکر، بحوالہ خیراں، بھلیکھا، نوائے وقت، لاہور)

انج کہندے نیں کہ ایس قسم دی شاعری اک لحاظ نال ہنگامی شاعری ہوندی اے ایہدے وچ جانکاری تے ہوندی اے پر ڈونگھیائی گھٹ ہوندی اے پر ایہہ گل ساری شاعری اُتے لاگو نہیں ہو سکدی۔ پنجابی وچ ایڈوں پہلاں وی جس شاعری وچ روح عصریاں 'آشوب عصر' (سے دادکھ) لیاؤن دی کوشش ہوئی ایہہ شاعری ادب دا مستقل حصہ وی بنی، نیڑے دی مثال اے حفیظ تائب نے نعت دے حوالے نال مشرقی پاکستان دے سانے نوں اپنی نعتیہ نظم، فریاد، وچ بڑے ای اثریلے ڈھنگ وچ پیش کیا اے۔ لکھدے نیں:

ہو گئیاں رو رو کے اکھیاں لال کملی والیا
دیا جائے نہ دل دا حال کملی والیا
میرا اک بازو تے ٹٹ کے میرے گل نوں آ گیا
دساں کیہ ہتی جو میرے نال کملی والیا

8 اکتوبر دے مارو بھچال نوں وی ساڈے شاعراں ذاتی درد بنا کے، آشوب عصر، (سے دادکھ) دا

روپ دے دتا اے۔ ایہہ انداز اج دے شاعر مظہر جعفری نے اپنایا تے لکھیا اے:

ہٹھلی اُپر کر دتی اے آن بھچالاں نے
ایہناں اگے وس نہ پاک محمد جی
تھاڈے باجھوں کیہڑا ٹھلے پاک محمد جی

ایس حوالے نال ہوند وچ آؤن والی پنجابی شاعری دالیکھا جوکھا پنجابی ادبی تاریخ دا اک اٹوٹ انگ بن گیا اے ایس کر کے ایس حوالے نال تخلیق ہوئی شاعری توں کوئی نقاد کوئی محقق پاسا وٹ کے لکھن دا چارا نہیں کرے گا۔ اپنی گل ضرور اے کہ ہولی ہولی ایس دیاں ساریاں پرتاں سامنے آؤن گئیاں حال دی گھڑی اچانویں نظرے دی ایس تخلیق ہوئی شاعری ول جہات پائی جائے تے ایس دیاں تن پرتاں وڈے پکھوں سامنے آؤندیاں نیں:

۱۔ بھچال، تے اوس دی تباہی۔

۲۔ بھچال دی تباہی تے ہرکھ دکھالا، نوحہ۔

۳۔ بھچال مارباں لئی ہمدردی، مدد تے حوصلہ تے جیون دی آس دی پریرنا۔

بھچال تے اوس دی تباہی

سارے ای شاعراں نے ایس کچھ نوں مڈھلے پکھوں لیا اے، بھچال دا ذکر اوہناں لکھیاں دے حوالے نال کیتا اے جیہڑے لوکائی اتے اوس ویلے گزر رہے سن، اوس دن، اوس گھڑی تے اوس پل دا نتارا اپنی تحریر دا انگ بنایا اے۔ مثال وجھوں ۱۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء دیسی مہینے دے حوالے نال بھولے شاہ شاعر دی نظم دا انگ بنایا اے، لکھیا سو:

تئی اوسن ویہہ سو باٹھ بکرم قہرانت بھچال مچایا جی
لوکیں کھا کے سرگھیاں ہن بچے اتوں حکم اللہ دا آیا جی
سوہنا دیس پہاڑلا ہویا غارت کیتا انج ہے لیکھ صفایا جی
لکھاں موئے تے لکھاں ہی ہوئے مہمٹڑ لکھاں گھر پروار گویا جی

ایم اے آزاد پنجابی دے اگھے شاعر نیں ایہناں نے بھچال دی تباہی دے سرنانویں نال ۲۶ شعراں دی نظم لکھی ایس وج اوہ ۱۸ اکتوبر دا ذکر انج لیاؤندے نیں:

۸ اکتوبر دن ہفتے دا آفت گھیرا پایا اے
وانگ پنگھوڑے پاک دیس نوں جہے آن ہلایا اے
۸ وج کے ۵۲ منٹ تے واقعہ ظاہر ہویا اے
مرگلہ ٹاور ڈگا تھلے کھوہ نیٹاں دا جو یا اے

ایس نظم وج پاکستان دے بھچال مارے علاقیاں دا ذکر، او دوں تیکر اندازے دے مطابق ہلاکتاں تے آخرتے بھچال نوں رب ولوں عذاب متھ کے لوکائی نوں توبہ توبہ کرن تے اپنے عملاں نوں درست کرن دی پریرنا دتی اے۔

۱۸ اکتوبر نوں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں نے وی اپنی ۱۳ شعراں دی بھرویں نظم وج ریکارڈ کیتا اے گل رب تعالیٰ دی صفت ثناء توں شروع کردے نیں تے سدے نیں کہ اوہدی کرنی دا کسے بھیت نہیں پایا، پاکستانی قوم اُتے ہونی ورت گئی اے۔ لکھدے نیں:

۸ اکتوبر چڑھا سورج دکھاں دا ونجارا
اٹھ وج کے بونجا منھاں پے گیا کوک ککارا
نفسا نفسی دا اک عالم جیویں قیامت ورتی
سرتوں چھتاں اڈیاں نالے پیروں ہلی دھرتی

بندے بڑھیاں گہرو بچے موت دے لاڑے ہوئے
بھلاں ورگی دھرتی اُتے پھل چنگیاڑے ہوئے

تبسم بٹالوی ہوراں نے اپنی کھلی نظم داسرنا نواں ای ۱۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء رکھیا اے ایس دا پہلا حصہ ونگی
وجیہوں ویکھو:

۔ غم دا کنڈا چو بھ دتا اے
سب نوں اٹھ اکتوبر
چڑھ دے سورج ڈوب دتا اے
لہو وچ اٹھ اکتوبر
جیویں پوہ وچ برف دے پانی
نہا کے ماڑا بچہ کنبے
انج کنسی اے دھرتی
جسے صوبہ سرحد تے آزاد کشمیر ہلایا
انج بھچال اے آیا
ماردا ہو یا بڑھکاں
پاٹ گتیاں نیں سڑکاں
بندے ہوئے نیں سکھے راہ
میریا ربا
ایہہ کیہ ہو یا

اک نکی جیہی نظم 'اعظم خان' نے لکھی جس وچ بھچال دی تباہی دا منظر انج ای لکھیا اے:

۔۔۔ جیہڑے دن وی
موت سرجانی
پہاڑاں اتے نچی
ہر پاسے دہشت
کھلری اے
ہاہا کاراک مچی اے

ویر سپاہی پنجابی دا اک اگھا شاعر اے، اوس دیاں ہن تیکر تین کتاباں پٹولے، گھنڈ، تے حرفاں دے پر چھانویں، چھاپے چڑھ کے نامناں کھٹ چکیاں نیں، روز نامہ ”بھلیکھا“ وچ اوس نے مارو بھچال بارے جیہڑی ۶۳ مصرعیاں دی لمی نظم چھاپی اے اوس داناں نوحہ موت دی نگری دا، اے ایس وچ بھچال دی تباہی دا نقشہ ایچ کھچیا اے:

۔ اٹھ سویرے دنیا اپنی کے کارے رجھی
 اللہ بہتر جان دا خورے قدرت نوں کیہ سجھی
 تھر تھر تھر تھر دھرتی ہلی مچ گئی تھر تھلی
 جین سکولوں چھٹی ہو گئی موت دی کھڑکی ٹلی
 قسمت ہر گئی امیداں دے ڈھے گئے محل منارے
 رہن نصیب نہ ہو یا گھری رتجھاں نال اُسارے
 وچ مظفر آباد جو ہو یا اوہ نہ لکھیا جاوے
 جانی دشمن نوں وی ایہہ جیہا دینہ نہ رب وکھاوے
 جنت جیہی کشمیر دی نگری قبرستان بنی اے
 ہو کے ہاواں چیکاں دا کوئی عجب، جہاں بنی اے

سلیم کاشرا ایس ویلے سینئر ترین شاعراں وچوں نیں ادھی صدی توں وی ودھ پنجابی وچ شاعری کرن والے اُگھے شاعر دیاں ہن تیکر چار کتاباں چھاپے چڑھ چکیاں نیں۔ بھچال دے حوالے نال اوہناں بڑی بھرویں نظم لکھی اے۔ اک حصہ دیکھو:

۔ ریزہ ریزہ پہاڑ بھچال کیجے نال گھراں دے گھر برباد ہو گئے
 بچے موت وچھوڑے نیں ماپیاں توں ماپے عدم وچ جا آباد ہو گئے
 پچھے رہ گیاں لئی اے ہو کیاں نوں ہو کے سماں دی پیا حیران وٹڈے
 ترس آیا نہ ذرا وی زلزلے نوں ایہنے وچ شہراں قبرستان وٹڈے

۱۸ اکتوبر توں بعد جیوں جیوں دن گزر دے گئے میڈیا راہیں تیوں تیوں بھچال دی تباہ کاری سامنے آؤندی گئی، الیکٹرانک میڈیا راہیں دردیلے منظر دیکھ ویکھ اکھیاں نے ہنجواں دیاں جھڑیاں وچ وادھا کیتا۔ قلمناں وچوں وی دردیلے اکھر پنگر دے گئے۔ محمد نوید مرزادی نظم دا پہلا بند دیکھو:

۔ دھرتی نے اک کروٹ لئی اے
 پل وچ ہر شے مٹی ہو گئی

جتھے سوہے پھل کھلے سن
 اوتھے خون دیاں مہکاراں
 مٹی دے وچ مٹی ہو گئے
 شہر دیہات تے قصبے سارے
 مٹی دی ایس ڈھیری دے وچ
 ہر پاسے چیکاں ای چیکاں
 ہر پاسے لاشاں ای لاشاں
 بلے وچوں کہنوں لبھاں
 اک بچے دی ماں مر گئی اے
 اک ماں نوں بچہ نہیں لھدا
 کون اے زندہ
 کون اے مریا
 کوئی کجھ وی کہہ نہیں سکدا

یعقوب پرواز نے درویلا منظر انج ایلیا اے:

- وتی وتی لاشے نظریں آندے نہیں
 لہو وچ ڈبے منظر رت رواندے نہیں
 دھرتی کلھی ہل وچ پر بت پاٹ گئے
 دسو! ہور قیامت کہنوں آہندے نہیں

ڈاکٹر عادل صدیقی غزل گو شاعر نہیں پنجابی ادب نوں ہن توڑی چھ شعری مجموعے دے چکے نہیں ایہناں نے بھجال دے دکھانت نوں اپنی اک غزل وچ اپنے انداز وچ لیا اندا اے، لکھدے نہیں۔

- ایہہ کیہ ربا ہو گیا اے
 قاتل ویلا ہو گیا اے
 ہسڈیاں وسڈیاں وستیاں سن
 سب کجھ ملبہ ہو گیا اے
 جاناں کھا کے دھرتی دا
 غصہ ٹھنڈا ہو گیا اے

اج کشمیر دے باغاں دا
رنگ ایہہ کیہا ہو گیا اے

جہاں تقریباً چھ درجن پنجابی شاعراں دا کلام میری نظریں پیا اے اوہناں ساریاں نے ای اپنے اپنے ڈھنگ نال بھجال تے اوس دی تباہی دے منظرالیکے نیں ایہہ کجھ ونگیاں دتیاں نیں۔

بھچان دی تباہی تے ہرکھ دکھالا، نوحہ

گوہ کیتا جاوے تے بھچال بارے قلم چکن دا اصل مقصد تے ایس مارو واقعے اُتے ہرکھ دا اظہار کرنا سی اپنے دکھی دل وچوں نکلے جذبیاں نوں اکھراں دا بانا پوانا سی اپنے سے دے دردیلے لکھیاں نوں ریکارڈ کرنا سی ایس لئی جنی شاعری ایس حوالے نال ہوند وچ آئی ایہہ اک لحاظ نال وین یاں نوحہ ای اے۔ اتھے سب توں پہلاں محمد شریف انجم دی نظم سامنے آرہی اے جہاں نے پنجابی ادب نوں ہن تیکر سبھری سویر، حرا دا چانن، کج دے محل تے سفنے طیبہ ورگیاں کتاباں دتیاں نیں، نظم دا سرنا نواں ”ہر پاسے غم دی ہوک“ وچ اک کراٹا اے۔ ونگی دیکھو:

۔ اج کیہ انہونی ورت گئی اج روندے پئے نیں دل
اج سر تے چھتاں ڈگیاں گئی دھرتی تھیلوں مل
مٹی دے تھلے دب گئے اج کھڑے سول ملوک
ہر پاسے وحشت چیکدی ہر پاسے غم دی ہوک
بالاں نوں مانواں روندیاں مانواں نوں روون بال
اج لکھاں ٹبر لے گئی انہونی اپنے نال
نہ پتر پو ہن لہدے نہ لہمن بھین بھیرا
شہراں دے شہر اجاڑ کے گئی ہونجا پھیر قضا
بالاں دے بستے کھلے اتے رڑھ پڑھ گئی دوات
دن چڑھیا سر تے چھا گئی ایہہ قہر دی کالی رات
تے آخرتے لکھدے نیں:

۔ کد قلم نوں سی ایہہ حوصلہ کرے درداں نوں تحریر
شعراں وچ انجم ڈھل گئے میرے دو نیناں دے نیر

انجم دی نظم وچ رشتیاں دا ذکر دیکھ کے جدوں باقی لکھی شاعری ول جہات پائی تاں انج لگا کہ
رشتیاں دے حوالے نال دو بے ودھیرے شاعراں نے ہر کہ دکھالا کیتا اے، کلیاں نے دھرتی ماں دے
حوالے نال جیویں عبد الجبار اثر دا ایہہ شعر:

۔ دھرتی مائے چنگے دتے جہیاں تائیاں ہلارے
گلشن اپنے اتے ڈیگے اسرے محل منارے
شوکت علی عادل نے بھپال وچ کلی رہ جان والی دھی دے وین انج لکھے نیں:

۔ لمی تان کے ستا بابل لہنوں کیمہرا آن جگائے
ایہہ چڑیاں دا چہہ مر گیا گھر گھر گرجاں ڈیرے لائے
میں تھکی وا جاں مار کے اج کیوں نہیں سن دا واج
میں ننگے سر پئی رووندی کوئی یاد نہیں رسم رواج
کیمہدے سینے لگ کے بابلا میں روواں مینوں دس
تیرے باجھوں کلیاں سووناں نہیں بابل میرے دس
اٹھ بابل مٹی ستیا توں دھی دی دیکھ پیاس
میرا چاچا لمبے دبیا کیمہرا جاوے ول فرات
مینوں کھیل کھلونے بھل گئے نہ رہیاں عیداں یاد
میرے سینے چیکاں گھٹیاں میں کیہ کراں فریاد
اٹھ مائے میریے دلہئے اج دھی دے درد وٹھا
سب مٹی تھلے دب گئے میرے نکلے بھین بھرا

تے آخرتے کر بل دا استعارہ ورت کے وین تے نوے نوں ہو درد دیا کر دتا اے، گنھمیر بنا دتا اے:

۔ نہ پھوہڑی بیٹھے آن کے نہ سن دا کوئی دین
اتھے کر بل وارد ہو گئی اسیں لٹے وانگ حسین

ایس بھپال دا اک دکھ دایک پہلو ایہہ اے کہ بھپال دے علاقیاں وچ دے سکولاں تے کالجاں
دیاں پنچی یاں، بچے تے استاد جہاں دی گنتی اک گوڑ دے مطابق گھٹ وگھٹ ۱۸ ہزار دے نیڑے
تیزے اے، موت دی وادی وچ چلے گئے، سکولاں دیاں ناقص عمارتاں دے ملیاں وچوں بہت گھٹ
بال زندہ کڈھے جاسکے۔ محمد شریف انجم نے اپنی اک دو جی نظم وچ ایس دکھ دایک پہلو نوں اجاگر کیتا
اے۔ نظم داسرنا نواں 'اے نہ ویر سکولوں آیا' ایہہ ٹیپ دا مصرعہ وی اے، دیکھو:

۔ کھول نی اکھاں کھول نی مائے
 اک واری تے بول نی مائے
 کوئی نہ میرے کول نی مائے
 میں تیزی دا دل گھبرایا
 ابجے نہ ویر سکولوں آیا
 مائے نی دیکھ قیامت جھوں گئی
 چکی وانگوں دھرتی بھوں گئی
 توں کیوں لمی تان کے سوں گئی
 لوکاں چیکو رولا پایا
 ابجے نہ ویر سکولوں آیا
 ابو دفتر گئے نہ پرتے
 نین نمانے لگے درتے
 دیکھ نی مائے حال کیہ ورتے
 ہونی بوہا آ کھڑکایا
 ابجے نہ ویر سکولوں آیا

اک رشتہ مائے دا ہوندا اے، بھیناں دے حوالے نال بھانجیاں نال نگھے پیار دارشتہ، اک امدادی
 کارکن نے جدوں بلجے تھلیوں ماں دھی دیاں گلوکڑی پیاں لاشاں نوں کڈھیا تاں اوہدے اپنے اندروں
 اک کرلاٹ سنائی دتی۔ شاعر لعل حسین سید نے ایس چیک، ایس کرلاٹ دا ناں دا اسدھڑکھ کے انتاں
 دے دردیلے اکھر چترے۔ اک حصہ دیکھو:

۔ میں تیرے نال سونا ہے ماما
 رو رو کے آکھیا اس منھی کلی نے
 بڑی ہی دور سی اکھیاں توں نیندر
 فر کجھ سوچ کے اوہ سون لگی
 گلے نال لالیا اوس منھی کلی نوں
 اوہ چھٹی آخری سی ماں تے دھی دی
 اوہ نیندر آخری سی زندگی دی
 ہزاراں من دے اوس بلجے دے تھلیوں

امدادی کارکن نون انج لگا
کے منھی کلی دی آہ ابھری
میں تیرے نال ہی سونا ہے ماما
میں تیرے نال ہی سونا ہے ماما

رمضاں دے مہینے وچ بھچال آیا ایدوں مگروں جیہڑی عید آئی اوہ سارے دیس وچ دکھاں بھری
عیدی، کسے وی دیس واسی نے عید، روائتی عید کر کے نہیں منائی، عیدنوں عام کر کے لوک اک دو بے
نون تحفے دیندے نیں، اولاداں اپنے مایاں کولوں عیدی لیندیاں نیں۔ ساڈے اک شاعر اخلاق احمد
نے اک بے کفن دفنائے جان والے بال ولوں کفن دی عیدی دا ترلاپا کے جیویں پڑھن والے نون ڈھیر
دکھی کر دتا اے:

۔ عید آئی اے بابا توں کفن بھیج دے

بھچال ماریاں لئی ہمدردی، مدد، حوصلہ تے جیون دی آس

دی پریرنا

بھچال دی تباہ کاری اپنی سی کہ دیس وچ نہیں بدلیس وچ وی جس جس انسان نون ایس بارے
جانکاری ملی اوہدی اکھ نے اتھروای نہیں کیرے دل نے ایس گل تے پریریا کہ ایہہ اک پاکستانی نہیں
انسان دادکھ اے دیس دے بچے بچے نے اگے ودھ کے بھچال پیڑتاں واسطے جو ہو سکیا کیتا۔ دیس
دے اجھے ڈاکٹر جیہڑے صرف تین منٹ مریض نون ویکھ کے ہزار روپیہ لے لیندے نیں سب کجھ چھڈ
کے بھچال مارے علاقیاں وچ ڈیر لے لائے دُنیا دے ہر خطے توں ہر رنگ ہر نسل تے ہر مذہب دے
انسان ہم ہما کے بھچال ماریاں دی مدد لئی اپڑے پاکستانی قوم وچ ایہہ جذبہ تے موجود اے کہ ایہہ
مصیبت ویلے اک نویں جذبے اک نویں ولولے نال جاگ اٹھدی اے۔ ایہہ جذبہ پاکستان دے قیام
ویلے، پاکستان تے مسلط کیتاں جنگاں ویلے ابھر دا اے کیوں بے ایہہ اک اللہ نون منن والے نیں تے
ایہناں دا ایمان اے کہ:

۔ درد دل کے واسطے پیدا کیا انسان کو

ورنہ طاعت کے لیے کچھ کم نہ تھے کرو بیان

ڈاکٹر یونس احقر نے پاکستانی قوم وچ ابھرے ایس جذبے نون مدینے دے انصار دے جذبے
نال بڑا سوہنا کر کے بیان کیتا اے:

۔ اچانک آئی آفت، بھانویں کاری وار کر گئی اے
قیامت ایہہ اسانوں غفلتوں بیدار کر گئی اے
جے اک پاسے مہاجر کیتا اے ایس اتلا سانوں
تے دو جے پاسے احقر سانوں ایہہ انصار کر گئی اے

ڈاکٹر عظمت اللہ زاہد نے پاکستانی قوم دے ایس جذبے دی نشان دہی کر دیاں ایس نوں رب دی
رحمت قرار دتا:

۔ قربانی ایثار محبت والی حد مکانی
پاکستانی قوم نے اج توں نویں تریخ بنائی
جد وی مشکل ویلا آیا دنیا نے ازمایا
رب دی رحمت پاکستانی قوم تے کیتا سایا

دو دھیرے شاعراں بھچال دی تباہی، ہرکھ دکھالا، وین تے نو جے دے نال نال لوکائی نوں بھچال پیڑ
تاں لئی مدد، امداد دی ترغیب وی دتی، بلے تھلے دے انساناں ول توجہ دلاندیاں شاعر قیصر معراج منظر نے
آکھیا:

۔ ہاڑے پاؤندے ہاواں بھر دے سبب افراد نہیں ایسے گھر دے
جو کجھ دے سکنا ایں دے دے جو کجھ کر سکنا ایں کر دے
ایہہ راہ جاندی جنت ولے، کئی معصوم نہیں بلے تھلے

بیراجی اوہناں بھلے لوکاں نوں وی پاکستان دے آگو سمجھدے نیں جہاں نے بھچال پیڑ تاں نوں
ویلے سر امداد اپڑائی، لکھدے نیں:-

۔ اٹھ اکتوبر صبح بھچال دے پاروں آفتاں آئیاں
اکھیاں غم دے بوہے ڈھولے پچیاں سینے لائیاں
پاکستان دے آگو اوہو نہیں بیراجی وڈے
سرحد صوبے وچ جہاں نے امداداں اپڑائیاں

بھچال دی آفت نوں سلیم کاشرہوراں اپنے ای انداز وچ بیان کر کے ہمت، حوصلے دی توفیق رب
دلوں منگی اے تے دسیا اے کہ جیہڑا کسے دے دکھ وٹڈے اوہدے دکھ رب مکا دیندا اے:

۔ شکل زلزلے دی جدوں آفتاں لین
 بندے موت دے گھیرے وچ دلدیاں نہیں
 صدقہ جاناں دا لہندیاں ایہہ ڈیناں
 کدوں اینویں مصیبتاں، ٹلدیاں نہیں
 جد تک آپ نہ سراں تے حوصلے وی
 چھاں رب سوہنا مہربان ونڈے
 اوہدے اپنے دکھ وی مک جانڈے
 جے کر کے دا دکھ انسان ونڈے

چھیکڑتے حنیف زاہد دا لکھیا واپچئے جہاں غم دے مارے لوکاں لئی آس سہارا بن دی پریرنا دتی
 اے، ہمت کر کے سکھ سوغاتاں ونڈن دا سندیسہ دتا اے، مڑ کے فیروسان دی ترغیب دتی اے،
 لکھدے نیں:-

۔ چار چو فیرو لاشاں ای لاشاں
 بے وس زخمی
 پئے گر لاؤن ہو کے ہانواں چیرکاں
 ہٹ ہٹ ول آسماناں تگن
 آوے کوئی بچاوے
 آو ایں حالات اندر
 غم دے مارے لوکاں دے لئی
 آس سہارا بنیئے
 دکھاں مارے لوکاں تائیں
 سکھ سوغاتاں ونڈیئے
 اگے ودھیئے ہمت کریئے
 اجڑے بچڑے لوکاں تائیں
 مڑ کے فیرو سائیئے

مکدی گل

مکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی ادب اک جیوندا جاگدا ادب اے، ایہہ ہمیش ویلے دے نال پیر پند اگے ٹردا اے ایہدے وچ ہمیش ای روح عصر (سے دی روح) موجود ہوندی اے، خاص طور تے ایس دا شاعر ہمیشہ ای موجود لکھیاں نوں اپنے ہر دے دا انگ بنانداتے ایہدے حوالے نال اپنیاں اُلیلاں نوں اکھراں داروپ دیندا آ رہیا اے۔ مثال وجھوں بلھے شاہ تے وارث شاہ نے اپنیاں کافیاں تے داستان لکھدیاں ایہہ فرض نبھایا سگوں احمد یار نے ”احوال زمانہ“ لکھ کے روح عصر (سے دی روح) نوں اکھراں داروپ دین دی پرت پائی جس دے پھل سروپ انگریزی دور وچ جناوی نکا قصہ لکھیا گیا ایہدے وچ ایہہ جذبہ وسدا اے۔

پاکستان وچ ۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء نوں آئے مارو بھپال نوں ساڈے پنجابی شاعر نے اپنی ایسے پکی پیڑی ریت نوں نبھاندیاں دکھانت دے لکھیاں تے پاکستانی قوم دیاں اُلیلاں نوں اکھراں داروپ دتا اے۔ ایس وچ ایس دکھانت داروپ رنگ وی اے، ایس تے نوحہ وی اے، ہرکھ دکھالا وی اے، تے قوم لٹی حوصلہ ہمت تے مڑجین دی پریرنا وی اے۔

مواعظِ نوشہ گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ۔ اک جائزہ

مواعظِ نوشہ، حضرت نوشہ گنج بخش دے پنج وعظاں دا مجموعہ اے جیہدے وچ حضرت نوشہ نے دین اسلام دے عقیدیاں دیاں مڈھلیاں گلاں بڑے اختصار تے من کھجوں ڈھنگ وچ بیان کردتیاں نیں فقہ دی اصطلاح وچ ایہناں نوں حقوق اللہ یاں فرائض آکھیا جاندا اے یاں ایس نوں اسی ایمانیات دے تحت وی لیا سکے آں۔

حاجی محمد نوشہ دا جنم ۱۶۰۲ء وفات ۱۶۹۱ء مغل بادشاہواں شاہ جہاں تے اورنگ زیب دا زمانہ اے گجرات دے علاقے گھگا نوالی دے جم پل سن شاہ سلیمان نوری بھلوالی دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ ظاہری باطنی علوم توں فراغت توں بعد گجرات دے علاقے نوشہرہ تارڑاں نوں تبلیغ اسلام لئی چنیا۔ اڈواڈ علاقیاں دی سیاحت کیتی۔ برصغیر توں باہر مصر تے سعودی عرب گئے کئی حج وی کیتے اپنے تبلیغی مرکز وچ درس تدریس تے آل دوآل دے علاقیاں وچ تبلیغ دین اسلام دا فرض احسن طریقے نال انجام دتا^(۱)۔ مشہور مستشرق گارساں دتاسی نے اپنے مشہور خطبیاں وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ حضرت نوشہ گنج بخش دی تبلیغ نال دو لکھ غیر مسلم اسلام دے حلقے وچ آئے^(۲)۔ آؤندے وی کیوں نہ اوہناں دیاں وعظاں پڑھ سن کے آپ مہارے اوہناں دیاں گلاں دل وچ اتر جاندیاں نیں تے دل آپ مہارے اوہناں دے آکھے لگن تے آمادہ ہو جاندا اے۔

نوشہ گنج بخش دیاں ایہناں پنجابی وعظاں دا ڈھنگ مخاطب والا اے۔ انج لگدا اے کوئی نیک پاک بھلا لوک بندہ بڑے نرم ملوک تے شستہ لہجے وچ بھلیائی دیاں گلاں کر رہیا اے۔ اوہناں اپنے مخاطب نوں بابا آکھیا اے۔ کیتیاں جان والیاں گلاں نوں سائیں والیاں دے فرمائے دے حوالے نال بیان کیتا اے۔ ایہہ سائیں والے رب دے نیک پاک بندے نبی، رسول پیر، اولیا نیں جہاں وچوں کئی سائیں والے وحی لے کے آئے، وعظاں وچ عام کر کے قرآنی تعلیمات نوں بنیاد بنایا گیا اے جس وچ رب تعالیٰ نوں سائیں یعنی مالک آکھیا گیا اے۔ قرآنی تعلیمات نوں سمجھان لئی ودھیریاں تھانواں تے حدیث نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نوں وی مکھ رکھیا اے۔ ایمان دے ضروری رکنوں توحید، رسالت، آخرت توں اڈ قرآن پاک دیاں کئی تمثیلاں تے معجزیاں دا ذکر کے اپنی گل نوں سمجھایا گیا

اے۔ زندگی، موت، موت توں بعد دی زندگی، سزاء تے جزاء، دنیاوی نیکی بدی، خالق تے مخلوق سبھ گلاں دانٹارا۔ ایس نٹارے نال پڑھن سنن والے تے جدوں اپنی حقیقت واضح ہو جاندی اے تے نوشہ گنج بخش کلمہ پڑھن تے ایمان لیاؤن دی دعوت دے دیندے نیں۔ آؤ ایہناں دل کھجیاں و عطاں دے وچ کیتیاں گمیاں گلاں دا ویرا کر کے آئندہ مانیے۔

پہلا وعظ سبھ توں لماں اے، ایس دا بنیادی موضوع توحید اے پر ایس نال جڑیاں ہو رکئی گلاں شامل کر کے توحید دے نظریے نوں ہور اگھاڑیا گیا اے جدوں اوہ کہندے نیں بابا، سائیں والیاں فرمایا ہے۔ سائیں خود مختار ہے۔ اوس تے کسے دا حکم ناہیں اوہ سب دا حاکم ہے کون سائیں نوں آکھے ایہوں نہیں تے ایہوں کر تے کون سائیں نوں پچھے جو ایہوں کیو کیتو سائیں دا حکم ڈاڈھا ہے، تے توحید خداوندی دی مکمل طور تے تعریف ہو جاندی اے کہ خدا مالک کل اے اوہدا حکم سب توں وڈا اے اوہ ہر چیز تے قادر اے اوہنوں نہ کوئی حکم دین والا اے تے نہ ای اوہدے کیجے اتے کوئی باز پرس کرن والا اے۔ نوشہ جی دا آکھنا اے کہ جدوں اوہ ای سب کجھ اے تے جو اوس نوں من دا اے اوہ ہی بندہ اے۔ اوہ بندیاں دیاں دو قسماں دسدے نیں منن والے تے نہ منن والے۔ مومن تے کافر، توحید پے نال خالق تے تخلیق دا ذکر کر کے فوراً موت دا ذکر کر دیندے نیں۔ کیوں جے رب حاکم، خود مختار، ڈاڈھا اے مومن کیوں جے من دا اے ایس لئی اوہدی موت تے اطمینان نال واقع ہو جاندی اے۔ ایس لئی کہ اوہ دنیا دی طالب تے مشتاق نہیں ہوندی اوہ اصل دیس مقام معلول جان لئی ہر ویلے تیار رہندی اے ایس سلسلے وچ بابا فرید دا اک بول دیکھو جیہڑا اوہناں ایس قسم دے مومناں واسطے آکھیا اے ایہناں نوں اوہ ہنس آکھدے نیں تے دنیا نوں کلراٹھی زمین وچ چھپڑ (داپانی)

۔ کلر کیری چھپڑی آؤ لتھے ہنچھ

چجو بوڑ نہ پو ہن اُون سندی ڈنچھ

یعنی کلراٹھی زمین دی چھپڑی دا مطلب اے دنیا اُتے ہنس یعنی مومن آئے لتھے نیں اے اوہ سیر ہو کے ایس چھپڑی داپانی (دنیا دیاں لذتاں) نہیں پیندے کہ اوہناں نوں واپس اصل دیس مقام ول اڈ جان دی پیاس (طلب) لگ جاندی اے۔ مومن تے ہر ویلے اگلے جہان دا سامان بنھ کے تیار رہندا اے ایس لئی ایہدی جان سوکھے طریقے نال نکل جاندی اے پر کافر یعنی نہ منن والے دی جان دکھاں عذاباں نال نکلدی اے۔ ایس لئی کہ ایس نے ایس دنیا دیاں لذتاں نال اپنا دل لالیا ہوندا اے۔ اوہدا دل واپس جان تے نہیں کر دا۔ مومناں دی روح نوں فرشتے جی آیاں آکھدے نیں تے سدھے بہشت وچ لے جاندے نیں۔ حضرت عبداللہ ابن عمر توں روایت اے کہ نبی پاکؐ نے فرمایا، موت مومن لئی تحفہ اے۔

توحید تے موت توں بعد نوشہ جی فرشتیاں دا ذکر دیاں رب تعالیٰ ولوں مختلف کم کرن لئی اوہناں دے فرائض دا ذکر کر کے انفرادی موت تے اجتماعی موت نال تعلق رکھن والیاں فرشتیاں حضرت عزرائیل تے حضرت اسرافیل دا ذکر لیاؤندے نیں یعنی مارنا تے پھیر جوانا تے پھیر میدان حشر وچ بندے دے دنیا تے کیتے عملاں دا حساب کتاب سزاتے جزا ایہہ وی رب دے امر وچ شامل کیتے نیں۔ ایس تھاں اوہ سچ نوں بندے دا ساتھی تے کوڑ نوں بھیڑا ساتھی قرار دے کے آخرت وچ کوڑ دا ساتھ دین والیاں نوں پشیمان ہون دا سندیسہ دیندے نیں۔ سچ کیہ اے؟ رب تعالیٰ نوں مالک کل منا جو من دا ہے سو بندہ ہے۔ نوشہ جی دا خیال اے سچ نوں جت ہوندی اے تے کوڑ نوں ہار، ایس تھاں قرآن پاک وچ آئے حضرت موسیٰ علیہ السلام دے معجزے نوں بیان کر کے کوڑ نوں ہار دے ہوئے دکھایا گیا اے۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام سچ تے سن تے فرعون کوڑا تے ایس کر کے فرعون نیست و نابود ہويا۔ ایہہ گلاں نوشہ جی ایس واسطے آکھیاں نیں کہ سچ لوکاں نوں ایس گل دی تسلی ہووے کہ سچیاں دی اللہ تعالیٰ مدد کر دا اے تے جھوٹھیاں نوں عبرت دواندا اے۔ نوشہ جی دا فرمان اے کہ کل کائنات اللہ نے پیدا کیتی اے آسمان، رات، دن، زمین، چشمے، نہراں، کھوہ (پانی) سب انساناں، چرند پرند واسطے نیں۔ گھاہ، بوٹے پھل، پھل، پہاڑ تے ایہہ زمین وچ روئیدگی (یعنی اگا دی خاصیت) ایہہ سب بندے دے بھلے واسطے نیں۔ انسان نوں ایس احسان نوں مناتے جاننا چاہیدا اے ایہہ گلاں قرآن پاک وچ سورۃ الرحمان وچ نیں جس وچ آکھیا گیا اے، کہ پھیر کیہ کیہ نعمتاں رب اپنے دیاں جھٹلاؤ گے تسی (۳)۔ اتھے پھیر قیامت دا ذکر کے کیتے دا پھل کھان دا ذکر اے جیہڑے لوک ایہہ جہان مٹھاتے اگلا کس ڈٹھا دے نقطہ نظر نال زندگی گزارن گے اوہ دوزخ وچ سڑن گے تے جیہڑے رب تعالیٰ کولوں ڈر کے نفسانی خواہشاں توں بچے رہن گے بہشت وچ جان گے۔ نوشہ جی دا آکھنا اے کہ جیویں موت برحق اے تے ویلے دا پتہ نہیں انج ای قیامت برحق اے تے ویلے دا پتہ نہیں۔ اوہناں دا آکھنا اے کہ بندے نوں موت کولوں تے قیامت کولوں ڈر کے نیکی کرنی تے سچ دا کلمہ پڑھنا چاہیدا اے۔ (۴)

ایس توں بعد باقی جنے چار وعظ نیں اک لحاظ پہلے وعظ دی تشریح ای نیں پر ایہدے لئی نوشہ جی نے ایہناں دے موضوع نوں الگ اہمیت دے کے ودھ لوک ودھ نکھیڑن تے نتارن دا چارا کیتا اے جیویں دوجے وعظ دا موضوع انسان دی مندائی اے پچھلے وعظ وچ اوہناں آکھیا اے جو من دا اے سو بندہ ہے، منا ایمان لیاؤنا ہوندا اے تے ایمان دل نال لیاندا جاندا اے۔ دوجی گل اوہناں آکھی، کوڑ مندا ساتھی ہے، ایس لئی ایس نوں چھڈ کے جیہڑے دوڑ دوڑ مندائیاں کر دے ہین سے افسوس کرسن۔ ایس

وعظ وچ نوشہ جی دآکھنا اے کہ جیہڑا انسان ایس دنیا وچ نت مندائی یعنی بُرے اعمال کردا اے اوہدے دل اُتے اک کالا نقطہ پے جاندا اے جیوں جیوں مندائی ودھدی اے ایہہ وی ودھدا اے تے اک دن مکمل کالا ہو جاندا اے انج اوہ اللہ تعالیٰ دی رحمت توں دور ہوندا اے تے دوزخ دا بالن بن جاندا اے پر جے کوئی سچیاں دی مت تے لگ کے سنبھل گیا (کیونکہ توبہ دا دروازہ تے انسان دی آخری ساہ تک کھلا رہندا اے) تے ایہہ نقطہ گھد گھد آخر کار ختم ہو جاندا اے تے انسان نوں رب دا قرب (دیدار) نصیب ہو جاندا اے۔ ایس وعظ دے آخر تے جیہڑے چھ مصرعے دتے گئے نیں اوہناں دا مفہوم ایہہ اے کہ جس انسان نے اللہ تعالیٰ نوں مالک (کل) نہ منیا قیامت (حساب کتاب سزا و جزا) نوں نہ منیا تے بھرماں (شک) دا شکار رہیا اوہ ایس دنیا وچ تے آخرت وچ سزا بھگتے گا۔ وعظ دے آخر تے نوشہ جی مت دیندے نیں کہ انسان ضد جھڈ کے اک رب ول رجوع کرے تاں جے آخر وچ اوس نوں پچھتا نا نہ پوے۔ (۵)

تیجے وعظ دا موضوع سچ اے پہلے وعظ وچ نوشہ جی سچ چنگا رفیق آکھ چکے نیں تے کوڑ نوں مندا ساتھی قرار دے چکے نیں، تیجے وعظ وچ بڑے من کھجویں ڈھنگ وچ تفصیل بیان کر دیاں فرمائندے نیں، بابا جے توں واٹ سچی، سدھی سوکھی سائیں والیاں دی ملیں تاں کدیں نہ تھوڑیں تے کدیں نہ تھوڑیں، مطلب ایہہ واٹ یاں رستہ سدھا وی اے سوکھا وی اے ایس تے ملن نال بندے نوں نہ کسے چیز دی تھوڑا ہوندا اے تے نہ اوہدا قدم ڈگمگاندا اے۔ پر ایہہ رستہ سچے لوکاں نال ملن نال اوہناں دی ہدایت تے عمل کرن نال طے ہوندا اے۔ سچ کیہ اے؟ اوہو گلاں جو نوشہ جی نے پہلے وعظ وچ آکھیاں نیں سائیں یعنی رب تعالیٰ اک اے، مالک کل اے، کائنات دا خالق اے، زندگی موت دین والا اے، آخرت دا مالک اے، دنیا اُتے جو عمل کیتے ہون گے اوہناں اتے جزا تے سزا دین والا اے۔ نوشہ جی دا خیال اے کہ جے انسان سچ نوں اپنی حیاتی دا اوڑھنا پچھونا بنا لوے تے اوہدی نجات ای نجات اے۔ مطلب اے سچیاں نال ملے، سچ منے، سچ کہے، سچ سنے، سچ جانے، سچ نوں پچھانے، سچ نال اپنا دل لوے تے کوڑ (جھوٹھ) دلوں مکمل طور تے منہ موڑ لیے۔ کیونکہ او بندیا کوڑ یعنی جھوٹھ توں توں کیہ لینا اے؟ ایہہ دنیا چند روزہ اے جھوٹھ انج اے جیویں دھوڑ ہووے جس وچ جے چائن وی کردتا جائے تے کجھ نظر نہیں آؤندا۔ انسان دی پناہ دی تھاں صرف تے صرف سائیں مالک یاں رب تعالیٰ اے ایس لئی ایس سچ نوں اپنالے۔ (۶)

چوتھا وعظ وی پہلے وعظ وچ جو من دا ایس سو بندہس دی تفسیر اے اتھے اوہناں نے منن والیاں دے نمائندہ حضرت صالح علیہ السلام تے نہ منن والیاں دے نمائندہ ثمود قوم دے قرآن پاک دے الفاظ

وج، تکبر کرن والے سردار سامنے لیاندے نیں، قرآن پاک دی ایہہ تمثیل سورۃ الاعراف وج بیان ہوئی اے جس وج رب دا فرمان اے کہ ثمود دل ایہناں دے بھرا صالح نوں گھلیا فرمایا کہ اے میری قوم اللہ دی بندگی کرو ایس دے سوا تہاڈا کوئی معبود نہیں تہانوں تہاڈے رب ولوں دلیل اپڑ چکی اے ایہہ اللہ دی اونٹھنی تہاڈے واسطے نشانی اے، سوا ایہوں چھڈ دیو کہ اللہ دی زمین وج کھاوے تے ایہوں بھیری طرح ہتھ نہ لاؤ نہیں تے تہانوں دردناک عذاب پھڑ لئے گاتے یاد کرو جدوں تہانوں عا ددے بعد جانشین بنایا تے تہانوں زمین تے تھاں دتی کہ نرم زمین تے محل بناندے اوتے پہاڑاں تے گھر تراشدے (گھڑدے) او سو اللہ دے احسان یاد کرو تے زمین تے فساد نہ مچاندے پھیرو۔ ایس قوم دے تکبر کرن والے سرداراں نے غریباں نوں آکھیا جیہڑے ایمان لیا چکے سن، کیہ تہانوں یقین اے کہ صالح نوں اوس دے رب نے گھلیا اے؟ اوہناں نے آکھیا جو اوہ لے کے آیا اے اسی ایس اُتے ایمان لیاؤن والے آں تکبر، کرن والیاں نے آکھیا جس اُتے تہانوں یقین اے اسی ایس نوں نہیں من دے پھیر اونٹھنی دے پیر وڈھ دتے تے اپنے رب دے حکم توں سرکشی کیتی تے آکھیا کہ صالح لے آساڈے اُتے توں ڈراؤندا ایس جے توں رسول ایس، پس ایہناں نوں بھچال نے آن پھڑیا پھیر سویر نوں اپنے گھراں وج پٹھے منہ پئے رہ گئے پھیر صالح اوہناں توں کھ موڑ کے چلے تے فرمایا اے میری قوم میں تہانوں اپنے رب دا پیغام اپڑا چکیا تے تہاڈی خیر خواہی کیتی پر تسی خیر خواہوں نوں پسند نہیں کردے۔ ساڈ (ترجمہ) نوشہ جیکہندے نیں کہ ثمود قوم نوں حضرت صالح پیغمبر نے کفر توں منع کیتا پر اوہناں اپنی وڈھپ دے غرور وج اوہناں دا نہ نرا آکھیا نہیں نیا سگوں اوہناں نوں تنگ کیتا سگوں اوہناں دی اونٹھنی کوہ کھاہدی اتھے رب نوں جلال آیا تے ثمود قوم اتے قہر نازل ہويا ایس لئی بھلے لو کو ایس واقعے توں عبرت پھڑو اللہ تے اللہ والیاں نال بے رخی، مخالفت چنگی نہیں جیہڑا دنیا دے غرور وج آکڑے گا اوہ ثمود قوم وانگ اکھڑ کے نیست و نابود ہو جاوے گا۔ جو من دا ہے اوہ ای بندہ ہے تے بندگی ایہہ اے کہ سچ دا کلمہ پڑھیا جاوے لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ (نہیں کوئی اللہ دے سوا معبود تے حضرت محمد اللہ تعالیٰ دے رسول نیں)۔ (۷)

بچویں وعظ وج صرف ایہہ گل کیتی گئی اے کہ پنجاب دیس دے کراڑ (ہندو) جدوں اسلام دی تعلیمات نوں جان کے ایس سچے دین وج داخل ہو جان دے نیں او دوں وی اذان سن کے اللہ تعالیٰ ”جل شانہ داناں لین دی تھاں سچ نام کرنا پرکھ“ آکھ دیندے نیں جے پچھیا جاندا اے تے کہندے نیں بے اختیار مونہوں نکل گیا اے ایس وعظ توں نوشہ جی ایہہ مت دینا چاہندے نیں کجے اسلام وج داخل ہوئے اوتے دل دیاں گہرائیاں نال داخل ہوو جیویں ترنجے وعظ وج نوشہ جی نے آکھیا اے کہ سچ نوں

کمل طور تے اپنالو، اسلام وچ کمل طور تے داخل ہو جاؤ پھیر غیر اللہ دی گل تھاڈے مونہوں بھل بھیجے
وی نہیں نکلی چاہیدی۔ (۸)

ایہہ اے حضرت نوشہ گنج بخش دیاں پنجابی و عظام دا فکری جائزہ جس وچ اوہناں اسلام دے
بنیادی عقیدیاں دا متارا کر کے اسلام دے سچے تے سچے دین وچ داخل ہون دی دعوت دتی اے ایس
مٹھی بلاری پاروں لکھاں غیر مسلم اسلام دے حلقے وچ آئے اج وی جے کوئی مسلمان ایہناں و عظام
نوں پڑھدا اے تے اوہدا ایمان پختہ ہوندا اے۔ حتی گل اے کہ نوشہ جی دا مقصد وی ایہوسی جس وچ
اوہ اودوں وی کامیاب ہوئے تے ایہہ سلسلہ قیامت تیکر چلدا رہے گا۔ وجہ ایہہ اے کہ اوہناں ایہہ
گلاں لوکائی دے سمجھ بوجھ، علم تے سماجی پدھرنوں سامنے رکھ کے ہوند وچ لیاندیاں ایہہ سدیاں گلاں
قرآن پاک توں اڈفقہ حدیث تے دین اسلام دیاں علم حکمت والیاں کتاباں وچ موجود نیں۔ نوشہ
جی دا کمال ایہہ اے کہ اوہناں ایہناں گلاں نوں لوکائی دے پدھرتے آکے سوکھے ڈھنگ نال آسان
طریقے نال بیان کیتا اے انج کہ جیویں کوئی ہمدرد بندہ نرم تے ملوک لہجے وچ مت دیاں گلاں سمجھیا
رہیا ہووے۔ اوس دے مخاطب کرن دا انداز وی بڑا مودبانہ اے اوہ اپنے مخاطب نوں بابا آکھ رہیا
اے۔ بابا پنجاب دیس وچ بزرگ نوں آکھیا جاندا اے یاد رہے کہ اوہناں دے مخاطب سارے وڈھ
وڈیرے وی نہیں ہون گے اوہناں وچ نکے وڈے جوان، بڈھے، مرد عورت سبھ شامل سن ہراک نوں
اوہ عزت نال بلاندے نیں۔ رب تعالیٰ نوں اوہ سائیں آکھ رہے نیں یعنی مالک ایس لفظ وچ وی
اک مٹھاس اے آکھن والے دی وارنگی اے تے اللہ دے نیک پاک بندیاں نوں سائیں والے آکھ
کے اوہ معنوی لحاظ نال مالک دے بندے قرار دے رہے نیں۔ دینی و عظام وچ عام کر کے
ویروے تے تفصیلاں ہوندیاں نیں ایس لئی کہ مخاطب نوں اپنی گل اپڑان لئی واعظ مفہوم دے تکرار
دے ہم معنی لفظاں دے تکرار نال متوجہ کر دے نیں۔ بعض واعظ لچھے دار تقریر دا سہارا لیندے نیں پر
نوشہ جی دیاں و عظام وچ سانوں ایس دے اکتھ مفہوم دی تکرار ملدی اے نہ ہم معنی لفظاں دی
تکرار تے مذہبی تقریر وچ وڈے وڈے آکھے لچھے دار لفظاں نوں ورتیا گیا اے، بلکہ گل نوں مختصر توں
مختصر کر کے سمجھان دا چارا کیتا گیا اے۔ جو من دا پس سو بندہ ہیس آکھ کے وڈھی ساری گل سمجھا دتی
گئی اے کہ بندہ اوہ اے جیہڑا رب تعالیٰ سائیں مالک کل نوں من لئے۔ اگوں ایس ای جملے دی تفسیر
بیان، کیتی گئی اے۔ اک ہور تھاں نوشہ جی دا فرمان اے بابا جے توں واٹ پھی سدھی سولی، سوکھی سائیں
والیاں دی ملیں تاں کدیں نہ تھڑیں تے کدیں نہ تھڑیں۔ آکھن نوں ایہہ اک جملہ ای اے۔ پر پھی
سدھی، سولی سوکھی آکھ کے رستے دیاں ساریاں صفتاں بیان کردتیاں نیں تے پھیر صرف دو لفظ تھڑیں،

تھڑیں آکھ کے ایہدے اپنان وچ سارے فاندیاں دا احاطہ کردتا گیا اے۔ جدوں کسے نوں ایہہ کہہ دتا جائے کہ جاتوں کدی نہ تھڑیں تے ایہدے وچ حیاتی دیاں ساریاں لوڑاں دے پورے ہون دے معنی آجانداں نیں تے لفظ تھڑیں، تھڑکن دے معنیاں والا اے، مطلب اے آؤکھے توں آؤکھے حالات وچ قدم ڈگمگانہ جان۔ ایہناں چند لفظاں نوں جیہڑے کوئی لچھے وار نہیں، آؤکھے نہیں، ترکیب نال بنائے نہیں گئے، مصنوعی طور تے گھڑے نہیں گئے، عام ورتوں وچ موجود لفظ نیں ایہناں نوں نکینیاں وانگ جڑ کے معنیاں دے سمندر نوں کجے وچ بند کردتا گیا اے۔

ایہناں وعظاں دی اک خوبی ایس دی سنجیدہ فضا اے کوئل انداز دے ہوندیاں ہوئیاں قرآن پاک وچ جیہڑی فضاء سانوں ملدی اے اوہو فضا ایہناں وعظاں وچ اے ایہہ فضا انسان نوں مخاطب کرن لئی ورتی گئی۔ قرآنکیتے انسان نوں مخاطب کر دا اے کتے مومن نوں کتے مومن تے مومنات نوں، کتے نبی پاک نوں، نوشہ جی بابا آکھ کے اوہو فضاء پیدا کر دے نیں۔ قرآن وچ انسان اگے حقیقتاں بیان کیتیاں گئیاں نیں وعظاں وچ وی حقیقتاں دا بیان اے، ایس نوں نوشہ جی نے سچ دا لفظ دتا اے۔ قرآن وچ پچھلیاں سرکش قوماں دیاں تمثیلاں بیان کر کے عبرت حاصل کرن دا درس اے۔ وعظاں وچ وی قرآنی تمثیلاں بیان ہوئیاں نیں قرآن وچ بندے نوں رب ولوں دتیاں گئیاں نعمتاں دا نتارا بڑا تفصیل نال ملدا اے۔ ایہناں وعظاں وچ وی ایہناں نعمتاں دا مختصر بیان موجود اے۔ قرآن وچ توحید (رب تعالیٰ دا خالق ہونا، مالک کل ہونا، خود مختار ہونا، بندے نوں، کائنات نوں پیدا کرن والا موت دین والا ہونا، بندے دی موت، (ذاتی قیامت والی) دے امر دا مالک ہونا، سزاتے جزا، رحیم تے کریم ہونا وغیرہ) ایہہ ساریاں گلاں وعظاں وچ موجود نیں، فیر فرشتے، پیغمبر تے آخرتے دین دی تکمیل دا کلمہ طیبہ، ایہتھوں تیکر کہ قرآن دے ایس حکم نوں وی آخری وعظ وچ سمودتا گیا اے کہ دین اسلام اگر کسے بندہ دے اندر داخل ہووے تے اوہدے روم روم وچ داخل ہووے، زبان نال اقرار کرے تے دل نال تصدیق کرے تاں اوہ مسلمان اے ایس حوالے نال ایہہ مختصر وعظ، مختصر ہون دے باوجود اپنے موضوع دے لحاظ نال بھرپور معنیاں والے نیں۔

ایہہ وعظاں کیوں جے اج توں تن سو سال پرانی پنجابی وچ نیں ایس لئی کئی الفاظ الجہینیں جیہڑے اج ورتوں وچ نہیں پر جدوں ایہناں دے معنیاں دا پتہ لگ جاندا اے تے ایہہ اپنے مفہوم نال وعظاں نوں سمجھن وچ ودھیری مدد دیندے نیں۔

حوالے

- ۱۔ ادب پریت: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ۱۹۸۹ء، ص ۳۳۔
- ۲۔ موعظ نوشہ مرتبہ: شریف احمد شرافت نوشاہی، ۱۳۸۸ھ مطابق ۱۹۶۸ء (مقدمہ)۔
- ۳۔ القرآن: سورة الرحمان، آیت ۱۳ (پارہ: ۲۷، ترجمہ)۔
- ۴۔ موعظ نوشہ مرتبہ: شریف احمد شرافت نوشاہی، (پہلا وعظ، ص ۲۸ توں ۴۲)۔
- ۵۔ ادبی (پہلا وعظ، ص ۳۳ توں ۴۷)۔
- ۶۔ ادبی (پہلا وعظ، ص ۲۸ توں ۵۱)۔
- ۷۔ ادبی (پہلا وعظ، ص ۵۲ توں ۵۳)۔
- ۸۔ آکھے نوشہ قادری مرتبہ: عصمت اللہ زاہد، ۱۹۷۸ء، (پنجواں وعظ، ص ۵۹)۔

بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ تے اوہناں دا فکر

آپ داناں، فرید الدین مسعود، لقب گنج شکر سی، والد داناں جمال الدین سلیمان تے دادا داناں قاضی شعیب سی۔ ملتان دے کول قصبہ کھوتو وال، (کوٹھیوال) ۵۸۴ھ مطابق ۱۱۸۸ء وچ پیدا ہوئے تے ۶۶۳ھ مطابق ۱۱۶۵ء وفات پائی (۱)۔ آپ دے دادا کھوتو وال دے قاضی دے منصب تے فائز سن۔ مذہلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی۔ فیر ملتان دی میت دے خطیب تے عالم منہاج الدین ترمذی کولوں عربی، فارسی، قرآن تے تفسیر، حدیث تے فقہ، فلسفہ تے منطق دا علم پڑھیا۔ تفسیر نافع پڑھدیاں مشہور بزرگ حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی نال ملاقات ہوئی جیہڑے سلسلہ چشتیہ (قادریہ) دے مشہور بزرگ حضرت معین الدین چشتی دے مرید سن۔ فرید الدین مسعود نے حضرت قطب الدین بختیار کاکی دے ہتھ تے بیعت کیتی تے اوہناں دے نال دلی چلے گئے جتھے اوہناں مزید تعلیم حاصل کیتی تے، تصوف تے معرفت دیاں منزلاں طے کیتیاں، اوہناں دی خوش قسمتی کہ اوہتھے ای دادا پیر حضرت معین الدین چشتی نال وی ملاقات ہوئی۔ آپ دے زہد تے عبادت نوں دیکھ کے اوہناں وی روحانی تعلیم دی روشنی نال فرید دا سینہ منور کیتا۔ تعلیم تے معرفت دے حصول توں بعد آپ نے برصغیر تے باہر دی سیاحت کیتی تے اوس ویلے دے بزرگان دین نال ملاقاتاں کر کے اوہناں کولوں وی فیض حاصل کیتا۔ جدوں واپس دلی آ پڑے تے حضرت قطب الدین بختیار کاکی نے آپ نوں خلافت عطا فرمائی۔ آپ پھیر عبادت تے ریاضت وچ رجھ گئے۔ آپ دی بزرگی دی چرچا ہر پاسے ہو گئی سی ایس لئی لوک ہم ہما کے آپ کول آؤن لگ پئے سن، ایس لئی اپنے مرشد دی اجازت نال ہانسی تشریف لے گئے اوہتھے عبادت و ریاضت تے تبلیغ دین برحق اسلام وچ مصروف رہے۔ مرشد حضرت قطب الدین بختیار کاکی دی رحلت تے دلی تشریف لیائے مرشد دی وصیت دے مطابق خرقہ خلافت وغیرہ لے کے بزرگی دی گدی اتے بیٹھے پر پھیر دل

اچاٹ ہو گیا تے پیر بھائی نوں خرقہ دے دے دیس پنجاب دے بے آباد علاقے اجودھن (پاک پتن) دریا راوی دے کنڈھے آن ڈیرے لائے تے تبلیغ دین دی شمع روشن کرن دا آہر کجیا ساری حیاتی عبادت، ریاضت، دین دا علم و نڈن تے لوکائی نوں اک رب سچے ول لیاؤن دا آہر کر دے رہے۔ ایس علاقے دے قبیلے دے قبیلے آپ دی تبلیغ نال دین اسلام دے دائرے وچ داخل ہوئے آپ دے زہد، اخلاق، عجز انکسار تے سادگی نے مسلماناں نوں کیہ غیر مسلماناں نوں وی اپنا گرویدہ بنا لیا سی۔ آپ نے اپنی حیاتی دے ۹۲ ورھیاں وچوں آخری ۲۳ ورھے اجودھن وچ گزارے جیہڑا آپ دے اوتھے آڈن دی وجہ نال ہن پاک پتن بن گیا سی۔

حضرت بابا فرید گنج شکر چشتی قادری سلسلہ تصوف نال تعلق رکھدے سن۔ ایس کر کے قادریاں دے مسلک موجب سادہ حیاتی تے سماع دے قائل سن۔ سادگی دا عالم ایہہ سی کہ پوند لگے کپڑے پاندے، دو جیاں نوں سادگی دی تعلیم دیندے۔ سادہ خوراک کھاندے، دولت یاں مال اسباب جمع کرن دے قائل نہیں سن۔ کتاباں وچ آؤندا اے کہ جدوں سلطان ناصر الدین محمود، دلی دے بادشاہ نے اپنی تخت نشینی (۱۲۳۶ء) مگروں ملتان تے اُچ شریف دا سفر کجیا تے اوس نے پاک پتن شریف چھرت بابا فرید گنج شکر نال ملاقات دا شرف وی حاصل کجیا جان لگیاں اپنے کارندے دے ذریعے چار پنڈاں دی جاگیر دا فرمان تے نقد نذرانہ پیش کجیا۔ آپ نے نقد نذرانہ اوسے ویلے غریباں وچ وٹ دتا تے جاگیر دا فرمان واپس کر دتا تے آکھیا فقیراں دا دولت، جائیدادیاں جاگیر نال کوئی تعلق نہیں۔

ایس سلسلے وچ اک ہور واقعہ وی کتاباں وچ درج اے کہ کوئی شخص نقد رقم آپ دے خلیفہ نوں دے گیا۔ آپ دے حکم دے مطابق رقم غریباں تے مسکیناں نوں وٹدی جا رہی سی کہ نماز دا وقت ہو گیا۔ حضرت بابا فرید گنج شکر امامت کرواندے سن۔ جدوں نماز شروع کیتی تے کچھ مگروں سلام پھیر دتی۔ مبتدیاں نے وی سلام پھیر دتی، فیر نیت کر کے نماز شروع کیتی پر کچھ مگروں سلام پھیر دتی مبتدیاں نے سلام پھیر کے پچھیا حضرت کیہ وجہ اے؟ آپ نے فرمایا نماز وچ یکسوئی پیدا نہیں ہو رہی۔ پھیر اپنے خلیفہ نوں پچھیا، جیہڑی رقم آئی سی اوہ غریباں مسکیناں وچ وٹ دتی گئی اے؟ خلیفہ نے عرض کیتی کجھ رقم رہندی سی کہ نماز دا ویلا ہو گیا، آپ نے فرمایا پہلاں اوہ رقم غریباں مسکیناں وچ وٹو، تاں جے نماز وچ یکسوئی پیدا ہو سکے۔

حضرت بابا فرید گنج شکر شرع اسلامی تے سختی نال پابندی کرن والے بزرگ سن۔ نماز توں اڈدن رات عبادت تے ریاضت وچ رجھے رہندے سن۔ مجاہدہ نفس دے عادی سن۔ اک پاسے بہہ کے

عبادت کرنی ضرورت دے مطابق کھانا پینا، بلکہ روزے دی حالت وچ رہنا، کئی کئی دن چلہ کشی کرنی اوہناں دا معمول سی کتاباں وچ آؤندا اے کہ اوہناں کھوہ وچ لٹے لٹک کے چلہ وی کیتا۔ جنگل وچ وی چلہ کشی کر دے رہے۔ عام کر کے نماز فجر توں بعد خانقاہ وچ لوکائی دے درمیان بہہ کے لوکاں دے اجتماعی تے انفرادی مسئلے حل کرن دے سلسلے وچ مشورے دیندے، درس تدریس وچ وی باقاعدہ حصہ لیندے۔ دینی تے تصوف دے مسئلیاں اتے علماتے دین دے بزرگاں نال وچار وٹا اندرہ وی کر دے، لوک آپ کول شریعت تے طریقت دے مسئلے لئی آؤندے، آپ قرآن، حدیث، فقہ تے دوجے علماں دے حوالے نال اوہناں مسئلیاں داخل دسدے۔ آپ دے خاص مریداں وچوں حضرت نظام الدین اولیاء، حضرت بدر الدین اسحاق، حضرت علاؤ الدین صابر، حضرت جمال الدین ہانسوی وغیرہ نے بہت شہرت حاصل کیتی تے ویلے دے صوفیاں تے ولیاں وچ ناں پایا۔

حضرت بابا فرید گنج شکر بارے تن کتاباں ملدیاں نیں (۱) راحت القلوب، (حضرت بابا فرید گنج شکر دے ارشادات نوں اوہناں دے خلیفہ حضرت نظام الدین اولیاء نے مرتب کیتا۔ (۲) اسرار الاولیاء (حضرت بابا فرید گنج شکر دے ارشادات نوں شیخ بدر الدین اسحاق نے مرتب کیتا، (۳) حضرت بابا فرید گنج شکر نے اپنے مرشد حضرت قطب الدین بختیار کاکی دے ارشادات نوں آپ مرتب کیتا ایس کتاب دا ناں فوائد السالکین اے۔ ایہہ ساریاں کتاباں شریعت، طریقت دے اسرار و رموز اُتے نیں، تصوف دیاں گلاں نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکر دے ارشادات جیہڑے اوہناں اوس ویلے دی زبان (اے ایس زبان دا ناں پنجابی نہیں سی رگھیا گیا، ایس نوں ہندوی آکھیا جاندا سی)۔ ایہدے وچ جیہڑے بول آکھے، اوہ ہر من پیارے سن ایس کر کے لوکاں وچ پھیتی مقبول ہو گئے۔ آپ کیوں بے سماع دے قائل سن ایس کر کے ایہہ بول (جنہاں نوں بعد وچ شلوک آکھیا گیا) قوال گاؤندے سن تے ایس محفل وچ آپ تے آپ دے مرید تے پیروکار شریک ہوندے سن۔

بابا جی دے ایہہ بول آپ دے مرتب کیتے ارشادات وچ تے محفوظ نہ ہوئے۔ پر لوکائی وچ پور ہوئے تے بعد وچ اوہناں بارے لکھیاں جان والیاں کتاباں وچ نمونے پاروں محفوظ ہو گئے پر وڈی گنتی وچ لوکائی دے سینیاں وچ تے آپ دے گدی نشیناں راہیں اگے نرے۔ جدوں سکھاں دے پہلے گورو بابا نانک (۱۴۶۹ء۔ ۱۵۳۸ء) دا ویلا آیا۔ اوہناں دا بہن اٹھن مسلمان صوفی بزرگاں نال سی تے حقی گل ایہہ اے کہ اوہ اسلام دے وحدانیت دے فلسفے توں قائل ہو کے ہندومت توں دور ہوئے سن، ایس دا کارن وی ایہناں مسلمان بزرگاں نال اوہناں دی صحبت سی، اوس ویلے پاک چن دی گدی اتے حضرت ابراہیم فرید ثانی بیٹھے سن گورو نانک نال اوہناں دی ملاقات ہوئی، حضرت فرید ثانی نے بابا فرید

دے بول اوہناں نوں سنائے جس توں اوہ بہت ای متاثر ہوئے، کتاباں وچ فرید مانی تے گورو نانک دی ملاقات وی محفوظ ہوئے مکالمے دی شکل وچ ساڈے تیکر اپڑی۔ بابا فرید دا کلام ایس ذریعے نال محفوظ ہو کے وی اگے تریاتے سکھاں دے پنجویں گورو ارجن دیو (۱۵۵۳ء-۱۶۰۶ء) نے جدوں ۱۶۰۳ء وچ آدی گرنٹھ مرتب کیتا تے ایہہ بول شلوکاں دی صورت وچ محفوظ ہو کے ساڈے تیکر اپڑی (۲)۔ آدی گرنٹھ سکھاں دی متبرک کتاب اے جس نوں اوہ سجدے کر دے نیں تے اوہناں دے مذہب دی بنیاد اوہدے وچ درج کلام اے جس وچ پنجاب گوروواں توں اڈ بابا فرید، تے ہور کئی بھگت شامل نیں۔ (۳) ایہہ گل ثابت ہو چکی اے کہ آدی گرنٹھ وچ شامل شلوک بابا فرید گنج شکر دے ای نیں (۴) آدی گرنٹھ توں باہر وی شلوک دستیاب نیں (۵)

بابا فرید گنج شکر دی سوچھی حیاتی نوں ویر دے نال بیان کرن دا مقصد ایہہ اے کہ اوہناں دے کلام نوں اوہناں دی حیاتی دے حوالے نال سمجھیا جاوے، کیوں جے ایہہ کلام اوہناں دی حیاتی دی تفسیر اے، اوہ اسلام دے مبلغ سن، لوکائی نوں واحد رب ول لیاؤن دا فرض اوہناں نے اپنے سر لیا ہو یا سی ایس راہیں اوہ دین اسلام دے پیغام نوں لوکائی دی زبان وچ پیش کر دے سن جیہڑا پیغام لوکاں دے دلاں وچ چھیتی اتر جاندا سی۔ بابا فرید نوں اسی صوفی شاعر آکھنے آں، اوہ واقعی حقیقی صوفی وی سن تے حقیقی شاعر وی سن۔ خیال کرو کہ پنجابی زبان اوس ویلے اپنے بالکل ابتدائی دور وچ سی، پر بابا جی کیوں جے عربی، فارسی دے عالم وی سن لوکاں نال اوہناں دا گوڑھا رابطہ سی ایس کر کے اوہناں جو لکھیا اوہ تصوف دے نال نال زبان نوں وی پختہ کر گیا، آپ دا تصوف یاں آپ دی طریقت دا انداز شریعت دے نیڑے رہن والا اے، ایسے لئی آپ دے بولوں وچ سب توں پہلا تے اگھڑواں رنگ رب دے ذکر والا اے تے رب دا ذکر سب نوں احسن طریقے نال نماز پڑھن وچ ہوندا اے ایس لئی کہ قیامت والے دن سب توں پہلا سوال نماز دا ای ہودے گا ایس لئی بابا جی فریاد دے نیں۔

۔ اٹھ فریدا وضو ساج، صبح نماز گزار

جو سر سائیں نہ نویں سو سرکپ اتار (۶/۷۱)

ایس سلسلے وچ اوہناں دارویہ بڑا سخت اے کہ جیہڑا بندہ نماز نہیں پڑھدا اوہدا سر وڈھن دے لائق

اے، اوہ اک تھاں بے نماز بندے نوں کتا آکھدے نیں۔

۔ فریدا بے نمازا کتیا، ایہہ نہ بھلی ریت

کبھی چل نہ آیا پنچے وقت مسیت (۷۲)

نماز دے سلسلے وچ ایہہ گل کرن والی اے کہ بابا فرید نوں اوہناں دی والدہ نے بچپن توں ای نماز دی عادت پادتی سی۔ والدہ کہندیاں سن جیہڑا بچہ نماز پڑھدا اے رب اوس نوں شکر دیندا اے، نماز توں پہلاں والدہ اوہناں دے مسلے تھلے شکر رکھ دیندیاں سن آپ نماز پڑھدے تے شکر کھاندے۔ اک دن دوستاں نال کھیڈ دے جنگل وچ نماز دا وقت آ گیا۔ بابا فرید نے دوستاں نوں آکھیا آؤ نماز پڑھیے نال شکر کھائیے، کپڑے دچھا کے اوہناں نماز پڑھی۔ گھر وچ مائی صاحبہ متفکر ہوئیاں اوہناں دا راز فاش نہ ہو جائے اوہناں رب اگے دعا کیتی کہ رب عزت رکھے، اوہر نماز پڑھن توں بعد فرید تے اوہناں دے دوستاں نے شکر کھاہدی گھر اڑ کے ایس دا ذکر والدہ اگے کیتا، ایہوں آپ دا لقب فرید توں گنج شکر پے گیا۔

بابا فرید دے نزدیک اللہ تعالیٰ (جس نوں بابا فرید سائیں آکھدے نیں) دے حضور نہ جھکن والے انسان دے سرنوں ہانڈی دے تھلے بالن دی تھاں بالیا جاوے۔

چو سر سائیں نہ نیویں سو سر کیجئے کائیں
گئے ہٹھ جلائیے بالن سندی تھائیں (۷۲)

عبادت تے ریاضت دے سلسلے وچ بابا فرید پچھلی رات نوں ترجیح دیندے نیں، فرماندے نیں:

فریدا پچھلی رات نہ جاگیوں جیوٹرو مویوں
جے تیں رب وساریا تاں رب نہ وساریوں (۱۰۷)

[جے توں رب نوں وسار دتا اے پر رب تے تینوں حیاتی، صحت، مال، اسباب دے کے تینوں نہیں وساریا، توں بھل گیا ایں]

پچھلی رات دی گل نہیں بابا فرید دا خیال اے کہ ہر آن رب تعالیٰ نوں یاد کرنا اوہدا ذکر کرنا، اوہدی عبادت کرنا بندے دا فرض اے، رات دی عبادت بارے فرماندے نیں۔

پہلے پہرے مھلوا پھل بھی پچھا رات
جو جاگیں لہن سے سائیں کنوں دات (۱۱۲)

پھر دات دانتارا کردیاں اک نویں سجھا، نوں سامنے لیاؤندے نیں کہ

داتیں صاحب سندیاں کیا چلے تیں نال
اک جاگدے نہ لہن اکناں ستیاں دے اٹھال (۱۱۳)

مطلب ایہہ اے کہ جاگن نال دی گل نہیں بن دی رب سچے دی خاص کرم نوازی دی ضروری اے کیوں جے کئی جیہڑے جاگ کے دل نال رب سچے نوں یاد نہیں کردے اوہناں نوں کجھ نہیں ملدا تے جہاں اُتے رب سچے دا کرم ہوندا اے اوہناں نوں ستیاں نوں اٹھا کے عبادت والے پاسے لاند اے تے اپناں فضلاں نال مالا مال کر دیندا اے۔

ایہہ کیہڑے لوک نہیں صوفی تے درویش، جہاں دا دل رب سچے ول لگا ہوندا اے، ایہناں لوکاں دا دنیا اتے دل نہیں لگدا اوہ جدوں دنیا تے آؤندے نیں اوپری حیاتی گزار دے نیں کیونکہ فرماندے نیں:

فریدا دل رتا ایس دُنی سیوں دُنی نہ کتے کم
مثل فقیراں گا کھڑی سو پاپیے پور کرم

ایہناں فقیراں نوں بابا فرید ہنس دے استعارے نال اپنی شاعری وچ لیاؤندے نیں فرماندے

نیں

کھ کیری چھڑی آؤ لتھے ہنچھ

نچو بوڑ نہ پوئین اڈن سنڈیا ڈنچھ (۶۳)

مطلب اے دُنیا اک کلراٹھی زمین وچ اک چھڑ دے پانی وانگ اے فقیر تے درویش ہنساں وانگ اتر دے نیں [اے سیر ہو کے پانی نہیں پیندے کہ ایہناں نوں واپس اپنے اصل مقام ول اڈ جان دی پیاس لگ جاندی اے]۔ مطلب اے کہ اوہ ایس دُنیا نال دل نہیں لاندے، چنانچہ بابا فرید رب تعالیٰ دی بندگی رج تے کرن تے درویشی اختیار کرن دی پکی کردیاں فرماندے نیں:

فریدا صاحب دی کر چا کرنی دل دی لاہ بھراند

درویشاں نوں لوڑیے رکھاں دی جیراند (۶۰)

[درویش رکھاں دے جگرے والے ہوندے نیں]

درویشی اینویں تے نہیں لہدی، ایس واسطے بندے نوں مرشدیاں آگو پھڑ کے پہلاں اوہدے وچ اپنے آپ نوں اک سالک وانگ فنا کرنا پیندا اے اوہدے آکھے لگ کے سلوک دیاں منزلاں طے کرنیاں پیندیاں نیں۔

بولیے سچ دھرم جھوٹھ نہ بولیے

جو گروسے واٹ مریداں جولیے (۳-ص ۲۸۸)

حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی، حضرت بابا فرید دے مرشد سن، آپ نے اک سالک وانگ اوہناں نال اپنا تعلق جوڑیا، اپنے مرشد نال لگن والے جیہڑے شلوک آپ دے ملدے نیں اوہناں وچ جذبیاں دی شدت اپنی انتہا نوں پہنچی ہوئی اے:

ۛ فریدا گلیں چکڑ دور گھر نال پیارے عینہ
چلاں تاں بچے کھلی رہاں تاں ٹے عینہ (۲۴)
پھیر آپ ای فرماندے نیں

ۛ بھو بھو جو کھلی اللہ ورسو مینہ
جائے ملاں تنہاں بجاں ٹو ناہیں عینہ (۲۵)
جذبیاں دی شدت ایہناں شلوکاں وچ وی انتاں دی اے

ۛ کاگا کرنگ ڈھنڈولیا، سگلا کھایا ماس
ایہہ دو نیناں مت چھوہو، پر دیکھین کی آس

ایہہ فناہ فی المرشد دا درجہ اے ایس توں بعد سالک فناہ فی الرسول دے درجے تے اڑدا اے تے فیر ایس رستے توں ای فناہ فی اللہ دا درجہ حاصل ہوندا اے۔ ایہہ اوہو منزل اے جس نوں حضرت علامہ اقبال نے خودی دے حوالے نال اک مومن نوں بلند ترین مقام اُتے اڑن دی نشان دہی کیتی اے۔ ایس مرتبے تے اڑن واسطے شیطانی قوتاں نوں مارن تے اپنے اندر رحمانی قوتاں اُجاگر کرن دا آہر کرنا پیندا اے جہاں نوں شیطان نے پٹھے راہ لا دتا ہوندا اے اوہ سدھی راہ تے چلن دی مت نوں نہیں سن دے۔

ۛ فریدا کو کیندیاں چاکیندیاں متیں دیندیاں مت
جو شیطان دنجایا سے کت پھیریں چت

رب دی راہ تے چلن واسطے دنیا دیاں مادی منگاں توں سالک نوں منہ موڑنا پیندا اے بابا جی اپنے جسم نوں کتا قرار دے کے اوہدیاں لذتاں نوں کتے دے بھونکن دی آواز قرار دیندے نیں تے فرماندے نیں کہ میں اپنے کناں وچ بچے دے لئے نیں تے ایہدی آواز نہیں سن رہیا۔

ۛ فریدا ایہہ تن بھونکنا نت نت دکھے کون
کنیں بچے دے رہاں کتی وگے پون

بابا فریدا آکھنا ایہہ اے کہ انسان جس نوں اللہ تعالیٰ نے ایس دنیا اتے گھلیا اے ایس لئی نہیں کہ اوہ دنیا دا ہو کے رہ جائے بلکہ ایس لئی کہ اوہ ہر آن رب نوں یاد کر کے ایس دنیا نوں عارضی سمجھتے آخرت دا دھیان رکھے ایس سلسلے وچ اوہ رب دے نزدیک اپڑن واسطے اپنے من نوں مارن دی پکی کر دے نہیں۔

- ۔ فریدا من میدان کر ٹوٹے بے لہ
- اگے مول نہ آوسی دوزخ سندی بھاہ (۷۴)
- ۔ فریدا میں نوں منج کرنگی کر کرکٹ
- بھرے خزانے رب دے جو بھاوے سولٹ (ص ۳۱۳)
- ۔ فریدا تھیو پواہی دبھ جے سائیں لوڑیں بھ
- اک چھجے بیا لتاڑیے تاں سائیں دے در واڑیے (۱۶)

مسجد دی صف دی مثال دیندے نہیں کہ رب دے گھر اوہ اودوں داخل کیتی جاندی اے جدوں رستے دی دبھ نوں لتاڑ دے نہیں۔ چھجے نہیں پھیر نرم ہوندی اے تے صف بناندے نہیں انسان نوں وی اپنے من نوں مارنا پیندا اے۔ دنیا دیاں لذتاں شیطان دے بہکاوے توں دور ہٹنا پیندا اے، تاں رب ملدا اے۔

حضرت بابا فرید گنج شکر با عمل صوفی سن، انسان نوں اپنے آپ نوں پچھانن دا درس دیندے نہیں۔ مطلب ایہہ اے کہ دنیاوی بے ثباتی، انسان دی موت، موت توں بعد دی حیاتی، دنیاوی حیاتی وچ نیک عمل کمان دی پکی تے آخرت لئی زاہد راہ بنان دا چارہ کرن لئی پریردے نہیں، اوہناں دی شاعری وچ رب نال پیار کرن دی پکی کیتی گئی۔

- ۔ فریدا شکر کھنڈ توات گڑ ماکیوں ماچھا ددھ
- سکھے وستو مٹھیاں، رب نہ ہجمن تدھ (۲۷)
- پرایہہ پیار بڈھے ویلے نہیں سگوں جوانی وچ ہونا چاہیدا اے، فرماندے نہیں:

- ۔ کالیں جنہیں نہ راویا دھولیں راوے کوئے
- کر سائیں سیوں پرہڑی رنگ نویلا ہوئے (۱۲)

دُنیا دے بارے دنیاوی اوہناں دے نزدیک جیہڑی حیثیت اے اوس دا نتارا کر دے نظر آؤندے نہیں۔ فرماندے نہیں:

ۛ فریدا ایہہ وس گندلاں دھریاں کھنڈ لواڑ

اک را ہندے رہ گئے اک را دمی گئے اجاڑ (۳۷)

وس گندلاں دا مطلب اے کہ دنیا دیاں لذتاں تے نعمتاں مال، دولت، شہرت وڈیاکی ایہہ اک لحاظ نال زہردیاں گندلاں نیں جیہڑیاں کھنڈ وچ ولٹیاں نیں، بھلے لوک ایہناں توں کنارہ کشی اختیار کر دے نیں۔

ۛ فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اساریندے بھی گئے

کوڑا سودا کر گئے گوریں آئے یے (۳۶)

ۛ جے جاناں مر جائے مہم نہ آئے

جھوٹی دنیا لگ نہ آپ ونجائیے (ص ۲۸۷)

مطلب اے کہ جے یہہ پتہ اے کہ مر جانا اے پھیر واپس نہیں آؤناتے پھیر اسی ایس جھوٹی دنیا دے پچھے لگ کے اپنا آپ کیوں بھل جائے یعنی اپنا فرض کیوں بھل جائے جس واسطے رب نے اتھے گھلایا اے نیک عمل کرن واسطے، ایس نوں اسی کیوں اکھوں اولھے کر دیئے؟

ۛ فریدا اکناں آٹا اگلا اکناں ناہیں لون

اگے گئے سنبالس چوٹاں کھا سی کون (۳۳)

مطلب اے اکناں کول سکا آٹا اے، ڈھیراں دے ڈھیر، دنیا دیاں دولتیاں، شاک تے اک اوہ نیں جہاں کول لون دی نہیں، دنیا دی دولت کٹھی کرن والیاں نوں آخرت وچ جا کے پتہ لگے گا کہ سزا کس نوں ملدی اے ایسے واسطے فرماندے نیں:

ۛ رکھی سکھی کھائیے کے، ٹھنڈا پانی پیو

فریدا ویکھ پرانی چوڑی نہ ترسائیں جیو (۲۸)

دنیا کیوں جے انسان دا عارضی ٹکانہ اے، جو گھریا سو بھجنا اے، ایس لئی بابا فرید نے اپنی شاعری وچ موت دے مضمون نوں سبھ توں ودھ لیاندا اے، اوہناں دے خیال وچ جدوں بندے نوں موت یاد ہووے تے اوہ گناہ نہیں کردا، کیوں جے اوہنوں پتہ ہوندا اے کہ ایہہ سبھ کجھ اتھے ای رہ جانا اے، فرماندے نیں:

ۛ جند نمائی کڈھیے، ہڈاں کوں کڑکائیے

ساہے لکھے نہ چلنی، جندوکوں سمجھائیے (ص ۱۳۲)

ۛ فریدا میں بھلاوا پگ دا مت میلی ہو جائے
گہلا روح نہ جان دی سر بھی مٹی کھائے (۲۶)

ۛ کنڈھی اتے رکھڑا کچرک بنھے دیر
فریدا کچے بھانڈے رکھنے کچرک تائیں نیر (۹۳)

ۛ فریدا محل نسکھن رہ گئے، واسا آیا تل
گوراں سے نماںیاں بہن روجاں مل
آکھیں شیخا بندگی، چلن اج کہ کل (۹۷)

ۛ ملک الموت جاں آوسی سبھ دروازے بھن
تہاں پیاریاں بھائیاں اگے دتا بنھ (۲۳۸)

ۛ دیکھو بندہ چلیا چونہہ جانیاں دے کنھ
فریدا عمل جو کیتا دُنی وچ درگاہ آئے کم (۲۳۹)

ۛ فریدا موتے دا بناں ایویں، جیوں دریا وے دی ڈھاہا
اگے دوزخ تینیا سلیے، ہول پوے کہاہا (۹۸)

ایہناں بولاں وچ موت دے نال نال آخرت دا احوال تے دنیا وچ کیتے عملاں دا حوالہ وی نال
آیا اے تے اوس جگہ نوں سنبھالن دی پرینا دتی گئی اے جتھے انسان نے اوڑک جانا اے

ۛ فریدا منڈپ مال نہ لایے، مرگستانی چت دھر
سائی جائے سنبھال جتھے ہی توں ونجھنا (۵۸)

ۛ فریدا جنہیں کیں نہ گن تے کمونے وسار
مت شرمندہ تھیو ہیں سائیں دے دربار (۵۹)

ۛ فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لکھیا رب منگیسیا توں آئیوں کیمڑے کم (۳۸)

انسان نوں موت یاد کروا کے آخرت دی فکر کرن دی کچی بابا فرید دی شاعری وچ تھاں تھاں
ملدی اے، نال ای اوہناں دا آکھنا ایہہ اے کہ موت اک اٹل حقیقت اے، ایس نوں من لینا چاہیدا
اے تے ایس توں ڈرنا نہیں چاہیدا۔

۔ فریدا گور نمائی سڈ کرے، نکھریا گھر آؤ

سر پر میں تے آؤنا مرنوں نہ ڈریاؤ (۹۳)

اک پاسے موت کولوں ڈرا رہے نیں، اک پاسے موت نوں اک اٹل حقیقت قرار دے کے اوہدے توں نہ ڈرن دی سچائی نوں نتار رہے نیں مطلب ایہہ اے کہ اوہ ایہہ کہہ رہے نیں کہ بندہ موت توں ڈردا دنیا وچ کوئی کم ای نہ کرے اوہ دنیا وچ جتاں اوس رہنا اے اوہنا، ایس حوالے نال رہے کہ جس کم رب سچے نے اوس نوں گھلایا اے اوہ کم کرے۔

۔ فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ

آپڑے گریوان میں سرینواں کر ویکھ (۶)

(بابا فرید نے اپنی ساری شاعری اپنے آپ نوں مخاطب کر کے کہتی اے۔)

مطلب اے کہ جے چنگی عقل والا ایں تے گناہ نہ کرتے، بھیڑے عمل نہ کرتے ہر گھڑی اپنا احتساب کردا رہے، انج بندہ اپنے آپ نوں سوار لے گا۔

۔ آپ سواریں میں ملیں، میں ملیاں سکھ ہوئے

فریدا جے توں میرا ہوئے رہویں بھجک تیرا ہوئے (۹۵)

مطلب ایہہ اے کہ جے انسان اپنے نفس نوں سوار لے، نفس امارہ (شیطانی نفس) نوں ختم کر کے نفس لبامہ نوں اچا کر لئے تے اوہدے وچ نفس مطمئنہ ابھر آئے تے پھیر اللہ اوس نوں مل جاندا اے تے جس نوں اللہ مل گیا اوہ ایس جہان وچ تے اوس جہان وچ سکھی ہو گیا۔ جے انسان اللہ دا ہو جائے، سارا جگ اوہدا ہو جاندا اے، ایہو مشن سی بابا فرید دا ایہو تعلیم سی بابا فرید دی، اوہناں دی ایس تعلیم دے نال اوہناں دے اپنے زمانے وچ ہزاراں بھنگے لوک اسلام دی سدھی راہ تے آئے اوہناں دی سچی تے سچی شاعری راہیں قیامت تیکر لوکائی رب سچے نال مل کے حقیقی سکھ دی دولت نال مالا مال ہوندی رہے گی۔ رب تعالیٰ سانوں ایہناں بزرگاں دی مت تے لگ کے حیاتی گزارن دی توفیق دیوے۔ (آمین)

حوالے

- ۱- آکھیا بابا فرید نے مرتبہ: محمد آصف خان، ۱۹۷۸ء، ص ۲۵۔
- ۲- ادبی، ص ۴۷ (آدی گرنٹھ)۔
- ۳- ادبی، ص ۴۸ (پہلے پنج گورو تے ۱۵ صونی بھکت)۔
- ۴- ادبی، ۱۹۷۸ء، ص ۷۷۔
- ۵- ادبی، ۱۹۷۸ء، ص ۳۵، (۸۳ شلوک)۔

[The life and times of Sheikh Ferid-ud-Din Ganj-i- Shakar:

Khaliq Nizami, Universal Books, 1949, Lahore.]

- ۶- ایس مضمون وچ بابا فرید دے حوالے واسطے سارے شعر آکھیا بابا فرید نے، مرتبہ: محمد آصف خان، (۱۹۷۸ء) وچوں درج کیتے گئے نیں۔ ہر شلوک دے نال شلوک دا نمبر درج اے۔

شاہ حسین تے اوہناں دی صوفیانہ شاعری

پنجابی ادب دے اسمان اُتے جیہڑے ستارے ہمیش لئی جگمگا رہے نیں تے جگمگا دے رہن گے اوہناں وچوں اک سرکڈھواں ستارہ شاہ حسین لاہوری اے جس نوں مادھولال حسین دے نال وی یاد کیتا جاندا اے۔ شاہ حسین پنجابی ادب دی پھلواڑی دا اک مہکدا ہویا پھل اے جس دی مہک ہمیش برقرار رہے گی۔ شاہ حسین دیاں پنجابی وچ تخلیق کیتیاں کافیاں پنجابی دی صوفیانہ شاعری دا شاہکار متھیاں گئیاں نیں۔

شاہ حسین مغل بادشاہ اکبر (۱۵۴۳ء۔ ۱۶۰۵ء) دے دور وچ پیدا ہوئے سن۔ شاہ حسین دے حالات زندگی سانوں سمکالی اڈواڈ کتاباں تے اولیا دے تذکریاں وچ ملدے نیں پر خصوصی طور تے حقیقت الفقراء (محمد پیر۔ لکھت ۱۰۷۱ھ مطابق ۱۶۶۰ء) بہاریہ (بہار خان) تے دارا شکوہ دی شطیحات۔ اک لحاظ نال شاہ حسین دی حیاتی بارے جانکاری حاصل کرن دے مڈھلے ذریعے متھے گئے نیں ایہناں ای مڈھلے ذریعے تے ہور تذکریاں توں لاہج، چک کے، 'تحقیقات چشتی' (نور احمد چشتی) وچ ویروے بھرے حالات شاہ حسین لاہوری وی درج نیں۔^(۱) ایس توں اڈسکھ دھرم دیاں تاریخاں دیاں کجھ کتاباں وچ شاہ حسین لاہوری دا ذکر ملدا اے جہاں وچ گور بلاس پاتشاہی/ مہما پرکاش/ سکھاں دی بھگت بانی/ گور پرتاب سورج گرنتھ/ تے گور کیرت پرکاش شامل نیں۔^(۲)

جتھوں تیکر شاہ حسین دے کلام دے ملن دا جوڑ میل اے شاہ حسین دے کلام دا کوئی قلمی نسخہ نہیں ملدا۔ چھپے ایڈیشن ۱۸۹۷ء دا کافیاں شاہ حسین، ۱۹۱۵ء دا کافیاں شاہ حسین کیاں، وچ بہت گھٹ کلام ملدا اے۔^(۳) جدوں کہ پاکستان بن توں پہلے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے سودھے ایڈیشن، حالات و کافیاں مادھولال حسین، دے حوالے نال سوتوں ودھ کافیاں سنے حالات زندگی سامنے آئے۔^(۴) بعد وچ مجلس شاہ حسین (لاہور) نے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے ایڈیشن دے نال شاہ حسین دا فارسی کلام، تہنیت نامہ شائع کیتا۔^(۵) ایہناں ساریاں ملدے متنوں نوں سامنے رکھ کے شاہ حسین دے کلام دے اردو تے انگریزی ترجمے سامنے آئے۔

آؤ، شاہ حسین لاہوری دی حیاتی تے کلام دے ذکر کیتے ملدے ذریعاں نوں کھ رکھ کے ایہناں دی حیاتی تے صوفیانہ شاعری دا جائزہ لینے آں:

شاہ حسین دی پیدائش ۹۳۵ھ مطابق ۱۵۳۸ء (۶) تے وفات ۱۰۰۸ھ مطابق ۱۵۹۹ء (۷) اے ایس حساب نال اوہناں دی عمر ۶۱ ورھے بن دی اے (جدوں کہ ودھیریاں کتاباں وچ عمر ۶۳ ورھے لکھی ملدی اے) اوہ لاہور بھائی دروازے دے اندر جے۔ ساری عمر لاہور ای رہے، وفات مگروں راوی دے کنارے شاہدرہ وچ دفن ہوئے۔ جدوں راوی نے اپنا رخ بدلیا تے ایہناں دے جسد خاکی نوں اوتھوں کڈھ کے باغبان پورہ (بابو پورہ) نیڑے شالا ماہ باغ توں باہر لے پاسے دفن کیتا گیا۔ حقیقت الفقراء دا لکھاری ایہناں دے دوبارہ دفن کیتے جان دا سال ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء درج کردا اے (۸) اتھے بہار دے موسم وچ عرس ہوندا اے جس نوں میلہ چراغاں وی آکھیا جاندا اے۔

شاہ حسین دے والد داناں شیخ عثمان سی جدوں کہ اجداد وچ جس نے اسلام قبول کیتا اوس داناں کلس رائے (یاں کلبجس رائے) سی۔ جس دا قبیلہ ڈوہا (یا ڈاڈا، ڈھاڈی) راجپوت سی۔ شاہ حسین دے پیو دا پیشہ پارچہ بانی (جولاہے) دا سی۔ (۹) اوہناں نے ایسے آل دوآلے وچ اکھ کھولی۔ بالپن وچ ایہناں نوں ٹیکسالی دروازے توں باہر والی مسیت وچ مولوی ابوبکر کول مڈھلی تعلیم واسطے پڑھنے پایا گیا جتھے اوہناں نے قرآن کریم ناظرہ مگروں حفظ کرنا شروع کیتا۔ ایہناں دی عمر دس ورھے دی سی کہ اوس دور دے اچ پدھر دے دینی بزرگ حضرت شیخ بہلول دریائی ایس مسیت دے مکتب وچ آئے ایہناں دی نظر بالک شاہ حسین اتے پئی دینی علم وچ شاہ حسین دے انتاں دے دھیان نوں وکھ کے حضرت بہلول دریائی نے ایہناں دے حق وچ دعا کیتی کہ یا الہی ایس بالک نوں فقیر عارف باللہ کر دے۔ مکتب وچ اپنے قیام دوران حضرت شیخ بہلول دریائی نے شاہ حسین نوں دینی علماں نال سرفراز کیتا جانداں آپ شیخ، شاہ حسینوں درگاہ حضرت داتا گنج بخش علی ہجویری اتے چھڈ گئے تاں جے اوہ تصوف تے فقر دیاں منزلاں طے کر سکن۔

شاہ حسین، حضرت داتا گنج بخش علی ہجویری دی درسگاہ وچ کئی ورھے علم شریعت اسلامی نوں حاصل کرن، عبادت تے ریاضت وچ رجھے رہے (۱۰) روایت اے کہ اوہ کئی کئی راتاں راوی دریا دے کنڈھے کھلو کے قرآن پاک پڑھدے رہندے سن۔ ایسے حالات وچ آپ نے اپنی عمر دیاں ۳۳ بہاراں ویکھیاں پر دینی علم حاصل کرن دا کاشوق برقرار رہیا۔ کتاباں وچ درج اے کہ اوہ اک اللہ والے لوک بزرگ شیخ سعد اللہ کولوں تفسیر مدراک دادرس لے رہے سن کہ اک آیت توحید دے مضمون دی آئی، جس دا مطلب ایہہ نتریا کہ ایہہ حیاتی بے اعتباری تے لہو و لعب اے۔ شاہ حسین اتے چن چیت اک وجد طاری ہو گیا۔ ہتھ پیراں اُتے ماریا، تے پھیر آکھیا کہ جے کار دنیا لہو و لعب اے۔ بس ایس بازی نال سانوں کیہ

سازی اے۔ حیاتی تے جہاں نون جدوں پروردگار الہی نے لہو ولعب آکھیا اے ایہہ اوہدی کوئی بھل یاں غلطی تے نہیں سگوں ساری مخلوق اوہدی لہو ولعب اے۔ ایس لئی مینوں لازم اے کہ لہو ولعب کراں تاں جے مخلوق بغیر مقصد (عبث) نہ ہووے۔ جدوں علم دے نال عمل نہ ہووے تے ایس علم توں پنجا کدنا بہتر اے (۱۱) ایس دے بعد اوہناں نے داڑھی منوالئی تے جام کچھے مارلیا تے ملاستی طریقہ اپنے آپ اتے طاری کرلیا۔ تحقیقاتی چشتی دے لکھاری نے اپنے درج کیتے اک قطعہ وچ ایس واقعے دا سال ۹۸۱ھ مطابق ۱۵۷۳ء کڈھیا اے تے عمر ۲۶ ورھے درج کیتی اے (۱۲) شاہ حسین دی تاریخ پیدائش ۹۴۰ھ مطابق ۱۵۳۸ء اے ایس حساب نال تے ایس ویلے اوہناں دی عمر ۳۵ ورھے بن دی اے۔ اوہناں دی وفات ۶۱ ورھے دی عمر وچ ہوئی تے باقی ۲۷ ورھے اوہناں نے ایسے حالات وچ لنگھائے۔

حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان الہجویری نے اپنی مشہور کتاب 'کشف المحجوب' وچ صوفیاء دے ملاستی طبقے بارے باقاعدہ اک باب دکھ کیتا اے۔ ایس باب دے شروع وچ آپ لکھدے نیں:

مشائخ طریقت دی اک جماعت نے ملامت دا ڈھنگ پسند کیتا کیوں جے ملامت وچ خلوص تے محبت دی بہت وڈی تاثیر تے مکمل لذت لگی اے تے اہل حق مخلوق دی ملامت واسطے مخصوص نیں (ترجمہ) (۱۳)

حضرت داتا گنج بخش نے ملامت دیاں تن قسماں درج کیتیاں نیں آپ لکھدے نیں:

”لامت دیاں تن قسماں نیں اک ایہہ کہ سدھا چلے، دوسرے ایہہ کہ اوہ قصد کرے، تیسرا ایہہ کہ اوہ ترک کرے، پہلی قسم دی صورت ایہہ اے کہ اک شخص کم کر دا اے تے دینی امور وچ پوری احتیاط ورتدا اے تے معاملات وچ مراعات توں کم لیندا اے پر مخلوق پھیروی ایس تے ملامت کر دی اے کیوں جے لوکاں دی ایہہ عام عادت اے پر اوہ کسے دی پروا نہیں کردا، دوسرے ایہہ کہ کوئی شخص لوکاں وچ باعزت ہون دے نال نال ایہناں وچ مشہور ہووے تے ایس دا دل عزت ول مائل وی ہووے۔ ایس دے باوجود اوہ ایہہ چاہے کہ ایہناں توں دکھ ہو کے رب دی یاد وچ رجھا رہے تے اپنی مرضی نال ایسی راہ اختیار کرے جس نال مخلوق ایس تے ملامت کرے تے عمل نال شریعت وچ خلل نہ آئے پر لوک ایس نال نفرت کرن لگن تے نفرت پاروں دکھ ہو جان تے تیسری قسم ایہہ اے کہ دل وچ تے کفر تے غلطی (بدراہی) نال دلوں نفرت ہووے شریعت دے نظام دی پیروی نہ کرے تے خیال کرے کہ ملاستی طریقے پاروں انج کر رہیا آں تے ایہہ ملامت دا طریقہ ایس دی عادت بن جائے ایس دے باوجود اوہ دین وچ

مضبوط تے سدھے رستے تے چلن والا ہووے۔ پر ظاہر طور تے ملامت واسطے
ریا کاری دے ڈھنگ نال دین دی خلاف ورزی کرے تے مخلوق دنی ملامت
توں بے خوف ہووے اوہ ہر حال وچ اپنے کم نال کم رکھے بھانویں لوک جس
نال نال چاہن بلان، (ترجمہ) (۱۳)

انور بیگ اعوان اپنے اک مضمون وچ شاہ حسین نوں کشف الحجب وچ درج ملامتی طبقے دی
تعریف دے حوالے نال دوسری قسم دا ملامتی متھدے نہیں تے دلیل دیندے نیں کہ شاہ حسین دا کلام ایہہ
سد اے کہ اوہ بدنیت نہیں سن۔ (۱۵) شاہ حسین دی حیاتی تے شاعری ول دیکھیے تے بلاشبہ اوہناں دی
حیاتی دے آخری ۲۷ ورھے ملامتی ڈھنگ وچ لنگھے پر دستیاب کلام وچ صرف اک کافی وچ ملامتی رنگ
ملدا اے:

کافی

جیتی جیتی دنیا رام جی تیرے کولوں منکدی
کوٹھا دئیں، سوٹا دئیں کوٹھی دئیں بھنگ دی
صافی دئیں، مرچاں دئیں، بے منتی رنگ دی
پوست دئیں، بانئی دئیں، چاٹئی دئیں کھنڈ دی
گیان دئیں، دھیان دئیں، مہاسا دھوسنگ دی
شاہ حسین فقیر سائیں دا، ایہہ دعا ملنگ دی (۱۶)

ایس کافی توں سوا شاہ حسین دا سارا کلام ملامتی حوالے توں پاک نظر آؤندا اے ایہدے وچ تے
سگوں چھوڑ، تکبر، پکڑ چلیسی تے میں ناہیں سب توں، دے مضمون ملدے نیں۔ پر سارے ذریعاں توں
شاہ حسین دے جیہڑے حیاتی دے حالات ساڈھے سامنے آؤندے نیں ایہناں وچ شاہ حسین دی حیاتی
دے آخری ۲۷ ورھے ملامتی طبقہ دوسری نہیں سگوں تیسری قسم نال جڑے جا پدے نیں۔ ملامتی طریقے
نوں ابو حمدون قصاری نے پھیلا یا سی اوہناں دا قول اے سلامتی توں کنارہ کشی دا ناں ملامت اے۔ (۱۷)

مستی تے جذب دی ایس حالت پاروں شاہ حسین نال کئی کرامتاں وی منسوب نیں۔ پہلی
کرامت تے اوہو ای اے کہ جدوں تفسیر مدارک پڑھدیاں اوہناں اتے جذب تے مستی دی حالت بنی
تے مکتب توں باہر آ کے اوہناں نے کتاب کھوہ وچ سٹ دتی پڑھیہار اوہناں دی ایس حرکت اتے
ناراض ہوئے تے اوہناں جھدے ای کتاب کھوہ وچوں سکی کڈھ لئی ایس توں اوہناں دا چرچا شہر لاہور
وچ کھنڈ گیا (۱۸)۔ ایہہ چرچا شاہی دربار تیکر اڑیا، اک کرامت شہنشاہ اکبر دے حوالے نال وی کتاباں

وچ درج اے جس نال اکبر نے شاہ حسین نال غصے نوں ترک کر کے محبت دا اظہار کیتا۔ (۱۹) شہزادیاں وچوں جہانگیر نے اپنے اک اہلکار فشی بہار خان نوں شاہ حسین دی خدمت اتے لایا ہو یا سی نال ای اوہ شاہ حسین دیاں روز مرہ دیاں سرگرمیاں دا روز نامہ لکھدا سی جس دا ناں 'بہاریہ' رکھیا گیا (۲۰) (ایہہ کتاب اک ویلے تیکر دستیاب سی ہن ناپیدا اے)۔

جیویں کہ پہلاں گل آگئی اے کہ سکھ دھرم دیاں تاریخی کتاباں وچ شاہ حسین تے اوہناں دی شاعری دا ذکر ملدا اے۔ ایس دا روپ رنگ دو قسم دا اے۔ اک ایہہ کہ تیسرے گورو، امر داس (۱۵۳۳ء-۱۵۸۱ء) گورو لنگر گوئند وال واسطے اک سکھ شردھا لونت پریت اپنے پنڈوں تلوئندی (تن میل دوروں) دیں لیا یا کردا سی۔ اوہ اک تنگ توں لنگڑا سی تے وسا کھیاں ورتدا سی، اک دن جدوں اوہ پنڈوں چلیا تے پنڈ دے کھیا نے اوس توں وسا کھیاں کھوہ لیاں تے آکھیا جے تیرا گورو کرنی والا اے تے تیری لت کیوں نہیں ٹھیک کر دیندا؟ کجھ چرگروں جدوں اوس نوں وسا کھیاں واپس ملیاں تے دیں لے کے گورو لنگر اپڑیا تے اپنی ہڈ بیتی گورو امر داس نوں سنائی، گورو نے اوس نوں آکھیا توں لاہور جاوتھے اک فقیر حسین نال دا اے اوہ تیری لت ٹھیک کر دے گا۔ اوہ فقیر ذرا کوڑا اے، شردھا لونت پریت لاہور آ کے شاہ حسین نوں ملیا، گورو امر داس داسندیسہ تے اپنی پتا سنائی، شاہ حسین روز وانگوں جذب تے مستی دی حالت وچ سی، ڈنڈا لے کے نت پریت ول دوڑیا، شردھا لوسکھ اوہدے غضب توں ڈر کے اگے اگے بھج اٹھیا، بھجیاں ویکھدا کیہ اے؟ اوہ دونواں لتاں نال بھج رہیا اے، وسا کھی توں بناں!، اوس دی لت درست ہو گئی سی۔ (۲۱)

دوجی گل جیہڑی سانوں ایہناں سکھ دھرم دے گرنٹھاں توں ملدی اے ایہہ بہت اہم اے۔ مہما پرکاش (سروپ داس بھلا) تے گور کیرت پرکاش (ویر سنگھ بل) دے ذریعے پتہ لگدا اے کہ جدوں پنجویں گورو، ارجن دیو (۱۵۶۳ء-۱۶۰۶ء) آدی گرنٹھ نوں سودھ ریسن تے لاہور دے رہائشی شاہ حسین دے سمکالی کاٹھا بھگت، پیلو بھگت تے چھو بھگت شاہ حسین دے نال، اپنا اپنا کلام آدی گرنٹھ وچ شامل کروان واسطے امر تر گئے، پر ایہناں نوں کامیابی نہ ہوئی شاہ حسین نے جو کافی گورو ارجن نوں سنائی ایہہ وی ایہناں گرنٹھاں وچ درج اے بول نیں:

چپ وے اڑیا، چپ وے اڑیا
بولن دی نہیں جا، وے اڑیا (۲۲)

ایہہ کافی شاہ حسین دے کلام دے مطبوعہ ایڈیشن وچ معمولی لفظی فرق نال موجود اے۔ شاہ حسین دی حیاتی دے ایہناں آخری (۲۷) ورھیاں وچ ایہناں دی حیاتی وچ لاہور دے نیڑے دے علاقے شاہدرہ دا اک شخص داخل ہوندا اے ایس دا ناں مادھو لال سی، ایہہ ہندو شادی شدہ نوجوان سی،

جس نال شاہ حسین نوں اُنس ہو گیا سی۔ ایس اُنس نے اجیہی شکل وٹائی کہ شاہ حسین ایس دے بغیر اداس ہو جان دے سن کتاباں 'بہاریہ تے' حقیقت الفقراء دے حوالے نال تحقیقات چشتی وچ درج اے کہ مادھو لال اپنے والدین نال رل کے گنگا اشنان واسطے جانا چاہندا سی پر شاہ حسین نے اوس نوں جان نہ دتا تے اپنی کرامت نال اشنان والے دن ای مادھو لال نوں اپنے والدین نال ہر دو وار گنگا اشنان کروا دتا، جس تے مادھو لال نے اسلام قبول کر لیا (۲۳)۔ مادھو لال حیاتی دے آخری ساہواں تیکر شاہ حسین دے نال رہیا سگوں شاہ حسین دی وفات (۱۰۰۸ھ مطابق ۱۵۹۹ء) توں بعد مادھو لال ای سجادہ نشین بنیا تے ۷۳ ورہیاں دی عمر پائی ۱۰۵۶ھ مطابق ۱۶۴۶ء وچ وفات پائی تے شاہ حسین دے مزار دے برابر دفن اے۔ (۲۴)

شاہ حسین مادھو لال نال انسیت دا اظہار اپنی اک کافی دے بول وچ انج کیتا اے:

— پیارے لال کیا بھروا سا دم دا
اڈیا بھور تھیا پردیسی اگے راہ اگم دا (۲۵)

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری

شاہ حسین دے پنجابی کلام وچ ۱۶۲ کاغیاں، اک شلوک تے اک ڈھولا شامل اے۔ فارسی وچ اوہناں دا اک تہنیت نامہ، مجلس شاہ حسین دے کاغیاں، شلہ حسین دے ایڈیشن وچ شامل اے۔ ایس دا مطلب اے کہ شاہ حسین نے اپنے کلام نوں تخلیق کرن واسطے کافی دی شعری صنف نوں اپنایا، کافی دی شعری صنف دیاں بہت ساریاں تعریفاں کیتیاں کنیاں نیں کوئی ایس نوں راگ کافی نال جوڑ دا اے کوئی کہندا اے کہ جو آکھیا اوہ کافی اے یعنی کفایت دے نال کہنا، کسے نے آکھیا کافی یعنی توانی توں کافی بنیا۔ پر ساڈا خیال اے کہ کافی اک فقیرانہ گیت ہوندا اے، شاہ حسین نے جیہڑیاں کاغیاں لکھیاں نیں اکثر دے نال راگ، راگنیاں دے ناں وی لکھے نیں ایس نال ایہہ گل نتر دی اے کہ شاہ حسین موسیقی دے علم توں مہارت دی حد تیکر واقف سن۔ ایہہ گل ایہناں دیاں کاغیاں وچ موجود لے (ردم) توں وی ثابت اے ایس لئی ایہناں کاغیاں نے جتھے موضوع دے حوالے نال عوام نوں متاثر کیتا او تھے ایہناں دے اندر دی لے تے سرنے وی ایہناں دے ہر من پیارے ہون وچ وادھا کیتا۔

شاہ حسین دی شاعری نوں اسی مجموعی طور تے تن وڈے حصیاں وچ وٹ سکے آں ایہناں وچ پہلا حصہ دنیا دی بے ثباتی یعنی جو گھڑیا سو بھجنا، ہر تخلیق نوں فناہ اے، ہر انسان نے موت دا مزہ چکھنا اے ایس حوالے نال رب تے بندے دے رشتے نوں اجاگر کرنا، انسان دی تخلیق، کائنات دی تخلیق، دنیا وچ انسان دی چند روزہ حیاتی، موت تے آخرت، ایس حوالے نال انسان نوں خالق کائنات (رب تعالیٰ)

دی ہدایت دے مطابق حیاتی گزارن دی پکی کرنا۔ دوسرے حصے وچ دنیا وچ آؤن والے انسان نوں آخرت دی فکر کرن دی پکی کرنا، نیک عمل کرنا تے چند روزہ حیاتی نوں اللہ تعالیٰ کائنات دے خالق دی یاد وچ ذکر تے فکر وچ گزارن دا سبق دینا تے تیسرے حصے وچ اللہ تعالیٰ نوں حقیقی محبوب متھ کے ایس نال عشق کرن دی پریرنا، ملاپ دی تڑپ تے اپنے آپ نوں ذرہ متھ کے جُز و قرار دے کے اللہ تعالیٰ نوں کُل قرار دے کے جزونوں کُل نال رلا دینا یعنی فناہ فی اللہ دے درجے ول رجوع کرن وایان اے۔

ایہہ گل ہر لحاظ نال حق سچ اے کہ ایہہ کائنات عارضی اے ایس نے فناہ ہونا اے ایس وچ گھلیا گیا انسان اک محدود حیاتی لے کے ایس دنیا وچ آؤندا اے پھیر اپنے اصلی مقام ول مڑ جاندا اے۔

ایہہ سارے مظاہر اک اللہ جیہڑا ایس کائنات داسنے انسان دے خالق اے ایس دی کامل قدرت دا کرشمہ اے اوہ انسان نوں ایس دنیا وچ گھلدا اے کہ اوہ اوس دی ربوبیت دا اقرار کردیاں اوس دے دے ہوئے رستے اُتے چلے، ایہہ رستہ اوس نے اپنیاں بزرگ ہستیاں نبیاں تے پیغمبراں راہیں انساناں نوں دیا اے، ایہناں وچوں آخری برگزیدہ ہستی نبی آخر الزماں سرور کائنات حضرت محمد ﷺ نیں جہناں دے ذریعے آخری تے مکمل ہدایت قرآن پاک دے روپ وچ دنیا دے انساناں واسطے آئی، ایہہ ہستی تے ایہہ ہدایت ہن قیامت تیکر قائم دائم رہن گیاں۔

شاہ حسین قرآن دے اک سنجیدہ طالب علم سن اپنی حیاتی دے ۳۵ ورھے اوہناں نے اسلام نوں سمجھن، قرآنی تعلیمات وچ لنگھائے۔ جدوں اوہناں نے کائنات دے خالق اللہ تعالیٰ تے بندے دی حقیقت نوں جان لیا تے پھیر جذب تے مستی وچ اللہ تے اوس دی ہدایت دے نغمے گان لگے، اوہناں نے سب توں پہلاں انسان نوں اوس دی حقیقت دسنا مناسب جانیا تے ایہہ حقیقت انسان دی چند روزہ زندگی اے۔ ایس زندگی وچ کیتے گئے کم تے پھیر موت، ایس دے بعد آخرت دی حیاتی تے دنیا تے کیتے گئے اعمال دے حوالے نال پچھ پریتیت، سزاتے جزا، ایہہ سب دسنا واسطے انسان نوں چند روزہ زندگی تے موت نوں یاد کرانا ضروری سی، ایس لئی شاہ حسین نے اپنیاں بہت ساریاں کافیاں وچ دنیا دی بے ثباتی دا ذکر کیتا اے:

دُنیا توں مر جاونا وت نہ آؤنا
جو کجھ کیتا بُرا بھلا وو کیتا اپنا پاونا
آدمیوں پھر مردہ کیتا، متر پیاریاں تیرا چولا سیتا
گور از پہنچاونا

چار دیہاڑے گول واسا، کیا جانا کت ڈھلسی پاسا
 بالک من پر چاونا
 چونہ جنیاں مل جھولم جھولی کندھے اٹھالتا ڈنڈا ڈوی
 جنگل جا وساونا
 کہے حسین منقیر رہانا، کوڑا کوڑا دا کردا مانا
 خاکو وچ سماونا (۲۶)

ایس کافی وچ پہلے مصرعے اتے گوہ کرنا ضروری اے۔ دنیا توں مر جاونا، وت نہ آونا، خاص طور تے آخری حصے اتے وت نہ آونا، ایہہ خالص اسلامی نظریہ اے کہ اللہ تعالیٰ انسان نوں ایس دنیا اتے گھلدا اے موت دے کے واپس بلا لیندا اے۔ ہن اوس نوں قیامت والے دیہاڑے زندہ کرنا اے تے اوس نوں اوس دے دنیا اتے کیتے عملاں دے لحاظ نال سزایاں جزا دینی اے۔ ایس دے الٹ ہندوواں دا نظریہ کرم دے حوالے نال بار بار کہے نہ کہے جون وچ ایس دنیا تے آنا پھیر آتما نوں مکتی ملنی اے۔

شاہ حسین دے نیڑے انسان نوں ایس دی اصل حقیقت توں جانو کران واسطے فناہ دا یاد کرانا، موت دا احساس دوانا ضروری اے، سارے صوفیا کرام دا ایہو ای طریقہ اے، پنجابی دے پہلے صوفی شاعر حضرت بابا فرید گنج شکر کول وی ایہہ مضمون لکھ توں ڈھیر ودھ شلوکاں وچ ملدا اے فرماندے نیں:

۔ جند نمائی کڈھے ہڈاں کو کڑکائے
 ساہ لکھے نہ چلنی جندو کو سمجھائے (۲۷)

حضرت بابا فرید نے ایس دنیا وچ دل لاکے زہن والیاں، بڑے اُچے محل اُسارن والیاں نوں وی مخاطب کر کے ایہہ احساس دوان دی کوشش کیتی اے کہ ایس دنیا نال اوہناں دا سمجھوتا جھوٹھا اے مطلب ایہہ اے، کہ ایس دنیا نوں ای سبھے کجھ سمجھ لین والے انساناں نوں ایہہ احساس دوا یا گیا اے کہ:

۔ کوٹھے منڈپ ماڑیاں اسار دے بھی گئے
 کوڑا سودا کر گئے گوریں جا پئے (۲۸)

شاہ حسین نے وی صوفیا دی ایس روایت نوں بڑے سلیقے نال ورتیا اے تے اپنیاں کافیاں دے راہیں انسان نوں فناہ دا احساس دلایا اے۔ موت یاد کروا کے ایس دنیا دی بے ثباتی دا تذکرہ کر کے آؤن والی ہمیش دی حیاتی واسطے کوئی سامان کرن دی پکی کیتی اے۔ فرماندے نیں:

۔ اتھے رہنا ناہیں کوئی بات چلن دی کروو
وڈے اچے محل اُساریو، گور نمائی تیرا گھروو
جس دیہی دا توں مان کرینائیں جیوں پرچھانویں ڈھروو
چھوڑ ترکھائی پکڑ حلیمی بھے صاحب تھیں ڈروو
کہے حسین حیاتی لوڑیں، مرن توں پہلاں مروو (۲۹)

ایس کافی وچ شاہ حسین نے دُنیا دی بے ثباتی دے نالجتھے ایس دنیا وچ کچے ڈیرے نہ لان دی
پکی کیتی اے اتھے دوہور سبق وی دتے نیں اک خوفِ خدا (بھے صاحب توں ڈروو) تے ایہہ اسلامی
تعلیم دی بنیادی قدر اے جس انسان نوں خدا دا خوف ہووے گا اوہ گناہ کردے ہوئے ڈرے گا، مطلب
اے گناہ توں پاسا دٹے گا۔ انج اوہ اسلامی ہدایت اتے عمل کرے گا تے معاشرے وچ ظلم تے زیادتی
نہیں پھیلانے گا ایس دا طریقہ وی شاہ حسین نے ایس کافی وچ بیان کردتا اے کہ تکبر نوں چھڈ کے حلیمی
اختیار کرے، یعنی صلہ رحمی ظاہری گل اے کہ ایہدے واسطے من نوں مارنا پیندا اے۔ مطلب ایہہ اے کہ
ایدوں پہلاں کہ موت آجائے اپنے نفس نوں دنیا دیاں لذتاں جیہڑیاں کہ ناجائز ہون اوہناں توں پاسہ
وٹنا۔ 'مُوتُو قَبْلَ اَنْ تَمُوتُوْا' صوفیاء دے خیال وچ ایہہ ضروری اے کہ انسان ایہہ مرتبہ حاصل کرے۔
حضرت سلطان باہونے وی اک توں ودھ ابیات وچ ایس بارے اشارے کیتے نیں، فرماندے نیں:

۔ مرن تھیں اگے مر رہے باہو جہاں حق دی رمز پچھاتی ہو

حضرت سلطان باہو اپنی فارسی کتاب 'محک الفقراء' وچ ایس موضوع اتے باقاعدہ اک سرناواں
لاکے قرآن پاک دے حوالے نال طالب نوں ایس پاسے رجوع کرن دی پکی کردیاں ہویاں چھیکڑتے
لکھدے نیں۔

..... تے عارف نوں ہر اک حرف ایس نوں اللہ تعالیٰ دی رحمت دے دریا

وچ ڈوبداتے شیطان توں بچدا اے تے 'مُوتُو قَبْلَ اَنْ تَمُوتُوْا' دے مقام وچ

اڑاندا اے۔ مطلب اے مرن توں پہلاں آپ مر جاندا اے (ترجمہ) (۳۰)

شاہ حسین نے وی اپنیاں کافیاں وچ ایس پاسے اشارے کیتے نیں اک کافی دا آخری مصرعہ اے

۔ کہے حسین فقیر سائیں دا، جیوندیاں مر رہیے

طبعی موت اک ایسی حقیقت اے جس نوں خدا نوں نہ منن والا وی من دا اے، اوس وچ تے خدا
نوں منن والے وچ فرق ایہہ اے کہ خدا نوں نہ منن والا اک ای دنیا اتے ایمان رکھدا اے جدوں کہ خدا
نوں منن والا ایس دُنیا دے بعد والی اصل دُنیا نوں وی تسلیم کردا اے۔ سگوں اوس نوں اہمیت دیندا اے۔

صوفیا دا بوہتا زور اوسے دُنیا اتے ہوندا اے کہ رب نوں اک من والا ایس مادی زندگی نوں عارضی وی جانے تے زندگی دین والے زندگی لین والے تے مڑ زندگی دین والے نوں تسلیم کرے، شاہ حسین دی اک کافی اے:

۔ کدی سمجھ ندانا! گھر کتھے ای سمجھ ندانا
آپ کینہ تیری عقل کینہ کون کہے توں دانا
ایہنیں راہیں جانڈے ڈٹھے میر ملک سلطان
آپے مارے تے آپ جیوالے، عزرائیل بہانا
کہے حسین فقیر سائیں دا بن مصلحت اٹھ جانا (۳۱)

شاہ حسین نے اپنی صوفیانہ شاعری دے ایس حصے وچ انسان نوں ایہہ احساس دوان دی کامیاب کوشش کیتی اے کہ دنیا دی ایہہ زندگی عارضی اے چند روزہ اے انسان نوں جدوں اللہ تعالیٰ نے ایس دنیا وچ گھلایا اے تے اوس نوں ایہہ زندگی اللہ تعالیٰ دی ہدایت دے مطابق گزارنی چاہیدی اے۔ اپنی طبعی موت دا انتظار کرن توں پہلاں اپنے اندر دے نفس امارہ نوں نفس لبامہ نال مار کے نفس مطمئنہ حاصل کرنا چاہیدا اے ایہو مرن توں پہلاں مرنا اے۔

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری دا دو جا حصہ اک لحاظ نال پہلے حصے نال جڑیا اے پر ایس وچ اوہناں نے دنیا دی زندگی نوں اللہ تعالیٰ دی ہدایت موجب گزارن اتے بوہتا زور دتا اے۔ یعنی اعمال نوں اہمیت دتی اے فرماندے نیں:

۔ عملاں دے اپر ہوگ نیڑا، کیا صوفی کیا بنگلی
جو رب بھاوے سو ای تھیسے، سو ای بات ہے چنگلی
آپے ایک انیک کہاوے، صاحب ہے بہو رنگی
کہے حسین سہاگن سو ای، جو شوہ دے رنگ رنگی (۳۲)

ایس کافی وچ شاہ حسین نے کائنات دے رب نوں وحدت الوجود دے حوالے نال بیان کر کے بیوی تے خاوند دی علامت نوں ورتدے ہوئے انسان نوں اللہ تعالیٰ دی ہدایت دے مطابق اپنے آپ نوں ڈھالنے دی پکی کیتی، اے نال ای ایس حقیقت نوں وی بیان کیتا اے کہ حشر دے دن انسان دی نجات انسان دی ظاہر حیثیت نال نہیں سگوں نیک تے صالح اعمال دے حوالے نال ہووے گی۔

اپنی شاعری دے ایس حصے وچ شاہ حسین نے آخرت تے اعمال اتے بہت زور دتا اے زندگی جدوں لنگھ جاندی اے تے پھیر تو بہ دادروازہ وی بند ہو جاندا اے ایس لئی دم نوں غنیمت جان کے اتھے ای (ایس دنیا وچ) نیک اعمال کرنے چاہیدے نیں، پکی کردیاں لکھدے نیں:

آخر دا دم بچھ دے اڑیا
 ساری عمر ونجائی آ اینویں، باقی رہیا نہ کجھ دے اڑیا
 درتے آئے لتھو وپاری، جییں توں لیتی دست ادھاری
 جان تر تھیدا ہی کجھ، دے اڑیا
 کہے حسین فقیر سائیں دا، لچھ، کلجھ نہ لچھ دے اڑیا (۳۳)

ایس دنیا وچ بندے نوں زندگی گزارن دا موقع ملدا اے تے اوہ ایس نوں بنا کے مقصد دے بنا
 چنگے عمل دے گزاردا اے تے شاہ حسین ایسے بندیاں بارے فکر مند نہیں۔ ذکر کیتی گئی کافی وچ شاہ حسین،
 ساری عمر ونجائی آ اینویں کہہ کے اجھے بندیاں نوں ہوشیار کر دے نہیں تے اک ہور کافی وچ اینویں دالفظ
 ورت کے ایس امراتے افسوس دا اظہار کر دے دسدے نہیں کہ انسان نوں موقع وی ملیا پر اوس نے
 اوہدے تولا بھ نہیں چکیا:

اینویں گئی دہائے، کوئی دم یاد نہ کیئا
 رہی ونائے تنائے، کوئی گز پاڑ نہ لیتا
 کورا گئی ہنڈائے، کوئی رنگدار نہ کیئا
 بھریا سر لیلایے، کوئی بک جھول نہ پیتا
 کہے حسین گدائے، چلدیاں وداع نہ کیئا (۳۴)

اپنی صوفیانہ شاعری دے ایس حصے وچ شاہ حسین نے ایس دنیا وچ نیک عمل کر کے آخرت وچ
 عزت آبرو والاتے کامیاب ہون دے مضمون نوں سمجھان واسطے اک مکمل تے اثر والا علامتی نظام اپنایا
 اے۔ کیوں جے اوس دا تعلق اپنے والد دے حوالے نال جو لاہے دے کم نال سی، جیہڑا کپڑا بناندا اے
 ایس لئی اوس نے ایس نظام دے حوالے نال چرغے، پونی، ائیرن کھڈی، تانا، بانا، کچھی، چرغے دے
 حصے بائٹر، تکلا، وغیرہ نوں علامتاں بنا کے پیش کیئا اے۔ شاہ حسین انسان نوں کواری کڑی، ایس دنیا
 نوں پیکہ گھر، آخرت نوں سوہرا گھر متھدا اے۔ شاہ حسین جس رہتل وچ رہ رہیا سی ایس رہتل وچ
 کواری کڑی داپیکے گھر سلیقہ سکھنا، اپنا جہیز تیار کرنا ضروری سی۔ جیہڑی کواری کڑی ایہہ سب کجھ کر دی
 اے، ویاہ مگروں سوہرے گھر اوس دی عزت آور ہوندی اے، جدوں کہ انج نہ کرن والی نوں سوہرے گھر
 جا کے مشکلاں وچوں گزرنا پیندا اے (جہیز نہ لیاؤن والیاں کڑیاں نوں تے اج دے دور وچ وی آوکھیا
 یاں آؤندیاں سگوں کنیاں نوں تے ساڑ کے مارتا جاندا اے۔ ہندو اثر والے معاشرے وچ ایہہ گل
 موجود اے)۔

شاہ حسین نے انسان دے جسم نوں چرغہ آکھیا اے سوتر نوں کتن، کپڑے تیار کرن تے جہیز بنان نوں نیک اعمال قرار دتا اے مطلب اے، کہ جہیز اک لحاظ نال زاوِ راہ اے جس نے آخرت وچ انسان دی عزت کروانی یعنی بخشش یا نجات دا ذریعہ بننا اے۔ چرغے تے پونی دیاں علامتاں نال جیاں بہت ساریاں کافیاں شاہ حسین دی شاعری وچ موجود نیں۔ ایہناں وچوں اک دیکھو:

۔ کیا کیا اتھے آئے کے، کیا کہیں اوتھے جائے کے
 نہ لیتو ای سوت کتائے کے
 نہ تیں چرخا پھیریا، نہ تیں سوت اٹیریا
 نہ لیتو تان تنائے کے
 نہ تیں ویل پنجایا، نہ تیں کچھی پایا
 نہ لیتو داج، رنگائے کے
 شاہ حسین میں داج وہونی، باجھ عملاں گلاں کوڑیاں
 نہ لیتو شوہ رجھائے کے (۳۵)

انج دی اک ہور کافی وچ شاہ حسین نے بے عمل انسان نوں کت و لٹی، داناں دتا اے

۔ توں آہو کت۔ و لٹی نی کڑیے، آہو کت و لٹی
 ساری عمر گنوائی آ اینویں کچھی نہ کہتی آ چلی
 گلیاں وچ پھریں لکھیدی ایہہ گل ناہیوں بھلی
 کہے حسین فقیر سائیں دا، داج وہونی چلی (۳۶)

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری دا ایہہ حصہ بھر پور ڈھنگ نال انسان نوں ایس۔ دنیا وچ رہندیاں اپنی زندگی نوں اللہ تعالیٰ جس نوں اوہ سائیں یاں شوہ آکھدے نیں، دی ہدایت موجب لنگھان دی پکی کردے نیں:

ایس سلسلے وچ اوہناں نے چرغے تے پونی دیاں جہیز یاں علامتاں ورتیاں نیں اوہ اوہناں دے پیغام نوں سوہنے ڈھنگ نال پڑھن، سنن والے تیکر اڑان وچ مدد دیندیاں نیں، ایہہ علامتاں اوہناں توں مگروں آؤن والے پنجابی صوفی شاعراں بلھے شاہ تے خواجہ غلام فرید نے وی ورتیاں نیں۔

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری دا تیجا حصہ عشق دے مضمون نال بھر پور اے، ایس حصے وچ شاہ حسین اک سالک دے روپ وچ دسدے نیں، ابن العربی جہاں نے وحدت الوجود دے فلسفے نوں دلیل والا رنگ دتا، اوہ اپنی کتاب، ترجمان الاشواق، وچ لکھدے نیں:

”میں عشق دے مذہب دانن والا آں تے ایسے پاسے چلنا آں جس پاسے
ایس دا قافلہ مینوں لے جاوے۔ ایسے لئی ایہو میرا دین اے تے ایہو میرا ایمان
اے۔“ (ترجمہ) (۳۷)

خولجہ غلام فرید نے اپنی صوفیانہ شاعری دا نچوڑ اپنے آکھے صرف چار مصرعیاں وچ بیان کردتا اے

۔ ہر آن احد ڈوں دھیان دھرو
ہے بے شک دین ایمان ایہو
دل نال فرید دا وعظ سنو
سو بات دی ہے ہک بات عجب (۳۸)

شاہ حسین نے وی اپنی اک کافی وچ اپنی شاعری دے پیغام نوں سموکے رکھ دتا اے۔ ایہہ
اوہناں دا پیغام وی اے تے اللہ تعالیٰ نال اوہناں دے عشق دی بنیاد وی اے، فرماندے نیں:

۔ نی تینوں رب نہ بھلی، دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھلی ہور سبھ کجھ بھلی، رب نہ بھلن جیہا
سونا رپا سبھ چھل ویسی عشق نہ لگدا لیہا
ہور ناں نال ہندی کھڈیندی شوہ نال گھونگھٹ کیہا
چارے نین گڈا وڈ ہوئے، وچ وچولا کیہا
عشق چوبارے پایو جھاتی، ہن تینوں غم کیہا
آئیے دی سوہنہ، باہل دی سوہنہ گل چنگیرڑی ایہا
جس جوہن دا مان کریندی جل بل تھیسے کھیہا
عشق فقیراں دا قائم دائم کھو نہ تھیوے بیہا
اچھل ندیاں تارو ہویاں، وچ بریتا کیہا
کہے حسین فقیر سائیں دا، مرنا تاں مانا کیہا (۳۹)

جیویں ہندی شاعری وچ عشق دا اظہار سوانی دلوں ہوندا اے، شاہ حسین نے وی ایہو ڈھنگ اپنایا
اے اوہ اللہ تعالیٰ نوں شوہ (خاوند) تے اپنے آپ نوں باندی/گولی (بیوی) دے روپ وچ پیش کر
دے نیں۔ عشق بارے شاہ حسین دا خیال اے کہ ایہہ اک مشکل رستہ اے، ایس دے واسطے انسان نوں
آؤکھیاں وچوں لنگھنا پیندا اے فرماندے نیں:

شاہ حسین نے چھوڑے دیاں وی ودھیریاں کافیاں لکھیاں نیں۔ ایس کافی وچ شاہ حسین نے اشارہ دتا اے کہ اوس دا محبوب ہر ویلے اوس دے کول اے پھیروی اوس نوں جنگل بیلے وچ ڈھونڈ رہی آں ایہہ اوہ مقام اے جتھے سالک فناہ فی اللہ دے درجے اتے اپڑ جاندا اے، ایس لئی شاہ حسین اپنی اک کافی وچ ایس کیفیت دا بیان بڑے ای اثر والے ڈھنگ وچ کردے، نیں دیکھو:

ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی
رانجھن رانجھن مینوں سبھ کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی
جس شوہ نوں ڈھونڈدی، ڈھونڈ لدا سوا
کہے حسین سا دھاں دے ملیاں، نکل نکل گیو ای (۳۳)

ایہہ اصل وچ فناہ فی اللہ دا مقام اے جتھے محبت تے محبوب دا فرق مک جاندا اے، دونوں اک ہو جاندے نیں ایہہ سرشاری دا درجہ اے جتھے سالک نوں اپنے ازلی محبوب، رب ذوالجلال دے سوا کجھ نہیں دسد، وحدت دے دریا وچ ٹہی مار کے سالک اک لحاظ نال اوس وحدت دا حصہ بن جاندا اے۔ اوہ سرشاری وی ایس کیفیت وچ اپنی ذات دی نفی کر دا اے۔ من تے تُو دا فرق مٹ جاندا اے، بس توں ای توں رہ جاندا اے، ایسے لئی شاہ حسین ایس کیفیت دا اپنی اک کافی وچ بڑے ای اثر والے ڈھنگ وچ اظہار کیتا اے:

رہا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں، باہر توں ہیں روم روم وچ توں
توں ہیں تانا، توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نماں، میں ناہیں سبھ توں (۳۴)

مکدی گل ایہہ اے کہ شاہ حسین لاہوری دسویں صدی ہجری یاں سولھویں صدی عیسوی دے اک اُچ پدھر دے پنجابی صوفی ہوئے نیں جہاں دی حیاتی دا اک وڈا حصہ دین اسلام دی تعلیم، تربیت، اسلامی شریعت دی پابندی، زہد عبادت وچ گزریا تے آخری حصہ طریقت دے حوالے نال جذب تے مستی وچ لکھیا۔ اوہناں حیاتی دے پہلے حصے وچ ظاہر تے باطل دے حوالے نال دینی علم، شریعت اسلامی، زہد و عبادت تے ریاضت تے قرآن نوں سمجھن تے حدیث دی تفہیم وچ گزاریا تے آخری ۲۷ ورھے مشائخ طریقت دے ملامتی طبقے نال رل کے گزاریا۔ ایس دور وچ اوہناں دا جسم ملامتی تے اوہناں دی روح قادری مسلک دے سن ایس دور وچ اوہناں دیاں کجھ کرامتاں وی اوہناں نال منسوب نیں ایسے دور وچ اوہناں نے پنجابی وچ اُچ پدھر دا صوفیانہ کلام (کافی) تخلیق کیتا۔ اوہناں دی ایہہ شاعری پنجابی دے صوفیانہ ادب وچ راہ دے پتھر وانگ اے۔ مسلک دے حوالے نال ایہہ شاعری

وحدت الوجودی فکرنوں اُجاگر کر دی اے، ایس حوالے نال اوہ اللہ تے بندے دے تعلق نوں جوڑ دے دسدے نیں۔ اوہ دنیاوی حیاتی نوں عارضی متھ کے ایس دُنیا وچ نیک اعمال نال آخرت دی نجات دا راستہ بڑے اثر والے ڈھنگ نال دسدے نیں۔ اوہناں دے دور وچ بھگتی لہر موجودی تے ایس دا ایس دور دے کجھ بھگتاں (چھجو، کانھا، پیلو) نال ملنا جُلنا سی، ایس لئی شعری لفظالی تے کجھ ترکیباں دے حوالے نال شاہ حسین دی شاعری دا شعری روپ رنگ کجھ بھگتی بھاو والا محسوس ہوندا اے۔ جیویں سمرن، رام بھجن، شام بندرابن، رام، ٹھا کر، جاپ، پاپ، اوگون وغیرہ شاید ایس حوالے نال ڈاکٹر دھرم سنگھ ایہناں بارے ایہہ لکھیا اے کہ شاہ حسین پنجابی دا کبیر ہے، (۴۶) حالانکہ گل ایہہ نہیں اے شاہ حسین دی شاعری وچ دا صرف لفظاں دا روپ رنگ اوہناں نوں بھگتی لہر نال نہیں جوڑ سکدا۔ ساڈی جاچے شاہ حسین اصلوں اسلامی فکر دے صوفی سن، بھگتی یاں ہندو فلسفے دے فکری حوالے نال اوہناں دا اکا کوئی جوڑ میل نہیں اے۔ ویدانت یاں آواگون نال اوہناں دا کوئی تعلق نہیں، جدوں اوہ لکھدے نیں:

۔ دنیا توں مر جاونا، وت نہ آؤنا

تے پھیر ہندو فلسفے آواگون دی مکمل نفی تے اسلامی فلسفے دا کچھ پُردے نیں کہ اسلام وچ ایس دنیا تے بندے دا پھیرا اکو اے۔ انسان دی حیاتی دی ہیبتگی حشر دیہاڑے توں مگروں اے جتھے دنیا دے اعمال دی سزایاں جزا اوس نوں ملے گی، شاہ حسین دیاں کاتیاں وچ ایہہ سارا فلسفہ موجود اے۔ پھیر مجاہدہ، ریاضت، تسلیم تے رضا توکل تے عشق حقیقی شاہ حسین عوی حیاتی دے ضروری انگ سن۔ ایہتھوں تیکر کہ جذب تے مستی دے دور وچ اوہ رات نوں عبادت تے ریاضت وچ رجھے دے جان دے نیں۔ انج ای آکھ سکے آں کہ شاہ حسین دی شاعری راہیں اچ پدھر دا تصوف پنجابی ادب وچ شامل ہويا۔ شعری صنف کافی اپنی پورے نک نقشے تے مہاندرے نال سامنے آئی، ایہہ فقیرانہ گیت بعد وچ بہت مقبول ہويا۔ شاہ حسین نے ہندی شاعری دی روایت (سوانی ولوں عشق دا اظہار) نوں اپنان دے نال نال پنجابی رہتل دے انگاں نال وی اپنی شاعری نوں سجایا۔ پنجابی ناچ لڈی دا ذکر، چوگان دا ذکر، علامتاں وچ نیک اعمال واسطے جسم نوں چرغہ قرار دتا تے کواری کڑی دے جہیز ایس دنیا نوں پیکہ آخرت نوں سوہرا پھیر ایہہ کہ محبوب تے محبت لئی ہیر تے رانجھا دیاں علامتاں ایہناں ساریاں گلاں نے شاہ حسین دی شاعری نوں چار چندلا دتے پھیر ایہہ کہ کافی جیہڑی اک فقیرانہ گیت اے ایس دے نال مضمون دے مزاج دے حوالے نال راگ راگنیاں نوں جوڑنا ایس نوں ہور اثر والا بنان دا کارن بنیا ایس لئی شاہ حسین دی شاعری، پنجابی ادب دے اسمان دا اک چمکدا ہويا ستارہ بن گئی۔

☆☆☆

حوالے

- ۱- تحقیقات چشتی: نور احمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۱ تے ۳۲۳۔
- ۲- روزنامہ ٹریبون، چندی گڑھ (بھارت)۔ ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء، (مضمون ڈاکٹر دھرم سنگھ)۔ (گورکھی)
- ۳- پنجابی کتابیات (جلد ۱): ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۱ء، ص ۱۸۵۔
- ۴- اوبی، ۱۹۹۱ء، ص ۱۸۶۔
- ۵- اوبی، ۱۹۹۱ء، ص ۱۸۶۔
- ۶- تحقیقات چشتی: نور احمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۰۸۔
- ۷- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۳۳۔
- ۸- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۳۶۔
- ۹- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۰۸۔
- ۱۰- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۶۔
- ۱۱- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۷۔
- ۱۲- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۸۔
- ۱۳- کشف المحجوب: حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان الجویری: ترجمہ سید غلام معین الدین نعیمی، ۲۰۰۳ (اردو) ص ۱۰۹۔
- ۱۴- اوبی، ۲۰۰۳ (اردو)، ص ۱۱۱۔
- ۱۵- روزنامہ بھلیکھا، لاہور (پہلی لڑی) مضمون: انور بیگ اعوان۔
- ۱۶- کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵، ص ۱۷۸۔
- ۱۷- کشف المحجوب: حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان الجویری: ترجمہ سید غلام معین الدین نعیمی، ۲۰۰۳ (اردو) ص ۱۱۳۔
- ۱۸- تحقیقات چشتی: نور احمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۸۔
- ۱۹- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۲۸۔
- ۲۰- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۲۱۔
- ۲۱- روزنامہ ٹریبون، چندی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ)۔ (گورکھی)
- ۲۲- روزنامہ ٹریبون، چندی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ)۔ (گورکھی)
- ۲۳- تحقیقات چشتی: نور احمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۲۲۔
- ۲۴- اوبی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۳۷۔
- ۲۵- کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۵۵۔
- ۲۶- اوبی، ۲۰۰۵ء، ص ۵۵۔
- ۲۷- بول فریدی: مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۵ء، ص ۲۔
- ۲۸- اوبی، ۱۹۶۵ء، ص ۲۔
- ۲۹- کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۹۰۔
- ۳۰- محکم الفقراء (کلاں): سلطان باہو ترجمہ (اردو): محمد شریف عارف نوری، ص ۱۱۳۔
- ۳۱- کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۳۸۔

زوپ رنگ (کھوجتے پرکھ)

- ۳۲۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۱۳۰۔
 ۳۳۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۶۰۔
 ۳۴۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۹۴۔
 ۳۵۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۴۶۔
 ۳۶۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۶۰۔
 ۳۷۔ نتارے: شہباز ملک، ۱۹۷۹ء، ص ۲۰۶۔
 ۳۸۔ اونہی، ۱۹۷۹ء، ص ۲۰۷۔
 ۳۹۔ کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۸۳۔
 ۴۰۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۴۵۔
 ۴۱۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۴۳۔
 ۴۲۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۴۰۔
 ۴۳۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۱۰۳۔
 ۴۴۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۱۶۲۔
 ۴۵۔ اونہی، ۲۰۰۵ء، ص ۳۵۔
 ۴۶۔ روزنامہ ٹریبون، چنڈی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ)۔ (گورکھی)

سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ تے

اوہناں دے ابیات

حضرت سلطان باہو پنجابی صوفی شاعری دے اسمان دے چمکدے ستارے سن، آپ ظاہر تے باطن دے سلطان سن۔ آپ دا ویلا بادشاہ شاہ جہاں (۱۵۹۲ء۔ ۱۶۶۶ء) (۱) تے اورنگ زیب عالمگیر (تخت نشینی ۱۶۵۸ء)، (۲) سلطان باہو دی پیدائش ۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء تے وفات ۱۱۰۲ھ مطابق ۱۶۹۰ء دی اے۔ (۳) آپ دامزار شورکوٹ (ضلع جھنگ) وچ اے۔ آپ دے والد داناں سلطان بازید تے والدہ داناں بی بی راستی سی۔ دونوں بڑے متقی تے پرہیزگار سن۔ آپ دے وڈھکے حضرت امام حسینؑ دی شہادت دے بعد عرب توں ہجرت کر کے برصغیر آئے پہلاں پنڈ دادن خان ضلع جہلم ڈیرے لائے جتھوں دے غیر مسلمان نوں اسلام دے دائرے وچ لیاندا مگروں شورکوٹ ضلع جھنگ چکی رہائش اختیار کرنی۔ مناقب سلطانی موجب بادشاہ شاہ جہاں، حضرت سلطان باہو دے خاندان دی ودھیری عزت کر داسی۔ اوس نے حضرت سلطان باہو دے والد نوں وڈی جاگیر دتی ہوئی سی۔ حضرت سلطان باہو دیاں چار بیویاں سن جہاں توں اٹھ پتر سن۔

حضرت سلطان باہو نے مڈھلی تعلیم اپنے گھروں ای حاصل کیتی۔ پھیر حضرت حبیب قادری کول ہوئے تعلیم تے باطنی تربیت واسطے اپڑے، اوہناں دے آکھن تے دلی جا کے پیر عبدالرحمان دہلوی کول اپڑ کے اوہناں دے ہتھ اتے بیعت کیتی (۴)۔ روحانی فیض حاصل کیتا تے تصوف دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ آپ قادری سہروردی سلسلے دے بزرگ سن۔ شورکوٹ (قہرگان) اپڑ کے آپ نے اپنی زندگی تبلیغ اسلام واسطے وقف کردتی آپ نے گزر بسر واسطے کاشتکاری دا پیشہ اختیار کیتا ہو یا سی۔ (۵)

حضرت سلطان باہو نے فارسی تے عربی وچ اک سو چالی (۱۴۰) کتاباں تصنیف کیتیاں (۶) پر پنجابی وچ اوہناں دی اک کتاب ابیات (سی حرفی) دستیاب اے۔ سلطان باہو دیاں فارسی عربی تے پنجابی کتاباں نوں مکھ رکھ کے ایہہ تاثر ابھر دا اے کہ آپ صوفیاں دے اوس گروہ نال جوڑ میل رکھدے سن جیہڑا اپنے عقیدیاں وچ قرآن تے سنت رسول ﷺ نوں اولیت دیندا اے۔ آپ شرع محمدی دے

خلاف کسے کول تے فعل دے قائل نہیں سن۔ آپ نے اپنی کتاباں وچ تصوف دے مسئلیاں نوں فلسفیانہ ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ایہناں مسئلیاں وچ تھاں تھاں قرآن تے حدیث نبوی دی سند لیاؤندے نیں۔ آپ دے نیزے شرع اسلام دی حد ہر اک فرد اتے لاگو ہوندی اے۔ اپنے ابیات وچ اوہناں دا ڈھنگ تھوڑا مختلف اے کہ ایہناں ابیات وچ تصوف دے مسئلیاں دے نال نال وجدانی کیفیت وی دوہیری نظر آؤندی اے۔

سلطان باہو دے ابیات، سی حرفیاں نیں، ہر بیت جیہڑا کے حرف تہجی توں شروع ہوندا اے چار مصرعیاں دا یا کدی پنج مصرعیاں دا اے، دستیاب ودھیرے ایڈیشناں وچ ہر مصرعے دے آخرتے ہو، ردیف پاروں آؤندا اے۔ کجھ ودواناں دا خیال اے کہ ہو دا لفظ بعد وچ اضافہ کر کے ردیف پالاں لیاندا گیا اے۔ ایس خیال نوں سلطان باہو دے ابیات دے اوس ایڈیشن نال تقویت ملدی اے جیہڑا ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء وچ 'ابیات' (باہو) دے نال نال مراد آباد توں چھپیا جس وچ کسے مصرعے دے آخرتے ہو دی ردیف موجود نہیں (۷) جتھوں تیکر لفظ ہو دا تعلق اے ایہہ سلطان باہو دے ابیات دے اندر وی آؤندا اے جیویں:

شاہ دے اکھر والے بیت وچ اک مصرعے اے

ظاہر باطن عین عیانی ہو ہو پیا سنیوے ہو (۸)

اک بیت وچ ہو دا لفظ توحید دے حوالے نال اللہ دے ہر تھاں موجود ہون دا ذکر کر دیاں آؤندا اے:

الف اندر ہوتے باہر ہو، ایہہ دم ہو دے نال جلیدا ہو
 ہو دا داغ محبت والا ہر دم پیا سڑیندا ہو
 جتھے ہو کرے رشنائی چھوڑ ہیرا ویندا ہو
 میں قربان تہاں دے باہو جیہڑا ہونوں صحیح کریندا ہو (۹)

باہو دا مطلب ساڈی جاچے اللہ ہو دے حوالے نال اللہ دے نال، یا اللہ ہے، اے اک خیال ایہہ وی اے کہ باہو دے لفظ نوں جے اکھر ونڈ نال کھبوں سچے پڑھیا جاوے یعنی و، ہ، ا، ب ایہہ وہاب بن دا اے، وہاب اللہ تعالیٰ دا صفاتی ناں اے جس دا مطلب بہت زیادہ بخشش والا ہے۔ (۱۰)

حضرت سلطان باہو دے ابیات اوہناں دیاں ۱۴۰ فارسی عربی کتاباں دے مقابلے وچ بہت گھٹ بھانویں ہون پر تصوف دے مضموناں دے حوالے نال ایہہ ابیات انتاں دے امیر نیں، ایہناں نوں سمجھن تے بیان کرن واسطے دفتر تے دفتر چاہیدے نیں۔ پر اچا نوں نظرے سمجھن، سمجھان لئی کجھ مضموناں اُتے

گل بات کیتی جاسکدی اے تے حضرت سلطان باہو دے فکرتے فن دا کجھ اُگھ سکھ لگ سکدا اے۔ جیویں ایہہ کہ ایپات وچ توحید، عرفان، رسالت، عشق حقیقی، فقر، درویشی، فکر، ذکر، عاجزی، دوزخ دا ڈر، نیکی دی ہدایت، بدی نوں بُرا آکھنا، جذب، وجدان، انسانی ہمدردی، مرشد تے اوہدی اہمیت، مرشد دیاں خصوصیتاں، ظاہر داری دی مخالفت، علم، عمل، باطن دی اصلاح، سچائی تے عمل دی تلقین، اللہ تے اوہدے رسول دی محبت، امام حسین دی شہادت دا دکھ بھریا بیان، صدق، یقین، ظاہری دین داری (دین دا علم جاننا تے اوہدے اتے عمل کرنا) تے کلمہ وغیرہ شامل نیں۔ سلطان باہو دا مقصد اسلام دی حقانیت بیان کر کے لوکائی نوں اسلام ول لیاؤنا سی۔ توحید ہودے حوالے نال رب تعالیٰ دے ہر تھاں موجود ہون دا ذکر سی۔ الف اندر ہوتے باہر ہو، والے بیت راہیں درج کر کے کردتا اے، توحید دے حوالے نال اک ہور بیت دیکھو:

توحید

ۛ وحدت دا دریا الہی جتھے عاشق لیدے تاری ہو
مارن ٹھیاں کڈھن موتی، آپو اپنی واری ہو
در یتیم وچ لئے لشکارے جیوں جن لاناں ماری ہو
سو کیوں نہیں حاصل بھر دے باہو، جیہڑے نوکر نیں سرکاری ہو (۱۱)

حضرت سلطان باہو رب تعالیٰ دی ذات پاک تے اوس دی ہدایت نوں اپنی شاعری وچ تھاں تھاں اجاگر کرن دی کوشش کر دے نیں، اوہ اک تھاں ایس نوں چنے دی بوٹی داناں دے کے کہندے نیں کہ ایہہ میرے مرشد نے میرے دل وچ لائی اے:

ۛ الف اللہ چنے دی بوٹی مرشد من میرے وچ لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیس ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بوٹی مٹک مچایا، جاں پھلاں تے آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جییں ایہہ بوٹی لائی ہو (۱۲)

اتھے رب تعالیٰ تے اوہدی ہدایت، نفی تے اثبات نوں بنیادی اہمیت دے رہے نیں تے ایہہ عین شرعی نقطہ نظر اے:

مرشد

مرشد کامل دا ذکر سلطان باہو نے اپنے ایبات وچ کئی تھاں کیتا اے تے ایس نوں بڑی اہمیت دتی اے۔ سگوں عشق دی حد تیکر جان دے نظر آؤندے نیں۔

۔ ایہہ تن میرا پشماں ہووے تے میں مرشد ویکھ نہ رجاں ہو
 لوں لوں مڈھ لکھ لکھ پشماں، ہک کھولاں ہک کجاں ہو
 لہتیاں ڈٹھیاں صبر نہ آوے، ہور کتے ول بجاں ہو
 مرشد دا دیدار ہے باہو مینوں لکھ کروڑاں ججاں ہو (۱۳)

فقر

سلطان باہو نے فقر دے مضمون نوں اپنے اپیات وچ تھاں تھاں بیان کیتا اے فقر سالک دی
 مڈھلی پہچان ہوندی اے، شاہ حسین اپنے آپ نوں تھاں تھاں فقیر آکھدا اے:
 ۔ شاہ حسین فقیر سائیں دا،

یاں

۔ اک شاہ حسین فقیر ہے تسی نہ آکھو کوئی پیر ہے

انج ایس لئی اے کہ تصوف وچ فقر دا مقام ودھیرا اچا اے۔ سلطان باہو دا خیال اے کہ مرشد
 دے بغیر فقر دا حاصل کرنا مشکل اے۔ ایہہ اک مشکل سفر اے، شیخ، مشائخ، غوث، قطب، حجریاں وچ
 بھانویں تسیہاں لے کے وی بیٹھ جان جدوں تیکر مرشد کامل دی راہبری حاصل نہیں ہوندی فقر دا ملنا محال
 اے۔ سگوں بندہ پٹھے راہ وی پے سکدا اے۔ ایسے لئی آکھدے نیں:

۔ م مرشد باجھوں فقر کما دے وچ کفر دے بڈے ہو

شیخ مشائخ ہو بہندے حجرے غوث قطب بن اڈے ہو

تسیہاں نپ بہن مسیتی جویں موش بہندا وڑ گھڈے ہو

رات اندھاری مشکل پینڈا باہو سے سے آؤن ٹھڈے ہو (۱۴)

فقر، سالک دا مڈھلا مقصد ہوندا اے، جس راہیں رب تیکر اپڑیا جاندا اے۔ فقر نوں حاصل کرن لئی
 دنیا دی طلب نوں چھڈنا ضروری اے، سلطان باہو دا ایس بارے آکھنا اے:

۔ راہ فقر دا تہ لدھوسی جد ہتھ پھڑیوسی کاسہ ہو

تارک دُنیا توں تداں تھیوسیں جد فقر ملیوسی خاصہ ہو

دریا وحدت دا نوش کیتوسی اجاں بھی جی پیاسہ ہو

راہ فقیری رت ہنجوں روون باہو لوکاں بھانے ہاسہ ہو (۱۵)

سلطان باہودے نیڑے فقرنوں حاصل کرن واسطے صدق دی لوڑ ہوندی اے۔ صدق دل نال اللہ تعالیٰ دا ذکر کیتا جاوے، اندر باہر اللہ ای اللہ ہودے:

ۛ ثابت صدق تے قدم اگیرے تاں ای رب لہیوے ہو
 لوں لوں دے وچ ذکر اللہ دا ہر دم پیا پڑھیوے ہو
 ظاہر باطن عین عیانی، ہو ہو پیا سنیوے ہو
 نام فقیر تہاں دا باہو قبر جہاں دی جیوے ہو (۱۲)

عشق

قبر دے جین دا تصور اصل وچ ایہہ اے کہ اللہ پاک دی ذات وچ فقیر اینا کو مگھن ہو جاندا اے کہ اوہدی اپنی ذات دی نفی ہو جاندی اے۔ اوہ مرن توں پہلاں مردا اے تاں ای اوس نوں ہمیش دی زندگی حاصل ہوندی اے، ایہہ منزل اصل وچ عشق دی منزل اے:

ۛ عشق چلایا طرف اسماناں فرشوں عرش دکھایا ہو
 رہ نی دنیا ٹھگ نہ سانوں ساڈا اگے جی گھبرایا ہو
 اسیں پردیسی ساڈا وطن دوراڈا ایویں کوڑا لالچ لایا ہو
 باہو مر گئے جو مرنے تھیں پہلے تہاں ہی رب نوں پایا ہو (۱۳)

رب نوں پاؤں لئی فقر دے درجے اتے اپڑن لئی عشق دی پوڑی ضروری اے، ایس بارے وی سلطان باہودے ایات ودھیرے ملدے نیں، اتھے دو ایات دیکھو:

ۛ عشق دی بھاہ ہڈاں دا بالن عاشق بہہ سکیندے ہو
 گھت کے جان جگر وچ آرا ویکھ کباب تلیندے ہو
 سرگردان پھرن ہر ویلے، خون جگر دا پیندے ہو
 ہوئے ہزاراں عاشق باہو پر عشق نصیب کہیں دے ہو (۱۴)

ۛ عشق جہاں دے ہڈیں رچیا اوہ پھر دے چپ چپاتے ہو
 لوں لوں دے وچ لکھ زباناں اوہ پھر دے گنگے باتے ہو
 اوہ کردے وضو اسم اعظم داتے دریا وحدت وچ نہاتے ہو
 تدوں قبول نمازاں باہو جد یاراں یار پچھاتے ہو (۱۵)

عشق دے نال نال ذکر، فکر، علم تے کلمہ ایہناں چار چیزاں نوں سلطان باہو رب دے فقر لئی ضروری خیال کر دے نیں۔ دنیا دیاں لذتاں نوں چھڈن دا ذکر وی راہ نی دنیا ٹھگ نہ سانوں، وچ آچکيا اے۔ پر ترک دنیا دا اوہ تصور سلطان باہو وچ نہیں جیہڑا رہبانیت وچ ہوندا اے۔ ایہہ گل حقیقی اے کہ حضرت سلطان باہو خود اپنی روزی، واہی بیٹی توں حاصل کر دے سن، باقاعدہ ویاہ کیتے تے اولاد دی دولت توں مالا مال ہوئے۔

ایس حوالے نال دیکھیا جاوے تے اوہ تے مرشد وی اجیہا سہیڑن دی پکی کر دے نیں جیہڑا رب داراہ دس توں پہلاں انسان نوں روزی روٹی دے غم نوں ختم کرن دی پریرنا دیوے:

مرشد اوہ سہیڑیے جیہڑا دو جگ خوشی دکھائے ہو
اول غم نکلڑے دا میٹے وت رب دا راہ سمجھائے ہو
اس کلمہ والی کنڈھی نوں چا چاندی خاص بنائے ہو
جس مرشد نھے کجھ نہ کیجا باہو اوہنوں و ہندی ندی روڑائے ہو (۲۰)

ذکر تے فکر

رب رب کرنا، رب دا ذاتی اسم پکارنا ایس نوں اسم اعظم سمجھنا تے وحدت دے دریا وچ نہانا رب دے عشق وچ پھاتھے سالک دی خاص کار ہوندی اے، مرشد دے حوالے نال ای سلطان باہو ذکر تے فکر دل توجہ دلاندے نیں:

دل دریا سمندروں ڈونگھا غوطہ مار غواصی ہو
جیس دریا وچ نوش نہ کیجا رہسی جان پیاسی ہو
ہر دم نال اللہ دہے رکھن، ذکر فکر دے آسی ہو
اس مرشد تمہیں زن بہتر باہو جو پھند فریب لباسی ہو (۲۱)

تفکرو فی ذاتہ (ذات باری تعالیٰ بارے تفکر) فقیر دا گن ہوندا اے سلطان باہو ہوراں ذکر دے نال نال فکر دی پریرنا دیندیاں لکھیا اے:

ذکر کنوں کر فکر ہمیشہ ایہہ لفظ نکھا تلواروں ہو
کڈھن آہیں تے جان جلاون فکر کرن اسراروں ہو
فکر دا پھٹیا کوئی جیوے، پٹے ٹڈھ پہاڑوں ہو
حق دا کلمہ آکھیں باہو رب رکھے فقر دی ماروں ہو (۲۲)

فکراتے زور دین توں بعد اوہ ذکر نوں چھڈن لئی نہیں کہندے اوہ ذکر تے دی اونا ای زور دیندے نیں جہاں فکرتے، اصل وچ اوہناں دا آکھنا ایہہ اے کہ ذکر تے فکر عاشقاں دا شیوہ اے:

۔ فکر کنوں کر ذکر ہمیشہ ایہہ لفظ تکھا تلواروں ہو
ذاکر سوئی جیہڑے فکر کماون اک پلک نہ فارغ یاروں ہو
عشق دا پیا کوئی نہ چھٹیا پٹ سٹیا مڈھ پہاڑوں ہو
حق دا کلمہ باہو عاشق پڑھدے ربار کھیں فقر دے پاروں ہو (۲۳)

ذکر، فکرتے فقرا ایہہ علم دے باجھ کجھ نہیں دیندے:

۔ علموں باجھوں فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ہو
سے ورھیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ہو
غفلت کنوں نہ کھلسن پردے دل جاہل بت خانہ ہو
میں قربان تہاں توں باہو جہاں ملیا یار یگانہ ہو (۲۴)

کلمہ

آخرتے کلمے دی اہمیت دا ذکر سلطان باہو دے کلام دے حوالے نال کرنا مناسب اے کہ کلمے دا ذکر ای انسان نوں اندروں صاف کر دا اے تے غیر اللہ توں دور کر کے اللہ باقی دی صورت پیدا کر دا اے ایس حالت وچ انسان نوں رب تعالیٰ جنت ول آپ بلاندا اے:

۔ کلمے نال میں نہاتی دھوتی کلمے نال ویاہی ہو
کلمے میرا پڑھیا جنازہ کلمے گور سہائی ہو
کلمے نال پہنئیں جانا کلمہ کرے صفائی ہو

مژن محال تہاں نوں باہو جہاں صاحب آپ بلائی ہو (۲۵)

مکدی گل ایہہ اے کہ حضرت سلطان باہو دے ایات وچ تصوف دے حوالے نال رب سچے دل دلوں بجانوں رجوع کرن، غیر اللہ توں دور ہون اوہدا ذکر تے اوہدا فکر کرن، اوہدے امر تے اوہدے نہی اُتے سختی نال عمل کرن تے آخرت نوں پہچانن دا سبق اے۔ ظاہری دُنیا نوں چنگا نہیں سمجھدے، ظاہر عبادت تے ظاہر علم دے وی حق وچ نہیں۔ اللہ تعالیٰ نوں دھر دلوں یاد کرن، فکر نال اوہدا ذکر کرن تے توحید دا کلمہ اپنا اوڑھنا وچھوٹا بنا لین دی پکی کردے نیں۔ ایہہ سبھ کجھ چنگے تے حقیقت پسند مرشد دی بدولت حل ہو سکدا اے تے ایہو سلطان باہو دا پیغام اے۔

☆☆☆

حوالے

- ۱- تاریخ پنجاب: سید محمد لطیف، ۲۰۰۳ء، ص ۳۵۰-۳۶۲۔
- ۲- اویسی، ۲۰۰۳ء، ص ۳۶۸۔
- ۳- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ۱۹۷۲ء، ص ۲۵۸۔
- ۴- اویسی، ۱۹۷۲ء، ص ۲۵۸۔
- ۵- دل دریا سمندروں ڈونگھے۔ کلام سلطان باہو مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۶ء، ص ۲۸۔
- ۶- پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ (مرتب): ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ۱۹۹۷ء، ص ۵۲۔
- ۷- ابیات: (سلطان) باہو، ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء، ص ۱۵۳۹۔
- ۸- مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتبہ: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۷۔
- ۹- شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۳۰۔
- ۱۰- وڈی پنجابی نعت (تہجی جلد): اقبال صلاح الدین، ۲۰۰۲ء، ص ۲۸۳۱۔
- ۱۱- شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۳۲۲۔
- ۱۲- اویسی، ۲۰۰۶ء، ص ۱۷۔
- ۱۳- اویسی، ۲۰۰۶ء، ص ۳۸۔
- ۱۴- اویسی، ۲۰۰۶ء، ص ۲۸۱۔
- ۱۵- مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتبہ: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۳۔
- ۱۶- اویسی، ایڈیشن ۲۲، ص ۷۔
- ۱۷- اویسی، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۷۔
- ۱۸- اویسی، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۶۔
- ۱۹- شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۲۱۶۔
- ۲۰- مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتبہ: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۲۱۔
- ۲۱- دل دریا سمندروں ڈونگھے۔ کلام سلطان باہو مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۶ء، ص ۹۰۔
- ۲۲- مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتبہ: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۲۔
- ۲۳- اویسی، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۶۸۔
- ۲۴- شرح ابیات باہو، تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۲۰۰۔
- ۲۵- اویسی، ۲۰۰۶ء، ص ۲۳۵۔

پیلو دی مرزا صاحبان۔ اک جہات

میاں مولا بخش کشتہ اپنی کتاب پنجابی شاعراں دا تذکرہ وچ پیلو بارے لکھدے نیں ”پیلو قوم دا مسلمان جٹ، اوہ ویرووال تحصیل ترن تارن ضلع امرتسر (بھارت) دارہن والا سی، اوہدا جنم جہانگیر تے شاہجہاں دے سے ہويا۔ جد جوانی پنگیری تے فقیری بانا پا کے بارول چلا گیا۔ گوروارجن دے درشن کیتے۔ پیلو جد راوی توں پار لکھیا تے اوس ویلے مرزا صاحبان دے عشق دا چرچا نواں نواں سی ایس نے اوس چرچے نوں سن کے مرزا صاحبان دی وار، لکھی جیہڑی ڈھاڈیاں مریاں دے منہ چڑھی تے عشق تے مشک وانگوں کھنڈ گئی“ (۱) تاریخاں وچ پیلو دا جنم ۱۵۸۰ء (ترن تارن) تے وفات ۱۶۷۵ء دی گئی اے۔ وفات چکوال دے پنڈ مہرو پیلو وچ ہوئی اوتھے ای مزار اے۔ (۲) کجھ دا خیال اے کہ اوس دی وفات وینس نور پور ضلع خوشاب وچ ہوئی تے اتھے ای دفن اے۔

ساڈے تیکر دا ایہہ قصہ اک انگریز آرسی ٹیپل (جنم ۱۸۵۰ء) راہیں اپڑیا اے جیہڑا ۱۸۷۷ء وچ انڈین سٹاف کور وچ بھرتی ہويا۔ ۱۸۹۷ء نوں لیفٹننٹ کرنل ہو گیا۔ (۳) ایس نے لیجنڈز آف پنجاب اکٹھیاں کیتیاں۔ مرزا صاحبان دا ایہہ قصہ اوس جالندھر دے کجھ جٹاں کولوں سن کے محفوظ کیتا۔ اوس نے لکھیا اے کہ ایہہ داستان جھنگ تے منگمری (ہن ساہیوال) دے علاقے وچ ہرمن پیاری اے (۴) پیلو دے لکھے قصے موجب کہانی انج اے:

مزار بالپن وچ کھیوے خان (وسنیک کھیو ماہی) سردار دے گھر رہن لگ پیا۔ ایہہ مرزے دے نانکے سن، کھیوے خان دی دھی صاحبان اوہدے ہان دی سی، رنج کے سوتی، دونویں مسیت وچ اکٹھیاں پڑھدے سن۔ ایس دور وچ اوہ اک دوسرے نوں پسند کرن لگ پئے، اوہناں دے ماپیاں وچ ایہہ گل دی ہوئی کہ اوہناں دی شادی کردتی جاوے گی ایس لئی مرزا، صاحبان نوں اپنی منگ کجھدا جوان ہويا۔ اوہدے صاحبان وی جوانی دی دہلیز پار کر رہی سی، صاحبان دی ماں متر بی سی ایس کر کے اوس مرزے نوں اوہدے ماپیاں دے گھر گھل دتا تے صاحبان دی منگنی چدھڑاں دل کردتی، ویاہ توں دو دن پہلاں صاحبان نے کرموں باہمن دے ہتھ مرزے نوں دانا آباد سنہیا گھلیا تے صورت حال توں جانوں کروایا۔ مرزا سنہیا ملدیاں لوہے لاکھا ہويا تے کھیوے جان دی تیاری کر لئی۔ اوہدی چھوٹی بھین چھتی دا ویاہ سی، مرزے نوں ماں پوتے بھین کھیوے جان توں ڈکدے رہے پر انکھ دا مارا اپنی تیز رفتار گھوڑی کبی تے

بہہ کے کھیوے اڑیا۔ منہ بولی ماسی پیو دے ہتھ تے نقدی رکھ کے صاحبان نوں ملان دا ترلا ماریا اوس ملاقات کر ادتی۔ دونواں نے جج والے دن نس جان دا متا پکایا۔ مرزے نے جام لوہار کولوں لوہے دیاں کلیاں بنوا لیاں، راتیں پچھوڑے کندھ وچ ٹھوک کے چڑھیا تے دوہٹی بنی صاحبان نوں لاه کے بکی تے بٹھا کے دانا آباد نس ٹریا، راہ وچ مرزے نے بکی نوں اک جنڈ دے درخت تھلے روکیا تے کجھ چہ آرام کرن لئی لماں پے گیا۔ صاحبان ترے لے کر دی رہی کہ سفر جاری رکھے، پھلیاں واہراں نہ اڑ جان پر اوہ ہنکار داریا نہ نیا۔ جدوں اوہ سوں گیا تے صاحبان نے خیال کیتا کہ جدوں کھیویاں تے چدھڑاں دیاں واہراں آن ڈھکیاں تے اگے اگے اوہدا ویر شمیر تے ماپے ہون گے مرزا کمال دا نشانہ باز اے تیراں نال اوہناں نوں ونھ دیوے گا ایس کر کے اوس مرزے دا تر کجھنڈا تے ٹنگ دتا، جدوں واہراں آن ڈھکیاں مرزا جا گیا تے تر کش جنڈ تے ٹنگیا ویکھ کے نمو جھانا ہو گیا۔ سیالاں تے چدھڑاں گھیرا پا کے مرزا تے صاحبان نوں مار سٹیا۔ مرزے دے ماپیاں کھراں نوں پتہ لگاتے اوہ واہراں لے کے اڑے سیالاں تے چدھڑاں اُتے حملہ کر کے مرزے دی موت دا بدلہ لے لیا۔ مرزے تے صاحبان دیاں لاشاں حاصل کر کے دفنا دتیاں۔ (۵)

ایہہ داستان مختصر جیہی اے پر شاعر پیلو نے اپنی زبان تے سوہنے بیان نال ایس نوں ودھیرا دلچسپ بنا دتا اے۔ خاص کر کے مرزے وچ آن انکھ تے مرداؤنے نوں اوس اجاگر کیتا اے پیلو مرزے مونہوں اکھواندا اے:

۔ ویاہ ہووے جھڈ دیواں منگ نہ جھڈی جا

جے کر منگ میں جھڈ دیواں لگے کھراں نوں لاج (۶) (۹۰)

پیلو نے مرزے دے کردار نوں ہیر دے رانجھے دے کردار نالوں دکھریاں کر کے دسیا اے۔ رانجھا کسے حد توڑی بزدل اے جدوں کہ مرزا دلیر تے انکھیلا اے۔ ہیر دی داستان وچ جدوں حالات ہیر رانجھے دے مخالف ہو جاندا اے نیس، تے ہیر رانجھے نوں نس ٹرن لئی مشورہ دیندی اے پر رانجھا نہیں من دا۔ نتیجہ ایہہ ہوندا اے کہ ہیر نوں زبردستی ڈولی وچ پادتا جاندا اے۔ جدوں کہ مرزے نوں جدوں صاحبان ولوں سنہیا ملدا اے کہ اوہدا ویاہ ہو رہیا اے اوہ بجلی وانگ تیزی نال کھیوے اڑداتے صاحبان (اپنی منگ) نوں نسا کے لے جاندا اے۔ ایہہ دکھری گل اے کہ اپنے انتاں دے اعتماد تے جوشیلی طبیعت تے روایتی آنکھ پاروں راہ وچ آرام کرن لگ پیندا اے تے ماریا جاندا اے۔ خود اعتمادی دا اظہار پیلو دے لفظاں وچ ویکھو:

۔ میرے پر نہ کوئی دسدا سورما، جیہڑا میرے پروار کرے

مار کوہاں تیرے جنے نیس، پاس تیرے ویر کھڑے

جھٹ کو جھوٹا جنڈ پٹھ دے، جیہڑی رب کرے (۱۸۰)

یاں پھیر:

ب۔ اج گھڑی سوں لین دے، دو جی گھڑی وڑاں دانا آباد (۱۸۵)

جدوں اوہدے ستیاں صاحبان نے اوہدا ترکش جنڈا تے ننگ دتا، واہراں تھبڈے ای اپڑ پیاں تے پھیر افسوس کر دا بولیا:

ب۔ مندا کیتا سن صاحبان میرا ترکش ننگیا جنڈا
تن سوکانی مرزے جوان دی دیندا سیالاں نوں ونڈ
پہلوں مار دا ویر شمیر دے دو جی کلے دے ننگ
تتھی ماردا جوڑ کے جیہدی ہیں توں منگ
سر منڈاسا اڈگیا گل وچ پیندی جنڈ
باجھ بھرواں جٹ ماریا، کوئی نہ مرزے دے سنگ (۲۶۵/۲۷۰)

صاحبان دا کردار، ڈانواں ڈول کردار اے، پیار وچ اوہ ثابت قدم نہ رہی جدوں کہ مرزا جرات دا مظاہرہ کر کے وی ثابت قدمی نال اپنی منگ لئی سیالاں نال نہتھا لڑیا۔ ترکش توں بناں کلیاں، واہراں نے اوس نوں مار سٹیا۔ صاحبان وی تے نہ بچی، ایس قصے دا انجام دکھانت والا اے۔ قصے وچ پیلو نے قصہ کاری دے سارے گن پاد تے نیں۔ مرزے دی جوانی تے صاحبان دے حسن دا بیان اوس نے خاص توجہ نال تخلیق کیتا:

ب۔ صاحبان گئی تیل نوں گئی پساری دے ہٹ
پھڑ نہ جانے تکرئی ہاڑ نہ جانے وٹ
تیل بھلاوے بھلا بانیا دتا شہت الٹ (۱۵-۱۰)

مرزے دی زبانی صاحبان دے حسن دی تعریف پیلو دے لفظاں وچ دیکھو:

ب۔ کڈھ کلیجہ لے گئی خان کھیوے دی دمی
گزر گز لیاں مینڈھیاں رنگ جو گوری سی
جے دیوے پیالہ زہر دا میں مرزا لیتدا پی
جے مارے برچھی کس کے مرزا کدی نہ کردا سی (۷۰)

بھانویں پیلو دے بیان وچ اختصار اے پر قصہ اپنی رفتار نال ٹری جاندا اے:

ب۔ چڑھدے مرزے خان نوں وکھل دیندا مت
بھٹھ رتاں دی دوستی گھری جہاں دی مت
ہس کے لاندیاں یاریاں رو کے دیندیاں دس (۷۵)

پیلو نے قصے وچ دانش مندی دیاں گلاں وی ودھیریاں لیاندیاں نیں جیویں:
 - گلاں کرن سکھالیاں آوکھے پالنے بول (۱۲۵)

یاں:

- عشق لتاڑے آدمی برف لتاڑے رُکھ

اک ہور گل وی پیلو دے قصے وچ اچھی نظر آؤندی اے کہ اوس نے اپنے ویلے دی رہتل دا نقشہ
 کتے کتے بڑے نوپکے انداز نال کھچیا اے ایہہ حصہ دیکھو:

- پیلو بیٹھا کھوہ تے کر کے لکھ تدبیر
 کاجن بدھا نکلا، نکلا بدھا تیر
 لٹھ پلاناں ملیا کرڑے گھس زنجیر (۱۰۵-۱۰۰)

یاں:

- کیاں مڈھ دھتوریاں، جیویں بادشاہ مڈھ وزیر

کتا ہٹ ہٹ کر رہیا، جیویں در وچ کھڑا فقیر

ٹنڈاں گیزم گیزیاں بھر بھر ڈولن نیر

ایہہ پنجاب دے ٹنڈاں والے کھوہ دے چلن دا بیان اے جس وچ صوتی آہنگ دا وی دھیان
 رکھیا گیا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ پیلو دی مرزا صاحبان دیس دی اجیہی داستان اے جس وچ شاعر نے
 پنجاب دی روایتی انکھ تے مرادنگی نوں مرزے دے کردار وچ نتارویں رنگ وچ پیش کیتا اے۔ ہونی نے
 ایس داستان نوں دکھانت بنایا اے۔ ایہہ داستان پیلو نے لوک بزمیہ واردے ڈھنگ وچ لکھی اے
 جیہڑی لوکائی وچ اودوں وی ہرمن پیاری سی تے اج وی ہرمن پیاری اے حافظ برخوردار نے ایسے توں
 متاثر ہو کے بعد وچ ایہہ داستان مرزا صاحبان لکھی۔

☆☆☆

حوالے

- ۱- پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ ۱۹۶۰ء، ص ۶۸۔
- ۲- پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ۱۹۷۲ء، ص ۲۲۸۔
- ۳- مرزا صاحبان: پیلو مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۳ء، ص ۸۔
- ۴- ٹیمپل، آرسی، حکایات پنجاب مترجم: میاں عبدالرشید (حصہ سوم)، ۱۹۶۲ء، ص ۸۱۔
- ۵- مرزا صاحبان: پیلو مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۲ء، (مقالے وچ متن ایس ایڈیشن توں درج کیتا اے)۔
- ۶- ادبی، ۱۹۶۲ء

سید بلھے شاہ تے اوہناں دی شاعری

پنجابی زبان دے صوفی ادب وچ سید بلھے شاہ اپنے اچ پدھر دے کلام پاروں صوفیاں دے سرکڈھویں گروہ وچ اچ پدھر دی تھاں ملی، کھلوتے نیں سگوں ایہناں دا کلام عالمی ادب وچ شامل ہو کے دنیا دے کونے کونے اتے اپڑ چکیا اے۔ پنجابی زبان تے ادب نوں سید بلھے شاہ تے اوہناں دے کلام اُتے دوہیرا مان اے۔ اوہناں دا کلام لوکائی وچ وی ہرمن پیارا اے تے دانشوراں دی اکھ دا تارا اے۔

سید بلھے شاہ دا اصل ناں سید عبداللہ شاہ ای کتاباں وچ آؤندا اے۔ پر چھیمما ہی 'کھوج' (۳۵-۱۹۹۰ء) مشہور سکالر فضل فرید لالیکا نے خواجہ غلام رسول توگمیری ضلع بہاولنگر دے ملفوظات تے ہور حوالیاں نال اوہناں دا اصل ناں سید بوعلی شاہ ہون دا دعویٰ کیا (۱) ایس دعوے نوں تسلیم کر دیاں سید بلھے شاہ اتے ڈاکٹریٹ کرن والے محمد ریاض شاہد نے ایس نوں اپنے مقالے وچ اچھی تھاں دتی، ایہناں دا خیال اے کہ سید عبداللہ توں سید بلھا نہیں بنن دا جدوں کہ سید بوعلی توں بلھا بنن دا زیادہ امکان اے۔ (۲) پر ایس کھوج تے ایس دے سٹے وجہوں نترن والے ناں سید بوعلی شاہ نوں اہجے پذیرائی نہیں ملی۔ بلھے شاہ دے والد دا ناں سید سخی محمد درویش سی۔ ایہناں دا شجرہ نسب ۱۵ واسطیاں نال سید عبدالقادر جیلانی (بغدادی) نال جاملدا اے۔ ایہناں دے وڈھے اسلام دی خدمت دا جذبہ لے کے عرب وچوں نکلے ایران ہوندے ہوئے اُچ شریف ضلع بہاولپور آ آباد ہوئے ایہتھوں ایہہ خاندان سابق ہندوستان وچ پھیل گیا (۳) سید بلھے شاہ دے والد سخی محمد درویش لاہور دے علاقے وچ ہجرت کر گئے۔ جدوں سید بلھے شاہ پیدا ہوئے ایہہ خاندان قصور دے کول وسدے پنڈ پانڈوکی وچ آباد سی پیدائش دا سال ۱۶۸۰ء اے۔ (۴) سید بلھے شاہ نے مڈھلی تعلیم اپنے والد سید سخی محمد درویش کولوں حاصل کیتی جیہڑے آپ عربی، فارسی دے عالم سن بعد وچ اوہناں نوں ہور دینی تعلیم واسطے اوس ویلے دے مشہور عالم دین غلام مرتضیٰ دے درس وچ قصور گھل دتا گیا۔ اتھے اوہناں عربی، فارسی، ہندی تے اسلامی دینی تعلیم اتے عبور حاصل

کیا۔ (۵) جدوں اوہناں قرآن، تفسیر، فقہ وغیرہ دے علم وچ مہارت حاصل کر لئی تے پھیر اوہناں نوں کسے کامل مرشد دی صحبت اختیار کرن دی طلب ہوئی۔ سید بلھے شاہ نے ایس لئی لاہور وسدے اوس ویلے دے قادری شطاری بزرگ شاہ عنایت قادری نوں اپنا مرشد پھڑ لیا۔ اپنے مرشد دے بارے وچ سید بلھے شاہ اپنے کلام وچ تھاں تھاں اوہناں دے مرشد تے اپنے مرید ہون دا اقرار کر دے نیں:

۔ عرش منور بانگاں ملیاں سنیاں تخت لاہور

شاہ عنایت کنڈیاں پائیاں لک چھپ کھچدا ڈور (۶)

سید بلھے شاہ اپنے مرشد شاہ عنایت قادری نال عشق دی حد تیکر وابستہ سن۔ کتاباں وچ آؤندا اے کہ اک وار مرشد شاہ عنایت قادری سید بلھے شاہ نال ناراض ہو گئے۔ ناراض ہون دا کارن ایہہ دسیا جاندا اے کہ سید بلھے شاہ نے پانڈو کی تے پنڈ سدھار دے وسیکاں نوں بد عادتی جس پاروں ایہہ وستیاں اجڑ گئیاں، خدا دی مخلوق وی تباہی پاروں مرشد آزوردہ ہوئے تے اوہناں نے بلھے شاہ کولوں ولایت سلب کر لئی مطلب اے کھوہ لئی، بلھے شاہ در بدر ٹھوکراں کھان لگ پئے، مرشد نوں منان واسطے آخر اوس مجرا کرن والیاں نال رابطہ کر کے اوہناں دا بھیس وٹاتے پیریں گھنگھر و بنھ کے آکھیا۔

۔ تیرے عشق نچائیاں کبر تھیا تھیا (۷)

مرشد راضی ہو گیا، اوس ولایت واپس کر دتی گل نال پلا لیا، بلھے شاہ مر مقصور آگئے لوکاں نوں وعظ نصیحت تے دین اسلام دی تبلیغ وچ رجھ گئے (۸) ولایت دی سلبی دے ہور کارن وی کئی کتاباں وچ درج نیں۔ پر واپسی نچ کے منان نال ای ہوئی، ایس توں واضح ہوندا اے کہ شاہ عنایت قادری راگ رنگ تے سماع دے قائل سن بلھے شاہ وی ایس دے قائل سن۔

سید بلھے شاہ اخلاقی لحاظ نال محبت تے خلوص دے پیکر سن، حلیمی، انکساری، جو کوئی ملدا اوہناں دے اعلیٰ اخلاق دا گرویدا ہو جاندا سی اپنے مرشد دے نقش قدم تے چل دیاں مذہبی، لسانی یا علاقائی تعصب توں پاک سن۔ دوسرے مذہباں دے لوکاں نال رواداری دا مظاہرہ کر دے۔ ہندو، سکھ، عیسائی سب سید بلھے شاہ دے رُبیے اُتے حاضری دیندے سن۔ (بلھے شاہ دے کلام وچ وی ایس دا اشارہ ملدا اے) غریباں، مسکیناں تے مسافراں دی مدد کر دے سن۔ مسافراں تے بھکھیاں نوں کھانا کھوا کے خوش ہوندے سن، اک دوہڑا ایس گل دا شاہدی اے:

۔ اٹ کھڑکے، دکڑ وچے تتا ہووے چلھا

آؤن فقیر تے کھا کھا جاون راضی ہووے بلھا

سید بلھے شاہ دی وفات ۱۷۵۷ء وچ ہوئی۔ قصور وچ دفن ہوئے جتھے عقیدت منداں دی بھیڑ لگی رہندی اے۔ (۹)

سید بلھے شاہ بنیادی طور تے صوفی سن، اوہناں اپنی شاعری ایسے جذبے دے تحت کیتی۔ کلام وچ کافی، اٹھوارہ، بارہاں ماہ، سی حرفی، گنڈھاں تے دوہڑے شامل نیں۔ کافی اوہناں توں پہلاں گورو نانک تے شاہ حسین لاہوری لکھ چکے سن۔ کافی فقیرانہ گیت ہوندا اے، اٹھوارے دے تحت دناں دے حساب نال شعر آکھے جاندے نیں، بارہاں ماہ وچ دیسی مہنیاں دے حوالے نال دل دے جذبیاں دا اظہار ہوندا اے جدوں کہ سی حرفی وچ الف، ب دی پٹی دے حوالے نال چومصرعے تخلیق ہوندے نیں۔ دوہڑیاں وچ وی مصرعے عام کر کے چار ای ہوندے نیں پر ودھیرے مصرعیاں والے دوہڑے وی ملدے نیں۔ سید بلھے شاہ دے کلام وچ وی موجود نیں۔ گنڈھاں، پرانے زمانے وچ رواج سی کہ جدوں کسے اہم کم یا تقریب دا دن مقرر کیتا جاندا، کپڑے وچ اوہوں پہلاں آؤن والے دناں دے حساب نال گنڈھاں مار لیاں جاندیاں سن آخری گنڈھ مقرر شدہ دن کھولی جاندی سی۔ انج عام کر کے شادی ویاہ دے دن مقرر کرن تے کیتا جاندا سی۔ سید بلھے شاہ نے گنڈھاں دے حوالے نال شاعری علامتی حوالے نال کیتی اے۔ بلھے شاہ دیاں گنڈھاں جیہڑیاں گنتی وچ چالی نیں، صوفیا عام کر کے چلہ کشی واسطے چالی دا ہندسہ استعمال کردے نیں۔ چالی دا حوالہ موت دے بعد چالیویں دن دی ہوسکدا اے۔ موت دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے صوفی ایس جہان نوں انسان دے اک کواری کڑی دے پیکیاں دا گھر آکھدے نیں جس نے سوہریاں دے گھر ویاہ مگروں جانا اے تے ایہہ اک لحاظ نال دو جا جہان یعنی حیاتی بعد از موت اے، ظاہر اے ایہہ حساب کتاب دا جہان وی اے۔ سید بلھے شاہ دیاں لکھیاں گنڈھاں وی سانوں ایہہ کجھ سمجھا رہیاں نیں کہ انسان جیوں جیوں موت دے حوالے نال اگلے جہان ول ودھدا اے اوں نوں اوں جہان دے حساب کتاب ول دھیان دینا چاہیدا اے کواری کڑی وانگ سلیقہ سکھن (دین علم دے حصول) تے چرخہ کت کے دا ج بنان (نیک اعمال کرن) ول دھیان دینا چاہیدا اے۔ دو جی گنڈھ کھولن تے لکھدے نیں:

دو جی کھولوں کیا کہوں، دن تھوڑے رہندے
 سول سھے رل آؤندے، سینے وچ بہندے
 جھل وٹی میں ہوئی، تند کت نہ جاناں
 جج ایویں رل آوسی، جیوں چڑھدا تھانا (۱۰)

تیجی گنڈھ کھولدیاں فرماندے نیں

۔ تیجی کھولاں دکھ کے، روندے نین نہ ہندے

کس نوں پچھاں جا کے، دن جانڈے گھدے

گن والیاں سبھ پیاریاں، میں کو گن تاہیں

سبھ ملے مل سر دھراں، میں رواں ڈھاہیں (۱۱)

ہن تیکر دی گل بات توں ایہہ گل نتر کے سامنے آگئی اے کہ سید بلھے شاہ اک صوفی سن۔ خاندانی

حوالے نال اوہ دین اسلام دے مبلغ سن پر اوہناں تبلیغ دلا پنا اک وکھرا راہ پھڑیا، شریعت دے اوہ اصلوں

نسلوں پابند سن۔ طریقت داراہ اوہناں قادری شطاری بزرگ شاہ عنایت قادری والا پھڑیا۔ اوہناں داسبھا

کلام تے پیغام وچ کھلا ڈھاسی۔ اوہ اپنی حیاتی تے کلام دے حوالے نال اک سالک ہونتر دے نیں

جیہڑا پہلاں اپنے آپ نوں اپنے مرشد وچ فناہ کر دا اے تے پھیر نبی آخر الزمان، سرور کائنات حضرت

محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی ذات اقدس وچ کر کے واصل باللہ ہو جانڈے نیں۔ اپنے مرشد شاہ عنایت

(لاہور) بارے لکھدے نیں:

۔ میر پیراں بغداد اساڈا مرشد تخت لاہور

یاں:

۔ پہلی پوڑی پریم دی پلھراٹے ڈیرا

حاجی کے حج کرن میں مکھ ویکھاں تیرا

آئیں عنایت قادری ہتھ پکڑیں میرا

ایس منزل توں اگے سالک دی منزل رسول پاک نال اپنے عشق دا اظہار ہوندا اے ایس وچ وی

سید بلھے شاہ اک سالک پاروں پورے اتر دے نیں، کلام وچوں کجھ حصہ دیکھو:

۔ عشق تیرا درکار اسانوں ہر ویلے ہر حیلے

پاک رسول محمد صاحب میرے خاص ویلے (۱۲)

۔ پیارا بہن پوشاکاں آیا

آدم اپنا نام دھرایا

احد اتے بن احمد آیا

نبیاں دا سردار

ہن میں لکھیا سوہنا پار
جس دے حسن دا گرم بازار (۱۳)

۔ اک رانجھا مینوں لوڑی دا
کن فیکونوں اگے دیاں لکھیاں
نہوں نہ لکڑا چوری دا
احد، احمد وچ فرق نہ کوئی
اک رتی بھیت مروڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑی دا (۱۴)

سید بلھے شاہ وحدت الوجودیاں ہمہ ادست دے قائل سن ایس کر کے ہولی ہولی اوہ محبوب حقیقی
(رب تعالیٰ) ول رجوع کر دے نظر آؤندے نیں، دیکھو ایہہ منزل:

۔ اک لازم بات ادب دی اے
سانوں بات معلومی سبھ دی اے
ہر ہر وچ صورت رب دی اے
کتے ظاہر ہے کتے چھپندی اے
منہ آئی بات نہ رہندی اے (۱۵)

جدوں سالک نوں ایہہ منزل حاصل ہوندی اے ایہہ مرتبہ حاصل ہو جاندا اے تے اوہ بلھے شاہ
وانگ کوک اٹھدا اے:

۔ رانجھا رانجھا کردی ہن میں آپے رانجھا ہوئی
سدو فی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا میں وچ، میں رانجھے وچ غیر خیال نہ کوئی
میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی
رانجھا رانجھا کر دی ہن میں آپے رانجھا ہوئی (۱۶)

ایس منزل تیکر اپڑن واسطے سید بلھے شاہ بڑیاں آؤکھیاں منزلاں وچوں لنگھے، اوہ عرفان ذات
دے حوالے نال

۔ کیہ جاناں میں کون بلھیا، کیہ جاناں میں کون

الاندے نیں تے پھیر آکھدے نیں:

ۛ میری بکل دے وچ چور، نی میری بکل دے وچ چور (۱۷)

دا تذکرہ کر کے اوڑک اوہ عرفان ربانی دی منزل تے اپڑ جاندے نیں، ہن اوہ کہندے نیں سارے بوہے بند ہو جان، ویلے نوں لگام پادتی جاوے ایہہ سالک لئی سرشاری دی منزل اے۔ ملاپ دے وصال دی منزل، سرشاری نوں قائم رکھن لئی اوہ گوکدے نیں:

ۛ گھڑیالی دیو نکالی نی
 اج پی گھر آیا لال نی
 گھڑی گھڑی گھڑیال بجاوے
 رین وصل دی پیا گھٹاوے
 میرے من دی بات جے پاوے
 ہتھوں چاٹے گھڑیال نی

تے:

ۛ بلھیا شوہ دی بیج، پیاری
 نی میں تارن ہارے تاری
 کویں کویں میری آئی واری
 ہن وچھڑن ہويا مجال نی
 گھڑیالی دیو نکال نی
 اج پیا گھر آیا لال نی (۱۸)

کلام دے حوالے نال ایہہ سید بلھے شاہ دے ذاتی تجربات دے اکھری روپ سن، سالک دے فنا فی الشیخ، فنا فی الرسول تے فنا فی اللہ دے روپ، سالک ایس دا اظہار ایس لئی کردا اے کہ اوہ خالق تے مخلوق وچ وی دوری نوں ختم کرن دا چاہوان اے۔ اوہدے موجب جدوں بندہ رب دے ایڈا نیڑے ہو جاندا اے تے پھیر اوہدے کولوں کسے قسم دے بھیڑے کم دی امید نہیں رہندی، اوہ خالق دے تابع ہو کے مکمل طور تے اوہدی ہدایت اُتے کار بند ہو جاندا اے۔ دو جے لفظاں وچ اوہ اللہ دیاں اکھاں نال دیکھدا اے۔ اللہ دے کناں نال سن دا اے، اللہ دے ہتھوں نال کم کردا اے ایہتھوں تیکر کہ وحدت الوجود دے حوالے نال اللہ ای اللہ رہ جاندا اے۔

سید بلھے شاہ لوکائی نوں اللہ تعالیٰ خالق کائنات ول لے جان لئی اوہ ذاتی تجریاں دی گل
دے نال نال لوکائی نوں اوہدی کار کرتوت توں آگاہ وی کر دے نیں۔ انسان دے فانی ہون دا ہوکا
وی دیندے نیں تے غفلت وچ پھاتھے انسان نوں جگان دا چارا وی کر دے نیں، بڑے اثر والے
ڈھنگ نال:

۔ اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں
اک روز جہانوں جانا اے
جا قبرے وچ سمانا اے
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے
کر چیتا مرگ وسار نہیں (۱۹)

سید بلھے شاہ ظاہرتوں باطن اُتے زیادہ زور دیندے نیں، ایس حوالے نال اوہ ودھیری بے باکی
دا مظاہرہ کر دے نیں:

۔ بلھے نوں لوکیں متیں چا دیندے بلھا جا بہہ مسیتی
وچ مستیاں دے کیہ کجھ ہوندا جو اندروں گئی نہ پلیتی
باہر پاک کیتے کیہ ہوندا جو اندروں گئی نہ پلیتی
بن مرشد کامل بلھا ایویں گئی عبادت کیتی
۔ بھٹھ نمازاں چکڑ روزے کلمے پھر گئی سیاہی
بلھے شاہ شوہ اندروں ملیا بھلی پھرے لوکائی

مطلب ایہہ اے کہ رب تعالیٰ دی ذات دا عرفان حاصل کرن واسطے انسان نوں اپنی ذات دا
عرفان ضروری اے، ایہہ منزل سید بلھا شاہ

۔ کیہ جاناں میں کون بلھیا کیہ جاناں میں کون

راہیں طے کر دے نیں تے علم دے حوالے نال اوہناں دا آکھنا اے کہ

۔ علموں بس کریں او یار

اکو الف تیرے درکار

مطلب ایہہ اے کہ دنیاوی علم دی تھاں الف یعنی اللہ، جیہڑا اللہ تعالیٰ دا ذاتی ناں اے ایس
حوالے نال اسم اعظم اے ایس دا عرفان ضروری اے۔ اپنی ایس کافی وچ کتاباں پڑھ کے اندر دے
انھیر نوں مٹان لئی پریر دے نیں، شیخ مشائخ نوں بے علماں نوں لٹ لٹ کے کھان توں منع کر دے نیں۔

ملاں تے قاضیاں نوں حرص، ہوس نوں چھڈن لئی آکھدے نیں تے شک شبھے دا کھانا کھان توں ہوڑ دے نیں۔ آخر تے اپنے بارے کہندے نیں کہ بلھے نے علم لدنی پڑھیا اے، الف تے میم، اللہ تے اوہدے رسول آخر حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا علم درکاراے تے اوہ بلھے شاہ نے پڑھیا اے تسی وی ایہہ علم پڑھو۔ (۲۰)

شاہ حسین لاہوری وانگ سید بلھے شاہ نے وی چرنے تے پونی دے حوالے نال لوکائی نوں ایس دنیا وچ چرغہ کتن یعنی نیک عمل کمان تے زاہراہ بنان دی چکی کیتی اے۔ تاں بے اگلی دنیا وچ داج یعنی زاہراہ لے جان والے دی عزت آور ہووے۔ بالکل اوس سوانی وانگ جیہڑی ماپیاں دے گھر سلیقہ سکھدی۔ چرغہ کندی تے داج بناندی اے تے سوہریاں دے گھر اوہدی عزت ہوندی اے۔ بڑی مشہور کافی دے کجھ بول ویکھو:

۔ کر کتن ول دھیان کڑے
نت متیں دیندی ما دھیا
کیوں پھرنی ایں اینویں آ دھیا
نی شرم حیا نہ گو دھیا
توں کدی تاں سمجھ نڈان، کڑے
چرخہ بنیا خاطر، تیری
کھیڈن دی کر حرص چھوٹیری
ہونا نہیوں ہور وڈیری
مت کر کوئی اگیان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے (۲۱)

سید بلھے شاہ دی ساری شاعری دا احاطہ کرنا ودھیرا مشکل کم اے، تصوف دے ڈونگھے رازاں توں اڈ بلھے شاہ اپنے ویلے دے حالات دے گیانی وی نیں، اوس ویلے دے سیاسی، سماجی تے مذہبی حالات دا نقشہ اپنے کلام وچ کئی تھاں اک مصور وانگ کھچدے نظر آؤندے نیں:

۔ در کھلا حشر عذاب دا
بُرا حال ہویا پنجاب دا
وچ حاویئے دوزخ ساڑیا
کدی آ مل یار پیاریا

۔ مغلان زہر پیالے پیتے
بھوریاں والے راجے کیتے

یاں:

۔ سب اشراف پھرن چپ کیتے

مکدی گل ایہہ اے کہ سید بلھے شاہ بارھویں صدی ہجری تے اٹھارویں صدی عیسوی دے اوہ پنجابی صوفی شاعر نہیں جہاں پنجابی دی صوفی شاعری دی کچھلی ریت نوں انگ لاکے اوس نوں فکرتے فن دی ٹیسی اُتے اڑا دتا۔ اوہ آپ صوفی سن، سلوک دیاں منزلاں دا ذاتی تجربہ رکھدے سن وحدت الوجودی مسلک دے قائل سن۔ اللہ تے بندے دے باہمی رشتے نوں پکیاں کرن لئی عرفان ذات دے حوالے نال اللہ دے عرفان نوں عام کرن لئی اوہناں اپنی ذات تے اپنے کلام نوں وقف کردتا اوہ دلوں بجانوں بندے دے ہمدردن ایس سلسلے وچ اوہ مذہبی نسلی یاں علاقائی حداں ٹپ کے بندے نوں اوہدی حقیقت دس تے اپنے مقام نوں پچھانن دا درس دیندے نیں، اوہ دنیا دی بے ثباتی تے آخرت لئی زاوِراہ بنان لئی نیک عمل کمان دی پکی کردے نیں ایسے لئی اوہناں بارے میاں محمد بخش نے آکھیا سی

۔ بلھے شاہ دی کافی سن کے ترید ا کفر اندر دا (۲۲)

☆☆☆

حوالے

- ۱۔ کھوج: جھیمپائی، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور۔ ۳۰، ۱۹۹۰ء، ص ۵۔
- ۲۔ بلھے شاہ فکرتے فن، مقالہ پی ایچ ڈی (پنجابی) از: محمد ریاض شاہد، ۱۹۹۸ء، ص ۷۲۔
- ۳۔ ادبی، ۱۹۹۸ء، ص ۵۰۔
- ۴۔ ادبی، ۱۹۹۸ء، ص ۶۴۔
- ۵۔ ادبی، ۱۹۹۸ء، ص ۷۹۔
- ۶۔ کلام بلھے شاہ مترجم: ڈاکٹر انعام الحق / امجد علی بھٹی، ۲۰۰۴ء، ص ۳۳۰۔
- ۷۔ ادبی، ص ۱۴۰۔
- ۸۔ بلھے شاہ فکرتے فن، مقالہ پی ایچ ڈی (پنجابی) از: محمد ریاض شاہد، ۱۹۹۸ء، ص ۹۹۔
- ۹۔ ادبی، ۱۹۹۸ء، ص ۱۰۹۔
- ۱۰۔ کلام بلھے شاہ، مترجم: ڈاکٹر انعام الحق / امجد علی بھٹی، ۲۰۰۴ء، ص ۲۴۴۔
- ۱۱۔ ادبی، ص ۵۴۵۔
- ۱۲۔ ادبی، ص ۲۲۷۔

- ۱۳۔ اوہی، ص ۲۴۰۔
 ۱۴۔ اوہی، ص ۵۲۔
 ۱۵۔ اوہی، ص ۳۳۰۔
 ۱۶۔ اوہی، ص ۱۸۷۔
 ۱۷۔ اوہی، ص ۳۳۵۔
 ۱۸۔ اوہی، ص ۳۰۷۔
 ۱۹۔ اوہی، ص ۳۷۔
 ۲۰۔ اوہی، ص ۲۳۶۔
 ۱۲۔ اوہی، ص ۲۵۷۔
 ۲۲۔ سیف الملوک، مہاں محمد بخش، مرتبہ: اقبال صلاح الدین، لاہور۔ ۱۹۹۶ء، ص ۴۲۸۔

سید وارث شاہ تے اوہدی داستان 'ہیر'

سید وارث شاہ جس دی لکھی 'ہیر رانجھا' دی داستان عالمی پدھرتے ادب عالیہ دا حصہ بن چکی اے، پنجابی ادب دی ایہہ ماڑی قسمت اے کہ اوہناں دے زندگی دے حالات بارے اے توجی تفصیلی جانکاری دستیاب نہیں، اوہناں نے اپنی لکھت 'ہیر' تے دوجیاں لکھتاں وچ اپنے بارے اپناں لکھتاں بارے کوئی ویروے بھری جانکاری نہیں دتی سوائے ایس دے کہ

۱۔ وارث شاہ و سنیک جنڈلریا ٹرے دا اتے شاگرد مخدوم قصور دا اے (۱)

یاں:

۲۔ سن یاراں سے اسیاں نبی ہجری لے دیس دے وچ تیار ہوئی (۲)

یاں:

۳۔ کھل ہانس دا ملک مشہور ملکا تھے شعر کہتا یاراں واسطے میں (۳)

اوہ اپنی اک ہور لکھت ترجمہ قصیدہ، بردہ شریف وچ ترجمہ کاری دا سال ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ء محفوظ کر دا اے (۴) ایہناں اندرونی شہادتیاں توں اوہدا عہد متعین ہو جاندا اے کہ اوہ بارہویں صدی ہجری یاں اٹھارویں صدی عیسوی دا بندہ سی۔ اوس نے قصور دے مخدوم کولوں تعلیم حاصل کیتی۔ ایدوں ودھ ہور اوہدے اپنے دلوں کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ ایتھوں تیکر کہ انھیویں صدی وچ ایس خطے وچ چھاپا خانہ آؤن ویلے وی ہیر دا کوئی ایسا قلمی نسخہ دستیاب نہیں سی جیہڑا اوہدے اپنے ہتھ دا لکھیا ہو یا ہوندا، ایہو وجہ اے کہ جدوں ہیر ہرمن پیاری ہو کے چھاپے چڑھی تے ایہدے وچ رلا پایا گیا جس نوں کدھن دا عمل ویہویں صدی تیکر جاری رہیا تے اے وی جاری اے۔ وارث دے کسے ہمعصر نے وی اوہدے بارے کوئی بوہتی جانکاری نہیں دتی سوائے داستان ہیر رانجھا نوں سلاہن

بارے پھیر وی وارث بارے جانکاری دیاں کوششاں ہوندیاں رہیاں مزاراتے کمپلکس وی بن گیا اے ایہہ کوششاں اے تیکر جاری نیں ایہناں ساریاں کوششاں نوں مکھ رکھ کے اوہدی ذات بارے تے لکھتاں بارے جو نقشہ اگھڑ دا اے اوہدے مطابق اوہدا اصل ناں سید وارث شاہ سجادہ نشین کول موجود شجرہ دے مطابق اوہدے والد دا ناں سید گل شیر شاہ وارث دے دوہور بھرا سید قاسم شاہ، تے سید بہار شاہ سن موجودہ گدی نشین سید قاسم شاہ دی اولاد وچوں اے کیوں جے سجادہ نشین دے قول موجب سید وارث شاہ لا ولد سی جمن ورھا ۱۱۲۲ھ مطابق ۱۷۱۰ء اے (۵)۔ مڈھلی تعلیم جنڈیالہ شیر خان (ضلع شیخوپورہ) وچ پوری ہوئی پھیر مولانا غلام مرتضیٰ قصوری دے شاگرد ہوئے جیہڑے سید بلھے شاہ دے استاد سن۔ تعلیم مکمل کرن توں بعد جنڈیالہ شیر خان واپس پرتے اتھے اوہناں نے ۱۷۳۹ء وچ عربی قصیدہ بردہ شریف دا ترجمہ کیتا۔ احمد شاہ ابدالی نے جدوں پنجاب تے حملے کیتے اوس ویلے وارث شاہ لاہور وچ سی ایس حوالے نال سید وارث شاہ دی اک سی حرنی ملدی اے جس وچ اوس ویلے دے مغل بادشاہ محمد شاہ دی تعریف کیتی گئی اے۔ (۶) (کچھ لوک ایس نوں وارث دی تصنیف نہیں مند دے)۔ ایڈوں مگروں اوہ پاگ پتن اپڑ کے اوس ویلے دے دیوان محمد یار دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ دو سال اتھے تصوف دا علم حاصل کرن توں بعد واپس جنڈیالہ جان لکیاں راہ وچ ملکہ ہانس دے محلے مجاہد کے (یاں ٹھٹھہ مجاہد) ٹھہرے اتھے جدوں لوک ہم ہما کے اوہناں کول آئے تے اوہ محلہ اچاٹہ دی مسجد دے نال زمین دوز حجرہ بنوا کے بیٹھ گئے۔ اتھے اوہناں لافانی قصہ ہیر رانجھا لکھیا ہیر وچ آئے مصرعے

وارث شاہ نوں مار نہ بھاگ بھریئے انی منس دیئے پیاریئے واسطہ ای

توں لوک سمجھدے نیں کہ اوہناں نوں کسے بھاگ بھری نال عشق سی جس دے اظہار واسطے اوہناں قصہ لکھیا ایہہ گل بہت سارے دانش وراں نے نہیں منی (۷)۔ سید وارث شاہ ملکہ ہانس توں جنڈیالہ شیر خان اپڑے اتھے درس تدریس دا کم کردے رہے تے ۱۷۹۸ء وچ وفات پائی۔ جنڈیالہ شیر خان مدفون نیں جتھے ہن عالیشان کمپلکس بنایا گیا اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ ہیر، قصیدہ بردہ دے ترجمہ توں اڈ معراج نامہ، چوہیر ڈی نامہ، باراں ماہ تے سی حرنی شامل نیں (۸) پر جو اعلیٰ درجہ ہیر رانجھا نوں ملیا اوہ دوجیاں لکھتاں نہ حاصل کر سکیاں۔

ساڈے مطالعے دا مرکز وی ایس ویلے ہیر ای اے۔ کھوج کاراں دی کھوج موجب ہیر رانجھا دا رومان سلطان بہلول لودھی دے ویلے دا اے۔ ایہہ واقعہ واپرن توں بعد لوک پدھرتے لوکاں دیاں زباناں اُتے آیا ایہتھوں تیکر کہ صوفی ادب وچ وی آ گیا۔ پنجابی وچ ایس دی مثال شاہ

حسین دیاں کافیاں وچوں دتی جاسکدی اے کہ اوہناں دے کلام وچ ایہہ علامت دا روپ ونا گیا:

۔ ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجمن ہوئے
رانجمن رانجمن مینوں سبھ کوئی اکھو ہیر نہ آکھو کوئی

شاہ حسین بادشاہ اکبر دے دور دا اے ایسے دور دے شاعر دمودر جس نے سبھ توں پہلاں پنجابی وچ ہیر دا قصہ لکھیا ایڈوں مگروں احمد کوی نے ۱۶۹۲ء وچ فیر چراغ اعوان، پھیر مقبل تے ۱۷۴۶ء دے نیڑے نیڑے تے پھیر سید وارث شاہ نے ۱۱۸۰ھ یاں ۱۷۶۶ء وچ مطلب ایہہ اے کہ سید وارث توں پہلاں ہیر رانجھا دے گھٹ وگھٹ چار قصے لکھے جا چکے سن، جہناں وچوں دو تن قصے دمودر، احمد نے مقبل دے تے اج وی مقبول نیں۔ ساریاں وچ بنیادی کہانی اکو اے، کرداراں تے انجام وچ ہر اک نے اپنی مرضی کیتی اے، وارث دے سامنے لوک پدھر دا قصہ تے ایہہ سارے قصے سن اوس تے خود لکھیا اے:

۔ یاراں اساں نوں آن سوال کیتا عشق ہیر دا نواں بنائے جی،

مطلب اے عشق دا قصہ پہلاں موجود اے ایس نوں فرمائش ایہہ اے کہ نویں رنگ ڈھنگ وچ پیش کیتا جاوے چنانچہ وارث نے لکھیا

۔ حکم من کے سجاں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے

نقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا نواں پھل گلاب دا توڑیا اے^(۹)

مطلب ایہہ ہے کہ قصہ وی اوس نے نواں ترتیب دتا اے۔ تے ایس دی پیش کاری زبان تے بیان دے حوالے نال وی ایس نوں پھلاں وچ سردار پھل گلاب وانگ بنایا اے تے حق سچ انج ای ہويا، لوک پچھلے قصے بھل گئے ایس توں تیکر جے ایہہ آکھیا جاوے کہ اج تیکر جیہڑے سینکڑے قصے لکھے جا چکے نیں، وارث دی ہیر وی ایہہ وڈھپ قائم اے تے ایہہ گل سچ ہووے گی۔

کہانی ایہہ اے کہ تخت ہزارے دے رانجھیاں وچوں دھید و موجو چوہدری دا لاڈلا پتر سی۔ پیو دے مرن مگروں بھراواں نے زمین وند دتی دھید و سکھ رہنا سی واہی نیجی دا کم نہ کر سکيا۔ بھابھیاں نال لڑیا جہاں نے مہنا ماریا کہ جے اسی تینوں پسند نہیں تے جا سیالاں دی ہیر ویاہ لیا۔ ایہو ضد پھڑ رانجھا جھنگ سیالیں جا پڑیا۔ ہیر نال ملاقات ہوئی تے جدوں رانجھے نے آکھیا واہ سجن تے، ہیر

اوس تے مہربان ہوگئی، اپنے پو چوچک کول مجھاں چارن تے کاماں لوا دتا۔ ایس بہانے عشق پروان چڑھدا رہیا برداری دے اک وڈیرے کیدونوں پتہ لگاتے اوہ اکھ دا ماریا تپ اٹھیا تے دونوں دے نال نال چوچک نوں بھنڈن تے لک بنھ لیا۔ اک کے چوچک نے ہیر دا ویاہ زبردستی ہیر دی مرضی دے خلاف رنگ پور دے کھیڑے نال کر دتا۔ رنگ پور اپڑ کے ہیر، رانجھے نوں پیغام گھلایا کہ جوگی بن رنگ پور آ، رانجھا عشق وچ جھلا ہو یا بالنا تھ کولوں جوگ لے کے رنگ پور اپڑیا، جتھے ہیر دی ننان سہتی نال اوس دا ٹا کرہ ہو یا جس سخت مزاحمت کیتی پر رانجھا کرنی والا بن چکیا سی اوس سہتی نوں اوہدے عاشق مراد بلوچ نال ملان دا آکھیا تے سہتی نرم پے کے مہربان ہوگئی اوس ای ہیر تے رانجھے دا میل کرایا، جھوٹھی موٹھی داسپ لڑا کے رانجھے نوں علاج دے بہانے ہیر کول بلایا تے دونوں نوں نسا دتا۔ کھیڑیاں نوں پتہ لگاتے اوہناں واہر ٹوری تے راہ وچ آن پھڑیا، معاملہ راجہ عدلی تیکر اپڑیا جس ہیر کھیڑیاں نال ٹور دتی، رانجھا کرنی والا ہو چکیا سی اوس بدعا دتی شہر نوں اگ لگ گئی شاہی واہراں نے کھیڑیاں نوں ہیر سنے واپس لیانداتے ہیر رانجھے نال ٹور دتی کہ اوہدا عشق صادق اے، ہیر تے رانجھا تخت ہزارے جا رہے سن کہ سیالاں نے راہ وچ ڈک لیا تے ترلا کیتا کہ رانجھا حج بنا کے لیاوے تے اوہ ہیر نوں آپوں ٹور دیں گے، رانجھا تخت ہزارے حج بنان گیا، پچھوں سیالاں نے ہیر نوں زہر دے کے مار دتا رانجھا ایہہ خبر سن کے آہ مار کے مر گیا۔

سید وارث شاہ نے ہیر رانجھا دی ایس کہانی نوں لکھیا تے داستان یاں قصہ کر کے ای اے، فنی حوالے نال اوس نے کلیاں وچ لکھیا اے (عنوان دے تحت اکو ردیف قافیہ دے مصرعے) مطلب ایہہ اے کہ ایہہ انداز فارسی دی مثنوی دا انداز نہیں کہ جس وچ بحر تے اک ہوندی اے پر ہر شعر دا ردیف قافیہ وکھ ہوندا اے۔

سید وارث شاہ دی لکھت داستان دے ہونڈیاں ہویاں اک ڈرامے وانگ لگدی اے کہ ایہدے وچ کردار تھان تھان مکالمے بولدے نظر آؤندے نیں جتھے داستان نوں اگے ودھاؤنا ہوندا اے اوتھے وارث شاہ آپ اک کردار یعنی داستان گو بن کے وچ آجاندا اے تے مقولہ شاعر دے عنوان نال داستان نوں اگے ٹوردا اے۔

۔ اک تحت ہزار یوں گل کیجئے جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے
 چھیل گھبرومت اربیلوے نیں سندر اک تھیں اک سوایا اے
 والے کوکلے مندرے مجھ لنگی، نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے
 کیہ صفت ہزارے دی آکھ سکاں گویا بہشت زمین تے آیا اے^(۱۰)
 پھر منظر نوں چھوٹیاں کر کے اپنے ہیرو اُتے لوکاں دی توجہ مرکوز کر دیندا اے

۔ موجو چودھری پنڈ دی پاٹھ والا چنگا بھائیاں دا سردار آہا
 اٹھ پتر دو بیٹیاں تس دیاں سن وڈا ٹبر اُتے پروار آہا
 بھلی بھائیاں وچ پرتیت اس دی نیا چونترے تے سرکار آہا
 وارث شاہ ایہہ قدرتاں رب دیاں نیں دھید و نال اوس بہت پیار آہا^(۱۱)

بقول وارث جدوں تیکر پو زندہ سی دھید و نال پیار کر داسی پر بھرا ویر رکھدے سن پوتوں
 ڈردیاں ایس دا اظہار نہیں کر دے بے اوہناں دا اوس چلدا تے اوہ اوس نوں گھروں وی کڈھ
 دیندے، جدوں پو مر گیا بھراتے بھابیاں دا ویرنتر آیا اوہناں فوراً قاضی تے پہنچ سدا کے زمین و نڈ
 دتی رشوت دے کے چنگی آپ تے بنجر رانجھے نوں دے دتی، شریکاں ایس گل نوں خوب نشر کیتا۔
 بھرواں نے رانجھے نوں مہنے مارے کہ اپنی شوقین طبیعت تے و نجھلی و جان پاروں اوہ واہی داکم نہیں
 کر سکے گا۔ رانجھے نے واہی بیجی داکم شروع کیتا۔ لاڈلا سی کم کدی کیتا نہیں سی ہتھاں وچ
 چھالے پے گئے، رانجھے نے بھابیاں نوں آکھیا تساں مینوں بھراواں کولوں وچھوڑیا اے بھابیاں نال
 ودھیری تکرار ہوندی اے، آخر اک بھابی آکھدی اے۔

۔ ساڈا حُسن پسند نہ لیاونائیں جاہ ہیر سیال وواہ لیاویں
 واہ و نجھلی پریم دی گھت جالی کائی نڈھی سیالاں دی پھاہ لیاویں^(۱۲)
 رانجھا سٹریا بلیا جواب دیندا اے

۔ نڈھی سیالاں دی ویاہ کے لیاوساں میں کریں بولیاں اتے ٹھٹھولیاں نی
 بنے گھت ہیہڑا وانگ مہریاں دے ہون تساں جیہاں اگے گولیاں نی^(۱۳)

رانجھا جھنگ سیالاں نوں ٹرپیا

۔ روح چھڈ کلبوت جیوں وداع ہوندا توں ایہہ درویش سدھاریاکی
ان پانی ہزارے دا قسم کر کے قصد جھنگ سیالاں دے دھاریاکی (۱۳)

بھرانہ جان دا ترلا کر دے نیں، بھابیاں منتاں کر دیاں نیں پر رانجھا ٹرپیندا اے، راہ وچ
مسجد دے ملاں نال ٹا کرہ ہوندا اے بحث دے بعد اوہ رات گزارن دی اجازت دے دیندا اے۔
پتن تے ملاح نال ٹا کرہ ہوندا اے اوہ لالچی اے بغیر رقم توں بیڑی نہیں چاڑھدا پر جدوں وکھ دا
اے کہ اوہدیاں رناں رانجھے تے اوہدی ونجھلی وچ دلچسپی لے رہیاں نیں تے بیڑی چاڑھ کے پار
اتار دیندا اے اگے ہیرا اے، رانجھے دی منزل، رانجھے دے دل وچ اوس لئی جیہڑی تڑپ اے وارث
شاہ پڑھن والے نوں ہیر دی تعریف کرنے کے دُون سوایا کر دیندا اے:

۔ کہی ہیر دی کرے تعریف شاعر متھے چمکدا حسن مہتاب دا جی
خونی چونڈیاں رات جیوں جن دوآلے سرخ رنگ جیوں رنگ شہاب دا جی
نین زکسی مست مولڑے دے گھاں ٹھکیاں پھل گلاب دا جی
بھواں وانگ کمان لاہور۔ وِسَن کوئی حسن نہ انت حساب دا جی (۱۵)

رانجھا پتن تے ہیر دی بیڑی وچ پئے پلنگھ تے سوں جاندا اے۔ ہیر اپنیاں سٹھاں
سہیلیاں نال آؤندی اے تے قہروان ہوندى اے۔ ملاحواں نوں چھمکاں نال کٹن توں اڈ پلنگھ
دے کول آ کے ستے پئے رانجھے نوں وی کھریاں کھریاں ساندی اے تے کہندی اے اٹھ سری
وانگ سوں گیا ایں۔ جدوں رانجھا اٹھدا اے وارث شاہ عشق دے پینڈے نوں جھبڈے ای طے
کر دیندا اے

۔ رانجھے اٹھ کے آکھیا واہ بجن، ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی

ایس لمحے توں بعد وارث شاہ دی ایہہ داستان رانجھے دی تھاں ہیر دی داستان بن جاندی
اے۔ ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی دے ٹوٹے وچ ہیر دی مکمل سپردگی لگی ہوئی اے۔ ہیر سوال
جواب وچ ایہہ ضرور تسلی کر لیندی اے کہ رانجھا کچھ کوئی مہر والی تے نہیں چھڈ آیا، جدوں اوہنوں
ایہہ پتہ لگ جاند اے کہ اوہ تے آیا اوسے لئی اے تے اوہ بنی ای اوسے لئی اے تے پھیر ایس
ملاپ نوں ہمیشگی دین دا عمل شروع ہو جاند اے۔ ہیر دا اپنے باپ کول رانجھے نوں مجھاں دا پالی لوانا،

اوبدے لئی چوری لے کے جانا، کیدو دا لوتیاں لان تے اوس نوں کٹنا، باپ دا سیدے کھیڑے نال
ویاہ کرن دا چاہا کرنا تے ہیر دا باقاعدہ مزاحمت کرنا، قاضی نال انتاں دی تکرار کرنا، ایدوں پہلاں
جدوں ویہ دی گل ٹری تے رانجھے نوں کہنا کہ

۔ ہیر آکھدی رانجھیا قہر ہویا ایتھوں اٹھ کے چل جے چلنائی
دونویں اٹھ کے لمڑے راہ پویئے کوئی اساں نے دیس نہ ملنائی (۱۶)
تے رانجھا کہندا اے

۔ ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا نال چوریاں اُتے ادھالیاں دے
کڑاں پوندیاں مٹھیہاں دیس وچوں قہے سنے سن کھونیاں گالیاں دے (۱۷)

آخر زبردستی ہیر نوں ڈولی وچ پادتا گیا۔ اوہ رنگ پورا پڑی تے رانجھے نے سیالاں نال
گلہ گزاری تے کیتی پر اپنی مزاحمت نہیں کیتی، جنی ہیر نے کیتی سوہرے اڑ کے وی اوس سیدے
نوں نیڑے نہیں آؤن دتا۔ رانجھا آپ اوتھے نہیں اڑیا، ہیر دے پیغام تے بالنا تھ کولوں جوگ
لے کے اڑیا۔ اوتھے جدوں رانجھے نال سہتی دا جھگڑا ہویا اوتھے ای ترلا ہیر نے ای کیتا کہ کرنی
والے جوگیاں نال بدسلوکی بری اے جدوں سہتی رام ہوگئی تے جھوٹھاسپ لڑان جوگی نوں گھر
بلان تے نسان وچ اوبدی مدد لئی تے رانجھے نال نس ٹری۔ رانجھا اک تھاں تے مکمل طور تے ہیر
دی طلب دا خواستگار ہوندا اے جتھے جوگی اوہنوں نصیحت کر دا اے کہ جے جوگ لینی اوتے شرط
ایہہ اے کہ

۔ وڈی ماؤں برابر جانی ہے اُتے بھین برابر چھوٹری نوں
جتی ستی نماںیاں ہو رہیے رکھیں ثابت ایس لنگوٹوی نوں (۱۸)

رانجھا کہندا اے

۔ ثابت ہو لنگوٹوی ستی نا تھا کاہے جھگڑا چاء اجاڑ دا میں
چپ عشق توں رہے جے جیھ میری کاہے ایڈے پاڑنے پاڑ دا میں
جیو مار، کے رہن جے ہوئے میرا ایڈے معاملے کاہنوں ہار دا میں
جیتاں مست اجاڑ وچ جاہندا نہیں سیالاں دیاں کاہنوں چار دا میں (۱۹)

مطلب ایہہ اے کہ اوہ اپنے عشق وچ ثابت قدم اے جوگی دے آکھن تے اوہ کہندا
اے کہ ہیر دے عشق واسطے میں جوگ لئی اے کن پڑدائے میں سرسواہ ملی اے چنانچہ اوس دے

عشق وچ ثابت قدم پاروں اوہنوں جوگ دے دتی جاندی اے۔ اوہدی ثابت قدمی تے صدق نے ہیر حاصل کر لئی۔ سیالاں دی چالاکی نال بھانویں دونویں جسمانی طور تے نہ مل سکے پر روحانی طور تے اوہ مل کے امر ہو گئے۔ وارث شاہ نے ایسے لئی ایس قصے نوں روح تے قبلوت دا حصہ قرار دتا اے۔

۷ ہیر روح تے چاک قلبوت جانوں بال ناتھ ایہہ پیرینا یا ای (۲۰)

سید وارث شاہ دی ہیر نے اٹھارویں صدی دے پنجاب دا سماجی، معاشی، معاشرتی تے سیاسی منظر اکھراں وچ محفوظ کر دتا اے۔ اوس دیا اے کہ کیویں سماجی سطح تے لوک رشوت لے کے زمیناں دی غلط وٹڈ کر دے سن۔ مسیت دے ملاں ظاہری اسلام ول مائل سن، تے قاضی رشوت لے غلط تھاں نکاح پڑھ دیندے سن۔ چودھری لوک کامیاں نوں کیویں دھر بناندے سن۔ اوس ویلے دے پنجاب دی سویرا دا ایک منظر ویکھو:

۷ چڑی چوہدی نال جاں ٹرے پاہندی پیاں ودھاں دے وچ مدھانیاں نے (۲۱)

ویاہ دے سلسلے وچ جیہڑیاں رساں سن اوہناں دا بیان جہیز وچ جو کجھ دتا جاندا سی اوہدا بیان تے جیہڑے کھانے تے مٹھائیاں سن اوہناں دا بیان اوس دور دی تاریخ اے۔

رسم مائیوں:

۷ چوچک سیال تے قول وسارے دتے جدوں ہیر نوں پایاں مائیاں نیں

رسم مہورت کڈھانا:

۷ کھیڑیاں ساہا کڈھائی کے باہناں تھوں بھلا مہورت وار میاں (۲۲)

رسم جہیز:

۷ اول گھگرے کاڈھویں نال مشرو مشکی پگاں دے نال تسیلوے نیں (۲۳)

۷ سرے دانیاں تھالیاں تھال چھنے لوہ کڑچھ تے نال کڑاہیاں نیں (۲۴)

تاریخی اشارے:

۷ جدوں دیس تے جٹ سردار ہوئے گھر و گھری تاں نویں بہار ہوئی

چور چودھری یارنی پاک دا من بھوت منڈلی اک دوچار ہوئی (۲۵)

مکدی گل ایہہ اے کہ وارث شاہ بارہویں صدی ہجری اٹھارویں صدی عیسوی دا ایچ پدھر دا شاعر اے جس نے قصہ ہیر لکھ کے اک پاسے تے داستان گوئی وچ کمال حاصل کیتا تے نال ایس قصے دے ذریعے اپنے دور دے پنجاب دی سماجی، معاشی، معاشرتی تے سیاسی صورت حال دا نقشہ کھچ کے رکھ دتا اوہدے قصے دے کردار جیوندے جاگدے کردار نہیں جیہڑے اپنے دور دے ماحول وچ عمل تے ردعمل دا نتارا کر کے داستان تے لکھاری نوں امر کر گئے نیں، وارث دی زبان علمی وی اے تے معیاری وی اے۔

حوالے

- ۱۔ ہیر وارث شاہ: مرتبہ: عبدالعزیز بیرسٹر، ۱۹۶۳ء، ص ۳۸۹
- ۲۔ اوہی، ص ۳۸۶
- ۳۔ اوہی، ص ۳۸۸
- ۴۔ کھوج، جھیمائی، لاہور (۱۵-۱۶)، (قصہ ہر بردہ شریف ترجمہ سید وارث شاہ)، ص ۴
- ۵۔ وچار: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۲ء، ص ۲۰۲ (بحوالہ، ماہنامہ پنخندریا وارث نمبر اتے ہیر وارث شاہ مرتبہ: شریف صابر)
- ۶۔ اوہی، ص ۲۰۳
- ۷۔ اوہی، ص ۲۰۴
- ۸۔ اوہی، ص ۲۰۵
- ۹۔ ہیر وارث شاہ: مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر، ۱۹۶۳ء، ص ۴
- ۱۰۔ اوہی، ص ۴
- ۱۱۔ اوہی ص ۵
- ۱۲۔ اوہی ص ۱۲
- ۱۳۔ اوہی، ص ۱۲
- ۱۴۔ اوہی، ص ۱۴
- ۱۵۔ اوہی، ص ۲۸
- ۱۶۔ اوہی، ص ۹۴
- ۱۷۔ اوہی، ص ۹۴
- ۱۸۔ اوہی، ص ۱۵۲
- ۱۹۔ اوہی، ص ۱۵۲
- ۲۰۔ اوہی، ص ۳۶۰

۲۱۔ اوہی، ص ۹۵

۲۲۔ اوہی، ص ۹۹

۲۳۔ اوہی، ص ۱۰۳

۲۴۔ اوہی، ص ۱۰۳

۲۵۔ اوہی، ص ۳۸۷

ہاشم شاہ تے اوہدی لکھت سستی

اصل ناں ہاشم، سید ہون پاروں ہاشم شاہ اکھواندے سن۔ والد دا نام حاجی محمد شریف موضع جگد یوگلاں ضلع امرتسر وچ ۱۷۵۲ء نوں پیدا ہوئے، باپ دے وڈے بیٹے سن۔ حاجی محمد شریف عالم فاضل بزرگ سن اوہناں کئی حج کیتے ہوئے سن علاقے وچ اوہناں نوں عزت تے احترام دیاں نظراں نال ویکھیا جاندا سی۔ ہاشم نوں مڈھلی تعلیم اوہناں دتی اوہدے بعد اوس ویلے دے علماء کولوں عربی، فارسی، علم طب (حکمت) رٹل، نجوم وغیرہ دی تعلیم نال ہاشم چھوٹی عمرے ای طاق ہو گئے تے شعر موزوں کرن ڈیہہ پئے۔ ایہناں دے والد دی پیری مریدی سی۔ ہاشم نے اپنے والد دے ہتھ تے ای بیعت کیتی تے تصوف دے اسرار تے رموز توں جانو ہوئے، حکمت وچ اپنی محنت تے ریاضت نال حکیم حاذق سن، اوس ویلے پنجاب تے مہاراجہ رنجیت سنگھ دی حکومت سی، کتاباں وچ درج اے کہ مہاراجہ دا علاج ہاشم شاہ نے کیتا تے اوس نوں شاہی دربار ولوں انعام تے اکرام نال نوازا گیا۔ وفات ۱۸۲۱ء وچ ہوئی۔

اپنی حیاتی وچ ہاشم شاہ بہت کجھ لکھیا ایہناں وچ قصہ ہیر رانجھا، شیریں فرہاد، سسی پنوں، دوہڑے ہاشم، انج ہور کتاباں وچ قصہ محمود غزنوی، گنج اسرار (سی حرفیاں) تے غزلاں، سی حرفی مدح پیر عبدالقادر جیلانی، معدن فیض، باراں ماہ، قصہ لیلیٰ مجنوں، یوسف زلیخا، گنج معانی (فارسی) گیان پرکاش، ٹیکا پنچ گرنتھی، ٹیکا راج نیتی (ہندی) طب رٹل، گیان مالا وغیرہ وی ہاشم دیاں تصنیفاں دیاں گئیاں نیں، ایہناں وچوں کئی دستیاب وی نہیں۔^(۱)

ہاشم شاہ دی بوہتی مشہوری اوہدے معرفت والے دوہڑیاں تے قصہ سسی پنوں پاروں ای اے۔ قصہ سسی پنوں ہاشم توں پہلاں کئی شاعر لکھ چکے سن۔ فارسی وچ جوت پرکاش (۱۷۲۳ء) اندر جیت منشی ۱۷۲۷ء تقدیم پنجابی وچ آرام (۱۷۵۸ء) ہاشم توں پہلاں سید وارث شاہ تے حافظ برخوردار (مسلمانی) دے قصے وی ملدے نیں^(۲) پر جنی مشہوری ہاشم شاہ دے قصہ سسی پنوں نوں ملی

ایہہ نہ پہلے کے نوں ملی تے نہ بعد وچ۔ خود ہاشم دیاں لکھتاں وچوں معرفت دے دوہڑیاں توں بعد قصہ سسی پنوں ای فنی لحاظ نال سکھراں تے اپڑیا دسدا اے

اتھے اسی ہاشم دی لکھی سسی دی کہانی تے کلام دا جائزہ لینے آں:-

آدم جام بھنبھور دا راجہ سی۔ اللہ نے ہر چیز دتی ہوئی سی پر اولاد توں محروم سی، آدم جام نے بزرگان دیاں درگا ہواں تے حاضریاں دتیاں، خیرات کیتی، نیکی دے کئی کم کیتے، کئی قسم دیاں منتاں منیاں کہ رب تعالیٰ اوس نوں اولاد دی نعمت توں مالا مال کرے، ہاشم لکھدا اے۔

۔ خواہش اوس اولاد ہمیشہ پیر شہید منا وے

دے لباس پوشاک برہنیاں، بھکھیاں طعام کھلا وے (۳)

آخر اللہ تعالیٰ نے اوس دی سن لئی تے اوہدے گھر دھی جھی، ہاشم لکھدا اے۔

۔ سسی جنم لیا شب قدرے مثل ہلال درخشاں

دیکھ بے آب ہون نگ موتی مانگ لعل بدخشاں

عقل خیال قیاسوں باہر نظر کرے ول نقشاں

ہاشم آکھ تعریف حسن دی شمس مثال زر افشاں (۴)

دھی دے جمن تے راجے نے حارے دیس وچ جشن منایا، مٹھائیاں وٹھایاں گئیاں، خیراتاں دتیاں گئیاں اوس ویلے دے رواج دے مطابق جوتھی تے نجومی بلاکے پنچی دی قسمت دا حال پچھیا گیا، نجومیاں نے کڑی دا زانچہ تیار کیتا تے خاموشی اختیار کر لئی۔ آدم جام نے آکھیا کیہ گل اے تسی بول نہیں رہے، نجومیاں آکھیا جے راجہ جان بخشی کرے تے عرض کراں گے۔ آدم جام نے جان بخشی کر دتی، جس تے نجومیاں دسیا کہ کڑی وڈھی ہو کے عشق کرے گی تے انج آدم جام دی بدنامی ہووے گی۔ آدم جام بڑا رنجیدہ ہو یا تے آؤن والی بدنامی توں بچن دیاں تدبیراں سوچن لگ پیا۔ پہلاں صلاح کیتی کہ کڑی نوں جانوں مار دتا جائے پر رب دے قہر کولوں ڈردیاں تے وزیراں دے مشورے نال فیصلہ کیتا کہ کڑی نوں اک صندوق وچ بند کر کے دریا وچ روڑھ دتا جاوے، چنانچہ انج ای کیتا گیا۔ خوبصورت صندوق بنوایا گیا جس وچ سسی نوں رکھ کے اوہدے گل وچ اک تعویذ پادتا جس تے اتہ پتہ درج سی نال ہیرے جواہرات وی رکھ دتے گئے تے صندوق دریا وچ روڑھ دتا گیا۔ دریا وچ لہراں تے طوفان بارے ہاشم لکھیا اے:

۔ گمسن گھیر چو فیروں گھیرن ٹھاٹھاں لین کلاوے

لہراں زور کرن ہر طرفوں اک آوے اک جاوے (۵)

ایہ صندوق رُخدا جا رہیا سی کہ دریا اتے کپڑے دھوندے اتا دھوبی نے دیکھ لیا، پہلاں تے اوہ ڈریا کہ خبرے کیہ بلا رُھی آرہی اے پر نیڑے آئیاں اوس صندوق نوں پھڑ لیا۔ گھر لیاندا تے کھولیا اوس وچ اک سوتنی پچی سی، نال ہیرے جواہرات سن، اوس پچی نوں کڈھ کے اپنی بیوی دے حوالے کر دتا تے دھی بنا کے پالن لگ پیا، ہاشم کہندا اے کہ اک بادشاہ زادی دھوبی دے گھر اڑ گئی اے ایہ سب نصیب دیاں گلاں نیں۔

ۛ واہ کلام نصیب کسی دے نام لیاں دل ڈردا
تختوں چاٹے سلطاناں خیر پوے در در وا (۶)

کسی اُتے دھوبی دے گھر پل کے جوان ہو گئی، اوہ انتاں دی حسین سی اُتے دھوبی نے اوس دی پرورش وی توجہ نال کیتی سی ایس لئی اوہ دے وچ ودھیریاں صفتیاں سن، ہاشم لکھدا اے

ۛ کسی ہوئی جوان سیانی سورج جوت سواالی
صاحب علم حیا حلیمی عقل ہنر چترالی (۷)

کسی دے حسن تے خوبی دا چرچا آل دوالے ہویا تے اُتے دھوبی نوں دھوبیاں ولوں رشتیاں دے پیغام آؤن لگ پئے پر کسی نے ویاہ کرن توں انکار کر دتا، کسے نے آدم جام دے دربار وچ جا گل کیتی کہ اُتے دھوبی دی دھی انتاں دی حسین تے سکھڑا اے بادشاہ نے حرم وچ شامل کرن دا پیغام گھل دتا، کسی نے اپنے گل دا تعویذ کھول کے دیکھ لیا ہویا سی تے اپنی حقیقت توں جانو ہو چکی سی ایس کر کے اوس تعویذ پیغام دے جواب وچ آدم جام نوں گھل دتا، ہاشم لکھیا اے۔

ۛ بھیجیا نفر غلام اتے نوں آدم جام بلایا
کسی کھول تعویذ گلے دا شاہ حضور پوچایا
کاغذ واج پچھاتا جیہڑا پا صندوق رُخایا
ہاشم دیکھ ہویا شرمندہ آدم جام سواایا (۸)

آدم جام نے پدري شفقت پاروں کسی نوں دیکھن دی خواہش ظاہر کیتی جس نوں کسی نے ایہہ آکھ کے انکار کر دتا کہ تاں اپنے ولوں مینوں روڑھ دتا اے۔ آدم جام نے کسی دے نال اک باغ لا دتا، جس دا سارا انتظام شاہی خرچ تے ہوندا سی اک دن کسی اپنیاں سہیلیاں نال اوس باغ وچ آئی، باغ وچ بنے محل وچ کجھ تصویراں لکیاں ہوئیاں سن، اوہناں وچوں اک تصویر نوں دیکھ کے کسی دل دے بیٹھی ہاشم لکھیا:

۔ ویکھیا نقش نگار کھڑوتا صورت سیم بدن دی

ہاشم ویکھ ہوئی دل گھائل وانگوں کوہ شسکن دی (۹)

کسی نے تصویر بنان والے مصور دے ذریعے پچھیا ایہہ کس دی تصویر اے لوکاں ولوں دیا گیا کہ ایہہ کچھ (مکران) دے بادشاہ علی دا پتر شہزادہ پنوں اے۔

۔ کچھ شہر ولایت تھلاں دی ہوت علی تس والی

تسا پت پنوں شہزادہ عیب ثوابوں خالی (۱۰)

کسی تصویر والے شہزادے پنوں نوں دل دے بیٹھی سی، اوہدے فراق وچ ترفدی سی

۔ دل وچ سوز فراق پنوں دے زور النبا بالے

آتش آپ آپے ہتھیارا آپ جلیاں نت جانے (۱۱)

کسی نے اپنے باپ آدم جام توں دریا دے پتہن دا انتظام اپنے ہتھ لے لیا، کارندیاں نوں حکم دے دتا کہ جیہڑا قافلہ کچھ توں آوے میرے حکم توں بغیر اوس نوں لنگھن نہ دتا جاوے۔ اک ورھے توں مگر اک قافلہ کچھ مکران دے سوداگراں دا آیا، کسی نوں دیا گیا، اوس سارے قافلے نوں قیدی بنا لیا تے آکھیا جدوں تیکر کچھ دے شہزادے پنوں نوں لے کے نہ آوے، قیدی رہو گے، سوداگراں وچوں کچھ نے آکھیا سی کہ پنوں ساڈا بھرا اے، قیدی سوداگراں نے کچھ نوں کچھ مکران گھلایا جہاں جا کے سارا ماجرہ دیا نال ای پنوں اگے کسی دے حسن دی انتاں دی تعریف کیتی، پنوں قافلہ لے کے بھنبھور اپڑیا، بلوچان نے آؤندیاں ای اونٹھاں نال کسی دا باغ اجاڑ کے رکھ دتا۔ کسی نے کسی نوں جادیا، کسی نے آکھیا ایہہ پنوں دا قافلہ ای ہووے گا۔ باغ وچ آئی، اگے پنوں کسی دی بیج اتے ستا پیا سی۔ اٹھان تے کسی ول ویکھیا تے اوہدے نیناں دا اسیر ہو گیا۔ کسی نے قیدی سوداگر چھڈ دتے، کچھ توں آئے قافلے دے لوک جدوں واپس جان لگے تاں پنوں نے جان توں انکار کر دتا، کچھ والیاں پنوں دے پیونوں جادیا کہ پنوں کسی کول ای رہ پیا اے اوہ اک دوجے دے ہو گئے نیں، ایس تے پنوں دے پیو دا پنوں بنا برا حال ہو گیا۔

۔ کچھ نار جہنم کولوں تیز ہویا تپ تسنوں

ہاشم وانگ یعقوب پیغمبر حال سناوے کس نوں (۱۲)

پیو دا برا حال ویکھ کے پنوں دے بھراواں بھنبھور جان تے ہر حال وچ پنوں نوں لے کے آؤن دا متا پکایا، اوہ بھنبھور اپڑے، کسی نے اوہناں دی بڑی آؤ بھگت کیتی، اوہناں دے اعزاز وچ

رات نوں دعوت دا پر بندھ کیتا، ہوتاں دے دل وچ کھوٹ سی اوہناں نے پنوں تے کسی نوں
شراب دے بھر بھر پیالے پیائے، آپ نہ پیتی

۔ مست بیہوش ہو یا شہزادہ رہیا سوال جوابوں
اک نیندر گل ہانہہ کسی دی ڈگ ہور شرابوں (۱۳)

ہوتاں نے پنوں نوں اونٹھ تے پایا تے راتو رات کچھ نوں روانہ ہو گئے، کسی بیج اُتے ای
مدہوش پئی رہی۔

ہاشم لکھیا اے:

۔ عاشق ہوون تے سکھ پاون ایہہ گل دور حسابوں
ہاشم جس کن راہ عشق دی کاج گویا خوابوں (۱۴)

کسی نوں ہوش آیا تے اوس ویکھیا، نہ پنوں، نہ ہوت نہ قافلہ، پنوں دے بھرا اوہنوں لے
کے جا چکے سن۔ اوہدی دنیا ہنیر ہو گئی، اوہ اوسے حالت وچ پنوں دے مگر دوڑی، کسی دی ماں نے
اوس نوں ڈکن دی کوشش کیتی پر کسی نہ مڑی، ہاشم دی زبانی کسی دے جذبے، اوہدا عزم ویکھو:

۔ رُرساں مول نہ ڈرساں راہوں جان تلی پر دھرساں
جب لگ سانس نراس نہ ہوون مرنوں مول نہ ڈرساں
جے رب کوک کسی دی سن سی جا ملاں پگ پھڑساں
ہاشم نہیں شہید ہو ویساں تھل مارو وچ مرساں (۱۵)

اوہ کسی جیہڑی خونوں بادشاہ زادی، جس نوں ناز نعمت نال پالیا گیا اے، اوہ کسی جس نے
زمین اتے کدی سفر واسطے قدم نہیں سی رکھیا اوہ اج ننگے پیریں پنوں دے پچھے نس دوڑی، راہ وچ
تھل مارو، تپدی ریت اتوں سورج دی آگ، اوہ قافلے دے قداماں دے نشان اتے پنوں پنوں پکار
دی نس رہی اے، اتھے دی منظر نگاری وچ ہاشم نے انت کردتی اے:

۔ نازک پیر ملوک کسی دے مہندی نال سنگارے
عاشق ویکھ بہے اک واری جی تہاں پروارے
بالو ریت تپے وچ تڑکن جوں مھن مھٹھیارے
ہاشم ویکھ یقین کسی دا پھیر نہیں دل ہارے (۱۶)

۔ کچھ ڈگدی کچھ ڈھبیدی بھندی اٹھدی تے دم لیہدی

جیوں کر ٹوٹ شرابوں آوے پھیراتے ول ویہدی

ڈھونڈے کھوج شتر وا کس ول ہرگز بھال نہ پیندی

ہاشم جگت نہ کیوں کر گانویں پریت سپورن جیدی (۱۷)

ایس بُرے حال وچ کسی قافلے والیاں نوں بدعا دیندی اے کہ اوہ اوہدے پنوں نوں

زبردستی لے گئے نیں۔

۔ اوڑک وقت قہر دیاں لوکاں سن پتھر ڈھل جائے

جس اوس اونٹھ پنوں نوں کھڑیا مردوزخ ول جائے

یاں اس تیر لگے وچ برہوں وانگ کسی جل جائے

ہاشم موت پوے کرہاں نوں تخم زمینوں جائے (۱۸)

پر پھیر جلدی، توبہ کر دیاں کہندی اے:

۔ پھر مڑ سمجھ کرے لکھ توبہ بہت بے ادبی ہوئی

جس پر یار کرے اسواری تے دے جیڈ نہ کوئی (۱۹)

کسی تھل ماروں وچ ننگے پیر دوڑ دی تھک چکی اے، قافلے والیاں دا ریت اُتے کھرا

لبھا اے اوہ ٹرنوں رہ گئی اے، اوس نے ڈاچی دے کھڑے نوں سینے نال لایا ہویا اے تے پنوں

پنوں پکار رہی اے، بھکھ، پیاس گرمی تے تپدی ریت تے اوہنوں موت دے قریب کر چھڈیا اے

اوڑک:

۔ سر دھر کھوج اتے غش آہی موت کسی دی آئی

خوش رہو یار اسوں تہہ کارن تھل وچ جان گوائی

گرمی ساڑ گئی دم اکسے تن تھوں جاں گوائی

ہاشم کر لکھ لکھ شکرانہ عشق ولوں رہ آئی (۲۰)

ہاشم نے تے کسی دے ٹرن ویلے ای کسی توں کہا دتا سی کہ اوہ یاں پنوں نوں جاملے گی

یاں تھل مارو وچ مر کے عشق دی راہ تے شہید ہو جاوے گی۔ پھیر اپنے نازک پیراں نوں تپدی

ریت اتے رکھ کے وی صدق تے یقین نوں نہیں ہاری۔ اوس نے عشق دی راہ تے جان دے دتی پر

پچھے نہیں مڑی، جدوں اوہ پنوں دی ڈاچی دے پیراں دے نشان نوں سینے نال لا کے پنوں پنوں پکار

دی، رب سچے نال جارلی تے اوتھے اک عیالی ایہہ سب کچھ دیکھ رہیا سی اوس نے اوہدی قبر بنائی

تے اوہدے کول بہہ گیا، اوہدر پنوں نون جدوں ہوش آیا تے اوس اپنے آپ نون کچا دے وچ دیکھیا
 اوہ کسی کسی پکار اٹھیا۔ بھراواں دے روکن دے باوجود اوہ پچھاں بھنجنور ول ڈاچی لے ٹریا، راہ وچ
 اوس نے دیکھیا ایک عیالی تازی قبر دے کول بیٹھا اے اوس پچھیا کیہدی قبر اے؟ عیالی کہن لگا اک
 ٹیار پنوں پنوں پکار دی مرگنی اے، ایہہ اوہدی قبر اے۔ ایہہ سن کے پنوں نے ہاہ ماری قبر پھٹی تے
 پنوں وی کسی دے نال سا گیا، ہاشم لکھیا اے:

سن کر ہوت زمین پر ڈگیا لگی کلیجے کافی
 کھلی گور پیا وچ قبرے ہوت علی دل جانی
 خاطر عشق گئے رل مائی اک تھی خاک سمائی
 ہاشم عشق بلوچ سستی دا جگ جگ رہگ کہانی (۲۱)

کسی پنوں دا قصہ اک دکھانت (المیہ) اے، ایہہ دکھانت (الیہ) توں شروع ہوندا اے کہ
 کسی دے جنم تے اوس نون دریا وچ روڑھ دتا جاندا اے، جوان ہوندی اے تے پنوں دے
 ہاڑے گھتن لکپندی اے، پنوں کجھ ویلے لئی ملدا اے تے فیروچھوڑا، کسی پنوں دے مگر تھلاں وچ
 رُل کے اپنی جان گوا دیندی اے۔ پنوں وی اوہدے مگر ای ٹر جاندا اے۔ کسی دے قصے وچ
 گراٹ ای گراٹ اے۔ کسی دے سارے لکھاریاں اپنے اپنے قصے وچ اپنی بت دے مطابق
 ایسے گراٹ نون قلمی زبان دتی اے۔ ہاشم ایہناں ساریاں وچوں اگے لنگھ گیا اے۔

نازک پیر ملوک کسی دے مہندی نال سنگارے
 بابو ریت تے وچ ترکن بھنن جوں مٹھیارے

گوڑ لاؤ کہ اجیہی تپدی ریت جس وچ جوں بھنے جاسکدے ہون، کسی ایس تپدی ریت
 وچ پنوں پنوں پکار دی مرگنی، ایہہ اوہدا پنوں لئی صدق تے یقین سی اوس نے اپنے عشق دا مان رکھنا
 سی جے اوہ اجیہے حال وچ کچھ مڑ جاندی تے عشق نون لاج گدی سی اوہ صدق وچ پکی رہی ایس
 لئی امر ہو گئی:

ہاشم عشق بلوچ کسی دا جگ جگ رہگ کہانی

حوالے

- ۱۔ نتارے، ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۳ء، ص ۱۸۷
- ۲۔ ککارے، ہاشم شاہ، سید، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۳ء، ص ۵۷
- ۳۔ اوہی، ص ۵۷
- ۴۔ اوہی، ص ۶۰
- ۵۔ اوہی، ص ۵۹
- ۶۔ اوہی، ص ۶۱
- ۷۔ اوہی، ص ۶۱
- ۸۔ اوہی، ص ۶۲
- ۹۔ اوہی، ص ۶۲
- ۱۰۔ اوہی، ص ۶۳
- ۱۱۔ اوہی، ص ۶۳
- ۱۲۔ اوہی، ص ۶۹
- ۱۳۔ اوہی، ص ۶۹
- ۱۴۔ اوہی، ص ۶۹
- ۱۵۔ اوہی، ص ۷۱
- ۱۶۔ اوہی، ص ۷۲
- ۱۷۔ اوہی، ص ۷۳
- ۱۸۔ اوہی، ص ۷۴
- ۱۹۔ اوہی، ص ۷۴
- ۲۰۔ اوہی، ص ۷۴
- ۲۱۔ اوہی، ص ۷۶

خواجہ غلام فرید تے اوہناں دیاں کافیاں

اصل ناں غلام فرید والد دا ناں خواجہ خدا بخش، آپ دے وڈھے عرب توں ہجرت کر کے برصغیر وچ آئے سن۔ ایہہ فاروقی سن۔ آپ چشتیہ مسلک دے قائل سن۔ خواجہ خدا بخش دے دو پتر سن خواجہ غلام فخر الدین تے خواجہ غلام فرید، خواجہ غلام فرید دی پیدائش ۱۲۶۱ھ بمطابق ۱۸۴۵ء، چاچڑاں وچ ہوئی آپ دا تاریخی ناں خورشید عالم اے جیہدے توں ۱۲۶۱ عدد یعنی ہجری دا سال نکلا اے۔ (۱)

خواجہ غلام فرید ۸ سال دے سن کہ والد دا وصال ہو گیا۔ خواجہ غلام فخر الدین پیرخانے دی گدی اُتے بیٹھے تے اسلامی رُشد تے ہدایت تے تبلیغ دین دا سلسلہ جاری رکھیا۔ اپنے نکلے بھرا خواجہ غلام فرید دی پرورش وی اوہناں دے ذمے سی ایس لئی بڑی توجہ تے شفقت نال تعلیم تے تربیت کیتی (۲)۔ بہار پور دے نواب صادق محمد خان ایس پیرخانے دے مرید سن ایس لئی نواب صاحب دی خواہش تے غلام فرید دی پرورش نواب صاحب دے محلاں وچ ہوئی (۳)۔ پہلاں اپنے بھرا توں ڈھلی تعلیم لے کے اپنے چاچا مولانا تاج محمد کولوں قرآن مجید حفظ کیتا۔ عربی فارسی وی اوہناں کولوں پڑھی۔ ۱۶ درہیاں تیکر ملک غلام محمد تے مولانا قائم الدین کولوں علم تے فیض حاصل کیتا۔ آپ عربی، فارسی، ہندی، اردو، مارواڑی توں اڈ اپنی مادری زبان پنجابی (ریاستی) توں چنگی طرح جانوں سن ایس توں اڈ تصوف، فقہ، حدیث، تفسیر، منطق وغیرہ توں جانوں ہوئے۔ علم نجوم تے موسیقی نال وی ودھیری رغبت سی۔ سارے علم حاصل کرن توں بعد باطنی علماں دے حصول لئی اپنے وڈے بھرا خواجہ غلام فخر الدین دے ہتھ اتے بیعت کیتی، جہاں نے بڑی توجہ نال، پیار نال، محبت تے شفقت نال سلوک دیاں منزلاں طے کرائیاں، عرفان ذات، عرفان رسول ﷺ تے عرفان الہی دارستہ دسیا، اپنے وڈے بھرا خواجہ غلام فخر الدین دے وصال توں

بعد خواجہ غلام فرید پیرخانے دی گدی اُتے بیٹھے تے اسلامی رشد تے ہدایت دا سلسلہ جاری رکھیا، رشد تے ہدایت توں اڈتصوف نال بھریا کلام (کافیاں تے دوہڑے) تخلیق کیتا، اوڑک ۱۹۰۱ء وچ وفات پائی (۴)۔

خواجہ غلام فرید نوں اپنے وڈے بھراتے مرشد خواجہ غلام فخر الدین نال انتاں دا پیاری، انج لگدا اے کہ اک سالک، فنا فی المرشد ہون لئی عقیدت دے دریا وچ ڈوبے کھا رہیا اے۔ کافیاں وچوں کجھ حصے دیکھو:

۔ پشماں فخر الدین مٹھل دیاں تن من کیتا پُور
گھول گھتاں میں فخر جہاں توں جنت خور قصور (۵۲/۵)

۔ فخر الدین مٹھل دے شوقوں دم دم پیڑ سوائی (۲۲۱)

۔ فخر جہاں قبول کیتوسے - واقف کل اسرار تھیوسے (۱۶۰)

۔ رمز حقیقی جہات ساڈی - فخر جہاں ایہا ریت سکھایم (۸۳)

رمز حقیقی جہات یعنی حقیقت الہیہا دا ادراک فخر جہاں ولوں دتی دات اے مرشد نے ایہہ ریت سکھائی اے۔ حقیقت الہی تیکر اپڑن لئی مرشد نے آگوائی کیتی اے۔ مرشد فخر جہاں کیوں جے وحدت الوجود دے قائل سن، ایس فلسفے نوں ابن العربی نے استدلالی رنگ دتا سی ایس لئی خواجہ غلام فرید اپنے مرشد دے نال اپنی عقیدت دے اظہار نال ای ابن العربی دا ذکر وی لیوندے نیں:

۔ مرشد فخر جہاں نے، کیتم ایہہ ارشاد

عارف ابن العربی ساڈا ہے استاد (۲۹۱)

خواجہ غلام فرید عرفانی لور وچ ابن العربی نال مسلکی حوالے نال اپنے آپ نوں جوڑ دے

نیں:

۔ ملوانے دے وعظ نہ بھانے - پیشک ساڈا دین ایمانے

ابن العربی دی دستور (۳۷)

یاں:

۔ ٹھپ فقہ اصول عقائد نوں - رکھ ملت ابن العربی دی (۲۳)

ایہناں ساریاں شعری مثالاں توں ایس گل دا نتارا ہو جاندا اے کہ خواجہ غلام فرید ابن العربی دے فلسفہ وحدت الوجود دے قائل سن جدوں اوہ لکھدے نیں:

۔ کتھ قطب معین الدین ڈھم - کتھ فخر جہاں دلدار ڈھم (۸۴)

تے اوہ اپنے آپ نوں صوفیاں دے چشتیہ سلسلے نال جوڑ دے نظر آؤندے نیں، کافیاں تے دوہڑیاں وچ اوہناں تصوف دے ایس مسلک دا پرچار کیتا اے، اک تھاں توحید دا درس دیندیاں گل مکاندے نیں:

۔ ہر آن احد ڈو دھیان دھرو

ہے بے شک دین ایمان ایہو

دل نال فرید دا وعظ سنو

سو بات دی ہے ہک بات عجب (۲۳)

خواجہ غلام فرید نے فنا فی المرشد توں اڈ تصوف دے دستور موجب نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم نال اپنے پیا، عشق تے عقیدت دا اظہار بڑے ای اثر والے ڈھنگ وچ کیتا اے اتھے اوہناں دا لہجہ وجدان والا ہو جاندا اے، دیکھو:

۔ اتھاں میں مٹھدی جند جان بلب - اوہ تاں خوش وسدا وچ ملک عرب

ڈکھی دڑی دے ہتھ ٹانگھ لگی - تھئے میل میل سول سمولے سب (۲۴)

حقیقت محمدی صلی اللہ علیہ وسلم دا اک اظہار ایہہ وی ملدا اے۔

۔ حُسنِ ازل دا تھیا اظہار - احدوں ویس دتا تھی احمد (۳۰)

مطلب ایہہ اے کہ ذاتِ الہی دے مظاہر تے ازلی حُسن دے نور دیاں شعاعاں ظاہر ہوئیاں نیں جیہڑیاں ذاتِ رسول احمد صلی اللہ علیہ وسلم دے بھیس وچ دنیا دی تعلیم تے ہدایت واسطے مبعوث ہوئیاں نیں یعنی مناظرِ حُسنِ الہی نے حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات پاک وچ اپنا رنگ دکھایا اے۔

اصل وچ خواجہ غلام فرید وحدت الوجود دے قائل سن ایس کر کے توحید نوں حُسنِ ازل نوں اوہناں نے اپنے چوگردے وچ بھیلیا ہو یا محسوس کیتا اے۔ خواجہ غلام فرید فوائدِ فریدیہ وچ آپ لکھدے نیں:

”اللہ تعالیٰ اک ہستی مطلق تے وجود کھس داناں اے۔ بحیثیت وجود عین

باری نیں تے بحیثیت تعین غیر باری، بس غیریت اعتباری اے۔“ (ترجمہ)

اصل وچ ہمہ اوست اوہناں دے نزدیک خارجی مظاہر دی کثرت دے پردے وچ اک حقیقت واحدہ اے تے اوہی توجہ دے لائق اے۔ اوہ ہمہ اوست نوں عقیدہ توحید توں اڈ نہیں ویکھدے تے نہ ای کثرت دی کشش وچ الجھ کے وحدت نوں بھلدے نیں۔ وحدت الوجود دے حوالے نال کلام دے کجھ نمونے ویکھو، ایس پہلے حوالے وچ اوہناں وحدت الوجود دی تعریف کردتی اے۔

۔ جگ وہم خیال تے خوابے - سب صورت نقش برآبے

جے پھدیں حال حقیقت - سن سمجھ اتے رکھ عبرت

جیویں بحر محیط ہے وحدت - کل کثرت شکل جابے

نہیں اصلوں اصل دوسیدا - خود جان ہے نسل دوسیدا

گیا پھوکا نکل دوسیدا - دل اوہی آب دا آبے (۲۰۰)

فرماندے نیں خدا توں سوا ہور سب وہم خیال اے۔

۔ سٹ سبک غیر خدا دی - سب شے وہم خیال (۷۳)

وحدت دا اک ہور بیان ویکھو:

۔ ہک ہے ہک ہے ہک ہے - ہک دی ہر دم سبک ہے

ہک دے ہر ہر جا وچ ڈیرے - کیا اوج ہے کیا جھک ہے

ہک ہے ظاہر ہک ہے باطن - بیا سب کجھ ہالک ہے (۲۶۸)

قرآن پاک وچ آؤندا اے، نَحْنُ اقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ☆ (میں انسان دی شاہ

رگ توں نزدیک آں (ترجمہ)) یاں وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ ☆ (خدا تہاڈے نال اے جتھے وی

تسیں او (ترجمہ)) ایہناں آیتاں نوں خواجہ غلام فرید اپنیاں کافیاں وچ اپنے وحدت وجودی مسلک

نوں ثابت کرن لئی مندری وچ جکینے وانگ جڑدے نیں۔

۔ حُسن قبح سب مظهر ذاتی - ہر رنگ میں بیرنگ پیارا

نحن اقرب راز انوکھا - وهو معكم ملیا ہوکا

سمجھ سونجا نوں عالم لوکا - ہے ہر روپ میں عین نظارا (۷)

یاں:

- یار فرید عیان بیانے - سخن اقرب وچ فرمانے

ایہو عقیدہ دین ایمانے - توڑ پکڑ چڑھاوون دار (۶۰)

ذاتِ باری تعالیٰ نوں ہر پاسے دن دے اظہار دا اک ہور سوہنا نمونہ دیکھو:

- ہر صورت وچ آوے یار - کر کے ناز ادا لکھ وار

ہک جا روپ سنگھار ڈکھاوے - ہک جا عاشق بن بن آوے

ہر مظہر وچ آپ سمائے - اپنا آپ کرے دیدار (۶۰)

خواجہ غلام فرید دا بیان اے کہ اوہناں نوں اوہناں دے مرشد نے ذاتِ باری تعالیٰ دے

وجود دے حوالے نال ہمہ اوست دا سبق دتا اے ایس لئی فرماندے نیں:

- جو کجھ ہے ظاہر برملا - جاناں میں کینویں ماسوا

مرشد محقق وچ وجا - ہمہ اوست دا ڈتا سبق (۶۴)

توحید و جودی دا نظارہ کردیاں اوہ توحید دے عشق وچ پھاتھے جاندے نیں اوہناں دے

نزدیک:

- ہے عشق دا جلوہ ہر ہر جا - سبحان اللہ سبحان اللہ

خود عاشق خود معشوق بنیا - سبحان اللہ سبحان اللہ (۱۵۵)

- قسم خدا دی قسم نبی دی - عشق ہے چیز لذیذ عجیب

تھی ان سوہاں منہ نہ لاوے - جے لگ دیکھاں گھونگھٹ پاوے

تورے دسدم سخت قریب (۲۴)

مکدی گل اے:

- ناصح ناہی ناہمی مانع - عشق اساڈا دین ایمان (۱۳۴)

خواجہ غلام فرید دیاں مجاز دے انگ دیاں کافیاں وچ عشق نوں اک مطلق حقیقت دے طور

تے تسلیم کیتا اے ابن العربی دے نزدیک عشق ساری موجودات وچ جاری اے ایہناں نوں آپ وچ

جوڑی رکھدا اے۔

ہندی شاعری وچ عشق دا اظہار ہمیش عورت ولوں ہوندا اے۔ ساڈے سارے صوفی شاعراں نے ایہو ریت اپنائی اے، بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تیکر عشق دے اظہار وچ جدوں مجازی رنگ وچ گل ہوندی اے تے صوفی ربی عشق دی رنگن وچ رنگیا اپنے آپ نوں عورت دے روپ وچ ازلی محبوب نوں اپنا سائیں تصور کر کے اوہدے نال عشق دیاں وار داتاں بیان کردے نیں، خواجہ غلام فرید دیاں ڈھیر ساریاں کافیاں دا ایہو رنگ اے، دیکھو:

سٹ سانول جھن سدھایا - سر سنجڑے سول ستایا
تہڑی کلہڑی تہڑی ملوی - ساگک ہجر دی رڑی
جندڑی جلوی دڑی گلوی - لگڑی اگ کللوی
پیرا دڑی نیڑے گھلوی - پل پل پور پرایا (۱۲)

یاں:

ماہی باجھ کللیاں - دلدار بغیر اولیاں
ماہی جھوک لڈائی ویندا - ساگک ہجر دے رلیاں (۱۳۰)

یاں:

کیا حال سداواں دل دا - کوئی عمرم راز نہ ملدا
منہ دھوڑ مٹی سر پائیم - سارا ننگ نموز و نجھائم
کوئی سمجھن نہ ویہڑے آیم - ہتھیں اٹکا عالم کھلدا (۱۵)

خواجہ غلام فرید ایس قسم دی شاعری وچ عشق دیاں کٹھنایاں، وصل دی تڑپ، فراق دا سوز، درد دی لذت نوں بڑے سوہنے ڈھنگ وچ بیان کیتا گیا اے۔ عشق وچ خلوص، وفا، استقلال تے سخت کوشی دیاں کیفیتاں نوں بڑے ای نتارویں ڈھنگ وچ بیانیا گیا اے۔ ایس سلسلے وچ ایس خطے دیاں مقامی لوک داستاناں دے کرداراں نوں علامتاں بنا کے عشق دیاں وار داتاں دا بیان بڑے دل کھجیوں انداز وچ آیا اے کجھ مثالاں دیکھو: کسی پنوں، رومان نوں خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ خاص اہمیت دتی گئی اے۔ پنوں نوں پنل یاں ہوت دا اکھر دے کے کسی ولوں دلی جذبیاں دا اظہار اے۔

- پتل چھڈ کے کچ سج سداہیوں - دلڑی نمائی ہے زار نزار
 یاس پیاس نصیب اساڈے - نہ کوئی ٹوبھے نہ کوئی تاڈے
 - نہ راہ ڈسدم کرہوں قطار (۳۶)

- نہ کر کچ دنجمن دی - رہو بروچل یار
 توں بن ہوت پیارا - بیج تھئی مکل خار (۵۲)

- ساون مینکھ ملہاراں - ترس پوی پٹلا موڑ مہاراں
 ہنجدوہا راں واٹ نہاراں - بیٹھی کانگ اوڈاراں (۱۱۷)

لوک داستان ”ہیر“ دے کرداراں وچوں ہیر تے رانجھا دے کردارنوں وی ساڈے صوفی
 شاعراں علامت پاروں اپنے کلام وچ ورتیا اے، خواجہ غلام فرید دا اپنا نویکلا ورتن ڈھنگ اے،
 دیکھو:

- پل پل سول سوایا ہے - جی مفت ڈکھاں وچ آیا ہے
 رانجمن جوگی میں جگیانی - بے زر اوس دے راہ وکائی
 مٹھری ماری پھراں نمائی - نام نشان گنویا ہے (۱۸۵)

یاں:

- شہ رانجھا البیلا، جوگی جادوگر وے
 تخت ہزاریوں رانجمن آیا، ہیر تڑی دے گھروے (۲۳۸)

لوک داستان ”سوہنی مہینوال“ دے کردار وی ساڈی صوفی شاعراں دے کلام وچ علامتی
 حوالے نال آئے نیں، خواجہ غلام فرید نے سوہنی دلوں مہینوال دے ملن دی سک دا اظہار کیڈے
 سوہنے ڈھنگ نال ہو یا اے:

- مل مہینوالا مل مہینوال
 ہر دل میں ہے تیڈی بھال
 فکر فراق تے مونجھ مونجھاری - یاری لا کر مٹھری ہاری
 ڈسدم وصل وصال محال (۷۷)

خواجه غلام فرید دے کلام وچ ”روہی“ (چولستان) نوں عشق دی راہ دیاں آوکڑاں دی علامت متھیا گیا اے۔ روہی دا علاقہ چولستان دا علاقہ اے جتھے تھل ماروں، بارش بہت گھٹ ہوندی اے۔ لوکاں دی حیاتی ٹوبھیاں دے پانی اُتے انھار کر کے گزردی اے جے بارش نہ ہووے تے ٹوبھے سُنک جاندے نیں تے لوک پانی والے علاقیاں ول نقل مکانی کرن تے مجبور ہو جاندے نیں، جے بارش ہو جائے تے ایس علاقے اُتے بہار آ جاندی اے، خواجه غلام فرید اپنی حیاتی وچ کئی وار ایس علاقے وچ گئے۔ اوہناں نے ایس علاقے دی رھتل نوں اکھیں ویکھیا، ایتھوں دے پھلاں تے پھلاں دا آئند مانیا، اوہ اپنی شاعری وچ ایس علاقے دی رھتل دا نقشہ بڑے سوہنے ڈھنگ نال کھچدے نیں، ایتھوں دے درختاں، پیلو، پودیاں، جڑی بوٹیاں، صحرائی پھلاں، برسات دیاں منظران تے اوٹھوں دے وسیرکاں دیاں روز مرہ دے کماں کاجاں دا ذکر کردے نیں۔ خواجه غلام فرید دے کئی نقاد تے ایتھوں تیکر لکھدے نیں کہ اوہناں دی شاعری وچ ہوت دا جیہڑا بار بار ذکر آؤندا اے ایہہ اوس علاقے دی کوئی ٹیاری جس نال خواجه غلام فرید نوں مجازی عشق ہو گیا سی، پر ایہہ گل منی نہیں جاسکدی۔ روہی (چولستان) دی رھتل دے رنگ خواجه غلام فرید دی شاعری وچ ویکھو:

روہی بارے:

۔ روہی رنگ رگیلی چک کھپ ہار حمیلاں پاوے
 بوٹے بوٹے گھنڈ سہاگوں گیت پریم دے گاوے
 کیسر بھنڈی چولی پھنڈی ول ول مینہہ پوساوے
 پورب ماڑ ڈکھن دے بادل، کوئی آوے کوئی جاوے (۱۸۷)

روہی وچ ساون دا نظارہ:

۔ آئے مست ڈیہاڑے ساون دے - واسا دن دے من بھاون دے
 بدلے پورب ماڑ ڈکھن دے - کجے بھورے سو سوون دے
 چکویاں چکویاں چکویاں - کونل مور چھونے چھبے
 سہنس چکور چنڈور پھبے - شاعل گیت ساون دے (۱۷۵)

روہی دیاں ٹیاریاں دا ذکر جیہڑیاں راتیں دلاں دے شکار کردیاں نیں تے دے چائیاں بھر دودھ رڑکدیاں نیں:

۔ وچ روہی دے رہندیاں نازک نازو جٹیاں

راتیں کرن شکار دلیدے ڈیہاں ولوژن ٹیاں (۱۳۶)

اک کافی وچ خواجہ غلام فرید نے علاقے دے مکمل پیلوں تے اوس نوں چنن والیاں ٹیاں
دا ذکر بڑے نوپکے ڈھنگ وچ کیتا اے۔

۔ آچنوں رل یار، پیلوں پکیاں نی دے

آیاں پیلوں چنن دے سانگے - اوڑک تھیاں فریدن وانگے

چھوڑ آرام قرار - ہکیاں بکیاں نی دے (۱۶۷)

مکدی گل ایہہ اے کہ خواجہ غلام فرید پنجابی دے اُچ پدھر دے صوفی شاعر نیں اوہناں دی
حیاتی اک نیک پاک بزرگ رب تعالیٰ دی توحید دے پرچارک دی حیاتی سی اوہناں رب تے
بندے دے رشتے نوں ہمہ اوست یاں وحدت الوجود دے حوالے نال جوڑن دے فلسفے نوں پنجابی
زبان وچ من کھجویں فنکاری والے ڈھنگ نال بیان کر کے لوکائی نوں عرفان ذات تے عرفان الہی
ول لے جان دا چارا کیتا اے۔ اوہناں اپنے علاقے دے اک حصے چولستان دی روہی دی رہتل
نوں اکھری تصویراں راہیں ہمیش لئی محفوظ کر کے پنجابیاں دے دلاں نوں گرمان دا سامان وی کیتا
اے۔ فنی حوالے نال وی اوہناں کافی دی صنف نوں پنجابی وچ عروج اُتے اڑان دا چارا کیتا
اے۔ اوہ آپ وی امر نیں تے اوہناں دی شاعری وی امر اے۔

☆☆☆

حوالے

- ۱۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ۱۹۷۲ء، ص ۲۰۲
- ۲۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتیہ، ۱۹۶۰ء، ص ۲۲۰
- ۳۔ اوہی، ص ۲۲۱
- ۴۔ اوہی، ص ۲۲۰
- ۵۔ آکھیا خواجہ فرید نے مرتبہ، محمد آصف خان، ۱۹۹۳ء، (ایس مقالے وچ متن دے سارے حوالے ایس ایڈیشن توں لئے گئے نیں، متن دے ہر حوالے نال کافی دا نمبر دتا گیا اے)

میاں محمد بخش تے اوہناں دی 'سیف الملوک'

میاں محمد بخش چک ٹھاکرا علاقہ کھڑی (میرپور) آزاد کشمیر وچ ۱۸۳۰ء وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد دا ناں میاں شمس الدین سی^(۱) جیہڑے حضرت عبداللہ شاہ غازی دے مرید تے سجادہ نشین سن۔ میاں محمد بخش نے مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی ایہدے بعد پنڈ سمواں شریف وچ حافظ ناصر تے حافظ محمد علی کولوں ہور تعلیم حاصل کیتی^(۲)۔ پھیر حضرت غلام محمد کلروڑی شریف کول حاضر ہوئے تے اوہناں دے ہتھ تے بیعت کر کے روحانی فیض حاصل کیتا^(۳)۔

میاں شمس الدین دی وفات مگروں میاں محمد بخش ہوراں دے وڈھے بھرا میاں بہاول بخش پیر خانے دی گدی اتے بیٹھے^(۴) جدوں کہ میاں محمد بخش سیاحت کرن لئی نکل گئے اوہ کشمیر تے دو جے علاقیاں وچ رہے، مختلف بزرگاں کولوں روحانی فیض حاصل کیتا^(۵)۔ اپنے وڈے بھرا دی وفات مگروں گدی اتے بیٹھے^(۶)، آپ بڑے عابد تے زاہد سن، شریعت دے پابند سن^(۷) ہر ویلے وعظ تے نصیحت وچ رنجھے رہندے سن، نال ای شعر آکھن ول وی راغب ہو گئے سن آپ نے شادی نہیں کیتی^(۸)۔

آپ بڑے عالم فاضل سن، تصوف دیاں راہواں دے سالک سن، مزاج وچ عاجزی تے انکساری سی، تصوف ول زیادہ جھکا سی۔ اوہناں نے فارسی وچ مثنوی نیرنگ عشق، تذکرہ مقیمی تے پنجابی وچ سخی خواص خان، قصہ مرزا صاحبان، قصہ سیف الملوک، قصہ سونہی مہینوال، قصہ شیریں فرہاد، قصہ شاہ منصور، قصہ شیخ صنعان، تحفہ رسولیہ، تحفہ میراں، سی حرفی وغیرہ لکھے^(۹)۔ آپ دیاں لکھتاں وچوں قصہ سیف الملوک نے بڑا ناں کڈھیا، ایہناں دی وفات ۱۹۰۷ء وچ ہوئی^(۱۰) کھڑی وچ دفن نیں^(۱۱)۔

قصہ سیف الملوک میاں محمد بخش ہوراں ۱۲۷۹ھ مطابق ۱۸۶۲ء وچ لکھیا^(۱۲)۔ قصہ سیف الملوک پنجابی وچ بہت گھٹ لکھیا گیا اے، اوہناں وچوں وی میاں صاحب دا قصہ ای سرکڈھواں

اے۔ ایہہ مافوق الفطرت قصہ اے۔ میاں صاحب نے ایس نوں انج لکھیا اے کہ ایہہ زمینی داستان پاروں ہونتریا اے۔ جیہڑا قصہ میاں محمد بخش ہوراں لکھیا اے اوہ مختصر انج اے:

مصر دا بادشاہ عاصم اولاد نرنیہ توں وانجیا ہو یا سی۔ اوہ ایس غم پاروں حکومت چھڈ کے گوشہ نشین ہو گیا اوہدے ملک وچ بدامنی پھیل گئی، اوہدے وزیراں اوہنوں واپس لیان دا چارا کیتا، جو تھیاں اوس نوں دیا کہ جے اوہ بدخشاں دی شہزادی نال ویاہ کرے تے اولاد نرنیہ ہووے گی، بادشاہ نے انج ای کیتا۔ اوہدے وزیر صالح دی شادی بدخشاں دی شہزادی نال ہوئی۔ دونواں دے گھر پتر جمے، بادشاہ نے پتر دا ناں سیف الملوک رکھیا تے وزیر نے صاعد۔ سیف الملوک جوان ہو یا تے بادشاہ نے شاہی خزانے وچوں اوس نوں دو مورتاں دتیاں، اک سیف الملوک دی تے دوجی بدیع الجمال (پری) دی۔ سیف الملوک، بدیع الجمال نوں دل دے بیٹھا۔ اوس نوں دیا گیا کہ ایہہ پری اے، سیف الملوک نے اوس تیکر اپڑن دا قصد کر لیا۔ اوس نوں بڑا روکیا گیا پر اوہ نہ مڑیا تے اک دن بدیع الجمال نوں لہمن ٹر پیا، وزیر دا پتر صاعد وی اوہدے نال ہو گیا۔ سمندر دے رستے اوہناں دا سفر شروع ہوندا اے نال اوہناں دے فوج اے پر رستے وچ سمندری طوفان پاروں دونویں وچھڑ گئے۔ سیف الملوک بہت ساریاں آوکڑاں وچ گرفتار ہو یا پر بدیع الجمال دے عشق وچ ثابت قدم رہ کے آوکڑاں نوں پار کر دا اگے ای اگے لگا گیا۔ آخر تے اوہ کلا رہ گیا۔ کلا اسفند باش دیو دے قلعے اپڑ کے اوس نوں مارتا تے سرانڈیپ دے بادشاہ دی دھی ملکہ خاتون دی جان بچائی تے اوس نوں اوہدے ملک اپڑایا۔ سرانڈیپ دے بادشاہ نے اوس نوں بڑی عزت دتی۔ بدیع الجمال ملکہ خاتون دی سہیلی سی جدوں اوہ اپنی سہیلی نوں ملن آئی تے سیف الملوک نال اوہدی ملاقات کروا دتی گئی۔ بدیع الجمال پری وی سیف الملوک نوں دل دے بیٹھی۔ اسفند باش دیو دے بھرا ہاشم نے سیف الملوک نوں قید کر لیا۔ بدیع الجمال دے باپ تے اسفند باش دیو دے بھرا دی جنگ ہوئی جس وچ ہاشم دیونوں شکست ہوئی۔ سیف الملوک رہا ہو گیا تے بدیع الجمال دا ویاہ سیف الملوک نال کر دتا گیا۔ واپس اپنے وطن آیا اپنے باپ دے مرن مگروں تخت تے بیٹھا، پنجاہ ورھے بادشاہی کیتی تے وفات پائی، اوہدے غم وچ بدیع الجمال وی مر گئی (۱۳)۔

میاں محمد بخش ہوراں ایہہ قصہ عشق، لگن، مطلوب تیکر اپڑن لئی طالب دی ہمت، عمل تے جدوجہد دے حوالے نال لکھیا سیف الملوک نے ناممکن نوں اپنے عزم تے ہمت نال ممکن کر دکھایا فرماندے نیں۔

۔ قصہ سیف ملوکے والا اس کارن ہن کہنا

طالب ہمت کر کے چلے روا نہ رکھے بہنا (۱۳) ص ۴۳

اک ہور تھاں لکھدے نیں۔

۔ مردا ہمت ہار نہ مولاے مت کوئی کہے نمردا

ہمت نال لگے جس لوڑے پائے باجھ نہ مردا

قصے دا مقصد اک ہور تھاں انج بیان ہو یا اے:

۔ رمزیاں نال پروتا سارا چاہیں سمجھن ہارے

ہمت اگے مشکل آساں ہمت مرد نہ ہارے

ایسے ہکے مصرعے اندر غرض قصے دی ساری

جو ڈھونڈے سو پاوے بھائی مفت نہیں پر یاری

فرماندے نیں کہ مجازی رنگ وچ حقیقت دی گل کیتی اے:

۔ بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاشی

سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی

اوہناں نے کتاب دا ناں، سفر العشق، رکھیا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں، سیف الملوک دا

اصل قصہ لکھن توں پہلاں پورا اک باب تصوف دا لکھیا اے۔ کیوں بے اوہ اوس نوں مجازی دے

پردے وچ حقیقی عشق دی داستان بنا کے لکھ رہے سن۔ بات مجازی رمز حقانی یاں

۔ دلبر اپنے دی گل کرے ہوراں نوں مکھ دھر کے

اوہ عشق دے بیان وچ پہلاں عشق مجازی دا نکھیرا کر کے ایس دے واسطے نال عشق حقیقی

دی اہمیت نثار دے نیں:

۔ جہاں عشق بندے دا لگا صبر آرام نہ تہاں

تے بیٹھے ات دل ویکھن لٹ کھڑیں جہاں

ایسا صدق لیاون اس تے سچے نال دھیانے

اس بن باغ بہار نہ بھاون لاون اگ جہانے

ہور کسے دی چاہ نہ رہندی چھٹن سب رشنایاں

ماں پیو دا لنگ اتارن لج لگاؤن بھایاں

شرم حیا نہ رہے کسے دا جھلن بدی خواری

دلیر باجھوں صبر نہ کر دے جہاں لگائی یاری

جے اوہ جان پیاری منگے تر تلی تے دھر دے
سر لوڑے تے سہی پچھان رتی عذر نہ کر دے
ایس ہوئی حرص ہواؤں ایسا ہے چت سدھا
جہاں عشق حقیقی لایا کرو تعجب اس دا

مطلب اے کہ مجازی عشق وچ جے بندے دا بیان کیا حال ہو جاندا اے تے حقیقی عشق
جیہڑا کائنات دے تخلیق کرن والے دا عشق اے کل نال جزو دے واصل ہون دا وسیلہ ایہدے وچ
کیہ حال ہوندا ہووے گا؟ عشق حقیقی دا ویرا وی کر دے نیں:

ہر دم ذکر بجن دے اندر کل جہاں بھلاون
دل جانی دے عشقے کولوں اپنی جان رلاون
اک دلبر نوں دل وچ رکھن سب خلقت تمہیں نس
ویدوں وید نہ جانن مولے کھوکھلے دا رو دن
گن آواز پوے ہر ویلے پہلے قول السوں
قالوا بکی کوکیندے بھائی ایسے ذوقوں مستوں
وچوں آتش باہر خاکی وسدے حالوں نحسوں
جے ہک نعرہ کرن محمد، ڈھین پہاڑ شکستوں

ایس بیان دے بعد استغناء دی منزل دا ذکر کر دے نیں تے ایس گل تے زور
دیندے نیں

ہ کار کریں جو کہے کاریگر کریں ہنکار نہ کاروں
عملاں تے دھر آس نہ ذرہ فضل منگیں سرکاروں

ایدوں بعد توحید دی منزل دا تارا کر دے نیں، اتھے اوہناں نے وحدت الوجود دے فلسفے دا
کھل کے ویرا کیا اے:

ہ اتوں منزل آوے بھائی وچ وادی توحیدے
عابد تے معبود ملیدے دوئی نہ پیر مریدے
سر کڈھن ہک گلے وچوں لکھ سراں دے رل کے
اس گلے تمہیں باہر نہ جاوے محسوس دا نہ چل کے

ازل ابد دا جامہ کھو ایہہ گھما وچکاروں
ہر دا روپ محمد بخشا ہے ہکے سرکاروں

ایہدے بعد اوہ حیرت دی منزل دا دیروا پاندے نیں:

۔ پھیر اگوں ہک منزل آوے حیرت والی وادی
درد افسوس ہوئے گم اوتھے ہرگز خوشی نہ شادی
دم دم تیغ غماں دی مارے حیرت اگ نہ بجھے
آہیں درد اُتے لکھ سوزوں رات دہار نہ تجھے
جاں اوہ مرد حیرانی والا جا پوہتا اُس جائے
ہوندا گم تحیر اندر، اپنا آپ نہ پائے

مطلب اے جیویں بلھا کہندا اے:

۔ کیہ جاناں میں کون بلھیا

ایدوں بعد فقر دی منزل آؤندی اے، ایہہ خود فراموشی دی منزل اے:

۔ ایس ندی وچ چھبی مارے بے کوئی ہمت کر کے
سدا سکھالا رہی بھائی کیہ کم باہر تر کے
ایس ندی دی چھبی اندر چت ہمیشہ سکھالا
گم ہون بن ہور نہ بھاوے واندے پن کھالا
حکے نال اس چھبی وچوں جاں سر باہر آے
تاں اوہ کاریگریاں دیکھے، تک تک بھیت پچھانے

میاں صاحب فرماندے نیں ایہہ منزل مرن توں اگے مرجان نال حاصل ہوندی اے،

(موتوقبل ان تموتوا)

۔ بعد فتاؤں باقی ہونا کیہ جاناں اس باتوں
نویں کتاب بنے بے لکھاں باتاں نفی اثباتوں
مر کے جیون دی گل چنگی سو جانے جو کردا
جس دے سر پرورتنی ہووے کم نہیں ہر ہر دا

عشق حقیقی دیاں مثالاں دے کے میاں محمد بخش ہوری اصل قصے ول رجوع کردے نیں بے

ایس لگن تے جذبے نال یارول رجوع کیتا جاوے تے اوہ مل جاندا اے:

۔ رستہ دور نہ اوڑک جس دا گنے قفسے سدے
 پر جو نال بقیے فُردے، ونج جن سنگ سدے
 توڑے کجھ نہ معلم اس دا تھاں ٹکانہ پاسا
 چھڈ دنیا پو لہر فقر دی رکھ ملن دی آسا
 یار ملے بن مرسو ناہیں سیس تاں جو ہولے
 اوہ تیرا توں اس دا ہوئیں وٹھ نہ رہی مولے

سیف الملوک شہزادے نوں گھروں ٹرن لکیاں بدلیج الجمال پری دے تھاں ٹکانے دا کوئی پتہ
 نہیں سی، پر اک لگن سی ملن دی اک سک سی ملاپ دی، ایہہ لگن ایہہ سک میاں محمد بخش ہوراں دے
 نزدیک لہر فقر دی اے جس نے سیف الملوک نوں کامیاب کیا۔

میاں محمد بخش ہوراں قصے دے مڈھ توں لے کے چھیکڑ تیکر عمل، ہمت، جرات، جہد مسلسل دا
 درس دتا اے۔ اوہناں دے شعراں وچ اثر آفرینی تھاں تھاں نتر دی نظر آؤندی اے فرماندے نیں۔

۔ عاشق دا جو دارو دے باجھ ملاپ جن دے
 اوہ سیانا جان ایانا روگ نہ جانے من دے
 درو منداں دے سخن محمد دین گواہی حالوں
 جس پلے پھل بدھے ہوون آوے تو رومالوں

قصے وچ دنیا دی بے ثباتی دا موضوع وی آؤندا اے، فرماندے نیں:

۔ لکھ ہزار بہار حسن دی خاکو وچ سانی
 لاپریت محمد جس تھیں جگ وچ رہے نشانی
 مان نہ کیجئے روپ گنے دا وارث کون حسن دا
 سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھول چمن دا
 مگر شکاری کرے تیاری بار چہیندیاں ہرنا
 جو چڑھیا اس ڈھینا آخر جو جھیا اس مرنا
 لوئے لوئے بھرلے کڑیئے جے تڈھ بھاٹھا بھرنا
 شام پچی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا

دُنیا دی بے ثباتی دے نال ای اوہ دُنیا وچ رہندیاں انسان نوں نیک عمل کمان تے زاو
 راہ بنان دی پکی کر گئے نیں۔ انسان اُتے جدوں دن چڑھیا اے تے ایہہ اوس دی حیاتی اے،

حیاتی نے جدوں مک جانا اے تے پھیر اوس نے اپنے اصلی گھر جانا اے بے اوس نے اپنے عملاں دا بھانڈا نہ بھریاتے پھیر آخرت وچ جانڈیاں حساب کتاب، سزاتے جزا توں اوس نوں ڈراؤنا اے۔

میاں محمد بخش ہوراں سیف الملوک نوں اک مثنوی دے ڈھنگ وچ لکھیا اے ایس لئی ایس وچ فارسی مثنوی دیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ سبھ توں پہلاں ایس دی کہانی تے پلاٹ اے جیہڑے اک مضبوط بنیاد اتے اُسارے گئے نیں۔ پلاٹ وچ منطقی ربط موجود اے، واقعہ نگاری بڑے فنکارانہ ڈھنگ نال کیتی گئی اے، ہر واقعے دا پہلے واقعے نال ربط اے، ایس لئی کہانی وچ تسلسل موجود اے۔ قصے نوں پرکشش بنان واسطے ودھیری تھاں تے منظر نگاری کولوں کم لیا اے۔ منظر نوں ودھ توں ودھ حقیقی بنان دی کامیاب کوشش کیتی گئی اے۔ اک جنگ دا منظر دیکھو:-

۔ اوڑک آن چڑھو چڑھ ہوئی مارے گج نقارے
دھولے تیک پچاوے ڈھولے ڈنڈ کھار ککارے
پہلاں اپریا کھروچی کھس کھس لگے لاگی
ڈھانیں مار اٹھے خر مہرے جیونکر ویر ویراگی
منہ اسمان بنے کر بولن کوک اٹھائی طریاں
تیغاں بجلی وانگن ہوئیاں، تیغاں وانگن چھریاں

میاں محمد بخش ہوراں ایس مثنوی نوں اخلاقی درس واسطے وی استعمال کیتا اے، تھاں تھاں اجیہیاں گلاں نیں جیہڑیاں بندے نوں کوئی نہ کوئی سبت دیندیاں نیں:

۔ آوکھے ویلے کاری آوے بھلیاں دی اشنائی
اڑیا آکھن دی لج پالن جو انسان وفائی
دنیا تے جو کم نہ آوے آوکھے سوکھے ویلے
اس بے فیضے سگلی کولوں بہتر یار اکیلے

ایس مثنوی وچ میاں محمد بخش ہوراں اپنے توں پہلاں ہوئے تے موجود پنجابی شاعراں بارے تے ادب بارے اپنے خیالاں دا اظہار وی کیتا اے۔ انج اوہ مولوی احمد یارتوں بعد پنجابی ادب دے اک نقاد وی قرار پاندے نیں:

۔ درد لگے تاں ہائے نکلی کوئی رہندا جر کے
دلبر اپنے دی گل کرے ہوراں نوں منہ دھر کے

جس وچ کجھی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں بہتر چپ محمد بخشا سخن ایچھے نالوں

مکدی گل ایہہ اے میاں محمد بخش انھیویں صدی عیسوی دے اوہ پنجابی شاعر نہیں جیہڑے اک صوفی سالک، اک قصہ کار تے اک نقاد پاروں پنجابی ادب وچ ہمیشہ زندہ رہن گے۔ اوہناں دا قصہ سیف الملوک اج تیکر ایہہ قصہ لکھن والیاں وچوں سب توں نتارواں اے، بھانویں ایہہ اک مافوق الفطرت قصہ اے پر میاں صاحب نے ایس نوں اپنے فن تے فکر نال اک لازوال قصہ بنا دتا اے۔ ایس قصے راہیں اک پاسے اوہ انسان نوں ہمت، جرات، مردانگی، آدکھے حالیاں دا مردانہ وار مقابلہ کرن دا سبق دیندے نیں تے دوجے پاسے صوفی وچاراں دے حوالے نال توحید الہی دا نتارا کر کے عشق حقیقی نوں اختیار کرن دی پرینا وی دیندے نیں۔

حوالے

- ۱- حضرت میاں محمد بخش، حیاتی تے شاعری: ڈاکٹر سید اختر جعفری، ۲۰۰۷ء، ص ۱۳۷
 - ۲- اوہی، ص ۱۵۶
 - ۳- اوہی، ص ۱۷۱
 - ۴- اوہی، ص ۱۲۵
 - ۵- اوہی، ص ۱۹۳
 - ۶- اوہی، ص ۱۹۷
 - ۷- اوہی، ص ۱۹۵
 - ۸- اوہی، ص ۲۰۹
 - ۹- اوہی، ص ۲۶۳
 - ۱۰- اوہی، ص ۲۳۳
 - ۱۱- اوہی، ص ۲۴۲
 - ۱۲- سیف الملوک: میاں محمد بخش ترتیب: اقبال صلاح الدین، ۱۹۹۲ء، ص ۳۱
- سے سن مقدس ہجری دساں باراں سے ست دا ہے
ست اُتے دو ہور محمد پر اس قصیں آ ہے (۱۲۷۹ھ مطابق ۱۸۶۲ء)
- ۱۳- حضرت میاں محمد بخش، حیاتی تے شاعری، ڈاکٹر سید اختر جعفری ۲۰۰۷ء، ص ۳۸۷
 - ۱۴- سیف الملوک: میاں محمد بخش ترتیب: اقبال صلاح الدین، ۱۹۹۶ء، ص ۳۳
- (ایس مضمون وچ متن دے سارے حوالے ایس ایڈیشن توں لئے گئے نیں)

شریف کنجا ہی دی ”جگراتے“۔ اک جہات

”جگراتے“ جیہڑا شریف کنجا ہی (۱۹۱۵ء۔ ۲۰۰۷ء) دا پنجابی شاعری دا مجموعہ اے ایس وچ شریف کنجا ہی دیاں ۱۹۳۸ء توں ۱۹۵۹ء تیکر لکھیاں نظماں تے اک گیت شامل اے۔ سیاسی، سماجی تے ادبی لحاظ نال ایس دور اُتے نظر پائی جائے تے ایہہ عالمی جنگاں، غلامی دے خلاف فرد دی آزادی، مساوات، پرانیاں قدراں دی ٹٹ بچ تے نویاں قدراں دے پنکرن تے ایس خطے وچ کھنڈن دا دور اے پہلی۔ وڈھی جنگ مکن مگروں اوس جنگ دیاں تباہ کاریاں تے ایس دے نتیجے وچ سماجی، معاشرتی، سیاسی تے معاشی اُتھل بھٹل دا چلن سی، دوجی وڈھی جنگ وی ایسے دور وچ ہوئی، ایس دیاں تباہ کاریاں، زور اور قوماں وٹوں کمزور قوماں دا استحصال، مشینی دور پاروں سماجی پدھرتے اقتصادی پدھرتے نویں چیلنج، نال ای ترقی پسند تحریک پاروں، سماجی پدھرتے فرد دی آزادی مساوات تے ادب وچ ادب برائے زندگی دی چرچا، ایہہ ساریاں گلاں شاعر شریف کنجا ہی دے آلے دوآلے دے ماحول وچ موجود سن، اوہ اک باشعور فرد دی حیثیت نال سارے ماضی قریب تے حال دے واقعیان نوں دیکھ وی رہے سن، تے محسوس وی کر رہے سن چنانچہ جگراتے وچ وی شاعری دیاں تن پرتاں ساڈے سامنے آؤندیاں نیں۔

”جگراتے“ وچ شاعری دی پہلی پرت اوس شریف کنجا ہی دی اے جیہڑا کنجاہ دار بن والا ساڈ پینڈواے، نظم ’ون دا بوٹا‘ وچ شاعر اوس امن پسند سماج دا ذکر کردا اے جس وچ بندہ بندے دا دارو ہوندا اے، اک بندہ دوجے دا درد وٹان واسطے تیار ہوندا اے۔ ون اجیہا رکھ اے جس دی چھاں وی گھنی ہوندی اے تے جس نال مٹھا پھل وی لگدا اے۔ سماج دے ستائے بندیاں واسطے درد مند انسان ون دے بوٹے وانگ ہوندا اے:

۔ میں ون دا سکھنا بوٹا
ٹھنڈیاں میریاں چھانواں

مٹھیاں میریاں پیلاں
وے توں راہیا جاندا
مکھن بھانیا ماندا
آجا جھٹ گھسّالے
میریاں پیلاں کھا لے (۱)

ماپیاں واسطے اولاد، رب دی نعمت ہوندی اے، اولاد وچوں دھی دادھن بوہتا ای پیارا لگدا اے کہ اوس نے اک دن پرایا ہو جانا ہوندا اے۔ ساڈی رہتل وچ سیانے کہندے نیں دھی توں نہیں اوہدے لیکھاں توں ڈر لگدا اے، ماں باپ نوں پلدی دھی دے مستقبل دی ہر پل فکر لگی رہندی اے، خرے اوہدے سوہرے کس قسم دے ہون، خرے اوہنوں پیکے گھر دی آسائش تے آرام ملے کہ نہ ملے۔ شریف کنجا ہی ہو راں ساڈی رہتل دے ایس انگ توں بڑے سوہنے طریقے نال نظم، کھیڈ لے، وچ نتاریا دے، نظم وچ ایک ڈرامائی انداز اختیار کیا گیا اے۔ نظم وچ دھی نوں ماپیاں دے گھرایہناں سدھزاں پوریاں کرن دی کھل دین والا بابل، سماجی سچائی ول وی اشارہ کری جاندا اے کہ ایس خطے دی سوانی جس تنگ ماحول وچ حیاتی گزاردی اے۔

۔ کھیڈ لے میریے، بھولے دھیے
کھیڈ لے گڈیاں نال

اپنیاں ضدیاں اڑیاں منوالے چار دھاڑے
تیرا راہ مل بیٹھے ہوئے نیں کنے وخت پواڑے
کنے دکھ جنجال

کھیڈ لے کھیڈ لے جھیتی جھیتی کھیڈ لے گڈیاں نال

شریف کنجا ہی نوں ایس گل دی آس اے کہ خبرے نوین زمانے وچ نویاں قدراں جنم لین، حیاتی تے انج دے کوجھے چالے بدن:

۔ عورت ذات..... ایہہ جیون

تھان تھان بے ٹوئے

تھان تھان کنڈے بیچے ہوئے

تیری بے فکری دے لیڈے ہوسن لیراں لیراں

پر اوہ ویلا جد آونا ایں..... آجانا ایں

۱۔ حوالے واسطے متن 'جکراتے': شریف کنجا ہی، عزیز پبلشرز، لاہور ۱۹۷۶ء وچوں درج کیا گیا اے۔

اج کیوں چنتا کرے
 اج کیوں ہو کے بھرے
 خورے اوس ویلے نوں ساڈیاں پرتن چا تقدیراں
 بدن جیون چالے
 اس کر کے

لسیاں سوچاں لانبھے دھر کے
 کھیڈ لے میرے بھولے دھپے..... کھیڈ لے گڈیاں نال

شریف کنجا ہی کول رومانی انداز وی موجود اے پر اوہدیاں اُلیلاں کتے وی آپ مہاریاں
 نہیں ہوندیاں، گل مرد ولوں ہووے یاں سوانی ولوں پنجاب دی شرافت، حیا داری ایہناں وچوں
 جھاتیاں مار دی دس دی اے، کول جذبیاں دا اظہار:

۔ کاہنوں راہ جاندی نوں نکلیں

کاہنوں آساں لائیں

گلیاں پیا گھسائیں

پھیرے پاپا نکلیں

توں سوہنا

توں کرماں بھاگاں والا

توں اچیاں جاگاں والا

چنوں ودھ کے روپ تیرے تے..... میں جاناں میں مناں

چرنے کتدیاں کتدیاں کردیاں گلاں تیریاں رناں

دل تے میرا وی کردا اے، تینوں ای پئی نکاں

نہ تھکاں نہ اکاں

پراڑیا! ایس دنیا دے وچ پیار کمانا آؤکھا

چھپ چھپ ملنا،

مل مل چھپنا

تکنا تے نہ تکنا،

گل کردیاں وی جھکنا

سڑدیاں رہنا، کڑھدیاں رہنا، موہوں بول نہ سکنا

کون ایہہ گل سیا پے پالے

ہا سے کھیڈے روگ لوالے
کون ایہہ پٹنے آپ سہیڈے
کون ایہہ کھکھر چھیڑے

کجھ انج دے جذبات دا اظہار نظم 'ترنجن' وچ ملدا اے پرایہدے وچ ایس گل دا اقرار اے
کہ ہن۔

۔ لکیاں نوں آؤکھا کجھا

انج دے جذباں دا اظہار 'گیت' وچ وی ملدا اے جس وچ اک ٹیار اپنے ہان دے
منڈے نوں سلاہندیاں اوہدی منگ ہون دے چاء دا اقرار کردی اے:

منڈا میرے ہان دا
مائے مینوں چا اوہدی منگ اکھوان دا
منڈا میرے ہان دا
منہ چت لگداتے نالے خاندان دا

اتھے منڈے دی منگ اکھوان دا مطلب ایہہ اے کہ ماں منڈے نال اوہدا ویاہ کر دیوے۔

شریف کنجا ہی ہوراں اپنے ویلے دی سوانی نوں انج ذیکھیا اے، ”دھی دے روپ وچ، الھڑ
ٹیاری دے روپ وچ یاں سہاگن دے روپ وچ، سہاگن نوں اوہناں اپنے کونت لئی بے قرار ویکھیا
اے نظماں لمیاں سیالی راتاں، ”انیندرے“، اڈیک، کونت میرا گھر آیا، اس سلسلے وچ پیش کیتیاں جا
سکدیاں نیں، ایہناں وچ کونت لئی سہاگن دی بے قراری دے نال نال اک ہور گل دا نتارا ہوندا
اے کہ ایہناں نظماں وچ لام (جنگ) اُتے گئے مرد لئی گراٹا اے۔ شریف کنجا ہی نے پہلی وڈی
جنگ (۱۹۱۴ء) دے بھیڑے اتر اپنے بال پن وچ دیکھے جدوں کہ دو جی وڈی جنگ ستمبر ۱۹۳۹ء جوانی
دے اوس حصے وچ ہوئی جدوں اوہناں دے ہر دے وچ درد مندی دے شعور وچ پکیائی آچکی سی۔

۔ سنیا مک پے ہن پینڈے، سنیا کٹ گھیاں ہن لاماں
آماہی چھپ آ میں نیاں ہوئیاں کئی سلاماں (اڈیک)

یاں:

۔ لاماں دیاں گلاں سن سن کے دل کھوہ وچ پے پے جاندا سی
ہن ر ب ر ب کجھا چھٹی لے کے کونت میرا گھر آیا اے
میں چائیں چائیں دھواں پشاکاں اپنے کونت دیاں
(کونت میرا گھر آیا)

ستمبر ۱۹۳۹ء وچ لکھی نظم 'مولا خیر کرے، وچ آل دوآلے انساناں دے انساناں نال لڑن،
 قوماں دے قوماں نال بھڑن دے خطرے نوں بھانپ کے شاعر دا دل کنب اٹھدا اے، اوہ انسان
 جس نوں رب نے سبھ توں چنگا تے سبھ توں سوہنا، آکھیا اے نیست نابود ہو جاوے گا، شاعر گُرا
 اٹھدا اے:

س جنگاں مڑ چھڑیاں کہ چھڑیاں
 قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں
 دور کتے گجے نہیں جیہڑے
 آوے جد ویہڑے
 کیہ ہووے دا، کیہ بنے دا
 کیہ کراں دے، کدھر جاں دے
 گھل مل آئے چار چوہیرے بدل جدوں سواہرے،
 مولا خیر کرے

ہسڈیاں رسڈیاں انساناں دیاں نسلاں
 سوہنے سوہنے کھڑے کھڑے جیہے مکھڑے پیارے پیارے
 رب جہاں نوں سبھ توں چنگا سبھ توں سوہنا آپوں آکھ پکارے
 کیہ ایہہ آپے وچ ای لڑکے مرجاون دے سارے،
 مولا خیر کرے

شریف کنجا ہی دی ایہہ درد مندی اوس ویلے کئی نظماں دے روپ وچ ہور نترتے نکھر کے
 سامنے آؤندی اے جدوں پاکستان دے قیام ویلے فرقہ وارانہ فساداں وچ وڈھا کئی، قتل غارت تے
 لٹ مارنوں اوہناں اپناں اکھاں نال دیکھیا، اگست ۱۹۴۷ء نوں لکھی نظم دیکھو:

س سوچتا واں دُنیا نوں کبھی وگ گئی اے
 اگو جیہی ہر پاسے اگ لگ گئی اے
 لُوٹیاں نیں، واڈھیاں نیں، دنگے نیں فساد نیں
 بھیریاں دیاں پٹیاں دے سبق ہوئے یاد نیں
 بڈھیاں نوں مارنا
 پچیاں نوں نیزے اُتے چاڑھنا

بھولے بھاجاندیاں دا
 چھریاں دے نال ڈھڈھ پاڑنا
 گلیاں نوں پھوک کے تے وسدے اُجاڑنا
 مذہباں دی اگ وچ مذہباں نوں ساڑنا
 سوچناں واں ہر کوئی دھیاں بھیناں والا اے
 دھیاں بھیناں دا ای ہر پاسیوں منہ کالا اے
 میری اے کہ تیری اے..... دھی مُڑ دھی اے
 دھیاں وچ ڈسو کھاں نکھیرا بھلا کیہ اے؟
 دھیاں دے پئے لنگ لہن کبھی جھل پئی اے
 سوچناں واں دنیا نوں کبھی وگ گئی اے (سوچناں)

شریف کنجا ہی کیوں جے اوس ویلے ترقی پسند تحریک نال منسلک سن، اوس تحریک دا نعرہ
 انسان دوستی سی ایہہ الگ گل اے کہ ایس دا دھر اندرا دا فلسفہ سیکولر ازم، سوشلزم تے کمیونزم والا سی،
 بہت سارے ترقی پسنداں نے ہندوستان دی تقسیم یاں پاکستان دے قیام نوں منفی انداز نال دیکھیا،
 جیہڑی نظم ”جگراتے“ وچ شامل اے نکلیاں کنڈاں، ایہدے وچ ایہہ تاثر ملدا اے کہ دو قومی
 نظریے دے تحت ہوئی تقسیم، نونہاں نالوں ماس نکھیرن والی گل سی، پر پوری نظم نوں پڑھن مگروں
 ایہہ تاثر وی ملدا اے کہ جے ماں جائے اک تون تے وسدے رہندے تے نہ دنیا موکلی ہوندی
 تے نہ ای نویں شہر وسدے، مطلب ایہہ اے کہ جے دکھیواں ہو گیا اے تے ایہہ کوئی اچرج گل
 نہیں، اک ہور گل وی ایس نظم وچ باندر ونڈ، والی کیتی گئی اے جس توں ایہہ گل نثر دی اے کہ
 پاکستان دے قیام وچ ڈنڈی ماری گئی (پنجاب دے ضلع گورداسپور دے مسلم اکثریت دے علاقے
 ہندوستان نوں دے دتے گئے)

نظم دیکھو:

کچھ دلاں وچ اڑچ پئے نیں، کہیاں پیاں گنڈھاں
 نونہاں نالوں ماس نکھیریا، کر کر آڈیاں ونڈاں
 خیری مہری وسدے وسدے پتا نہیں کیہ ورتی
 لہو ولہو دناں وچ ہوئی پھلاں ورگی دھرتی
 بھائییاں نالوں بھائی اوڑک وکھرے ہوندے آئے
 ایہہ کوئی ایڈی گل نہیں سی جس سیاپے پائے

اک توئی تے جے سدا ای ماں جائے رل بہندے
 کویں ایہہ کھلی دنیا وسدی کویں نگر ایہہ پیندے
 باندرں ساہیں پنیر وٹاوے جو لھبنا سی لھبا
 سجا دس کے ڈاڈھا اوہناں ماریا سانوں کھبا
 اج گڑ لانے والے ہوگئے گڑ لاکے اک پاسے
 اکناں چھویاں لعب کرائیاں اکناں پھڑے، گنڈاسے (تکیاں کنڈاں)

اک ہور گل جیہڑی اُچھے، جگراتے وچ، ملدی اے اوہ، قوماں دا قوماں نوں دھر بنانا، بندے
 دا بندے اتے ظلم کرنا تے دھر بنانا اے، ایس کو جھی ریت اُتے شاعر بڑا کڑھدا اے، اوہ انسانی
 مساوات دا قائل اے، نظم بگے تے پھیاں، وچ اوہ جے استحصال دی گل کردا اے تے 'مھیٹ' وچ
 انقلاب دی گل، مھیٹ وچ اوہدا آکھنا ایہہ اے کہ جہان وچ صحت چنگی گل اے، پرا دس دی صحت
 کیہ رُنی اے جیہڑا ٹکڑوں ادازار رہو وے، محنت کوئی کردا اے تے فائدہ کوئی اٹھاندا اے ایس لئی
 ہن محنت کرن والے دی واری اے، اوہدی مھیٹ اے

۔ کدوں تیک سوار سوار چلی
 اوڑک پٹھلی اُتے وی آونی اے
 اساں مدتاں دے ہوئے دیندیاں نے
 مھیٹ لے کے کھیڈ مکاونی لے (مھیٹ)

اپنی نظم "گوریا" وچ شریف کنجا ہی ہوراں ذکر کیتی گل نوں رمزراہیں بیان کیتا اے، گورا
 ایک ڈھگا اے، جیہڑا جٹ خصم دی رضا تے چلدا اے، شاعر دا آکھنا اے کہ محنت گورا ڈھگا کردا
 اے تے فائدہ جٹ (مالک) چلدا اے، شاعر دا اشارہ ایس گل ول اے کہ جیہڑا محنت کرے فائدہ
 اوس نوں ہونا چاہیدا اے ایس کر کے سرسٹ کے جٹ مالک دی رضا تے جے بجا رہندا اے تے
 دھر بنی جاتے جے ایہہ گل نہیں بھاؤندی جے اپنی محنت دا پھل آپ کھانا اے تے پھیر شاعر دے
 اکھراں وچ:

۔ ایہہ گل نہیں جے بھاؤندی تاں اپنا آپ دکھا
 انجے اڑجے بھن پنجالیاں تے نتھاں لے تڑا
 جٹ فیر نہ نیڑے آوتا جے لینی سو چھڑ کھا
 اج دنیا دے وچ گوریا ڈاڈھے دے ول خدا

مزدور نوں پوری مزدوری دین دے حق وچ نظم 'گاما' تمثیلی انگ وچ لکھی اے مطلب ایہہ اے کہ انسان اُتے جیہڑا انسان ولوں نگرے دا جیہڑا ماڑے نال استحصال ہو رہیا اے ایسے تے ماڑے نوں ہُن اٹھ کھلونا چاہیدا اے، ایہہ وکھری گل اے کہ شریف کنجا ہی معاشرے وچ دی ایسے اونچ نیچ دی خرابی نوں ہونی یاں تقدیر نال وی کئی تھاں رلانڈے نیں جیویں 'بخت نہ وکدے' مل، 'نظم وچ یاں پانی بھرن پنہاریاں وچ۔

مکدی گل اے کہ جگراتے دی شاعری پنجابی دی جدید احساس دی شاعری اے۔

منیر نیازی دی ”سفر دی رات“

میاں محمد بخش پنجابی دے اُچ پدھر دے شاعر ہون دے نال نال شاعری دے نظری تے فنی پہلوواں اُتے ڈونگھی نظر رکھدے سن، مولوی احمد یارتوں بعد اوہناں پنجابی وچ شعری تنقیدنوں اگے ودھایا۔ میاں محمد بخش نے سیف الملوک وچ لکھیا اے۔

۔ جس وچ سمجھی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشا سخن اچھے نالوں

مطلب ایہہ اے کہ شاعری وچ رمز، سینت، کنایہ، استعارہ تے علامت اک لحاظ نال شعر د احسن ہوندے نیں کسے وی واقعییاں احساس دے دو طرح دے اظہار ہوندے نیں، اک تے سدھاسدھا صحافتی بیان تے دو جا ادبی اظہار، سدھے سدھے بیان وچ روزمرہ دی گفتگو وی آسکدی اے جدوں کہ ادبی اظہار وچ ایسے بیان نوں احساس تے جذبے دی شدت نال اک خاص اہتمام نال وجود وچ لیاند اجاندا اے، چنانچہ شعری لوازمے ورتوں وچ لیائے جانداے نیں جہاں وچ تشبیہ، استعارہ تے علامت وغیرہ آؤندے نیں، قدیم دور وچ وی تشبیہ، استعارہ تے علامت ورتوں وچ لیاندے جانداے سن، علامت دے حوالے نال ساڈی پنجابی شاعری دی مثال دتی جاسکدی اے جیہدے وچ ساڈے صوفی شاعر چرنے تے پونی دی علامت نوں ایسے دُنیا وچ نیک عمل کمان تے زاہدِ راہ بنان دے طور تے استعمال کردے رہے نیں جدوں پنجابی شاعری نے جدید قدراں نوں اپنایا تے نویں نظم وجود وچ آئی، ایسے نظم دی بہتر تے اظہار ڈھنگ وچ باہر لے جدید ادباں نے وی اثر پایا چنانچہ ساڈے اتھے جیہڑی جدید نظم لکھی گئی ایہدے وچ اختصار تے ایجاز دے نال نال نویں قسم دیاں علامتاں تے استعارے وی ورتوں وچ آئے۔ ایہہ سلسلہ ۱۹۱۳ء دے نیڑے تیزے انگلستان تے امریکہ دے اچ پدھر دے لکھاریاں نے نویں دور دے تقاضیاں نوں سامنے رکھ کے

نویں شاعری وچ انقلابی تبدیلیاں لیاؤن لئی شروع کیتا سی ایہناں وچ ٹی ایس ایلٹ، آڈراپاؤنڈ، ٹی ایس فلنٹ وغیرہ شامل سن، ایہناں رل کے ایہہ فیصلہ کیتا کہ شاعری وچ عوامی زبان ورتو، لفظاں نوں سوار کے شاعری وچ لیاؤن نال ای شاعری نہیں ہوندی سگوں شاعری وچ لفظاں واپس منظر، حالیاں داپابند ہوندا اے تے اوہناں دی آواز شاعر دی ذہنی حالت دا نقشہ پیش کر دی اے، اوہناں نے بدلے ہوئے حالیاں تے انسانی آزادی دے مہاڑ نوں موہرے رکھ کے جدید شاعری وچ آزاد نظم نوں نویں دور دے شاعراں واسطے بوہتا مناسب سمجھیا۔ جدید دور دا شاعر آزاد ہو کے سوچنا چاہندا تے آزاد نظم ای اوہدیاں چاہتاں اُتے پوری اتر سکدی دے۔ شاعر لفظاں نال خیال دا اک مجسمہ بناندا اے، تے جاندار مجسمہ بنانا کوئی سوکھا کم نہیں، ایہدے لئی ڈونگھی سوچ تے حیاتی دے ہر انگ اُتے بھرویں نظر ہونی ضروری اے۔ ڈونگھی سوچ وچ ڈب کے ای خیال تے احساس دا سچا موتی سامنے لیا یا جاسکدا اے ایہدے لئی حیاتی نوں غور نال دیکھن دی لوڑ اے تاں ای کوئی نگر خیال سامنے آسکدا اے، ایہہ ساریاں گلاں یورپ تے امریکہ وچ کھنڈ گئیاں، فرانس دے تمثیل نگاراں تے علامت پسنداں جہاں نوں امیجسٹ یاں ایمائی شاعر آکھیا جاندا اے، ایس انہاز نوں اپنا کے چوکھا مقبول بنایا، ایس وچ ڈھلا کم با دیر نے کیتا تے جولی لیفارج، آرتھر رمباؤ تے پال ولین وغیرہ نے مقبول بنا کے شاعری نوں جدیدیت ول ٹوریا۔ شاعر فیڈنگ دا قول اے کہ آرٹ وچ بھارت بھیت بھری گل (ایمائیٹ) ضرور ہووے پر ایہہ نہ ہووے کہ اوہنوں لوک سمجھ ای نہ سکن، اوہدی تہ تیکر ای نہ اڑ سکن تے فن پارہ اک گورکھ دھندہ بن کے رہ جائے پر جیویں کہ شروع وچ میاں محمد بخش دے حوالے نال آکھیا اے شعر وچ سمجھی رمز، شعر نوں چنگا بنا دیندی اے اوہ ایس نوں ضروری سمجھدے نیں۔

کیتیاں گلاں نوں مکھ رکھ کے آوہن منیر نیازی (۱۹۲۸ء-۲۰۰۶ء) دی کتاب 'سفر دی رات' دی شاعری ول جہات پائیے جیہڑی پہلی نظر نال ای دیکھیاں جدید شاعری دی کتاب اکھواندی اے، جدید شاعری واسطے یورپ تے امریکہ تے پھیر فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں نے جیہڑے اصول بنائے سن ساڈے اتھے ایہناں نوں اردو تے پنجابی وچ اپنان دا چارا کیتا گیا، کجھ جدید شاعراں نے تے یورپ تے امریکہ دے نقاداں دی ایہہ گل پلے نہی کہ جدید شاعری وچ خیال دے مجسمے نوں ڈونگھی سوچ تے بھرپور معنیاں والیاں اکھراں نوں آزاد نظم وچ ڈھال کے پیش کیتا جانا چاہیدا دا اے، اوہناں نظم وچ اختصار تے ایجاز دا دھیان وی رکھیا پر فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں توں گھٹ متاثر ہوئے، ایہناں وچ شریف کنجاہی وغیرہ داناں لیا

جاسکدا اے پر پنجابی دے کجھ شاعراں فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں دا گھرا پیا، ایہناں وچ سلیم الرحمن، صفدر میر، انیس ناگی، امرتا پریتم تے منیر نیازی وغیرہ داناں لیا جاسکدا اے، ایہناں شاعراں نے پنجابی دی جدید شاعری ضرور کیتی، خیالاں دے ات سوہنے تے نگر جسے وی تخلیق کیتے پر بعض نے ایمائیت نوں حدوں ودھ اہمیت دے تے بعض تھاں ایس نوں گور کھ دھندا وی بنا دتا۔

منیر نیازی نے یورپ تے امریکہ توں چلی شاعری دی جدید لہرنوں اپنایا لہر نال ای فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں دی وی تقلید کیتی چنانچہ ایس صدقہ اوہناں دی شاعری وچ علامتاں تجریدی تجربے نال ورتیاں گئیاں، اسی اپنی گل منیر نیازی دی ایس نظم توں شروع کرنے آں۔

۔ گھردیاں کندھاں اُتے دن چھٹاں لال مہمار دیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چکاں ماردیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجھے پیاردیاں
ایہدر اوہدر لگ لگ ہسن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لکھن مہکاں باسی ہار دیاں

قبرستان دے رستے دن کوکاں پہریدار دیاں (۱) (اک پکی رات)

ایس نظم دا مجموعی تاثر ڈر (Fear) والا اے، ایہہ اک ایسے بندے دیاں ایلاں دا اظہار اے جس دی زندگی دے آلے دوآلے ہر چیز اوہدے واسطے موت دا پیغام اے ایہدے ارد گرد دی ہر چیز آسب والی اے، اوس نوں ہر طرف موت ای موت دکھائی دے رہی اے، کتے ایہہ گھردیاں کندھاں اُتے لہوں دیاں چھٹاں دے وچ، کتے ڈیناں دیاں چکاں وچ، کتے سپ دی شوکر وچ، کتے شہروں باہر دیاں شکلاں یعنی بڈاویاں دے روپ وچ، کتے مرے ہوئے بندیاں اُتے پئے پھلاں دی باسی بو وچ تے کتے پہریدار دیاں کوکاں دے روپ وچ، ہر پاسے موت ای موت، ڈر ای ڈر، منیر نیازی دا اپنے بارے بیان اے:

۔ میرا تے بس اینا کجھ اے

حصہ اپنے آپ دے وچ

جناں رات دے سنن والے دا

بھارے پیر دی چاپ دے وچ (میرا اصل وجود)

۱۔ حوالے واسطے متن 'سفر دی رات': منیر نیازی، مکتبہ میری لاہوری، لاہور وچوں درج کیتا گیا اے۔

مطلب ایہہ اے کہ منیر رات نوں بھارے پیردی چا پ نوں سنن والا اک حساس بندہ اے، امیجسٹ شاعر اصل وچ داخلیت دا شاعر ہوندا اے، ایس حوالے نال ایہہ دونویں نظماں سامنے رکھئے تے منیر نیازی دے خارج دے مشاہدے تے آل دوالے دے ماحول توں اوہ جو کجھ وی اخذ کردا اے، اوہ اپنے اندر دے جہان وچ اک آسیب زدہ رات دیاں علامتاں راہیں پیش کردیندا اے، ایہہ گل تے بالکل واضح اے کہ تشبیہ واضح استعارہ کسے حد تیکر واضح تے علامت ودھیری حد تیکر غیر واضح ہوندی اے جدوں تیکر علامت اپنے آل دوالے عوامی پدھرا تے اوس سمجھوتے نوں تلاش نہیں کردی جیہڑا اوس دی تفہیم وچ مددگار ثابت ہوندا اے، ایس حوالے نال جے اسی منیر نیازی دے جسم نوں معاشرہ تے پیراں دی آواز نوں اوہدا وسنیک میٹھ لیئے تے منیر دی ذات اک کچی رات، نظم دے حوالے نال اپنے آل دوالے دا ترجمان قرار دتا جاسکدا اے پہلوں ایسے احساس دی اک ہور نظم دیکھ لو۔ فیر گل آگے ٹوراں گے:

۴۔ ورحدے مینہ وچ ٹریا جاواں رات سی بہت ای کالی
اپنے ای پرچھانویں کولوں دل نوں ڈراون والی
شاں شاں کردے رکھ پھل دے انھیاں کردیاں واواں
اوس رات تے بوہتے لوکی بھل گئے گھر دیاں راہواں

ایہناں دونواں نظماں وچ بنیادی عنصر ڈریاں Fear اے: کالی رات زوال دی علامت اے، ٹریا جان والا مسافر ایس زوال سے دا انسان اے، ایہہ انسان گھر دیاں کندھاں اُتے لہو دیاں پھہاراں دیکھ ایہا اے

۵۔ یاں پھیر سہم گھما کے
واپس دوڑ لیاندے نیں (رستے)

انسانیت نوں مردیاں دیکھ رہیا اے، شاعر ظلمی سے دی تصویر کھچ رہیا اے جس وچ انسان اُتے انسان دیاں ودھکیاں دا انت ہو چکیا اے، ظلم تے جبر دا دور دورہ اے، شاعر دے آلے دوالے انسان نہیں سگوں انساناں دے روپ وچ ڈیناں تے بڈا دے جلیھتیاں پارہے نیں، جیہڑے انسان تے انسانیت دے ازلوں ویری نیں، حالت ایٹھوں تیکر اپڑ گئی اے کہ پہریدارا (جس نوں حفاظت تے عافیت دی علامت سمجھیا جاندا اے، جیہڑی ہوند انسان نوں زندگی دا حوصلہ دیندی اے)

دی آواز وی موت دا پیغام دے رہی اے، مطلب ایہہ اے کہ پہریدارنوں سیاسی قیادت متھ لین نال ایہہ گل نتر دی اے کہ پہریدار وی یاں بے بس اے یاں چورتے گتے رل گئے نیں، اجیہے ماحول وچ شاعر اپنے آل دوالے موت ورگی گھٹن محسوس پیا کردا اے، معاشرے وچ ایہہ کوریتیاں انسان وچ حیوانیت دے آؤن دی وجہ نال آئیاں نیں، ما دی قدراں وی پر دھاگی پاروں انسان حیوانیت تے اتر آیا اے، اوہدے وچوں درد مندی، ایثار، قربانی، صلہ رحمی دیاں انسانی صفتاں مک کنیاں نیں تے ظلم، بربریت، استحصال، دھوکھا، فریب، منافقت تے ایہناں دی تھاں مل لئی اے، اک معصوم انسان ایہناں نوں وکھ کے بالاں وانگوں ڈر رہیا اے، اپنی حیاتی نوں مکدا محسوس کر رہیا اے، خدشیاں دا شکار اے، اپنیاں ہور نظماں 'سوچن دی سزا' تے، موت دی آواز، وچ وی منیر نیازی نے ایہو فضاء پنگرائی اے، اصل وچ منیر نیازی اک انسان دوست بندہ اے، اندروں معصوم، اندروں سچا انسان اوہ ایہہ گل جان دا اے کہ رب تعالیٰ نے انساناں اتے انساناں دے حقوق لاگو کیجے نیں۔ ایہہ انسان، اصل انسان دے منصب توں ڈگ پیا اے، اوہ غیر انسانی دیہی پلٹ ڈین، بڈاواتے ناری مخلوق دا روپ اختیار کر گیا اے۔ درد مندی منیر نیازی دے دھر ہر دے وچ اے ایسے لئی گرلا اٹھدا اے۔

ب ایڈیاں در دی اکھاں دے وچ ہنجو بھرن نہ دیواں
وس چلے تے ایس جہان وچ کسے نوں مرن نہ دیواں (اک موقع تے)

اوہ اپنی انسان دوستی پاروں ایس زوال پذیر معاشرے دا علامتی نقشہ بڑا ڈراؤنا کھچ رہیا اے:

ب اوپر قہر خدا دے پٹھاں لکھ بلاواں
سب راہواں تے موت کھلوتی کیہڑے پاسے جاواں (ہوانال نکڑاں)

اوہ رب تعالیٰ دے قہار ہون دی نشان دہی کردا اے اندر خانے ایہہ کہندا اے کہ اوہ تے خوف خدا رکھدا اے لوک خدا دے خوف کولوں کیوں نہیں ڈردے؟ دُنیا اُتے ایہہ بلاواں، ایہہ بڈاوے، ایہہ ڈیناں دے روپ وچ انسانی مشکلاں، مصیبتاں، دغہ، فریب، استحصال، ظلم، بے رحمی، سفاکی موجود نیں میں تے میرے نالدے لوک کس پاسے جان بے اوہ وی ظلمی انسان والا روپ اختیار کر لین تے خدا دا ڈرتے بے چپ وٹ لین تے موت دا ڈر، سدھراں چاواں، امنگاں، عافیت، امن چین، سکھ، اطمینان، ترقی، خوش حالی، بے فکری، قلبی سکون وغیرہ دے ختم ہون دا ڈر، ہر پاسے ڈرای ڈرای Fear ای Fear، اوہ بے یقینی دی حالت دا اظہار اپنی اک ہور نظم وچ انج کردا اے:

- ایہہ رستے ایہہ لے رستے
 کپڑے پائے جانڈے نہیں
 بہت پرانے محلاں اندر
 وچھڑے یار ملانڈے نہیں
 اُچیاں ڈونگھیاں جنگلاں اندر
 شیراں وانگ ڈرانڈے نہیں
 یاں پھر گھم گھما کے واپس موڑ لیانڈے نہیں (رستے)

اوہدی سوچ پنڈتوں شہر ول تے شہر ولوں پنڈول سفر کردی اے:

- شہر دے مکان
 اپنے ای ڈر توں
 جڑے ہوئے نہیں
 اک دو بجے دے نال

معاشرے وچ وی بے یقینی، زوال پذیر قدراں پاروں، معاشرے دے وسیکاں دی تنگ
 حیاتی دا نوحہ منیر نیازی دا مڈھلا فکر اے، اوہ لوکائی دپاں سدھراں تے چاووں دا خون ہوندا دیکھدا
 اے، ایہہ کوڑیاں کسلیاں حقیقتاں اوہدے ہر دے نوں پھٹڑ کر رہیاں نہیں اوہ اپنے آل دوآلے
 دیاں اوپر یاں اوپر یاں قدراں دے دکھانت نوں کئی صورتاں وچ نظماں دا بانا پواندا اے۔ ایہناں
 وچوں دو دی مثال دتی جاسکدی اے، پہلی مثال اوس شہر دی گڑی دی اے، جیہڑی بلھاں اُتے سرخی
 مل کے رنگ برنگے لباس پانڈی اے۔ دلہن بن بن بہندی جنسی پہلو دے تحت اے پر دوجے پاسے
 لہو دے ہتھ، والی مٹیاں سچی مچی دی دوہنیں کے وی اپنے آپ نوں ایس واسطے برباد خیال کردی اے،
 ایس لئی کہ اوہدا ویاہ اوہدی مرضی دے خلاف ہو یا اے۔

منیر نیازی اپنے آل دوآلے ماحول وچ نرم رُوی نوں چنگا سمجھدا اے ایس کولتاناں کتے اوہ
 مٹیاں دی علامت بنا کے پیش کردا اے، اوہ 'سفر دی رات' وچ شامل اپنی شاعری وچ ودھیریاں نظماں
 وچ ایس کول پن نوں زخمی ہوندا دکھاندا اے تے دکھی ہوندا اے نظم 'پہلے بدل دی رات':

- رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جاگن والیاں کڑیاں
 وادی ڈونگھی شوکر سن کے ڈردیاں پچھے مڑیاں

لظم پت جھڑ دی شام وچ وی اوہدا ماحول نوں مہمٹر کرن والا منظر اے، ڈر، Fear دا ماحول:

۔ وا چلے تے گھر وچ بیٹھیاں کڑیاں دا جی ڈردا اے
 اُچیاں اُچیاں رکھاں بیٹھاں پتراں دا مینہ ورھدا اے
 لمیاں سنجیاں گلیاں دے وچ سورج ہوکے بھر دا اے
 اپنے ویلے توں وی پہلاں تارے ممکن لگے نہیں
 گھپ ہنیریاں سوچاں اندر دُکھ دے دیوے جگے نہیں
 دریاواں تے ڈھلے دن وا پرچھانواں پیا تر دا اے
 ایس ویلے تے پتھراں دا وی جی روون نوں کر دا اے

منیر نیازی کول زندگی دا اک ودھیرا چنگا تصور موجود اے اوہ حیاتی نوں اک قیمتی چیز خیال
 کر دا اے ایس لئی بار بار موت نوں لیا کے اصل وچ موت دی ننڈیا کر دا اے، اوہدے خلاف اوہدا
 ڈر اے اوہ ڈر اندا وی اے، ظاہر اے اوہ موت یاں زوال دے ایس لئی خلاف اے کہ اوہ جینا
 چاہندا اے ترقی چاہندا اے، پر حیاتی دیاں مشکلاں نال متھالانا اوہدا مسئلہ نہیں اوہ تے بنے بترے
 سکھ والے ماحول دا چاہوان اے، ایہہ ضروری نہیں کہ اوہدے بیان وچ اوہدا کوئی کردار ہووے اوہ
 ہوکیاں نال حیاتی گزارن دا وی قائل اے:

۔ دنیا دے وچ رہن لئی وی کیہ کجھ کرنا پیندا اے
 روز شام نوں نوں قبر تے ہوکا بھرنا پیندا اے (جیون لئی جتن)
 اوہ دکھ نوں لکاندا نہیں ایس لئی حقیقت پسند اے، وہ خود فریبی دا قائل نہیں:

۔ جھوٹے یار بنا کے، دل دیاں گلاں دینے
 کیوں نہ گھر وچ کلیاں بہہ کے، پا گلاں دا گلوں ہسپے (سدھی جیہی گلی)
 ایس ساری صورت حال دا اک ہور زاویے نال وی تجزیہ کر دا اے زوال، آدکھیاں،
 مشکلاں اپنی تھاں پر سفر کرن والا حیلیاں وچ وی پھاتھا اے جس وچ ہونی وی شامل اے:

۔ کجھ اُنج وی راہواں آدکھیاں سن، کجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
 کجھ شہر دے لوک وی ظالم سن، کجھ مینوں مرن داشوق وی سی (ہونی دے حیلے)

منیر، حالات نوں بہتر بنان دا چا ہوان ضرور اے اوہ ہلا شیری دیندیاں لکھدا اے :

س سر تے گھپ ہمیر دھرتی اتے کال
 پیریں کنڈے زہر دے لہو وچ بچے واں
 جتن کرو کجھ دوستو، توڑو موت دا جال
 پھڑ مرلی اوئے رانجھیا کڈھ کوئی تکھی تان
 مار کوئی تیرا اوئے مرزیا کھج کے ول اسان

انج منیر نیازی جدید شاعری دے انداز نال اج دے بندے نوں عزم تے عمل دل وی پریر

دا اے۔

باقی صدیقی دی ”کچے گھڑے“۔ اک ویروا

باقی صدیقی (۱۹۰۹ء-۱۹۷۲ء) اردو تے پنجابی دا اگھا شاعری۔ اوس شاعری پہلاں اردو وچ شروع کیتی تے جدوں پنجابی شاعری ول پرتیا تے اوہدا فکر تے ن ودھیرا پختہ ہو چکیا سی۔ ایہہ گل اکثر دیکھین وچ آئی اے کہ پنجابی وچ جیہڑے اردو لکھدے شاعر اپنی ادبی عمر دے درمیانی دور وچ آئے، اوہناں اردو تے پنجابی وچ چنگا ادبی ورثہ چھڈیا۔ ایہدا کارن خبرے ایہہ ہودے کہ جدید لہراں پہلاں اردو ادب وچ آوندیاں رہیاں نیں۔ نویں تجربے وی اردو ادب وچ ہوئے، ایہو تجربے کامیاب ہون مگروں پنجابی وچ وی اپنائے گئے انج پنجابی نوں ایہناں تجربیاں تے نویں فکر پاروں کامیاب ہون وچ بوہتا چر نہیں لکیا۔

پاکستان دے قیام توں پہلاں پچھلی صدی دے تیجے دہاکے وچ جدید لہراں دا پنجابی وچ چلن محسوس کیتا جا سکدا اے۔ باقی صدیقی دا جنم ۱۹۰۹ء دا اے۔ اوس نے ۱۹۲۶ء وچ شعر لکھنے شروع کیتے، اوہ ٹیکسلا پوٹھوہار وچ وسدے پنڈ سہام دے جم پل سن۔ اوہناں دیاں اردو نظماں دا پہلا مجموعہ ۱۹۲۳ء (جام جم) دو جا ۱۹۵۱ء (دارو رسن) تے تیجا ۱۹۶۱ء (زخم بہار) چھاپے چڑھے۔ پنجابی مجموعہ کچے گھڑے، ۱۹۶۷ء وچ آیا۔ ظاہر اے ایہہ اوہناں دی شاعری وچ پختگی دا دور اے پر اوہناں نے اپنی پنجابی شاعری نوں اوسے حوالے نال ہوند وچ لیاندا۔ جس دا تجربہ اوہناں دے سمکالی شریف کنجاہی تے احمد راہی کر چکے سن۔ ایہناں دونواں شاعراں نے اوس پنجابی ماحول نوں اپنی شاعری دا جیہڑا اوہناں دے اندر پنجاب دی پینڈو رہتل تے لوک ریت دے حوالے نال موجود سی۔ احمد راہی نے لوک گیتاں دے آہنگ دا سہارا لیا، جدوں کہ شریف کنجاہی تے باقی صدیقی نے پنڈ دی لوک رہتل تے لوک گیتاں دونواں نوں اپنی شاعری دے پچھوکڑ وچ رکھ کے نویں احساس تے جدید سوچ نوں اُجاگر کیتا۔

شریف کنجاہی دی کتاب ”جگراتے“ (۱۹۶۶ء) دے دیباچے وچ منو بھائی نے لکھیا اے کہ ”جدوں باقی صدیقی راولپنڈی ریڈیو ہوندا سی اوہدے پنڈ دی اک ٹیار نے باقی صدیقی نوں دسیا کہ کل تساں ریڈیو توں جیہڑا پنجابی گیت گویا سی مدت ہوئی اے اوس پنڈ دیاں کڑیاں بھل گھیاں ہوئیاں نیں۔ باقی صدیقی دیاں اکھیاں وچ اتھرو آگئے تے کہن لگا ”میں ریڈیو دی نوکری چھڈ دیاں گا۔“ ایس واقعے توں دو گلاں نتر دیاں نیں اک ایہہ کہ پاکستان دے قیام توں مگروں پنڈاں دا ماحول بدلایا دوجی ایہہ کہ باقی صدیقی نوں اپنے پنڈ دی رہتل نال انتاں دا لگاؤ تے پیاری۔ ایہہ لگاؤ تے ایہہ پیار اوہدی کتاب، کچے گھڑے وچ بتارویں کچھوں اوس نے اپنی سوچ، احساس تے جذبے تے مشاہدے دیاں اکھری تصویراں راہیں ہمیش لئی محفوظ ہو گیا اے۔

’کچے گھڑے پڑھیاں ساڈا پہلا تاثر ایہہ اے کہ ایہدے وچ وی شاعری پوٹھوہار دے اک پنڈ دی رہتل عن من روپ رنگ پیش کر دی اے۔ دوجا تاثر ایہہ اے کہ شاعر نے رہتل دے ایہناں روپاں وچ نویں دور دی سوچ نوں وی سوہنے ڈھنگ نال رلا کے پیش کیتا اے۔ جدوں ریڈیو توں پوٹھوہار دے ویاہ شادی نال جوڑ میل رکھن والے گیت نوں اوہدے پنڈ دی اک سوانی نے Dis-own کیتا تے باقی صدیقی دے اندر اک زور دار ردعمل ہو یا، اوہ شاید تصدیق کرن لئی اپنے دور دے پنڈ وچ گیا تے اوس نے اک الگ ردعمل دا اظہار اپنی اک نظم وچ انج کیتا:

نہ اوہ پننگھاں نہ اوہ جھوٹے
 نہ اوہ گھمڑے گھمڑے بوٹے
 نہ اوہ گوڑھی چھاں، ایہہ نہیں میرا گراں
 پچھیاں گلاں کی دل سہکے
 کیوں وچ ترنجن بہہ کے
 ڈھولا ماہیا نگاں، ایہہ نہیں میرا گراں
 کس اگے فریاد کراں میں
 گھلی بہہ کے یاد کراں میں
 آوکھے آوکھے ناں، ایہہ نہیں میرا گراں (۱)

ایہہ نظم اک لحاظ نال پنڈ دی اوہدے دور دی رہتل دا شاید نوحہ اے پر باقی صدیقی نے پھیر دی اپنے اندر وسدے اپنے گراں نوں اپنے دور دے پنڈ دی تصویر نوں اپنے فنکاری دے برش، اپنے لہوتے اتھروواں دے پانی نال رنگاں نوں گھول کے مکمل کر دتا۔

۱۔ حوالے واسطے متن ’کچے گھڑے‘: باقی صدیقی، مجلس شاہ حسین، لاہور ۱۹۶۷ء وچوں درج کیتا گیا اے۔

'کچے گھڑے' پوٹھوہاردے پنڈ دی راتل تے جدید ادبی سوچ دا اک سوہنا نمونہ بن کے سامنے آئی، 'کچے گھڑے' وچ لینڈ سکیپ تے ایہدے وچ دے کردار ساکت نہیں، سگوں متحرک جا پدے نیں۔ پنڈ جانڈیاں پہلاں پنڈ دے رکھ ای پاندھی نوں جی آئیاں آکھدے نیں:

۔ اچیاں لیاں ٹاہلیاں وچ دریا وگے
جدھر جھولا آئے وچ کلیجے لگے
کس کولوں پتھماں پینڈا اے کناں اگے؟

پاندھی اگے ٹردا اے تے اوس نوں کھوہ وگدا نظریں آؤندا اے۔ کھوہ دیاں ٹنڈاں وچوں پانی، آولو پاڑ چھ تے نساہ وچوں ہوندا اڈیں وگدا کھیتاں دی سکی ہک وچ ٹھنڈ پیا پاندا اے۔ راہ جانڈے پاندھی نوں کھوہ دا ایہہ ٹھنڈا مٹھاتے سینے ٹھنڈا پان والا پانی آپ مہارے اپنے دل بلاندا اے، باقی ایس متحرک تصویر نوں انج بناندا اے:

۔ اتھے ڈھولا، اتھے ماہیا
دو پل بہہ کے جاویں راہیا
جتنی تریہہ کے آں ہووے
اتنا پانی چنکا لگے
کھوہ پیا وگے

پاندھی چلدا راہ دے اک بوٹے نوں دیکھ کے اپنی فکر تے سوچ دے پر لا کے ایس بوٹے نوں سکھ، ایثار، قربانی تے عافیت دی علامت بنا کے پیش کر دا اے۔ خبرے ایہہ بوٹا ای باقی صدقی دا اوہ پنڈ اے جس دا اوہ نوحہ کہندا اے:

۔ ایہہ بوٹا پینگھاں نا جھوٹا
کوئی اس نے پتر ڈھائے
کوئی اس نیاں ٹہنیاں کچے
فیر وی ایہہ ان ملا جلی
ساریاں تے رت ڈولھے
ہک بوٹا گھل مگھلا
سڑنے پلنے راہیاں کی
پتراں نی پکھی جھولے

وارث شاہ نے اپنے ویلے دے پنجاب وچ سرگھی ویلے دا نقشہ کھچدیاں لکھیا سی:

۔ چڑی چوہکدی نال جاں ٹرے پاندھی پیاں دوحداں دے وچ مدھانیاں نی
باقی صدیقی نے اپنے گراں دے سرگھی ویلے دا حال اپنے اکھراں وچ انج بیان کیتا اے۔
ایہدے وچ سکاں تے سدھراں دا اظہار وی اے:

۔ نھیرے نھیرے چوری چوری
تھوریاں نے بھار لدے
ٹلیاں وچ ساہ رکھے
ریاں وچ دل بدھے
دل نیاں سدھراں
کچاوے نال ولیاں
سرگھی تا ویلا ہويا
جاگ پیاں گلایاں

باقی صدیقی نوں پنڈ دیاں کھیڈاں وی یاد آؤندیاں نیں اوہ کھیڈ ائی ڈنہ (گلی ڈنڈا) دی
کھیڈ نوں جدید احساس نال پیش کر دا اے تے جیاتی وچ کامیابی تے ناکامی دا امتزاج بنا کے انج
پیش کر دا اے:

۔ ائی ڈنہ
اج ہک کھیڈ کل ہک ہاسہ
تکلیاں کھیڈن آپ وڈیاں وقت کھڈائے
انج ای کوڈی (کبڈی) دی کھیڈ نوں وی نویں رنگ نال پیش کر دا اے:

۔ کوڈی ہک لکیر
ہتھ لگے تاں قسمت نہیں تے وچ کلجے تیر
پنڈاں دی کھیڈ چھپن چھوت (لکن میٹی) نوں بیان کرن دا انداز وی اوہدا اپنا اے:

۔ دو قدماں نا فاصلہ

بنیا لے پنڈھ

راہے اگے چڑھ گئی

ورھیاں اُچی کندھ
 دلاں آر پلمبیاں
 ڈھکی ڈھکی میں
 فیروی رہی آچو رای
 چھونہ نہ سکی میں

باقی صدیقی جس علاقے دا وسنیک سی اوتھے دریا سواں وگدا اے اپنی نظم 'وگنا پیا سواں' وچ
 اوس نے اک رومانوی ڈھنگ اپنا کے اک میٹار دے دل دیاں سدھراں نوں پنگرایا اے۔

لہراں بھیت دے نے کھولے
 وٹے وٹے اتے بولے
 تینڈا مینڈا اناں، ڈھولا، وگنا پیا سواں ڈھولا
 ڈنگی پگ تے اچا شملہ
 دل تک تک کے ہویا کملہ
 کملے آں کج سمجھاں، ڈھولا، وگنا پیا سواں ڈھولا
 دنیا پل پل رنگ وٹائے
 دھپ غماں نی چڑھنی آئے
 کر شملے نی چھاں، ڈھولا، وگنا پیا سواں ڈھولا

کوئی خوشی دا موقعہ ہووے پنڈاں وچ ڈھوکی رکھ دتی جاندی اے، گڑیاں چڑیاں ڈھوکی دی
 تھاپ تے اپنے من دیاں سدھراں دا اظہار گیتاں راہیں کر دیاں نیں، اپنے گراں دی ایس ریت
 نوں باقی صدیقی نہیں بھلیا، ویاہ دی ڈھوکی رکھی گئی اے، کڑیاں رل کے بیٹھ سکیاں نیں:

کڑیاں رل کے مہندی گھولی
 رولا سن کے ماسی بھولی
 جھوٹھی موٹھی گجی ڈمک ڈمک ڈھولک وچی
 نور بھری سدھراں نی ماری
 سرے توں اُچی مارے تاڑی
 گاکاتے نہ رچی ڈمک ڈمک ڈھولک وچی

باقی صدیقی دے گراں وچ جدوں جج چڑھدی اے تے جانجی اُچے اُچے شملے کڈھ کے
آؤندے نیں۔ پنڈ دیاں کھیڈاں وچوں گھرو وٹ (بھار) چکن دا مقابلہ کر دے نیں، اک ایہو جیہی
جج وچ اُچا لہاں داسر و قد گھرو وٹ چکدیاں اک ٹیار دے دل وچ وڑ بہندا اے۔ شاعر ایہہ تصویر وی
محفوظ کر دتی اے جس وچ کڑی دے ملوک جذبے انج بیان ہوئے نیں:

۔ اکھیاں اگے مُڑ مُڑ آئے
جیوں چکی تا کالا
وڈا وٹ اس چا گدا
نالے کڈھیا بالا
خبرے!۔۔۔ کون اے کرماں والا؟

ٹیاراں دے دل دیاں سدھراں تے ملوک جذبیاں نوں باقی صدیقی نے کئی ہور نظماں وچ
وی الیکیا اے، صاف پتہ لگدا اے کہ دو پیار کرن والے کس گراں نال جوڑ میل رکھدے نیں،
اتھوی ٹیار، گھرو دے شملے دا ای ذکر کر رہی اے:

۔ تینڈی اکھیاں نی لو
مینڈے ول پتا قرار
تینڈے شملے نی چھاں
مینڈا ہار تے ہنگار

ہن باقی صدیقی دیاں دو نظماں دا ذکر خاص طور تے کیتا جاندا اے۔ ایہناں وچ اڈواڈ
ٹیاراں دے ایسے دا بیان اے۔ اک ٹیار اوہ اے جسدی ماں نے اوہدے واسطے زمانے دے جبر
دے مطابق جہیز بنایا اے پر اوس نوں ویاہن والا کوئی نہیں، ایس لئی کہ اوہ غریب اے، ٹیار اپنی ماں
نوں کہندی اے:

۔ سن نی مینڈے مائے
لوکاں گھاروی دھیاں جھیاں
لوکاں گھار وی سہرا بنھ کے
آئے پتر پرائے۔۔۔
(پر مینوں) کوئی نہ لکھے لائے

دوجی نظم وچ اجیہی ٹیار دا بیان اے جس لئی اوہدی ماں نے بڑے چاواں نال جہیز تیار کیتا
اے، اوہدے گھر سہرے والا وی آیا پر اوہ اوہدی پسند دا نہیں اوہ کہندی اے:

۔ ماٹھ گہنے دس نہ امڑ پئے
میں نسی بھانی چنلی
ایہہ ٹکا متھا ساڑ سی
ایہہ گانی پاسی پھاہ
ایہہ چوڑا بانہہ مروڑ سی
ایہہ کنٹھا کڈھ سی ساہ
ایہہ ناما مان تروڑ سی
ایہہ جھاگر ڈکسی راہ
یاتی نے بلنے تھلاں وچ
ایہہ سونا بنے نہ سنگی
ماٹھ گہنے دس نہ امڑ پئے
میں نسی بھانی چنلی

ٹیار ترلا پاندی اے کہ ماں مینوں جہیز نہ دے میری پسند دے ورنال ٹور دے:

۔ جے توں ایں مینڈھی امڑی
مینڈے ننگے سرے آں کج
ماٹھ نال رنجھیلے ٹور دے
رکھ مینڈے پیار نی لج

جس دور وچ باقی صدیقی جیویا اے ایہدے وچ انسان دا انسان اتے ظلم، انسان دا انسان
نوں ڈھر بنانا، ٹکڑے دا ماڑے نال دھرو، مزدور دا سرمایہ دار تے ظلم عام سی۔ باقی صدیقی ایس تے
وی کڑھدا اے اوس نے اپنیاں کئی نظاماں وچ بھکھ دے مارے انسان دی حالت اتے ہرکھ دا اظہار
کیتا اے رمل دا گھٹھو وچیا وچ ایہہ صورت حال دسی اے:

۔ پہلی فی اج پندراں ہوئی
نشی مچھاں وٹ کے گجیا

مل نا مٹھو وجیا
انجن کھٹ کھٹ چلے
دل لوہے نال لوہا ہویا
فیر وی بھکھا پیٹ نہ رجیا
مل نا مٹھو وجیا

(مطلب ایہہ اے کہ مزدور پہلی نوں کرایہ مکان نہیں دے سکیا، پندراں نوں طلب کیتا جا رہیا اے)۔

باقی صدیقی دیاں بعض نظماں حیاتی دے ات ڈونگھے معنیاں والیاں نیں جیویں ایہہ نظم:

۔ گڈی لنگھ گئی، تے پچھے رہ گیا
بھال بھال کرنا ٹیشن، تے شاں شاں کرنے کن

حیاتی دی گڈی جدوں آؤندی اے تے پلیٹ فارم تے کھلندی اے کجھ چر گہما گہمی ہوندی اے، شور شرابہ ہوندا اے، انج ای بندے دی جوانی لنگھ جاندی اے تے اوہدیاں یاداں مگی رہ جاندیاں نیں۔ انج ای اک ہور انتاں دے معنیاں نال بھرپور حیاتی دے تجربے نال پرچی نظم اے:

۔ اچیاں کنڈھاں
ڈک نہ سکن
پھلاں نی خوشبو

مطلب اے کہ رب دیاں نعمتاں نوں ڈکا نہیں لایا جاسکدا ایہہ آزادی دا تصور اے۔
جیویں حضرت میاں محمد بخش لکھدے نیں:

۔ سخن وارن دے سخن محمد دین گواہی حالوں
جس پلے پھل بدھے ہوں آوے بو رومالوں

انج ای باقی صدیقی دی شاعری وچوں پنجاب دے پنڈ دی من بھاؤی خوشبو وی آؤندی اے تے انج دے انسان دے مسئلے وی نتر دے نیں۔

احمد راہی دی ”ترنجن“ دا نتارا

احمد راہی دی کتاب ”ترنجن“ ۱۹۵۲ء وچ شائع ہوئی۔ ترنجن، پنجابی رہتل وچ اک خاص اوج رکھدی اے۔ ایہہ ساڈے پنڈاں وچ اوہ ویہڑا، گھریاں سانجھی تھاں ہوندی اے جتھے پنڈ دیاں نیاراں اکٹھیاں ہو کے چرغہ کتدیاں، چھو پے پاندیاں، گیت گاؤندیاں، چار دیواری اندر دیاں کھیڈاں، کھیڈ دیاں، اک دوجی نال چوہلاں کر دیاں بے کتے ویہڑا موکلا ہووے تے رکھتے پئی پینگھ جھونڈیاں نیں۔ کڑیاں چڑیاں واسطے ترنجن اصل تے چرغہ کتن واسطے ای ہوندی اے پر چرغہ کتدیاں نیاراں اپنے من دی ہواڑ گیتاں راہیں کڈھ لیندیاں نیں۔ کدی تھک جان تے ککھی گدا تے تھال پالیندیاں نیں یاں پھیر گیتاں دے نال پینگھ دے ہلارے لے کے من پرچالیندیاں نیں۔ جدید دور وچ جدوں کہ پنڈاں دی رہتل وی بدل رہی اے تے نیاراں دیاں دلچسپیاں وی بدل گئیاں نیں، ہن ترنجن وچ چرغہ اصلوں ای اک گھٹ نظر آؤندا اے پر ساڈی لوک ریت وچ تے صوفی شاعری وچ چرغے پونی تے کتن والی دا ذکر موجود اے۔

احمد راہی نے اپنی شاعری دی ایہہ لوک ریت اتے رکھی اے، ترنجن وچ شامل شاعری ہندی شاعری نال اپنے آپ نوں جوڑ دیاں سوانی ولوں دل دیاں ایلاں دا اظہار اے۔ نیاراں دے کوئل کوئل گیت لگدے نیں بھانویں ایہناں دی بنتر نظماں والی وی اے۔ کتاب دا چھیکڑا حصہ کولتا دے نال نال دردیلی کرلاٹ دی لہروی ابھار دا سد اے۔

احمد راہی دی کتاب ترنجن دے دڈے پکھوں دو حصے نیں، پہلے حصے دا سرناواں اے

ۛ جو پانی اج پتھوں لکھدا اوہ نہ لکھدا بھلکے بھلکے

بیٹری دا پود ترنجن دیاں کڑیاں پھیر نہ پٹھن ریکے (۱)

مطلب ایہہ اے کہ پہلے حصے وچ اجیہیاں نیاراں دا تصور ابھر دا اے جیہڑیاں نویاں نویاں جوانی چڑھدیاں نیں اوہناں دے اندر نویں نویں جذبیاں دی ہل چل اوہناں نوں آپ

۱۔ حوالے واسطے متن ’ترنجن‘: احمد راہی، الجدید، بار دوم، لاہور ۱۹۵۳ء وچوں درج کیتا گیا اے۔

مہاڑے اوپری اوپری لگدی اے پر کیوں جے ایہہ جذبے تے آپ مہاریاں اُلیلاں جٹیاں دے اندروں پھدیاں نیں ایس لئی اوہناں دے سریرنوں اک خاص قسم دی لذت نال سرشار کر دیاں نیں۔ ایہہ اوہ لمحے نیں جدوں رمزی حوالے نال احمد راہی دے اکھراں وچ:

۔ اے نواں نواں امیاں نوں نُور،

امیاں دے بوٹے دیاں بھریاں لگراں ہلورے کھاندیاں نیں، ایہہ لگراں پینگھ دے ہلارے وانگ جھولدیاں نیں، امیاں دے ایس بھرے بوٹے وچ سدھراں دا دبیا دبیا شور ہوندا اے، امیاں دے رُکھ نال ایہہ تشبیہاں جوڑ کے شاعر احمد راہی اک جوانی چڑھدی ٹیار دے اندر دیاں الیلاں نوں زبان دیندا اے:

۔ اے کنڈھیاں دے نال نال کھڑیاں نیں بیڑیاں

اے دور، بیڑیاں توں چھلاں دُور

اے نواں نواں امیاں نوں نُور

الہڑ ٹیار اُتے نویں جوانی دا زور اوس نوں حیاتی وچ اچیاں اڈن دی پرینا دیندا اُہے، اوہ اپنے نویں پھدے جذبیاں تے اُلیلاں دی تسکین لئی اجیہیاں کھیڈاں کھیڈ دی اے جہاں وچ اوہدی منہ زور جوانی دا نل شامل ہووے جویں پینگھ وے ہلارے یاں ککلی دیاں بھوانیاں، الہڑ ٹیار دی ایس حالت نوں دیکھ کے شاعر اوہدیاں سکھیاں دے مونہوں ایہہ گیت کہاندا اے۔

۔ ککلی کلیر دی، نی ککلی کلیر دی

چھلاں پئی مار دی جوانی جٹی ہیر دی ککلی کلیر دی۔۔۔۔

چڑھدی جوانی نال چڑھ گیا بھار نی

نویں نویں جوہناں دے نویں نویں چاء نی

جنڈری نہ رول دیویں کسے دلگیر دی ککی کلیر دی۔۔۔۔

لگ جان اکھیاں تے گھیاں نہ رہندیاں

ہونٹاں تے دندا سے ہتھیں رچدیاں مہندیاں

کہدیاں نیں تاںگھاں تینوں گھیر گھیر بہندیاں

سچ سچ دس دے نی سوہنہ تینوں ویر دی ککی کلیر دی۔۔۔۔

ایہہ اوہ دور اے جدوں ٹیار دی چڑھدی جوانی دے ساہواں وچ بس سہیلیاں دے ساہواں
دی ہواڑ ہوندی اے۔ مرداں وچوں ان ڈٹھے محبوب دا اک دھندلا نقشہ ضرور ہوندا اے پر اے ٹیار
دا پیار اوہدے گھر دیاں دے آئے دوآلے گھمدا اے۔ ماں پوتوں اڈ ویرا پاک تے پوتر پیار جیہڑا
پنگھوڑے توں شروع ہو کے قبر دیاں کندھاں تیکر رہندا اے ایسے لئی ٹیاراں اک لوک گیت وچ
کہندیاں نیں:

۔ اک ربا ویر دئیں میری ساری عمر دے ماپے

ایہو لمحے نیں جہاں وچ ان ڈٹھے محبوب دی آپ مہاری تا نگھ اوہدے دندا سے تے مہندی
توں ظاہر ہو جاندی اے پر احمد راہی اتھے جوانی دیاں الیلاں، جذبیاں تے نویں جاگے شعور نوں
کے اک ٹیار نال نہیں جوڑ دا سگوں ایس نوں اجتماعی اُلیل دے روپ وچ پیش کر کے اک مشرقی
سماجی قدر دانتارا کردا اے۔ نظم وچ جٹی ہیر دا استعارہ لیا کے اوس نے نظم دے کینوس نوں ودھیرا
چوڑا کردتا اے۔ اک ہور نظم وچ ٹیار دی ایس حالت دانتارا اے:

۔ جدوں دلاں نال دلاں والے سو دے ہو جان

پیر	پٹھے	سدھے	پین
اکھاں	جاگو	مٹی	رہن
ان	کہی،	ان	سنی
آپے	پچھن	آپے	کہن
دل	اُسل	وٹے	بھنے
کدی	بوہے	کدی	ہنے
بناں	گلوں	بناں	باتوں
آپے	رُ سے	آپے	منے
سارے	ٹپور	کیاں	دے
ول	کھل	کھل	جان
کلا	رہیا	وی	نہ
رل	کے	تھیا	وی
دکھ	سہیا	مزہ	آوے
دکھ	سہیا	وی	نہ

ایس حالت وچ جدوں کہ ان ڈٹھا محبوب کے مجسم شکل وچ نظریں آ جاندا اے تے پھیر
سننے وچ وی اوہو دسدا اے ٹیار دے مونہوں شاعر آکھواندا اے:

۔ سننے وچ آ کے اڑیو نی
کوئی شرماں دے گھنڈ کھول گیا
میرا نرم کالج ڈول گیا

ایس حالت وچ پھیر ڈٹھے محبوب بنا رہیا نہیں جاندا، ہر پل اوہدی یاد ستاندی اے، نیندر وی
کھس جاندی اے:

۔ رُکھ ڈولدے تے اکھ نہیں لگدی
نمی نمی واء وگدی
سانوں ٹھگ گئی یاد اک ٹھگ دی
نمی نمی واء وگدی

ساڈی لوک شاعری وچ محبوب نوں ٹھگ وی آکھیا گیا اے تے ونجارا وی، دونویں دل ہلے
کے چلے جان دا تصور اُجاگر کرن لئی شعری استعارے وجھوں استعمال ہوندے نیں۔ احمد راہی نے
اپنی شاعری لوک ریت دے پچھو کڑ وچ لکھی اے، ایس کر کے ایہناں استعاریاں نوں اوہ بے
دھڑک استعمال کر دا اے تے راہی دیاں ایہہ ہلکیاں پھلکیاں نظماں جیہڑیاں گیتاں دے انداز
دیاں نیں اوہناں وچ ایہہ استعارے بڑے پھدے نیں دیکھو ونجارے دا استعارہ:

۔ نی اوہ ٹھگ ونجارا
میرے ہان دا کوارا
جیہدا چوڑے جیہا رنگ
جیہدا ونگاں جیہا انگ
جیہدی خواباں ورگی دکھ
جیہدی مرگاں ورگی اکھ
مینوں تک تک ہسے
مینوں ہس ہس تکیے
میتھوں تکیا نہ جاوے
میتھوں ڈکیا نہ جاوے

میتھوں ہیا نہ جاوے
 میتھوں نیا نہ جاوے
 دوروں دوروں پئی کھنکاں
 نیڑے جاندی ہوئی سنگاں
 نیویں پا کے کولوں لنگھاں
 تے ایہہ چھنک پین ونگاں
 اوہ بلاوے تے نہ بولاں
 وچوں پکھی وانگوں ڈولاں (ونجارا)

شاعر پیار دیاں اُلیلاں دے اگلے پڑا اتے ٹیارنوں لے آؤندا اے جتھے اوہدے وچ جرات
 تے بیباکی آپ مہارے آ جاندی، اے اوہ کہندی اے:

۔ توں نہیں مڑدا
 توں نہیں ٹلدا
 توں نہیں سن دا
 لے فیر ہتھ ودھا
 اج توں قول ہويا
 تراں ڈباں گے کٹھے
 جیاں مراں گے کٹھے (قول)

قول قرار نال کیہ ہوندا اے، ہونی دے کاریاں نال سونے نوں ہتھ پائیے تے اوہ پتل بن
 جاندا اے، احمد راہی دا اک شعر اے جیہڑا ترنجن وچ شامل نہیں:

۔ ہر نگری دیاں اپنیاں ریتاں اپنے ونج وہار
 اکو ریت سمناں دی سائھی توڑ نہ چڑھدے پیار

ایس کر کے پیار وچ وچھوڑا وی آؤندا اے، جے ہونی نہ ورتے تے ملاپ وی ہو جاندا اے،
 اک گل نتارویں اے کہ پیار وچ خواری ودھیری ہوندی اے۔ احمد راہی ایس احساس نوں پیار پرچی
 اک ٹیار دے موہنوں کہاندا اے کہ:

۔ ٹیارو میرے ہان دیو
 ترنجاں وچ موجاں مان دیو

کسی حال میرے توں ڈرنا نی
اڑیو پیار نہ کرنا نی

ترنجن دے ایس پہلے حصے وچ احمد راہی نے ٹیاراں دے کوئل جذبیاں تے اُلیلاں نوں
بڑے عام فہم انداز وچ اکھراں داروپ دتا اے۔ نظماں، لوک گیتاں دا بھار دیاں نیں سگوں احمد
راہی نے لوک گیتاں دیاں صنفاں وچ وی شعر آکھے نیں، جیویں، بولیاں:

۔ باریں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا جالی
سنجھل کے پیر دھریں اڑپے رات اقراراں والی

یاں:

۔ اساں ہونٹھاں توں لائے جندرے پر اکھیاں تے واہ کوئی نہ

ماہیا

۔ اسمانی تارے دے

بازی دل والی اسی جت کے وی ہارے دے

احمد راہی دی ترنجن دے دو جے حصے داسرناواں اے:

۔ ڈاروں وچھڑی کوچ گولائے
ترنجناں وچ گون والیو

ایہہ ڈاروں وچھڑی کوچ اوہ ٹیاراں اے جیہڑی پاکستان دے قیام ویلے دی وڈھ ٹک، فرقہ
وارانہ فساد وچ مشرقی پنجاب وچ رہ گئی۔ ایہہ سوانی کسے دی دھی اے تے کسے دی بھین۔ ایہہ گل
پک اے کہ قیام پاکستان ویلے انگریز، ہندو گٹھ جوڑ پاروں مشرقی پنجاب دے مسلم اکثریت دے کئی
علاقے ناجائز طور تے ہندوستان (بھارت) نوں دے دتے گئے ایس پاروں او تھے دی مسلم آبادی
نوں نقل مکانی کرنی پئی، ایس بھجا دوڑی وچ اک منظم سازش دے تحت سکھاں تے ہندواں نے قتل
غارت دا بازار گرم کرن دے نال نال سوانیاں دیاں عزتاں داغ دار کیتیاں، کئی سوانیاں عزتاں
پچاندیاں کھوہاں وچ چھال مار کے مر گئیاں، کئیاں نوں اغواء کر لیا گیا۔ اغوا ہوئیاں سوانیاں دی
کرلاٹ احمد راہی نے ترنجن دے ایس حصے وچ دردیلے اکھراں وچ محفوظ کیتی اے۔ ایہہ اغوا ہوئی
ٹیاراں اپنی ماں نوں مخاطب کر دیاں کہندی اے:

ۛ سدھراں والے مائے
 نہ ہتھاں نوں مہندیاں لائیاں
 نہ سکناں دے گائیں
 نہ سیاں نے ڈولیاں گائیاں
 نہ بھر جائیاں سرے پائے
 نہ کوئی سہریاں والا آیا
 نہ ڈولی ویراں ٹوری
 جس دے ہتھ جیہدی بانہہ آئی
 لے گیا زور و زوری

اوس ویلے انسان شیطان بن چکیا سی۔ ایس دے ہوندیاں کہ ورھیاں بدھی مسلمان، غیر مسلمان دے نال رہے سن۔ سماجی، معاشرتی، معاشی سانجھاں سن پر پاکستان دے بنان تے ایڈے غصے وچ سن کہ شیطان نالوں وی دو ہتھ اگے لنگھ چکے سن۔ ساریاں سانجھاں بھل بھلا کے انھے ہو گئے سن۔ دھی، بھین دا کوئی خیال نہیں سی، عصمت لٹی ٹیار اپنے وریوں ہاڑا گھدیاں آکھدی اے:

ۛ چنی میری لیراں کتیراں بھیناں دیو ویو
 وے چنی میری لیراں کتیراں
 ٹٹیاں ساریاں حدآں بنے
 اتھے سارے ہو گئے لھے
 بھیناں لٹیاں ویراں، بھیناں دیو ویو

عصمت لٹی دھی بابل نوں ہاڑا گھت دی کہندی اے:

ۛ سن دے بابل میریا تیرے ٹٹ گئے مان تران
 تیری پگ پیراں وچ رل گئی مٹی وچ مل گئی شان
 تیری شرماں والی دھی نوں اج دیکھ کے سب شرمان
 جد بھیڑ پوے تے بابل کون آؤندا درد وٹڈان
 بہ جھکھو چلن فریب دے دیوے سچ دے گل ہو جان
 یار وی بھل گئے یاریاں جنڈیں تنگ دین کمان

اغواء ہوئی ثیار، دشمنان دے وچ لٹی پٹی عصمت دے ہوندیاں ہویاں بابل نون ترلا کر دی

اے کہ:

۔ کھلے رکھیں بوہے سدا بابل

خورے کدی مڑ آئے

تے ایہہ وی اک المیہ اے کہ جدوں اک موقعے تے مغویہ سوانیاں نون وٹاندرے دے تحت بازیابی مگروں پاکستان لیاندا گیا تے اگوں بعض تھاں اوہناں نون قبول کرن توں انکار کردتا احمد راہی اک اجیہی ثیار دی گرلاٹ بیان کر دیاں لکھدا اے:

۔ آئیاں بوہے تیرے تیریاں جائیاں بابل

سن بابل وے

تیریاں لٹیاں ہوئیاں کمائیاں بابل

سن بابل وے

مکدی گل ایہہ اے کہ احمد راہی نے اپنی کتاب 'ترنجن' وچ پنجابی لوک گیتاں دے رنگ وچ جیہڑی شاعری کیتی اے ایہدے وچ پنجاب دیاں اہل ثیاراں دے نازک تے ملوک جذبیاں نون اکھراں دا روپ دتا اے ایہہ جذبے ثیاراں دے ان ٹے ٹھے محبوب واسطے دھڑکدے دلاں دی آواز نیں، کتے ایہہ اک دوجے دے سدالٹی ہو جان دے اقرار، کتے وچھوڑے دے سلھ نیں تے کتے وصل دی سرشاری احمد راہی نے پاکستان دے قیام ویلے بھارتی پنجاب وچ اغوا ہوئیاں ثیاراں دیاں کرلاناں نون اکھراں دا دردیلا روپ وی دتا اے۔ جیہڑیاں عزتاں لٹا کے وی اپنے بابل، ویرتے ماں نون ملن دیاں آساں رکھ دیاں سن۔ ایہہ پڑھ کے اج وی ایس گل دا احساس ہوندا اے کہ ایہہ پیارا وطن اسان قربانیاں دے کے حاصل کیتا اے، آزادی نون برقرار رکھنا ساڈا فرض اے۔

عارف عبدالمتمین دی ”اکلاپے دا مسافر“

اللہ تعالیٰ نے انسان نوں تخلیق کیا پھیر اوس دا جوڑا بنایا تے دُنیا اُتے گھل دتا، ایہہ جوڑا اگوں ودھ آبادی دا کارن بنیا۔ دو توں چار، چار توں اٹھ تے انج دھرتی دی آبادی ودھی۔ ایہہ آبادی جدوں تہذیب نال وسنا شروع ہوئی تے کٹھیاں رہن دا تصور پنگریا، ایس نوں ای معاشرہ کہیا جاندا اے۔ معاشرے وچ فرد دی حیثیت انج ای ہوندی اے جیویں قطرے دی دریا دے وچ۔ دنیا وچ رہن، خونی رشتیاں، سلوک دے رشتیاں تے سماجی رشتیاں توں انسان انکار نہیں کر سکا۔

۔ فرد قائم ربط ملت سے ہے تنہا کچھ نہیں
موج ہے دریا میں اور بیرون دریا کچھ نہیں

معاشرے وچ اک دو جے نال ربط انسانی ترقی دا باعث بنیا۔ پنجابی دا اکھان اے کہ اک، اک تے دو یاراں، تے دو یاراں دے وچ بہار، معاشرے دی خوشحالی انسان دا انسان لئی درد، ہمدردی، ایثار، قربانی بے لوث عمل اپنی تھاں دو جے واسطے سوچنا، ایس معاشرے وچ روحانی قدراں دا بول بالا ہوندا اے۔ ایہہ ای اک چنگے معاشرے دیاں صفتاں، نیں ایہہ ای تہذیب اے، ایس دے الٹ بے دردی، خود غرضی، استحصال، منافقت وغیرہ نیں، ایہہ اجیہا معاشرہ ہوندا اے جس وچ روحانی قدراں دب جانیاں نیں تے مادی قدراں ابھر پندیاں نیں۔ جدوں کسے معاشرے وچ ایہناں بھیڑیاں ریتاں دا دور دورا ہو جاندا اے تے انسان نالوں انسان دا رشتہ ٹٹ جاندا اے۔ ایس معاشرے دا انسان اکلاپے دا شکار ہو جاندا اے، ایس لئی کہ اتوں تے اوہ اک معاشرے وچ رہ رہیا ہوندا اے پر اندروں ہر انسان اک اکائی وانگ صرف اپنے بارے سوچ رہیا ہوندا اے۔ صرف تے صرف مادی حوالے نال، صرف اپنے حوالے نال ایس کو جھے معاشرے وچ اک معصوم انسان اکلاپے دا شکار ہو جاندا اے تے حساس انسان نوں انساناں نال بھریا جنگل لگن لگ پندیاں اے۔ ایہناں معصوم انساناں وچوں اج دے حوالے نال دیکھیے تے اک حساس انسان عارف عبدالمتمین دی کتاب

اکلاپے دا مسافر اے تے حاسیت دے احساس نوں جدوں اوہ اکھراں دا روپ دیندے نیں تے کتاب ”اکلاپے دا مسافر“ دا روپ رنگ وٹا کے سامنے آؤندی اے۔ ایہہ اج دے کلاپے دے مارے انسان دی کتھا اے اوس دیاں اُلیلاں دی روپ ریکھا اے۔ جنگل دے حوالے نال نظم دا اک حصہ دیکھو: (۱)

۔ میں جنگل وچ کلم کلا
میرے چار چوہیرے رکھ
رکھاں نال کیہ دکھرے بھولاں
ایہناں نوں کیہ میری مار

ایس بے درد معاشرے وچ اک معصوم انسان جس نوں رب تعالیٰ نے اشرف المخلوقات اکھیا اے اوہدے لئی رب وی مخلوق وچوں انسان واسطے درد منگ گیا اے تے ایس صورت حال نے انسان دی دنیا نوں انساناں دے ہوندیاں ہوئیاں وی اُجاڑ کے رکھ دتا اے ایس لئی عارف عبدالتین وی اپنے آپ نوں ایس ماحول دا حصہ سمجھ کے کر لانا اے:

۔ سنجم سنجیاں راہواں
کلم کلا پھردیاں ہویاں
مینوں اکثر انج لگدا اے
میں وی جیویں
ایہناں دا اک حصہ ہوواں

ایہہ ای اکلاپے دا جبر اے، عارف عبدالتین حیاتی دی راہ تے ٹردیاں ایس جبر توں اپنے آپ نوں بچان لئی اپنے اندر جھاتی ماردا اے:

۔ میں انجانے خوف وچ ڈب کے
ہک دے پورے زور دے نال
دیناں اپنے آپ نوں واج

ایہہ بے وساہی دا اک روپ اے، غور کیتا جاوے تے اکلاپے دے مسافر عارف عبدالتین نوں ایس حالت تے کس نے اپڑیا اے؟ معاشرے دیاں کوریتیاں نے! اوہدا خیال اے کہ اوہنے تے اجیہا کوئی کم نہیں کیتا جیہدا سماج وچ دے نگدیاں نوں کوئی نقصان اپڑن والا ہووے ایہہ ٹھیک اے کہ غیراں نے اوہدے نال زیادتی کیتی اے اوہ تے غیر نہیں پر اوہنوں تے اوہدے اپنیاں نے

۱۔ حوالے واسطے متن ’اکلاپے دا مسافر‘: عارف عبدالتین، ٹیکنیکل پبلشرز، لاہور ۱۹۷۲ء وچوں درج کیتا گیا اے۔

کنڈتے خنجر مارے نیں، پٹھ پکھے اوس نوں نقصان اڑان دا جتن کیتا اے، عارف دا بیان اے کہ اوس نے اپنے کول ہوندی طاقت نوں وی ورتوں وچ نہیں لیاندا:-

۔ کل تیکر تے غیراں نے ای ہک تے تیرے چلائے سن
میںوں ماتاں دین ای خاطر سب حربے ازمائے سن
اج پر یاراں بیلیاں کولوں کنڈتے خنجر کھاہدے نیں
پھیر بچاون لئی اوہناں نوں خنجر آپ لکائے نیں

عارف عبدالتین اپنے یار ماراں نوں بچان کے اوہناں دا نقشہ وی کھچدا اے اوہ یار جہاں اتے کدی اوہ اعتماد کر داسی، بھروسہ کر داسی اوہناں دی تکھی یاری دا اوہ دمہر داسی، اوہناں نوں زمانے دی ہوانے منافقت دا نشہ پلا دتاتے اوہناں وچوں خلوص، محبت، ایثار، قربانی تے درد ختم ہو گیا اے:

۔ پر جے دیکھو

اوہناں دی اکھ وچ
اوس دا موتی کوئی نہیں
تے جے سنگھو
اوہناں دے پلے
اک رتی خوشبو نہیں

عارف عبدالتین ترقی پسند تحریک نال دلوں بجانوں جڑے رہے نیں ایس تحریک دی بنیاد اشتراکیت سی، عجیب گل اے کہ ایس ذہن، فکر دا بندہ جدوں اپنے آله دوآله اصل زمینی حقیقتاں دا آپوں مشاہدہ کر داسے تے اوہدے اندر اک طوفان اٹھ کھلوندا اے، کتھے اشتراکیت جس وچ اجتماعیت مڈھلا دھرا اے تے کتھے اکلاپا، ای اکلاپا جس نظم دا سر نواں کتاب دا سر نواں بنیا اے، 'اکلاپے دا مسافر' ایہہ دیکھو:

۔ میرا ہردا، پھوڑے وانگوں دکھدا اے
میرا اندر۔ تمھی تمھی اگ دے کارن دھندا اے
میں نروان دا کھوجی ہاں
جنگل جنگل بیلے بیلے
مکتی ڈھونڈ دا پھر دا ہاں

ایہہ نروان، ایہہ مکتی ایہہ اندر دا اطمینان، ایہہ سکون، ایہہ نجات اوس نوں کتاباں پڑھیاں،
لکھیاں وی نہیں حاصل ہويا:

۔ مدتوں تیک کتاباں پڑھیاں

چھین نہ ملیا اک وی پل

پوتھیاں لکھیاں لکھ ہزار

لکھ لکھ پوراں ہوئیاں شل

کنے لے پینڈے

طے کیجے نیں

تیرے اپنے سب دے سنگ

سکھ دی شبہ گھڑی اک چھلیا

منزل منزل جاوے چھل

اشتراکیت، اجتماعیت ہن اکلا پے دے ستھ پاروں اوس نوں اندر جھاتی پان اُتے مجبور کر رہی

اے۔ اوہ بھلے لوک جہاں اندر جھاتی پا کے نجات دا راہ اختیار کیتا اوس نوں اپنے ول بلاندے نیں:

۔ گوتم، عیسیٰ اے محمد ﷺ

جس پرہتوں ہر دم مینوں

اپنی اور بلاندے نیں

اوس تے چڑھدیاں چڑھدیاں

میرے پیر اُکھڑ دے جانڈے نیں

ساہ وی پھلدا جاندا اے

بھانویں نروان، مکتی یاں نجات حاصل کرن لئی اوہدے پیر اُکھڑ اکھڑ جانڈے نیں ساہ وی

پھل پھل جاندا اے پر اوہ اوس گھاٹی ول ٹر پیا اے، ایہہ گھاٹی بلا شبہ اک آؤکھی گھاٹی اے، ایس

منزل تے اپڑن لئی من نوں مارنا پیندا اے۔ مادی حوالے دیاں سب چیزاں نوں چھڈنا پیندا اے،

ایہناں نوں چھڈن دا حوصلہ انسان نوں اوہدا اوہ ڈر دیندا اے جیہڑا مکتی توں پہلاں دے امتحان دا

ڈر اے، پل صراط توں پہلاں اوہ رات جیہڑی قبر وچ آؤنی اے شاعر ایسے بارے سوچ رہیا اے:-

۔ سوچنا ہاں

میں کج گزاراں گا

اوہ لم سلمی رات
جس دے وچ
انسان دے نال
جنتے نہیں، دور دی بات
اپنا آپ وی ہوندا نہیں

شاعر دا اندر دا سفر جاری اے، ایس سفر وچ اکلاپے دا مسافر، ہن صوفیاں دے سفر تے روانہ ہو چکیا اے، ایس سفر وچ اک پڑا آؤندا اے، حیرت، والا، جتھے بلھے شاہ کہندا اے ”کیہ جاناں میں کون بلھیا“ میاں محمد بخش دا کہنا اے کہ وحدت دے دریا دا ایہہ اجیہا پڑا اے جس وچ ”ہویا گم تحیر اندر اپنا آپ نہ پائے“ عارف عبدالمعتین دے ایہہ اکھر ویکھو:

۔ دھڑکن دے وچ بولے کون؟
کس دے ہتھ وچ میری ڈور؟
میرے دل وچ کس دی امنگ؟
عارف میں ہاں کس دی پتنگ؟

ایہہ صورت حال ساڈا دھیان عرفان ذات دل کھڑدی اے۔ تھلڑے شعراں وچ شاعر دے اپنے نفس نوں پچھانن تے ایس حوالے نال خالق کائنات دے جھلکارے اپنی ذات وچ دیکھن دا رنگ نظر آؤندا اے:

۔ رب ورگے میرے رنگ تے ڈھنگ
کون ٹرے گا میرے سنگ
میں دھرتی دا جایا ہاں
ایہہ دھرتی میری منگ

یا:

۔ میں اسماں تے میری دھرتی کیہ پچھنا ایں میری ذات
میری ذات وچ سبھ دیاں ذاتاں سبھ ذاتاں وچ میری ذات
ایہہ گل اگے چل کے ہمت تے اوم وچ بدل جاندی اے:

۔ تیریاں بانہواں تیرا سورج تیرے ہتھ نہیں تیرا جن
اپنی ہمت نال بنا لے، اپنا دن تے اپنی رات

عارف عبدالمتین اک درد مند دل رکھن والا حساس بندہ اے، کل بندیاں نال اوہدی درد مندی، تھاں تھاں جھلکدی اے، انسان دی منافقت، دھربن تے بنان دے عمل تے ظلم زیادتی دے اوہ خلاف اے۔ درد مندی ہر تھاں اپنا روپ رنگ دسدی اے پر اپنے گھردیاں نال انتاں دی وابستگی پیارتے عشق اکھٹیر ویں تے نتارویں روپ وچ نظر آؤندے نیں۔ اوہ سفنے وچ ویکھدا اے کہ اوہدی ماں اوہدے سرتے پیار دے کے کہندی اے۔ اٹھ پترا اپنے کھیت نوں پانی لالے، نال ای اوہدی بھین نوں چرخہ کتن لئی کہندی اے، عارف دی محبت اپنی بیوی نال وی نتارویں اے تے بالاں نال وی انتاں دی:

۔ میں تے رات نوں
پل بھر لئی وی سوں نہیں سکدا
جے توں ہوویں نہ میرے کول
کول نہ ہون جے میرے بال

بالاں وچوں دھی نال اوہدے پیار دا اظہار وی اچھا اے، اوہ دھی نوں اک نظم وچ کہندا اے، کہ میریے لاڈلیے دھیے! جس ویڑے وچ اج کھیڑ رہی ایں اک دن ایہہ ویڑا چھڈ جاوئیں گی تے میرے تے قیامت آجاوے گی پر ایس اداس سے وچ میں روداں گا وی تے ہساں گا وی، اوہ دھی نوں نو دلاسا دیندیاں لکھدا اے کہ تیری ماں وی تے لک دن باہل دا ویڑا سجا کر کے ایس ویڑے بہار لیاکی سی۔

عارف عبدالمتین ہوراں دی ”اکلاپے دا مسافر“ وچ شامل غزل پختہ فکر تے فن دا نمونہ اے، غزاں وچ نظماں والے مضموناں نوں غزل دے ڈھنگ وچ بیان کیتا گیا اے، اتھے تغزل دا رنگ گوڑھا اے، تصوف دے مضمون وی نیں تے ویلے دا شعور وی ویکھو:

۔ سوکھا اے کسی اکھوانا آکھا اے بن کے دکھانا
پنوں یار دے میل دی خاطر لکھنے پیندے مارو تھل
۔ اس جگ وچ ہر چیز دا روپ گواچا ہویا اے
سورج لکھے چانن اپنا تازے ڈھونڈن اپنی لو

مکدی گل ایہہ اے کہ ”اکلاپے دا مسافر“ وچ عارف عبدالمتین جتھے بندے دے اکلاپے دے روگ دا نتارا کردا اے اتھے اوس نوں عرفان ذات، پیار، محبت تے رشتیاں دے احترام نال ایس دا آپا وی دسد اے۔

اشفاق احمد دی ’ٹاپلی دے تھلے‘

کسے نے کہا اے ایہہ دنیا اک سٹیج اے تے اسی سارے ایہدے کردار آں۔ کسے نے کہا ادب (فنون لطیفہ) حیاتی دی نقل اے۔ ارسطو نے دنیا دے ادب بارے تنقید دی جیہڑی کتاب بوطنیکا لکھی اوہ ڈرامے دے حوالے نال ای لکھی، کسے نے آکھیا اے کہ ڈرامہ ادب وی اے۔ تے آرٹ وی، ایس لئی کہ ڈرامہ جدوں تیکر کر کے نہ دکھایا جاوے ایہہ مکمل نہیں ہوندا۔ ایہہ ساریاں گلاں اپنی اپنی تھاں بالکل درست نیں ایہو وجہ اے کہ ڈرامہ ادب تے آرٹ وچ سب توں اتم صنف قرار دتی جاندی اے۔ ایس لئی کہ ایہہ اثر پذیری دے حوالے نال سب توں اگے اے۔ ایس لئی کہ شاعری، داستان یاں فن دے کسے دوجے ذریعے جو کجھ وی آکھیا یاں بنایا جاندا اے ایس نوں پڑھ سن یاں جان کے ایس انسانی احساس دی اک تصویر اپنے دماغ وچ اپنی سمجھ بوجھ موجب بناندا اے تے پھیر ای تفہیم دے مرحلے تیکر اپڑا اے جدوں کہ ڈرامے وچ ایس دی شکل صورت اک مجسم روپ وچ بنی بنائی ویکھلیندا اے ایج تفہیم دا عمل چھیتی ہو جاندا اے۔

کسے زمانے وچ ڈرامے دی اکو قسم کر کے دکھان والی دی زندہ یعنی سٹیج اُتے سی۔ زمانے دی ترقی نے ہن ایس دیاں ودھیریاں قسماں سامنے لے آندیاں نیں، سٹیج توں علاوہ ریڈیو، فلم تے ٹیلی ویژن ایس ویلے ایس دے وڈے ذریعے نیں۔ ہر ذریعے دیاں اپنیاں لوڑاں نیں اپنے ڈھنگ نیں۔ سٹیج نوں نکل کے ڈرامہ اسماناں دیاں بلندیاں تے سمندراں دیاں ڈونگھیاں تیکر اپڑ گیا اے۔ ایتھوں تیکر کہ ڈرامہ خیال دیاں اڈاریاں، سوچ دیاں اڈاناں تے خواب دیاں انہونیاں نوں وی اپنے وگتے وچ لین جوگا ہو گیا اے۔ ریڈیو ڈرامہ اپنے مکالمیاں تے صوتی اثرات راہیں ایہہ سارے پینڈے معمولی اٹکل نال پار لہیندا اے۔ کیوں جے سیانیاں نے آکھیا اے کہ

ریڈیو ڈرامہ سنن والا اپنے کناں دیاں اکھاں نال ویکھ کے اپنے دماغ دی سٹیج تے کھڈا ندا اے۔
 پر ایہدے واسطے شرط ایہہ اے کہ ریڈیو ڈرامہ لکھن والا ریڈیو دی تکنیک دا باہر ہونا چاہیدا اے۔
 اشفاق احمد جی (۱۹۲۵ء-۲۰۰۳ء) ساڈے دیس دے اُچ پدھر دے ڈرامہ نگار سن، جنہاں بارے دو
 راواں نہیں ہو سکدیاں کہ اوہ ریڈیو ڈرامے دی تکنیک دے انتاں دے جانوسن۔ ”ٹاہلی دے تھلے“
 اوہناں دے ریڈیو ڈرامیاں دا مجموعہ اے جیہڑے اک سیریل دے روپ وچ ریڈیو توں نشر ہو کے
 کامیابی دے جھنڈے گڈ چکے نیں۔ اشفاق احمد ہوری ایہناں ڈرامیاں بارے آپوں لکھدے نیں:-

”ایہہ ڈرامے پلاٹ دے ڈرامے نیں۔ چھوٹیاں چھوٹیاں کیریکٹر
 سٹڈیاں نیں، ڈرامے نہیں ڈرامیاں نیں۔ اک مقام تے اک تھاں تے
 رنگ رنگ دے لوک تے آپو اپنی سوچ دے بندے مل بہندے نیں یا
 اتفاقاً مل جاندے نیں۔ اوہناں دیاں جذبیاں، سوچاں، محسناں، نفرتاں
 تے خوفان دے ٹا کرے ہوندے نیں تے فیر اوہ آپو آپ دی راہ تے ٹر
 جاندے نیں“ (۱)

اشفاق جی نے اپنے ڈرامیاں بارے ایہناں تھوڑیاں جنیں سٹراں وچ تن اجیہاں گلاں
 کر دتیاں نیں جیہڑیاں ڈرامے دے فن لئی مڈھلی حیثیت رکھدیاں نیں۔ پہلی گل پلاٹ، دوجی
 کیریکٹر تے تہجی گل ٹا کر اے۔ نظری حوالے نال ویکھیا جاوے جس ڈرامے وچ ایہہ چیزاں نہ
 ہون اوہ ڈرامہ اکھوا ای نہیں سکدا۔ مثلاً پلاٹ دی گل کریئے تے بیانے پلاٹ بارے کہندے
 نیں کہانی ایہہ اے کہ بادشاہ مرگیا تے پھیر ملکہ مرگئی، تے پلاٹ ایہہ اے کہ ”بادشاہ مرگیا تے
 اوہدے غم وچ، ملکہ مرگئی“ مطلب ایہہ اے کہ پلاٹ وچ جس گل لڑاں اہمیت حاصل اے اوہ
 سبب تے مسبب اے ملکہ کیوں مری؟ بادشاہ دے غم وچ، ڈرامے وچ ایہو گل کہانی نوں من
 کچھواں بناندی اے کہ کوئی واقعہ ہو یا تے اوہدا سبب کہہ سی؟ دوجی گل کیریکٹر اے یعنی کردار،
 ظاہر اے ڈرامے دی جے کوئی کہانی اے، جے کوئی پلاٹ اے تے اوہ کسے کردار دے عمل یاں
 ردعمل نوں ظاہر کر دا اے۔ ایس کردار دی کوئی عمر اے، ایس کردار دا کوئی اپنا سبھا اے! ایس دی
 کوئی زبان اے۔ کم کرن دا اپنا انداز اے عمل تے ردعمل دا اپنا ڈھنگ اے۔ اک کامیاب
 ڈرامہ نگار جدوں اپنی کہانی یاں پلاٹ دے حوالے نال اجیہا کردار تخلیق کر لیندا اے تے اوہ
 کامیابی نال اپنی گل دو جے تیکر اپڑا سکدا اے۔ آخری گل ٹا کرے دی اے تے ایس ٹا کرے

۱۔ ٹاہلی دے تھلے: اشفاق احمد، داستان گو، لاہور، ۱۹۶۰ء۔

نوں ڈرامے دے نظری حوالے نال تصادم یاں Conflict آکھدے نیں۔ ایہہ کہانی یاں پلاٹ وچ دو نظریاں وچ ہو سکدا اے۔ دو اڈواڈ مزاجاں وچ ہو سکدا اے، دو اڈواڈ نقطہ نظر وچ ہو سکدا اے۔ دو اڈواڈ راواں وچ ہو سکدا اے، ایہہ ٹاکرا اک لحاظ نال تصادم اے جس دے نتیجے وچ اک کشمکش جمدی اے جدوں ایہہ اپنے سکھر دے نکلتے تے اپڑ کے مکدی اے تے پھیرا و حظ اوہ لطف اوہ تسکین و نڈدی اے۔ ایہہ کشمکش ای تجسس نوں جنم دیندی اے تے ایہہ تجسس (فیر کیہ ہو یا؟ فیر کیہ ہو یا؟) ڈرامے وچ کھچ پیدا کرن دا کارن بن دی اے۔ جیہڑا کسے وی لطیف فن دا مقصد تے مدعا ہوندا اے ایہہ حظ ایہہ لطف اگوں کسے سبق حیاتی، لئی کوئی نویں راہ، فکر لئی کوئی نواں پینڈا انسان نوں سمجھاندا اے۔

اشفاق احمد ہوراں اپنے مجموعہ 'ناہلی دے تھلے' وچ شامل ڈرامیاں نوں ڈرامی آں دا ناں دتا اے، تے ایس دے کرداراں نوں چھوٹیاں چھوٹیاں کیریکٹر، سٹڈیاں آکھیا اے پر ساڈی جاچے جیویں اوہناں ایہناں ڈرامیاں نوں پلاٹ دے ڈرامے آکھیا اے، انج ای ایہناں دے ایہہ ڈرامے نہ تے ڈرامی آں نیں تے نہ ای کردار چھوٹیاں چھوٹیاں کیریکٹر سٹڈیاں نیں سگوں ایہہ مکمل پلاٹ داگوں مکمل ڈرامے تے مکمل کردار نیں۔ ایہہ دکھری گل اے کہ ایہہ ڈرامے وقت دی گھاٹ پاروں نکلے وی نیں تے ایہناں وچ کردار وی گھٹ نیں۔ پر پلاٹ مضبوط ہون پاروں جیہڑے کرداراں نوں اوہناں دے عمل تے ردعمل دے حوالے نال سامنے لیائے نیں ایہہ وڈے وی نیں تے مکمل وی نیں۔

اپنیاں ایہناں گلاں نوں ثابت کرن لئی ایہناں چھ ڈرامیاں وچ دے پلائیاں تے کرداراں دا تجزیہ ویر دے نال وی کر سکے آں پر جے گل مختصر ڈھنگ نال کریئے تے ساڈا کم بن سکدا اے مثلاً پہلے ڈرامے وچ گل صرف اپنی اے کہ اشفاق جی پنڈ دی رہتل وچ دے ایس کو جھے انگ نوں موضوع بناندے نیں کہ ایہہ لوک رہتل دیاں ریتاں پاروں اک دوجے دے معاملیاں وچ دلچسپی لیندے نیں، ایہہ قدر بعض ویلے تے مثبت نتیجے کڈھدی اے کہ لوک اک دوجے دے دکھ سکھ نوں و نڈ لیندے نیں پر بعض ویلے ایہہ منفی روپ دھار لیندی اے جیویں پنڈ دے چوہدری دے پتر طفیل تے نالدے پنڈوں کشیدہ سکھن آؤن والی نوری بارے ایہہ افواہ کہ اوہ اک دوجے نال پیار کر دے نیں اک دوجے دے ہو چکے نیں سگوں اوہناں نکاح دا چکر دی چلا لیا اے تے اپنے پیار دے خلاف کسے وی آواز نوں بندوق دی گولی نال ٹھنڈیاں کرن دا ارادہ رکھدے نیں۔ ایہہ گلاں اڈواڈ موجود ایہناں دونواں کرداراں نوں وی معلوم ہوندیاں نیں جیہڑے اک ٹاکرے اک Conflict

تے اک تصادم کا شکار جدوں پہلی وار اک دو جے نوں ملدے نیں تے ساریاں گلاں من وچارتے من گھرت نکلیاں نیں، ایہہ ایس Conflict دا نقطہ عروج اے جس دے ردعمل پاروں اوہ ہمیش لئی اک دو جے دے ہو جاندے نیں۔ ایس ڈرامے وچ داہر کردار ڈرامے وچ دے پلاٹ تے کہانی نوں اپنی گل بات، عمل تے ردعمل نال اگے ودھاندا نظر آؤندا اے تے انج اک کامیاب ڈرامہ تخلیق ہو جاندا اے، ایہدے توں جیہڑا فکری لشکارا سامنے آؤندا اے اوہ ایہہ سوچ اے کہ بعض ویلے افواہوں مندا یاں چنگا نتیجہ کدھن دا کارن بن دیاں نیں۔

ایسے مضمون دا اک ڈرامہ اوہ اے جس دا مرکزی کردار دتہ اے گھوگل کناں کردار جس بارے ایہہ غلط فہمی پھیل جاندی اے کہ اوہا میاں مرن لکیاں ہزار روپے بنک وچ چھڈ کے مویا اے۔ ایس کردار دی منگ تے پنڈ دیاں دو سوانیاں اوس دے ان پڑھ گنوار ہون دے باوجود ضد بضدی اوس نال اپنا تعلق ظاہر کر کے اوہدے نال ویاہ کروانا چاہندیاں نیں۔ جدوں ایہہ راز کھلدا اے کہ دتے دا میاں ہزار روپے قرض چھڈ کے مویا اے تے ایہناں ساریاں دا رویہ بالکل الٹا ہو جاندا اے۔ ایس ڈرامے وچ اشفاق جی انج دے دور دی مادہ پرستی یاں ’جس دے گھردانے اوہدے کملے دی سیانے‘ نوں اجاگر کرن وچ کامیاب نیں۔

اشفاق احمد ہوراں دو جے ڈرامے وچ ”پوستیاں دے کرداراں دی سٹڈی نوں اپنے ڈرامے دا موضوع بنایا اے۔ ایہدے وچ کمال تے فیروز دو پوچی کردار نیں جدوں کہ اک موٹر سائیکل والا شہری بابو شکاری تے جنتے تے نوراں پوستیاں دیاں بیویاں نیں۔ ایس ڈرامے وچ جیہڑیاں گلاں پوستی اوس شکاری نال کر دے نیں ایہہ مختلف قسم دیاں اوہ من گھرت گلاں نیں جیہڑیاں شکار بارے نیں تے شکاری نوں حیران کر دیاں چلیاں جاندیاں نیں اوہ اپنے شکار نوں تے بھل جاندا اے، اوہناں دیاں حیران کر دین والیاں گلاں وچ مگن ہو جاندا اے اک لحاظ نال اوہناں دے سحر وچ گرفتار ہو جاندا اے ایہہ سحر اودوں ٹھدا اے جدوں اوہناں دیاں بیویاں آؤندیاں نیں دونویں نشی جھبڈے نس جاندے نیں، زنانیاں آ کے اوس شکاری نوں ویکھدیاں نیں اوہدے تھیلے وچ توڑے والی بندوق دا بارود ویکھدیاں نیں تے کہندیاں نیں:

جنتے: ہائے میں مر جاں، نی نوراں ایہہ تے بوٹی نال بھریا ہویا اے۔

نوراں: کیوں دے کالے منہ آلیا۔

جنتے: دے تیرے سر سواہ بھیڑی بوتھی آلیا توں ای ایہہ سواہ لیا کے اوہناں نوں بوٹی پیا نا ایں۔

سوار: بوٹی؟ کون سی بوٹی؟

نوراں: جادو قح ہو جا۔ نہیں تے مار مار کے بھو بنا دیاں گی۔

تے پھیر، شکاری کولوں تھیلا کھوہ لیندیاں نیں اوہ لا حول ولا قوۃ پڑھدا موٹر سائیکل تے ٹردا بن دا اے۔ ایس ڈرامے وچ اک تھاں اشفاق جی نے پوستیاں دی نفسیات نوں بیان کیتا اے کہ لافاں مار دے نیں پر بزدل ہوندے نیں دوجے پاسے تفریح دا سامان وی پیدا کیتا اے۔

اشفاق جی دا چوتھا ڈرامہ پنڈتے شہر دیاں تہذیبیاں دے من کچھویں ڈھنگ دا ٹاکرہ اے جس وچ رضیہ، ناہید تے جمیل شہر دی تہذیب دے نمائندے تے دتہ تے کھیرا پنڈ دی تہذیب دے نمائندہ کردار نیں۔ ایس ڈرامے وچ دسیا گیا اے کہ پنڈاں وچ خلوص تے محبت، ایثار، مشرقی قدراں دی پاسداری موجود اے جدوں کہ شہراں دے وسنیکاں وچوں مادی قدراں دی پردھانی پاروں ایہہ قدراں مک گیناں نیں، پنڈاں دے لوک لالچ توں بناں انسان دی قدر کر دے نیں ہر اک دی دھی بھین نوں اپنی دھی بھین سمجھدے نیں۔ ہمت تے وسائل موجب اوہدی سیوا کر دے نیں جدوں کہ شہراں دے وسنیک ہر کم اپنے نفع نقصان دے حوالے نال کر دے نیں۔ ٹاہلی دے تھلے آن کے شہر والیاں دی موٹر خراب ہو جاندی اے، جمیل اوس نوں ٹھیک کرن ڈیہہ پیندا اے جدوں کہ خواتین باہر نکل کے آ لے دو آ لے دیکھدیاں نیں۔ اوہناں وچ دے مکالمیاں توں ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ اوہ پنڈ دی حیاتی نوں پسند نہیں کردیاں، ناہید، رضیہ نوں کھیت دی سیر کرن بارے صلاح پچھدی اے تے رضیہ کہندی اے، ہائے چھوڑو ایہہ کھیت وغیرہ تصویراں وچ زیادہ اچھے لگدے نیں۔ تسیں اوہ پینٹنگ دیکھی اے کنارِ دریا، بڑی اچھی اے، نہایت دلکش، جدوں پنڈ دے وسنیک دتہ تے کھیرا آؤندے نیں تے ایہہ حوالہ ہور زیادہ ابھر کے سامنے آؤندا اے۔ کھیرا سوانیاں نوں دھیاں سمجھ کے مہمان سمجھ کے اپنی میلی پگ سروں لاہ کے زمین تے وچھا دیندا اے تے بہن لئی کہندا اے، جیہدے جواب وچ سوانیاں آکھدیاں نیں:

رضیہ: مہربانی، گپڑی بچھان دی کوئی ضرورت نہیں سی۔

ناہید: ساڈی موٹر جو ہے کول، ضرورت ہوئی تے اسیں اندر بیٹھ جاواں گیاں

کھیرا: کیہ ہو گیا، پتر بہہ جاؤ، دھیاں ساڈیاں پگاں تے پیر رکھن تے ساڈا مان ودھ جاندا اے۔

بہہ جاؤ، پتر نالے ایہہ دسولسی پو کے کہ ددھ۔

ناہید: شکریہ بابا ساڈے کول تھر مس اے۔

ایہہ ای نہیں سگوں جدوں کھیرا پنڈ دے رواج دے مطابق کھیرا جدوں پنڈوں منگوا کے دونواں سوانیاں نوں دھیاں سمجھ کے اک اک دوپٹہ تے نال دو دو روپے دین دی کوشش کر دا اے تے ایہہ حقارت نال ایس نوں وی ٹھکرا دیندیاں نیں۔ ڈرامے دا Climix اوہ مقام اے جدوں شہریے دتے نوں موٹر وچ ہوا بھروائی چوانی دین دی کوشش کر دے نیں اوہ ہکا بکا ہو کے کہندا اے 'ایہہ کاہدی؟ اوہ کہندے نیں ہوا بھرائی دا معاوضہ! اوہ لین توں انکاری اے۔ شہریے چوانی زمین تے سٹ کے چلے جاندے نیں، بابا کھیرا، دتے نوں چوانی چکن توں ڈکدیاں کہندا اے:

”رہن دے ایس چوانی نوں ہتھ نہ لائیں دتیا! جے ایہہ چوانی پنڈ لے گیوں تے بستی وچ نفسا نفسی پے جاؤ گی تے سارا پنڈ دکھو دکھ ہو جائے گا۔ رہن دے اتھے ای، آہ!۔۔۔ پھڑ۔۔۔ ایہہ لیٹرے لے جا گھرے۔۔۔ تے ارانہہ پھڑا مینوں کہی میں ایہہ چوانی اتھے ای دب دیاں۔۔۔ لیاشا واسھے، دے مینوں کہی۔“

اشفاق جی نے ایس ڈرامے وچ وی پنجاب دی ثقافت نوں پنڈ دیاں ان ملیاں قدریں دے حوالے نال پیش کرن دی کوشش کیتی اے۔ کتاب 'ٹاہلی دے تھلے' دے پنجویں ڈرامے وچ مرکزی خیال نکا جنا لگاوی اے تے موجود حقیقتاں دے حوالے نال بہت وڈاوی۔ گل صرف اپنی اے کہ مولو اپنی دوہٹی نوراں نال ایس کر کے ناراض اے کہ اوس کھانے دے وقت، کھانا دیندیاں سالن دی ڈوئی اوہدے تے اپنے پتر سمیلے دے بھانڈے وچ پہلاں کیوں پائی؟ اوہدے بھانڈے وچ کیوں نہیں پائی؟ اوہ ایسے گلوں ناراض ہو کے پنڈ دے باہر ٹاہلی دے تھلے جا بہندا اے تے کہندا اے کہ اوہ فقیر ہو جائے گا، منگ کے کھالے گا پز گھر نہیں پرتے گا۔ اوہ گھر جیہدے وچ اوہدی کوئی وئی عزت نہیں اوہ شہر چلا جائے گا۔ نواں ویاہ کرے گا اپنی بیوی تے اولاد نوں اپنے دا بے وچ رکھے گا۔ نوراں اوہنوں لین آؤندی اے تے اوہ پتراں دیاں بدخویاں کرن ڈیہہ پنڈا اے، نوراں اوہناں توں چڑ دی اے تے ہور چھتھاپے جاندا اے۔ ایہہ ڈرامہ اک نفسیاتی مسئلے نوں پیش کردا اے کہ جدوں اولاد جوان ہو جائے گھر دے وسیلے اوہناں دے ہتھ وچ ہون تے آپ مہارے گھر والیاں دا بوہتا رجحان اوہناں ول ہو جاندا اے تے گھر دے وڈے ول توجہ گھٹ جاندی اے، ایس بے توجہی دا شکار اکلاپے دا روگی بن جاندا اے اوہ اپنے آپ نوں غیر محفوظ سمجھدا اے، اوہدی سبھ توں ودھ توقع اپنی سوانی کولوں ہوندی اے جس دے نوراں والے رویے پاروں اوہ اندروں ٹٹ بھج جاندا اے۔ ایہہ مسئلہ

صرف پنڈ دا نہیں ایہہ شہر دا نہیں سگوں بین الاقوامی اے۔ ساڈے اتھے تے خاندانی نظام نال ایس نے ایڈی بھیانک شکل نہیں وٹائی، مغربی ملکاں وچ تے بڈھے لوک اکلاپے دے مارے اولڈ اتج ہاڈساں وچ صرف مذہبی تہواراں تے گھر دیاں دا منہ ویکھدے نیں ایس ڈرامے وچ ایس مسئلے نوں پیش کر کے اشفاق جی نے ایہہ سبق دتا اے کہ بڈھیاں نوں بے وسایا نہیں ہونا چاہیدا تے جواناں نوں بزرگاں بارے بے توجہ نہیں ہونا چاہیدا۔

چھیواں تے آخری ڈرامہ بڑے گھنہیر مسئلے بارے اے ایہہ وی ٹاہلی دے تھلے ای واپر دا اے جس وچ ٹاہلی آپواک کردار پاروں موجود ہوندى اے۔ ایہدے وچ چودھری کھیرا، اللہ دتہ، گلو، سردار، بیلدار تے چھٹی آیا فوجی ضابطے خان دے کردار نیں مسئلہ ٹاہلی نوں بیماری لگن تے محکمے ولوں آئے عملے دی ایس ٹاہلی نوں جڑھوں کڈھ دین دا اے جس نوں پنڈ والے نہیں من دے۔ اوہناں دا خیال اے کہ ایہہ ٹاہلی اوہناں دیاں سدھراں چاواں تے یاداں دی امین اے، پنڈ دے ہر واسی نال ایس دی کسے نہ کسے پاروں جڑت اے، عملے دا خیال اے کہ سرکاری حکم موجب ایس نوں کڈھنا ضروری اے نہیں تے بیماری دے دوجیاں رکھاں نوں لگن دا اندیشہ اے۔ ضابطے خان اپنے انداز نال (یعنی حکمانہ انداز نال) بند کر دا اے دوجے کردار کوئی ترلا منت تے کوئی رعب نال بند کر دے نیں، چودھری وی نرم طریقے نال بند کر دا اے تے کہندا اے جے دوائی دارو نال روگ ختم ہو سکدا اے تے ٹاہلی توں نہ وڈھو، ایہہ مہنا مارن تے کہ چودھری نوں ایس ٹاہلی نال کوئی جذباتی وابستگی نہیں چودھری اپنی کہانی سناندا اے کہ کئی ورھے پہلاں اوہ شہر وچ پلے داری۔ اوہنوں اک ٹیار نال پیار ہو گیا جس نال اوس ویاہ کر لیا تے ایس علاقے وچ آ کے واہی نیجی شروع کیتی، اوس ٹیار نے ایہہ ٹاہلی اپنے ہتھ نال الئی تے اک کڑی جم کے اللہ نوں پیاری ہو گئی ایہہ ٹاہلی مرن والی دی نشانی اے۔ ایہہ گل سن کے پنڈ دے وسنیک ہو زیاہہ آکڑ کھلونڈے نیں کہ ٹاہلی وڈھن نہیں دینی۔ ایہنوں تیکر کہ محکمے دے بندے وی ٹاہلی نہ وڈھن نے تیار ہو جانڈے نیں پر چودھری کہندا اے کہ میں اپنے پیار دی ایس نشانی خاطر پنڈ دیاں فصلاں تے رکھاں دا نقصان نہیں کر سکدا ایس لئی میں آپ ایس نوں وڈھاں گا۔ میں سمجھاں گا تہاڈی چاچی اودوں نہیں اج مری اے تے اوہ بیلدار کولوں کہاڑا لے کے ٹاہلی وڈھ دیندا اے۔ ایس ڈرامے وچ جتھے کوئل جذبیاں دا اظہار کیتا گیا اے اوہتھے انفرادی فائدے نوں اجتماعی فائدے اتے قربان کر دین دی پرینا وی اے، ڈرامے دا آخری سین بڑا ای جذباتی الیکیا گیا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ اشفاق احمد ہوراں دے ایہناں ریڈیو ڈرامیاں وچ چنگے ڈرامے دیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ ایہناں دے موضوع بھانویں نکیاں نکیاں گلاں دے حوالے نال سامنے آؤندے نیں پر اصل وچ ایہہ وڈیاں وڈیاں گلاں نیں، ڈرامے کیوں جے ریڈیائی نیں ایس کر کے ریڈیائی تکنیک نال بھرپور نیں نکلے نکلے مکالمے حقیقی ایڈے کہ بندہ، بندے نال گل کر دا جاندا اے جملہ جملے نال گل نہیں کر دا، ڈرامہ نگار نے صوتی اثرات کولوں بہت گھٹ کم لیا اے پر مکالمیاں وچ اجیہا ڈھنگ ضرور اپنایا اے جیہڑا ریڈیائی ڈرامے لئی ضروری سی ایسے کر کے ایہہ موضوع تے تکنیک دے لحاظ نال کامیاب ڈرامے آکھواسکدے نیں۔

انور علی دی

”کالیاں اٹاں کالے روز“

انور علی (۱۹۲۲ء-۲۰۰۵ء) مڈھلے پکھوں اک کارٹونسٹ سی، لاہور دے بین الاقوامی پدھر دے انگریزی اخبار ”پاکستان ٹائمز“ وچ اوہدا بنایا ”ننھا“ دے ناں دا کارٹون بڑی شہرت رکھدا سی۔ ایہہ گل پکی پیڑھی اے کہ جیہڑی گل کئی کئی صفحیاں دیاں کہانیاں، مضموناں، انشائیاں یاں لیاں لیاں نظماں وچ آکھیاں ای اگلے تیکر سموپچی یاں سگوس اپڑ دی اوہ اک نکے جنے ٹھکدے بنائے کارٹون وچ جھبڈے ای سموپچے ای اپڑ جاندی اے۔ کارٹون وچ بھانویں طنز، لچکر راہیں کسے دا گڈا بنھیا جاندا اے پر ایہدے وچ ایس حوالے نال اصلاح دا کم لیا جاندا اے۔ اک چنگا کارٹون گپت یاں دھندلیاں ہتھیتاں نوں تنکیاں کرن دا فرض ادا کر دا اے۔ ایس کر کے اوہدے ذریعے سوچ تے فکرنوں بنیا جاندا اے۔ ادب وچوں ایس نال رلدی ملدی صنف انشائیہ اے ایہو کارن اے کہ جدوں پاکستان وچ پہلا مارشل لاء لگا تے انور علی نوں انج لگا کہ اوہدے ہتھ کچھے بنھ دتے گئے نیں اوہدے اپنے اکھراںج نیں:

”۔۔۔۔۔ ۱۸ اکتوبر ۱۹۵۸ء دی سویرے جدوں میں اخبار اُتے نظر ماری تے پہلی نظرے ای انج اٹھ کے بیٹھ گیا جیویں ادھی راتیں کوئی ڈاکو بندوقاں پستولاں پھڑی تہاڈے گھر آوڑے تے تہاڈے ہتھ اُچے کرا دیوے۔ اللہ مغفرت کرے سکندر مرزا ہوراں دا۔ اوس دن اوہناں پاکستان اُتے مارشل لاء لا دتا سی۔ شامیں میرے گوانڈھی مینوں آواز دتی تے کہن لگا انور! ساڈیاں عمراں تے گل کہیاں پر سبھ توں پہلے مارشل لاء نے سکندر مرزا نوں ای پاکستانوں کڈھیا تے میں بڑا خوش ہويا۔ پھر میں ایہہ سوچن لگ پیا کہ سکندر مرزا نوں ویس نکالا دین والیاں اوہدے نال مندا کیتا یا

چنگا۔ پر میرے کارٹون بنان والے ہتھ میرے کچھے بنھے گئے سن تے اگے
گھپ ہنیر اسی۔۔۔“ (۱)

بدھے ہتھاں تے گھپ ہنیرے وچ بندہ ابھاسرے تے کیہ ایہہ ممکن سی؟ بالکل نہیں! مارشل لاء نے قومی پریس نوں جکڑ کے رکھ دتا سی۔ ایس ماحول وچ انور علی کیہ کردا اے اوہدے آکھن موجب اوہدے اندر بھانہتر بلدے سن اوہ اندر دا اُبال نہیں سی کڈھ سکدا ایس کر کے اوہ جڑ جڑا ہو گیا سی۔ اوہ گھر دیاں نوں کھان وڈھن نوں پیندا سی پر جدوں اوس نے ڈاکٹر دے آکھن تے اپنے اندر دا اُبال کہانیاں لکھ کے کڈھن دا آہر کیتا تے اوہدا جڑ جڑا پن گھٹ گیا اوہدی اپنے ٹبر نال ’کھاؤں وڈھوں وی گھٹ گئی۔ انور علی نے کیہ لکھیا، اوہ اپنے لکھے نوں کہانی دانان دیندا اے پر شفقت تنویر مرزا دا خیال اے کہ ایہہ کہانی اے یار پور تاژ، یاں کجھ وی نہیں، اوہ کے سچے وچ آؤندی نہیں۔ سوال ایہہ اے کہ انور علی نے ایہہ ۱۴ کہانیاں کس سچے ڈھال کے لکھیاں نیں؟ اوہ اک کارٹونسٹ سی۔ ظاہر اے اوس نے اپنے مزاج دے مطابق ایہہ تحریراں ہوند وچ لیاندیاں، ایس تے کافی چرتیکر بحث چھڑی رہی، ایہہ زمانہ وی اوہو اے جدوں انشائیہ اے پنجابی وچ داخل ای ہو یا سی۔ نظام دین توکلی، قیوم نظرتے فیر ارشد میر ایس سلسلے دے نتارویں لکھاری نیں۔ انور علی دی کتاب ’کالیاں اٹاں کھلے روڑ‘ ۱۹۷۲ء وچ چھپی، ارشد میر دی کتاب ’چوہنبراں‘ ۱۹۷۵ء وچ چھاپے چڑھی۔ نظام دین توکلی دے طنزیہ مزاحیہ مضمون (انشائیے) تے قیوم نظردے ہلکے پھلے مضمون (انشائیے) ریڈیو توں نشر ہوئے ایہہ سٹھ دے دہاکے دی گل اے۔ انور علی دی کتاب بھانویں ۱۹۷۲ء وچ چھپی پر اوس ایہہ کہانیاں جیو پس کہ اوہدا اپنا بیان اے ۱۹۵۸ء دے مارشل لاء توں بعد لکھیاں تے ایہہ سلسلہ چلدا رہیا، ظاہر اے کہانیاں وی اک لحاظ نال سٹھ دے دہاکے دی پیداوار ای نیں۔ ایہہ وی مارشل لاء دیاں جکڑ بندیاں دے ماحول وچ لکھیاں گنیاں پر دیکھیا جاوے تے نظام دین توکلی، قیوم نظرتے ارشد میر دیاں لکھتاں توں انور علی دیاں لکھتاں کجھ اڈ انداز دیاں نیں۔ پہلے تاں لکھاریاں دیاں لکھتاں نوں اسی بڑی آسانی نال ہسونے لیکھ یاں انشائیے آکھ سکے آن پر انور علی دیاں لکھتاں نوں دیکھتے تے کجھ تے ایہناں وچ واقعی انشائیے دا بھاء ماردیاں نیں جیویں ”توں عید کتھے پڑھی“ ”سائیکل دا فریم“ ”طوطے“ ”امریکہ وچ“ ”چلہا چونکا“ ”پٹیاں بنھے ہتھ“ ”ہیر“ ”ہمزاد“ ”تے“ ”چٹھی“ وغیرہ جدوں کہ ”گڑوی بھیلی“ ”شاہکار کہانی“ ”اسلم“ ”موتی“ تے کالیاں اٹاں کھلے روڑ“ کہانی

۱۔ کالیاں اٹاں کھلے روڑ: انور علی، مکتبہ پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۱۲

دے روپ رنگ دیاں لکھتاں نیں۔ اسی ایہہ ونڈ ایس واسطے وی کیتی اے کہ کہانی دا روپ رنگ رکھن والیاں لکھتاں وچ افسانے دی کہانی پلاٹ تے استا کاری اے جدوں کہ انشائیے دا بھارن واریاں لکھتاں وچ کہانی پلاٹ تے کردار نگاری یاں ہور کہانی لوازمات دا ایڈا دھیان نہیں رکھیا گیا۔ جیہڑیاں لکھتاں صیغہ واحد متکلم (میں) دے حوالے نال نیں اوہناں وچ کہانی دی تھاں انشائیے دا انداز اے۔ بہر حال گوہ کیتا جاوے تے کجھ لکھتاں انشائیے اکھواسکدیاں نیں تے کجھ کہانی، پر جیہڑی گل ایہناں ساریاں وچ سانجھی اے اوہ ایہناں دا طنزیہ تے ٹچکر والا انداز اے۔ انج لگدا اے کہ انور علی نے اکھراں دے روپ وچ اپنے آلے دوآلے دے کارٹون بنا دتے نیں، ایہناں لکھتاں دا زمانہ پاکستان دے قیام توں کجھ پہلاں توں شروع ہو کے پاکستان دے قیام دے پہلے مارشل لاء دوآلے گھمدا اے۔ پر ایہہ سارا ماحول ساڈا اپنا ماحول اے۔ ساڈیاں اپنیاں ہقیقتاں جیہڑیاں گپت وی سن تے نتارویاں وی پر انور علی نے ایہناں کوڑیاں کیلیاں ہقیقتاں دے مکھ توں پردہ ولوندر کے پرے کیتا اے تے ایہہ الف تکلیاں ہو کے ساڈے سامنے آ کھلوتیاں نیں۔ انور علی ایہناں توں پردہ چک کے آپ اک پاسے ہو کھلوندا اے ایہناں دا گڈا بندھا اے تے سانوں وی گڈا بنھن دل پریردا اے۔

”گڑوی بھیلی“ نوں کہانی آکھیا جاسکدا اے جیہڑی پاکستان دے قیام توں پہلاں توں شروع ہو کے پاکستان دے قیام دے اوس موڑ تیکر سانوں لے آؤندی اے جتھے اساں اپنیاں کرتوتاں نال مارشل لاء دا رستہ پدھر کیتا۔ اتھے اساں توں مراد ایہہ اے کہ پاکستان دے وسنیک تے بھولے بھالے سن ایہناں نوں کیہ خبر سی کہ اوہناں دے آلے دوآلے قوم دے رہراں دے روپ وچ بہروپے موجود نیں۔ کہانی وچ ایس گل دا نتارا کیتا گیا اے کہ پاکستان بن توں پہلاں دا جمالاتی پاکستان وچ آ کے سید جمال الدین بخاری کیوں بنیا تے مولوی احمد دین کلا نوری نے ڈی ایس ایم نقوی دا روپ کیوں اختیار کیتا۔ ایہہ اوہ کردار نیں جیہڑے بھکھے مردے آئے تے اپنیاں جلسازیاں پاروں امیر کبیر لیڈر تے لیڈر گر بن بیٹھے، پاکستان دی خاطر جہاں لوکاں قربانیاں دتیاں اوہ وچارے رلدے ای رہے فقیری تے درویشی دے دیس وچ ای ایہہ لوک لوکائی توں دھر بنان توں باز نہیں آئے ایس کہانی دا اک اقتباس ایس گل دا شاہدی اے:

”اک گل جیویں ای تیویں رہی اوہ ایہہ کیہ حضرت شاہ دیاں جمع بندیاں
نہ آئیاں تے زمین دا پکا فیصلہ نہ ہو یا حضرت شاہ نوں کیہ غم زمین تاں ڈیرے

دی سی اوہناں دی نہیں۔ اوہناں نوں تے اوس وڈی سرکار نے دو چولاں
دیاں ملاں تے اک آئس فیکٹری بخش دتی سی پھر جدوں وزارت بدلدی تے
کمشنر آ کے حضرت شاہ ہوراں نوں خلوت وچ ملدا تے زمین بارے گل بات
کر دا پر فیض پا کے جاندا۔۔۔“ (ص ۲۴)

انشائیہ ”توں عید کتھے پڑھی“ وچ انور علی نے ایس گل دا گڈا بنھیا اے کہ اسی لوک ناں
دے مسلمان رہ گئے آں، عید نوں وی اساں ظاہری رسم رواج دا روپ دے دتا اے۔ ایہہ
خوشی دا تہوار اے اک دو بے نوں دلوں بجانویں پیار کرن دا۔ اپنے سچے رب اگے سجدہ کر کے
اوہدیاں دتیاں نعمتاں دے شکر گزار ہون دا پر ہوندا ایہہ اے اسی لوک ایس تہوار نوں چا پلوسی کر
دیاں، اک دو بے نوں منافقت نال ملدیاں ایہوں تیکر کہ نماز وچ وی مشکریاں کر دیاں گزار
دیندے آں، ایس موقع تے انور علی دی طنز اک سچے مسلمان نوں جھنجھوڑ کے رکھ دیندی اے
جدوں اوہ لکھدا اے کہ اسی نماز پڑھن خبرے سال دے سال ای جانے آں کیہ سانوں نماز
دے آداب دا وی پتہ نہیں ہوندا، عید دے دن اک دو بے نوں ملن دا کارٹون اوہ انج بھاندا
اے:

”عید دے دن میں اپنے افسرنوں عید مبارک کہن لئی ضرور جاناں تے
اوہ اپنے افسرنوں ایہی گل کہن لئی بڑیا ہوندا اے اوہدا افسر اپنے افسرنوں ایس
طرح کر دیاں میرا خیال اے جے عید والے دن پاکستان وچ پاکستان دا سبھ
توں وڈا افسر ای اپنے گھر بہندا اے“ (ص ۲۹)

انشائیہ ”سائیکل دا فریم“ وچ پاکستان وچ لوکائی نال پولیس دا رویہ دسیا گیا اے کہ چور نوں
تے اوس کیہہ پھڑنا ہوندا اے چور پھڑوان والے نال وی پولیس چوراں نالوں وی ودھ بھٹرا سلوک
کر دی اے۔ ذرا ایہہ اقتباس دیکھو شاید ۳۵-۴۰ سال پہلاں دے پاکستانی معاشرے دا اے، کیہ
ایہہ انج دا ماحول نہیں لگدا:

”اک گل پکی سی جے قانون (موجب) مینوں ایس فریم دی اطلاع
پولیس نوں ضروری دینی چاہیدی سی۔ رپٹ لکھان لئی تھانے آپوں جانا پیندا
اے تے علاقے دا اے ایس آئی کدے تھانے وچ نہیں ہوندا ہمیش تفتیش
اُتے بڑیا ہوندا اے یاں کچھری کیس دی پیشی بھگتان لئی تے جے کر دو دن
دی چھٹی لے کے اوہنوں پھڑ لواں تے محرر رپٹ لکھ وی توے تے میری

ضمانت کون دیوے گا تاں جے پولیس والے رپٹ لکھوان والے نوں چورتوں
 ودھ مشتبہ سمجھدے نیں“ (ص ۴۱)

ایس سارے انشائیے وچ اک خوف اک سہم دا ماحول اے ہر بندہ اپنے آپ نوں کے
 وی اجتماعی مسئلے توں دور رکھن دا آہر کر دا اے کہ دھگانے ای کوئی بلا اوہدے گلا نہ پے جائے
 ایہہ گل تے عام دیکھن وچ آئی اے کہ کسے بازار وچ کوئی قتل ہو جائے تے بازار والے
 دوکاناں بند کر کے نس جاندے نیں کہ گواہی نہ دینی پے جائے۔ ایس انشائیے وچ فریم دا بوہتا
 فکر انور نوں اے۔ انشائیے ”امریکہ وچ“ انور علی نے اوہناں دیاں کجھ چنگیاں قدریں نال
 اپنیاں کوجھیاں قدریں دا تقابل کر کے سانوں ایہہ گل سمجھائی اے کہ چنگی گل چنگی اے بھانویں
 کتے وی ہووے پر نال ای انور علی نے اوہناں لوکاں اتے وی طنز کیتی اے جیہڑے رہندے
 تے پاکستان وچ نیں پر اوہناں نوں ایہتھوں دی رھتل، ثقافت تے ایہتھوں دیاں زباناں نال
 پیار نہیں۔

انشائیے ”پنیاں بدھے ہتھ“ وچ انور علی نے گھر دی مرمت کرن والے مستریاں، راجاں
 تے مزدوراں دا گڈا بنھیا اے کہ جے کوئی ہونی تقدیر نوں ایہناں دے ہتھے چڑھ جائے تے
 ایہہ بندے نوں توبہ توبہ کروا دیندے نیں۔ سیانے کہندے نیں کہ جس گھر راج مزدور وڑ
 جان اوہناں نوں انج کڈھنا پیندا اے جیویں جاناں بھوتاں نوں دھونی دے کے کڈھیا جاندا
 اے۔ انور علی دا واہ وی انج دے مستریاں نال پیندا اے جیہڑے اوس نوں اکا تپا دیندے نیں
 تے کنگال دکھرا کر چھڈ دے نیں اوڑک اوہ اک کے شیشے داکم آپوں کرن تے مجبور ہو جاندا
 اے تے شیشہ ہتھ تے وجوا کے ہتھ پھنٹر بہندا اے۔ ایہہ انشائیے دلچسپ وی تے حقیقت نال
 بھریا طنز وی اے۔

انور علی دی کہانی ”اسلم“ اک کردار کہانی اے ایہہ کردار زندگی دا کوئی کم وی مستقل مزاجی
 نال نہیں کر دانت نوں لوک نوں نوں تجربے کردا رہندا اے تے انج اپنی حیاتی دے قیمتی
 دھاڑے وراں کردا رہندا اے۔ اوہدا کوئی وی تجربہ اوس نوں حیاتی وچ کامیاب نہیں کردا ایس لئی
 کہ اوہ حیاتی دے بارے سنجیدہ نہیں اے پو دے مرن مگروں ساری دولت کنجریاں وچ لٹا کے
 آپ روٹی توں عاجز ہو جاندا اے۔ بساں دا کاروبار کردا اے۔ گل وچ سب پا کے ماندی تے
 مجھے باز بن جاندا اے کدی ہر مال تن تن آنے والی ریڑھی لا لیندا اے۔ کدی اسلم وچ ہاؤس

تے کدی سلائی مشین کھول کے رکھداتے اسلم انجینئرنگ ورکس کھول بہندا اے۔ پھیر منٹ کیمرہ رکھ کے فوٹو گرافر بن بہندا اے۔ اوہ آرٹسٹ تے پینٹر وی بن دا اے۔ ایہدے وچ کامیاب نہیں ہوندا تے تعویذ گنڈے والا پیر بن جاندا اے۔ پھیر لوک دیکھدے نیں کہ اک دن ہڑکاں کٹن والے انجن دا ڈرائیور بنیا ہو یا اے۔ پھیر اوہ گل وچ ڈاکٹراں والی سیٹھو سکوپ پا کے ڈاکٹر اسلم بن بہندا اے۔ دنیا دا کوئی کم نہیں جیہڑا اوس نہ کیتا ہووے پر اوہدا من کتے دی نہیں لگدا۔ اوہ کوئی کم ٹک کے نہیں کر دا اوہدے من وچ ایہہ گل سما گئی ہوندی اے کہ اوہ ہر کم کر سکدا اے تے اوہ کرن دی کوشش وی کر دا اے پر اصل وچ جیویں کہندے نیں "Jack of All Trades & Master of None" ہر فن مولا بن وچ بندہ کسے کم جوگا وی نہیں رہندا ایس انشائیے وچ ایسے گل نوں اجاگر کیتا گیا اے۔

انشائیے، ہمزاد، وچ ایس گل اتے ٹچر اے کہ کجھ کچے دماغ ایویں ای چھوٹے چھوٹی مسلیاں وچ پے کے دھگانے ای وہماں وچ پھاتے جاندے نیں۔ ایہہ انشائیے طنز دے نال نال مزاح دا عنصر وی رکھدا اے، انشائیے "چٹھی" وچ جیہڑی امریکہ رہندی جولی دے نال اے۔ پاکستان دے تعلیمی اداریاں وچ داخلیاں دے مسئلے، فنکاراں دے باہمی ویرتے دشمنی، ٹیلی ویژن دی کارکردگی، واپڈا دا انتظام تے کلرک بادشاہواں دیاں بادشاہیاں ایہناں ساریاں لوکائی دے مسلیاں نوں مرکز بنا کے ایہناں دا اک لحاظ نال کارٹون بنا کے گڈا بدھا اے۔ کالجوں دے داخلے وچ کالجوں دے عملے دے کارنامے بیان کر دیاں انور علی نے کجھ حقیقتاں دے مکھ توں انج پردہ چکيا اے:

”اک واری میں پاکستان دے اک صدر نال ہتھ ملایا سی تے میرے پتراں محلے دے منڈیاں نال بکھیڈنا چھڈ دتا سی اوس شامیں اوہ منڈے باری باری آ کے میرے پتراں نوں پچھدے رہے، تہاڈی بھین دا داخلہ ہو یا کہ نہیں! اگلے دیہاڑے میں آپوں کالج گیا جے مس قریشی نال دو گلاں کر آواں۔ کالج دے دو کلرکاں وچوں اک نوں کجھ بندے گھیرا پائی کھڑے اوہدے نال ہس ہس کے گلاں کر دے سی۔ دو جا دو گھنٹیاں بعد آیا تے ٹیلیفون کرن لگ پیا۔ میرا بابو بابو کہندیاں سنگھ سک گیا پر اوس رب دے بندے نے اوں کیتی نہ آں۔ نہ میرے دل تکیا تے نہ ای مس قریشی نوں بلا بھچیا۔ باہراک درخت پٹھ اک تھانیدار دو اک بندے کٹھے کری

دھڑا دھڑ سگریٹ پی جاندا۔ ایڈھر اودھر کلمے کلمے لوکی کھڑے اپنے اپنے
 متھے اپنے اپنے رومالاں نال پونجھ رہے سی اوس ساری دیہاڑی میں تھان
 کتھان جا کے اپنی بے عزتی کرواندا رہیا تے ساری دنیا نوں برا بھلا کہندا
 رہیا، اخیر پتہ لگا جے داخلہ تے اوہناں میری دھی دا کر لیا اے پر اوہناں
 نوٹس بورڈ والی لسٹ وچ نہیں سی لکھیا ایہہ کسب کالج والیاں کجھ ہوراں دیاں
 دھیاں نال وی کیتا سی، چال اوہناں دی ایہہ سی جے جیکر تے کوئی بندہ
 لسٹ وچوں اپنی دھی دا ناں غائب دیکھ کے بڑ بڑ کر دا چلا جاوے تے اوہدی
 دھی دے تھان کسے ہو رو سیلے والے دی دھی نوں داخل کرتا جاوے تے کوئی
 بندہ بوہتا ای رولا پاوے پھیر مجبوری اے ظاہر اے اوہناں نوں میری دھی
 داخل کرنی پئی اوہدی فیس تے جمع کرا آیاں پر مینوں ہن تیکر دھک دھکا جیہا
 لگا ہو یا اے“ (ص ۱۶۳)

انشائیہ ’کالیاں اٹاں کالے روڈ، وچ انور علی اپنیاں لکھتاں وچ اپنے آلے دوآلے
 دیاں کورتیاں نوں اٹاں تے روڑے قرار دے کے لکھیا اے کہ ”جیہڑی گل مینوں اٹ
 وانگوں وجی اوہنوں چک کے جھولی پالیا، تے جیہڑا روڑ مینوں چھیا اوہنوں اکھاں نال
 لالیا۔ (ص ۱۹۲)۔

مطلب ایہہ اے کہ انور علی نے اپنے آل دوآلے دے معاشرے وچ جیہڑیاں خرابیاں
 دیکھیاں تے جہاں نے اس دے حساس دل نوں ٹپیا اوس ایہناں اٹاں روڑیاں نوں چن کے
 ایہناں دے اکھری کارٹون بنائے تے لوکائی لئی ایہناں نوں ہمیش لئی محفوظ کر دتا ایہہ اکھری کارٹون
 اک پاسے تے طنز تے ٹچکر دے نشتر اں نال پڑھن سنن والے دیاں حساں نوں جگانڈے نیں۔
 دو جے پاسے سوچن تے مجبور کر دے نیں ایہہ سوچ اٹاں روڑے اچھالن والیاں تھانواں نوں امن
 آتشی، پیار، محبت، ملن ورتن، صلہ رحمی، اخلاق، مروت، بھائی چارے، وطن نال محبت، ایہدی ثقافت،
 ایہدیاں زباناں تے ایہدے ڈھلے نظریے نال اپنے آپ نوں جوڑن تے ایہدے تے مان کرن
 دی پریریانا دین والی سوچ اے۔ کیوں جے کوئی وی فنکار جدوں اپنے آل دوآلے دیاں کورتیاں دا
 نتارا کر دا اے تے اوہدا مقصد اوہناں دی نشان دہی دے نال ایہہ وی ہوندا اے کہ اوہ ایہناں
 خرابیاں دی ان ہوند دا چاہوان اے کارٹونسٹ دا اپنا انداز ہوندا اے۔ اوہ ایہہ کم طنز، ٹچکر تے گڈا
 بنھ کے کر دا اے۔ ساڈی پینڈو رہتل دی ایہہ ریت رہی اے کہ کوئی معمولی آدمی جدوں کسے غیر

معمولی بندے دے بھیڑے کم تے اوہدا گڈا بھندا اسی تے اوہ غیر معمولی بندہ اوس معمولی آدمی دا کجھ وگاڑ نہیں سی سکدا تے اپنی اصلاح دا آہر کر دا سی سکوں گڈا بھنن توں ڈر کے ای کسے نوں بھیڑا کم کرن دی جرات نہیں سی ہوندی۔ اج دے دور وچ ایہہ کم کارٹون کر دا اے تے ایس حوالے نال اصلاح ہون دی حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ ایس حوالے نال انور علی اک مصلح وی قرار پاندا اے اوس نے اپنا دھیان زیادہ شہراں ول ای رکھیا اے زبان وی سادہ اے پر بیان وچ زور اے تے فکر وچ تازگی۔

پنجابی لوک گیت تے اوہناں دیاں قسماں

لوک گیت، اصل وچ فوک لور دا اک حصہ ہوندے نیں۔ فوک لور کیہ اے؟ ایس نوں اسی لوک ورثہ، لوک ریت یاں لوک دھارا آکھنے آں۔ ایہدے وچ اوہ ساریاں گلاں، قدراں آؤندیاں نیں جیہڑیاں کسے رہتل وچ سانجھے پکھوں اک نسل توں دوجی نسل نوں سینہ بہ سینہ منتقل ہوندیاں نیں، ایہہ گلاں تے قدراں کسے رہتل دے رہن سہن، تہذیب تمدن، ورتارے یاں ثقافت نال جوڑ میل رکھدیاں نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ کسے رہتل دے انسان کیوں رہندے نیں؟ کیوں بولدے نیں؟ کیہ پاندے نیں؟ کیہ کھاندے نیں؟ کیوں ہسدے نیں؟ کیوں روندے نیں؟ کیوں اپنے من دیاں اُلیلاں دی دس پاندے نیں۔ من دیاں اُلیلاں دی دس پان والیاں چیزاں یاں ذریعاں نوں اسی لطیف فن دا ناں دینے آں ایہناں وچ مصوری، سنگ تراشی، پتلیاں، نقلان تے راساں بول بلاری ”کتھا کہانی“ لوک دانش یاں اکھان محاورے تے بھارتاں تے گیت، سنگیت وغیرہ آؤندے نیں۔

ایہہ ساریاں چیزاں تے فن دوجوالیاں نال ہوند وچ آؤندے تے اگے ٹردے نیں اک تے اچھے فنکاراں ہتھوں جیہڑے ایہناں نوں اپنے ناں نال ہوند وچ لیاؤندے نیں تے اوہناں دی کرت یاں فن پارہ اوہناں دے ناں نال ای محفوظ ہو کے اگے ٹردا اے۔ ایس کرت یاں فن پارے نوں ایس کسے رہتل یاں ثقافت دا حصہ تے متھ سکے آں پر نمائندہ نہیں آکھ سکدے۔ کیوں جے اوہدے وچ صرف اک فنکار دی ذات دا اظہار اے رہتل دی ذات دا اظہار دوجے حوالے وچ ہوندا اے ایہہ فن پارہ شروع تے بے شک کسے اک فنکار دے اُدم نال ہوندا اے پر اوہ ایس جذبے یاں اُلیل نوں اجیہا رنگ دیندا اے کہ اوس رہتل دے وسنیک ایہدے وچ اپنے ساہواں دی ہواڑ محسوس کردے نیں۔ انج اوہ ایس فن پارے نوں اپنا جان کے ایہدے وچ اپنا رنگ بھردے تے اگے ٹوردے نیں تے اک تھاں اپڑ کے اوہ اجیہا روپ دھار لیندا اے کہ ایہدے وچ اگوں

خاص وارہے گھاٹے دی بوہتی لوڑ نہیں رہندی اتھے اپڑ کے ایہہ فن پارہ لوک ورثہ، لوک ریت، لوک
یان یاں لوک دھارا دا درجہ حاصل کر لیندا اے۔

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ فوک لور دے تحت آؤن والے فن پارے تے فنکار دے ہوند
وچ لیاندے فن پارے وچ بنیادی تے ڈھلا فرق ایہہ ہویا کہ فوک لور والا فن پارہ کسے اک فنکار
دے نال جوڑیا نہیں جاسکدا ایہدے نال ای اوہ رہتل دے سارے وسیکاں دا ہوندا اے
اوپدے وچ اوہناں دا دل دھڑک رہیا ہوندا اے۔ اوہناں دے ساہواں دی ہواڑ ایہدے وچ
موجود ہوندی اے جدوں کہ کسے فنکار دا ہوند وچ لیاندنا فن پارہ بھانویں اوہدے وچ ودھیرے
فوک لور عنصر ہون اسیں اوہنوں لوک فن پارے دا نال نہیں دے سکدے ہاں اوہنوں عوامی یاں
کوئی نال دتا جاسکدا اے۔

فوک لور بارے ڈھلیاں نقطیاں دے نتارے دا مقصد ایہہ سی کہ لوک گیت بارے گل بات
کردیاں ایہہ نقطہ ساڈے دھیان وچ رہے کہ لوک ادب جس ذیل وچ آؤندا اے یعنی فوک لور،
ایہہ اصل وچ ہے کیہ؟ ایہدا روپ رنگ کیہ ہوندا اے؟

کہندے نیں رونا تے گاؤنا ہر انسان نوں آؤندا اے۔ انسان خوش ہووے تے آپ
مہارے اوس دیاں خوشی بھریاں اُلیلاں گیت دا روپ دھار لیندیاں نیں، غمگین ہووے تے ڈسکن
دے نال نال اوہدی گراٹ کدی الہنی تے کدنی دین دا روپ دھار جاندی اے۔ انسان دیاں
اُلیلاں جس روپ رنگ دیاں ہون گیاں گیتاں وچ اوس دا اظہار اوسے روپ رنگ دا ہووے گا۔
پنجابی رہتل اک بھرویں رہتل اے ایہدے ہر رنگ وچ اک لوک جذبہ اے ایہہ جذبہ ایہدے
وسنیک نوں اپنے من دیاں اُلیلاں نوں اپنے آل دوا آئے نال سانجھیاں کرن دا موقعہ دیندا
اے۔ ایہہ سانجھ لوک گیتاں وچ انتاں دی اے، ایہناں لوک گیتاں دیاں ودھیریاں قسماں نیں
ایہہ لوک گیت موقعیاں دے حوالے نال ہوند وچ آئے تے موقعیاں دے حوالے نال ای ورتوں
وچ آؤندے نیں۔ ساڈا سب توں پہلاں دھیان پنجاب دیس دے وسنیک دے بال پن ول
جاندا اے۔

لوری

”لور“ دا مطلب مستی، ترنگ، من دی موج اے۔ لور خبرے لہرتوں بنیا ہووے ”لوری“ پنجابی
دا اوہ گیت اے جیہڑا بالاں نوں سوان یاں ورچان واسطے گایا جاندا اے۔ گاؤندا کون اے عام کر
کے ماں، دادی یاں نانی، وڈیاں بھیناں دی ایہہ گیت گاؤندیاں نیں ایس دا ڈھلا مقصد بال نوں

روندیاں توں ورچا کے چُپ کرانا یاں تھپک تھپک کے سوانا ہوندا اے ایہدے وچ ماں دی ممتا تے مقدس پیار دا سیک ہوندا اے بھین دی پاک تے پاکیزہ محبت دا نگھ ہوندا اے۔

لوری دین (گاوان) دا طریقہ عام کر کے ایہہ ہوندا اے کہ بال منجی تے لماں پیا اے تے اوس نوں اکواسہ کر کے اوس دے سرتے یاں موڈھے تے دھپکی دیندیاں لوری گائی جاندی اے، یاں پھیر گودی چُک کے ہلارے دتے جاندے نیں نال نال لوری گائی جاندی اے، اک طریقہ ایہہ وی اے کہ منجی دی ہیں نال وڈے سارے کپڑے نوں بنھ کے ایہدے وچ بال نوں پاتا جاند اے تے پنگھوڑے وانگ ہوٹے دے کے لوری گائی جاندی اے ایہہ پنگھوڑا لکڑی دا وی ہو سکدا اے جس نوں ہلارے دے کے لوری گائی جاوے۔

لوری بارے عجیب گل ایہہ وے کہ ایہدے بولاں وچ بوہتا کر کے بال دا ای ذکر ہوندا اے بالڑی دا ذکر گھٹ ای آؤندا اے بلکہ ہوندا ای نہیں بھانویں لوریاں بالڑیاں نوں وی دتیاں جاندیاں نیں۔ لوری دی بنیادی گل ایہہ اے کہ ایس دے لفظ سوکھے، بحر نیکی تے لے مٹھی ہوندی اے تے ایہہ کول سُراں وچ گائی جاندی اے، انج ماں توں اڈ بھین، دادی، نانی یاں کوئی وی سوانی بال نوں لوری دے دیندی اے پر ماں ولوں عام کر کے لوری دے بول، ہوندے نیں ایہدے وچ بال دی وڈی عمر دی دعاء، چنگی صحت، وڈے ہو کے نامی گرامی بن، عزتاں والا، بہادر کماؤ پتر بن دی دعاء ہوندی اے نال ای بال نوں بیماریاں، بلاواں، دُکھاں، مشکلاں، مصیبتاں توں دور رکھن دی دعاء تے جذبے دا اظہار ملدا اے۔ ایہناں لوریاں دے بولاں، ایہناں وچ منگیاں دعاواں توں دیس پنجاب دی رہتل دا روپ رنگ وی نتر دا جا پدا اے۔ لوری وچ سب توں ودھ زور بال نوں دعاواں دین تے دتا جاند اے، دعاء اللہ تعالیٰ کولوں منگی جاندی اے:

دعاء

۔ اللہ توں، والی توں

دتا ای تے پالیں توں (۱)

لوری دا اک مقصد روندے بال نوں چُپ کرانا، ورچانا یاں سلانا ہوندا اے ایس کر کے لوری وچ نیندر نوں مخاطب کر کے کا کے دے کول آؤن دا ترلا ہوندا اے، اک تھاں نیندر نوں پری آکھیا گیا اے:

نیندر

بول بول نی نیندراں دیئے پرئے
 کا کے دا ویاہ اسپں کدوں کرئے
 اول اول اول
 بول بول نی سترئے نیندرے
 راجے دے پتر کیہ کھاندے نیں
 اول اول اول (۲)

دور دور کتیا، جنگل ستیا
 جنگل پئی لڑائی، نیندر تسی تسی آئی
 جنگل تے پہاڑ تے تے سب دریا
 اے جاگدا ساڈا کاکا نیندرے تمھتی آ

چلے وچلی اگ سی ستی، تے جن تارے
 ستی روئی توے دے اُتے نیندر سینتاں مارے (۳)

لوریاں وچ کنک دا ذکر ودھیرا ہوندا اے کہ ایہہ پنجاب دیس دی ٹھلی فصل تے روز مرہ
 کھان دا اناج اے، پنجابی دا اکھان اٹے کنک گٹھیاں گڑ گٹھے تے مندی پئے کپاہ، مطلب اے
 کہ پنجاب دی معیشت دا ڈھرا کنک اے ساریاں جساں ایس دے بھاء دے نال بدھیاں نیں ایس
 کر کے لوریاں وچ ایس دا آؤنا قدرتی امری۔

کنک

الہڑ بلبھو باوے دا
 باوا کنک لیاوے گا
 باوی بہہ کے چھٹے گی
 ماں پونی کتے گی
 باوی من پکاوے گی
 باوا بہہ کے کھاوے گا
 کاکا کھر کھر ہتے گا (۴)

۔ اللہ والی کل دا
 دانا پھکا مل دا
 غریباں دے واسطے
 دو، پھرے کنڈا کھلدا (۵)

۔ کنک دی روٹی
 پکاوے ہیر گوری
 کھا لے کاکا
 پریاں توں چوری (۶)

کپاہ وی دیس پنجاب دی اک اہم فصل اے، کھانے دے نال نال پہننا وی تے ضروری ہوندا اے ایس کر کے جتھے کنک دا ذکر اے اوتھے کپاہ، چرخی، کتن دا ذکر وی ملدا اے، پہلاں درج لوری وچ ماں پونی کتے گی، دا ذکر وی آیا اے۔ لوریاں وچ کپاہ دا ذکر ودھیرا اے۔

کپاہ

۔ لوری میری، کاکے نوں گال نہ اپڑی
 بابا بھنے آوے گا، کپاہ دی پنڈ لیاوے گا
 باوی کپاہ ویلے گی، پیجا رُوں پیا پنچے گا
 باوی پونی کتے گی، کت کت بھریا پٹار
 جلاہے آئے چار، بنو جلاہیو تانیاں
 بھریا رہے بھنڈار، لوری چاندی سوینا، کاکا منگے کھڈونا (۷)

پنجاب دیس وچ کنک، کپاہ توں بعد اہم ودھیل جانور، ہوندے نیں مطلب دے دودھ، پنجاب دیس وچ بے کوئی کسے نوں دعاء دیندا اے تے دودھ تے پتر، دی دعاء دیندا اے آکھیا جاندا اے ”دھیس نہاویں تے پتیں پھلیں“ لوریاں وچ دودھ دا ذکر وی ودھیرا اے۔

۔ لوری لوری، دودھ دی کٹوری
 پی لے نکیا، لوکاں توں چوری (۸)

۔ لوری میری، کا کے نوں گال نہ اپڑی
 بابا مئے آوے گا، کپاہ دی پنڈ لیاوے گا
 باوی کپاہ ویلے گی، پیجا زوں پیا پنچے گا
 باوی پونی کتے گی، کت کت بھریا پٹار
 جلاہے آئے چار، بنو جلاہو تانیاں
 بھریا رہے بھنڈار، لوری چاندی سوینا، کا کا منگے کھڈونا

۔ بھلا لاڈلا جیوے، میں وارے وارے جاں
 اُچی ڈھکی دودھ بیلواں، چنن نی مدھانی
 مکھن متھن اول رہیاں، میں رہ گئی چھماہ نمائی
 بچہ جیوے جگاں تائیں، اس نیاں ہون رڈ بلائیں
 میں وارے وارے جاواں، بھلا لاڈلا جیوے
 گلپان چوں پھر آیا کا کا صدقے تیری ماں
 روٹی دیوے چوپڑی شہزادہ رکھے ناں
 میں وارے وارے جاں بھلا لاڈلا جیوے

لوریاں وچ کا کے نال رشتیاں دا ذکر وی ملدا اے۔ ماں، پو، بھرا، مامے، چاچے، بھابھیاں،
 کا کے دی ووہٹی، ننان، دادا، دادی۔

رشتے

۔ کا کا، آیا راہیں راہیں
 پٹ وچھاواں تھائیں تائیں
 اُٹھ کا کے دی بتی
 اُٹھ لگ رسوئی
 آیا میرا کا کا
 متاں غصے نہ ہوئی
 بھڑولیوں کڈھاں کھنڈ
 آلیوں کڈھاں گھبو

چک بناواں پنیاں
کھائے منڈے دا پو
میرا لال گودی کھیڈے (۹)

۔ لوری دینی آں گمر آیا سوہنا لال وے
لوری میں دینی آں دادی جیوے دادا وی جیوے
لوری میں دینی آں کاکا آیا راہیں راہیں
پٹ وچھاواں تھائیں تھائیں اٹھ کاکے دی بنی (۱۰)

۔ دُر دُر کتیا، جنگل ستیا
جنگل کانے، جیون کاکے دے مامے
مامیاں دے لک لاپے
جیون کاکے دے چاچے
چاچیاں کیتی واہی
جیون کاکے دے بھائی

۔ اللہ کاکا توں، تیرے بودے پے گئی جوں
کڈھن والیاں بھابیاں، کڈھاون والا توں (۱۱)

۔ میریاں چار ناناں
آکھے کوئی نہ لگدی
منڈے نوں کوئی نہ پھڑدی
لال میری گودی کھیڈے (۱۲)

کاکے نوں دعاء دتی جاندی اے، من ای من وچ اوہدا ویاہ کیتا جاندا اے، پریاں وانگ دی
ووہٹی لیاؤن دا چاء پنگر دا اے نال ای کاکے دی رکھ واسطے اوس دے صدقے جان اوہدی خیر منگن دا
اظہار ہوندا اے ایس قسم دیاں لوریاں نوں رکھ (حفاظت) دیاں لوریاں آکھیا جاندا اے۔

رکھ

۔ چماں تیریاں اکھاں
تینوں سائیں دیاں رکھاں - تیرا ہور کیہ چماں (۱۳)

چماں تیرے میر تیرے سردی منگاں خیر - تیرا ہور کیہ چماں (۱۴)

پنجاب دیس وچ تخی سرور (سلطان) دے میلے اُتے قدماں دا میلہ لگدا اے، بہار دے موسم وچ بھرائی لوک ڈھولکی لے کے بانس نال کپڑے بنھ کے قدم قدم ٹردے بالاں نوں لوری چک کے ”رکھ“ (حفاظت) دیاں لوریاں دیندے نیں، جس وچ بال دی لمی عمر، صحت تے بلاواں توں دور رکھن دی دعاء ہوندی اے۔ عبدالغفور درشن نے ”تخی سرور کی لوریاں“ ناں دی کتاب وچ ایہہ لوریاں کٹھیاں کیتیاں نیں:

۔ لوری دیندی مائی حلیمہ پاک محمد سرور نوں

مکدی گل ایہہ اے کہ لوری اک بین الاقوامی گیت اے۔ دنیا دی ہر ماں اپنے بچے واسطے لمی عمر، چنگی صحت، ناموری، بہادری، باگ پروار وچ دادھے دی سدھر رکھدی اے۔ پنجابی ماں دے جذبے وی انجے دے نیں۔ لوری دا ڈھلا مقصد تے بال (منڈے) نوں ورچانا، رون توں چپ کرانا، نیندر ول لیا تے سوانا ہوندا اے ایس بہانے ماں بال بارے اپنے من دیاں اُلیلاں، جذبیاں تے سدھراں دا اظہار وی کردی اے۔ اوس نوں ہر قسم دے ڈکھ درد، بلا توں دور رکھن دی سدھر رکھدی اے نال ای اوہدی چنگی صحت نال وڈے ہون، ویلے جان، بالاں والا تے لے چوڑے پروار والا ہون تے جگ وچ ناں روشن کرن دی چاہوان ہوندی اے، اوس دیاں سدھراں چاواں تے دعاواں دے اظہار نال پنجاب دیس دی رھتل دا نثارا وی ہو جاندا اے۔

ماہیا

”ماہی“ دے آخرتے حرف ندا الف لایا جائے ماہیا بن دا اے۔ جیویں ڈھول توں ڈھولا۔ ”ماہی“ بارے اڈ واڈ راواں نیں۔ کوئی ایس نوں مجھیں دا چروال، یاں مہینوال دے نال رلانا اے تے وارث شاہ دا حوالہ دیندا اے۔

۔ مہیں چرن نہ باجھ رنجھیرے دے، ماہی ہور لیھے جھکھ مار رہے

یاں شاہ حسین دا حوالہ دیندے نیں:

۔ ماہی ماہی کوکدی نی میں آپے رانجھا ہوئی (۱۵)

اک ہور لکھاری دا خیال اے کہ ماہی، معشوق نوں آکھیا جاندا اے (۱۶)۔ اک لکھاری نے ماہیا دا لفظ ماہ توں نکلیا دس کے ایس دا مطلب چن دے حوالے نال محبوب نوں چن ورگا آکھن لئی

ماہی توں ماہیا بنیادیا اے (۱۷)۔ ایہناں ساریاں تعریفاں نوں رلا کے دیکھیا جاوے تے ماہیا دا مطلب محبوب دا ای نکلے گا، جیویں اسیں ایس نوں ڈھول دے نال رلا کے ڈھولا آکھیا اے۔ لوک گیت دی ایس صنف وچ اپنے محبوب نوں ہی مخاطب کر کے اپنے دل دیاں گلاں کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ محبوب عام کر کے مرد ہوندا اے جس نوں عورت ولوں مخاطب کیتا جاندا اے پر عام کر کے ماہیے وچ مرد وی اپنے محبوب (عورت) نوں چن ورگی، قرار دے کے مخاطب کردا نظر آؤندا اے۔ سگوں دیہویں صدی دے پہلے ادھ وچ گجرات دے علاقے وچ محمد علی ماہیا تے اقبال بیگم (فلم شار صبیحہ دے والد تے والدہ) ماہیا تے بالو، پاروں مشہور ہوئے تے ایہناں جیہڑے ماہیے اک دو بے واسطے جوڑے ایہناں نوں ماہیا، بالو دا ناں دتا گیا۔ ساڈے پنڈاں دی کھلی ڈکھی رھتل وچ کسے مشترک خوشی دے ویلے اکو خاندان دے مرد تے عورتاں اکٹھے ہو جاندا تے ماہیا گیت دی گلزار کھڑ پیندی، سوانیاں تے مرداں ولوں ماہیا گیت دا اک لحاظ نال مقابلہ ہوندا تے ایہہ سلسلہ لمی رات تیکر چلدا رھندا۔

لوک گیت ”ماہیا“ دی ہنر دے حوالے نال وی اڈو اڈو راواں نیں، کجھ لکھاری ایس نوں ڈیڑھ مصرعے دی نظم آکھدے نیں۔ جس دا پہلا مصرعہ چھوٹا تے دو جاوڑا ہوندا اے (۱۸)۔ تے کجھ دا خیال اے کہ ”ماہیا“ تین برابر وزن بحر دے مصرعیاں دی نظم اے جس دے پہلے تے تیسرے مصرعے دا قافیہ ملایا جاندا اے (۱۹)۔ اُنج ایس نوں دو سطران وچ لکھیا جاندا اے جیویں:

۔ سونے دا کل ماہیا

لوکاں دیاں رون اکھیاں، ساڈا روند دل ماہیا

”ماہیا“ دے حوالے نال اتھے اک ہور گل دا نتارا وی ضروری اے، عام کر کے ”ماہیا“ دے تین مصرعیاں وچوں پہلے مصرعے دا مطلب تے مفہوم دے لحاظ نال دوسرے دو مصرعیاں دے مطلب تے مفہوم نال جوڑ میل نہیں ہوندا جیویں:

۔ ہتھ جوڑا پکھیاں دا

نالے ساڈا ماہی لگدا، نالے چانن اکھیاں دا

ہن اتھے پکھیاں دے جوڑے نال اکھیاں دے چانن دا کوئی تعلق یاں جوڑ میل نہیں بن دا، اُنج جاپدا اے کہ پہلا مصرعہ صرف آخری مصرعے نال قافیہ دے رلان واسطے گھڑیا گیا اے بوہتے ماہیے ایسے انداز دے ہوندے نیں۔ پر دیکھیا گیا اے کہ کجھ ماہیے اچھے وی ہوندے نیں جہاں وچ پہلے مصرعے دا جوڑ میل دو بے دو مصرعیاں دے مطلب تے مفہوم دے حوالے نال نتاراواں ہوندا اے جیویں:

۔ تندوری تائی ہوئی آ
کھسماں نوں کھان روٹیاں چٹھی ماہیے دی آئی ہوئی آ

یاں:

۔ گھاپی کپنی آں
لوکاں بھانے گھاہ کپنی، راہ ماہیے دا کپنی آں

مڈھلے کچھوں ”ماہیا“ اک رومانی گیت اے۔ اک خاص طرز وچ گایا جاندا اے۔ رومانی جذبیاں دا بوہتا اظہار ساڈی گیت شاعری ہندی شاعری یاں ساڈی صوفی شاعری وانگ سوانی دلوں ای ہوندا اے پر ویلے دے نال نال گیت ”ماہیا“ نے اپنا دائرہ چوڑا کیتا تے ایہہ سوانیاں، مرداں دا سانجھا گیت بن گیا۔ پھیر وی دستیاب ماہیا لوک ادب وچ اے جی وی بوہتے ماہیے سوانی دلوں ای اپنے دلی جذبیاں تے ایلاں دے اظہار واسطے ملدے نیں (ماہیا ایڈا مقبول لوک گیت اے کہ ایس نوں باقاعدہ شاعراں نے اپنے ناں نال لکھیا، کتاباں وچ شامل کیتا، سگوں ماہیا تے اردو وچ وی لکھیا گیا اے)۔

جتنوں تیکر ماہیے دے مضموناں دا جوڑ میل اے ایہہ عام کر کے رومانی، عشقیہ ای ہوندے نیں پر ویلے دے نال نال ایس دا گھیرا دودھیرا چوڑا ہويا، رومانی ماہیا توں اڈ دینی (اسلامی) تے اخلاقی رنگ دے ماہیے وی ملدے نیں ایس وی ”ماہیا“ دیاں ونگیاں دین توں پہلاں پہل دینی (اسلامی) رنگ والے ماہیاں توں کرنے آں:

۔ اک کالا فیتا اے
پڑھ بسم اللہ شروع ماہیا کیتا اے

۔ آری اُتے آری اے
اگے رسول اللہ، پچھے امت ساری اے

۔ آری اُتے آری آ
اک دم یوسف دا سارا مصر پاری آ

”ماہیا“ لوک گیت دا مڈھلا مضمون عشق یاں رومان ای ہوندا اے۔ سید وارث شاہ نے اپنی مشہور داستان ”ہیر“ دا مڈھ اللہ تعالیٰ دی حمد توں بدھا اے تے نال ای عشق نوں ایس جگ دا مول قرار دتا اے۔

ۛ اول حمد خدائے دا ورد کیجئے، عشق کیتا سو جگ دا مول میاں

پہلے آپ ہی رب نے عشق کیتا معشوق ہے نبی رسول میاں

شاعر نے جگ دا مول، مرکز، بنیاد عشق نوں متھیا اے، ایہہ عشق کیہ اے؟ اک لگن، جس دا تعلق پہلاں تے دیکھن سنن نال قائم ہوندا اے پر پھیر ایہہ دل دے راہیں انسان دی رُوح تیکر اپڑ جاندا اے۔ ایہہ مرتبہ اے اصل عشق دا، مجازی عشق راہیں وی حقیقی عشق تیکر اپڑیا جاسکدا اے۔ اک دنیا دار دا عشق مجاز تیکر ای محدود رہندا اے پر ایہدے وچ وی رُوحاں دے میل دے حوالے نال حقیقت تیکر اپڑیا جاسکدا اے تاں ای عشق نوں ہیرا، نمھا، سونہی مہینوال، سسی پنوں، لیلیٰ مجنوں، شیریں فرہاد، ڈھول سی، نوری جام تماچی وغیرہ دا درجہ حاصل ہوندا اے (یاد رہے کہ ایہناں عاشقاں صادقوں نے جساماں نوں دوسرے درجے اُتے رکھ دتا سی کیوں جے ایہناں دیاں تے رُوحاں مل چکیاں سن) ایہہ جذبہ صادق ہووے تے حضرت یوسف علیہ السلام او سے زلیخا نوں اپنالیندے نیں جس نے جسمانی حوالے نال آپ دے نیڑے آؤنا چاہیا تے آپ نے دوری اختیار کر لئی، پر اپنان ویلے زلیخا دا جذبہ صادق ہو چکیا سی اوہ آپ دی دعاء نال عمروں وی نگی ہو گئی۔ ایہو صادق جذبہ اے جس دی قدر کیتی جاندی اے۔

عشق یاں لگن دا پہلا پڑا اک دو جے نوں تکنا، چنگیاں لگنا تے پیار دا اعتراف کرنا ہوندا اے۔ ماہیے دیکھو:

- ۛ مرد: انب ڈاڈھے ریلے نیں
متھا تیرا جن ورگا، تیرے نین نیشیلے نیں
- ۛ سوانی: ہیری بیراں والی اے
متھا تیرا جن ورگا، چھاتی شیراں والی اے
- ۛ مرد: ہتھ جوڑا ہاراں دا
نمھا نمھا سک سرمہ، مڈھ بجھ گیا پیاراں دا
- ۛ سوانی: اک بوٹا کائی دا
لکھاں عبادتاں نیں، منہ تک لینا ماہی دا
- ۛ اعتراف: مٹھی بھری چھوہاریاں دی
یاری نہیں لٹنی جیہڑی لگی اے کواریاں دی

۔ ڈرتے جھاکا: بوجھے وچ آنا ای

ہس کے نہ لنگھ منڈیا، اتوں بھیرا زمانہ ای

پیار اک پاکیزہ جذبہ اے جیہڑا صدق نال ودھایاں ودھدا اے، دو جوانیاں کواریاں ملدیاں
میاں بیوی دے پوتر رشتے دی صورت وی اختیار کر جانڈے نیں، جذبہ صادق ہونا چاہیدا اے۔

۔ ہتھ جوڑا پکھیاں دا

نالے ساڈا ماہی لگدا، نالے چان اکھیاں دا

۔ کالا کوئی کوٹ ہووے

جگ سارا دشمن ہووے ہک ماہیے وی اوٹ ہووے

۔ نیلے وچ گاواں نیں

تیرے بناں دس بچاں ہور کیمڑیاں تھانواں نیں

ساڈا معاشرہ مرد دا معاشرہ اے، مردنوں گھروں باہر، روزی روز گار لئی وی جانا پیندا اے،
اک دو بے نون چنگے لگن والیاں دا ایہہ مسئلہ وی ہوندا اے کہ اوہ اک دو بے دیاں اکھاں اگے رہن
دے چاہوان ہوندے نیں ایس عارضی وچھوڑے بارے وی کئی ماہیے ملدے نیں:

۔ میرا پیر تندوری تے

روزی سانوں رب دینی نہ جا مزدوری تے

۔ ہتھ مینوں نہ لا ماہیا

بھکھ منظور کراں پردیس نہ جا ماہیا

”ماہیا“ گیت وچ عارضی، لہاں بیاں ہمیش دا مضمون اتناں دا اے تے نال ای دو جنداں
وچ روسڑے پاروں وچھوڑے دے مضمون وی ملدے نیں، جنگاں تے گئے سپاہیاں دیاں گھر
والیاں وی گراٹ وی ملدی اے۔

۔ ٹانڈا چری دا توڑ لیا

خورے کیہ قصور ہو یا مکھ ماہی نے موڑ لیا

۔ دوکاراں بازار آئیاں

کھ نہ موڑیں چننا، اکھاں کرن دیدار آئیاں

- ۛ دونالی بندوق ہووے
 رُس رُس بیہدے او، کوئی جرم ضرور ہووے
- ۛ بوٹا پکيا امیاں دا
 ٹر گیا لام تے چننا، ڈاہڈا راج فرنگیاں دا
- ۛ جاپان تے جرمن جنگ کردے
 کھوہے وچ چھال ماراں، تیرے وارث تنگ کردے
- ۛ کوئی چابک گھوڑے دا
 فر گیا ماہی اے، پتہ لکسی وچھوڑے دا
- ۛ کوئی چڑیاں بولدیاں
 کدوں نصیب ہوسن ملاقاتاں ڈھول دیاں
- ۛ تیری یاد ستاندی اے
 مچھی وانگوں پئی ترغاں راتیں نیند نہ آندی اے
- ۛ بگھی اگے دو گھوڑے
 وچھڑیاں بچناں دارب میل کرا چھوڑے
- ۛ تندوری تائی ہوئی آ
 کھسماں نوں کھان روٹیاں چٹھی ماہیے دی آئی ہوئی آ
- ۛ کوٹھے تے کاں بولے
 چٹھی میرے ماہیے دی وچ میرا ناں بولے
- ۛ دو تاراں پتل دیاں
 جدوں ماہی یاد آوے آہیں بل بل نکلدیاں
- ۛ چھپڑی وچ امب تردا
 ایس جدائی نالوں رب پیدا ای نہ کردا

ملاپ بارے ماہیا

۔ مائل پک گئے گکراں دے
رب سانوں میل دتا اسیں کدی نہ وچھڑاں گے

متفرق ماہیے

۔ بوجھے وچ پنج پائیاں
ماں دیا لاڈلیا تینوں نظراں کس لائیاں
۔ کوٹھے نوں راہ کوئی نہ
مسئلہ میں پچھ آئی آں یاری لانی گناہ کوئی نہ
۔ سونے دا کل ماہیا

ذات نہ رلدی چناں رل جاندے دل ماہیا

مکدی گل ایہہ اے کہ ”ماہیا“ پنجاب دی لوک شاعری دی اک اجیہی صنف اے جس دے تین اکو جے مصرعے ہوندے نیں ایہناں مصرعیاں وچوں پہلے تے تیسرے مصرعے دا قافیہ رلدا اے، پہلا مصرعہ عام کر کے قافیہ رلان واسطے گھڑیا جاندا اے پر اجیہے ماہیے وی ملدے نیں جہاں وچ پہلا مصرعہ باقی دو مصرعیاں نال مطلب تے مفہوم پاروں رلدا اے، ماہیے وچ عام کر کے رومانی مضمون ملدے نیں ایہہ مرد ولوں وی تے سوانی ولوں وی ہوندے نیں تے اجیہے ماہیے وی ملدے نیں جہاں وچ رب رسول ﷺ دی صفت پیراں فقیراں دی منقبت، اخلاق سدھارن دی پرینا تے لوک دانش دا اظہار وی ہوندا اے، ایہہ لوک ادب دی اجیہی صنف اے جس نون باقاعدہ شاعراں نے وی تخلیق کیتا اے پر عام کر کے لوک پدھر اُتے گھڑے تے سینہ بہ سینہ انگے ٹردے نیں کئی ماہیے اج کل دے سائنسی دور دی نمائندگی وی کردے نیں۔ قسماں وچ ہٹری ماہیا، شاہ پور دا ماہیا وی نیں، بتر وچ فرق اے۔

بولی

بولی پنجابی لوک ادب دی اک ہرمن پیاری صنف اے ایس دا بوہتا جوڑ میل پنجاب دے ماہیے دے علاقے نال اے (۲۰)۔ لفظ ”بولی“ بول توں بنیا اے، وزن بحر وچ بولیا بول، بولی بن جاندا اے۔ (انج بولی، زبان نوں وی آکھدے نیں، پنجابی بولی، فارسی بولی، عربی بولی پر استھے ایس

دا مطلب اک مصرعے وچ بولیا بول اے جس وچ معنی ہون کوئی جذبہ تے کوئی اُلیل ہووے) ایہہ خبرے لوک گیتاں وچوں سب توں چھوٹی تے مختصر صنف اے پر چھوٹے ہون دے ہوندیاں وی بعض ویلے ایہدے وچ معنیاں دے سمندر ہوندے نیں اک بولی دیکھو:

ۛ بیریاں نوں بیر لگ گئے، تینوں کجھ نہ لگا ٹیارے

اُتوں تے گل بیریاں دے بیراں دی ہو رہی اے پر وچوں ٹیار نوں ایہہ آکھیا جا رہیا اے کہ تینوں کوئی پھل نہیں لگا مطلب اے توں بے اولاد ایں۔

بنتر ولوں دیکھیے تے اک مصرعہ وزن بحر رکھدا اے، چھندا بندی دے حوالے نال مصرعے وچ اک تھاں وسرام (وقفہ) آؤندا اے۔ سیانیاں نے پنگل دے حوالے نال اک بولی وچ ۲۴ ماترے متھے نیں، پہلاں ۱۴ ماترے تے وسرام (وقفہ) پھیر ۱۰ ماترے، کدی ایس توں اُلٹ یعنی پہلاں ۱۰ ماترے تے وسرام (وقفہ) توں بعد ۱۴ ماترے (۲۱) کجھ بولیاں ۹ ماترے، وسرام تے پھیر ۹ ماترے، کل ۱۸ ماترے دیاں ہوندیاں نیں۔

بولیاں وچ ہر قسم دا مضمون سا جاندا اے حیاتی دے ہر انگ، ہر جذبے تے ہر اُلیل اُتے بولیاں موجود نیں بولیاں وچ پنجاب دیس دے وسنیکاں دے دلاں دیاں دھڑکناں سمونیاں ہوندیاں نیں، ماہیا وانگ ایہہ گیت وی عوامی پدھر اُتے لوک آپ بناندے نیں۔ مجموعی پکھوں دیکھئے تے اک مصرعے دی بولی توں اڈ وی تن ہور قسم دیاں بولیاں وی پنجابی لوک ادب وچ ملدیاں نیں۔

پہلی قسم اک مصرعے والی، جس دے وچ وسرام (وقفہ) ہوندا اے جویں:

ۛ گوری لاه کے بھجیاں رکھیاں، دھرتی نوں بھل لگ گئے

بولیاں وچ ایس قسم دیاں بولیاں دی گنتی ہزاراں وچ اے، لوک گیتاں دیاں کتاباں ایس قسم دیاں بولیاں نال بھریاں ہوئیاں نیں جیہڑیاں لوک پدھرتے موجود نیں (۲۲)۔ ایس بولی دے روپ رنگ بارے کھل کے گل اگے چل کے کراں گے دوجی قسماں دیاں بولیاں دی گل کر لیئے۔

دوجی قسم اوس بولی دی اے جیہڑی بھنگڑا (ناچ) دے شروع وچ پائی جاندی اے، ایس دا ڈھنگ ایہہ اے کہ بھانگڑی تے ڈھولی جدوں اک تھاں کٹھے ہو جاندے نیں تے اک بولی پان والا اک کن تے ہتھ رکھ کے بولی پاندا اے۔

ۛ اچیاں لسیاں ٹاہلیاں وچ بھڈاں دا واڑا

ڈھولی ڈھول اُتے اک خاص قسم دے ڈگے ماردا اے تے ڈھول بند کر دیندا اے، بولی پان والا کن تے ہتھ رکھ کے بولدا اے:

۔ بھیاں نیں ڈب کھڑیاں وچ چھترا اے کالا

ڈھولی پھیر ڈھول دے دونویں ڈگے ڈھول اُتے ماردا تے بند کر دیندا اے، بولی پان والا اگے کوئی نصیحت دی گل یاں پنجاب دیس دے آل دوالے دا نقشہ کھچدا اے تے آخری سدنوں لمیاں کر دیندا اے تاں ای ڈھولی بھنگڑے دا ڈھول وجان لگ پیندا اے تے بھاگڑی بھنگڑا پان ڈیہ پیندے نیں ایہہ بھنگڑا کئی کئی گھنٹے چلدا اے۔ بھاگڑیاں نوں ساہ دوان واسطے پھیر کوئی بولی پائی جاندی اے۔

تیجی قسم دی بولی، وی بھنگڑے دی بولی اے، جدوں بھاگڑی تے ڈھولی کٹھے ہو جاندے نیں تے اک بولی پان والا کن اُتے ہتھ رکھ کے اک خاص طرز وچ گاؤن کڈھدا بولدا اے:

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے

ڈھول اُتے ڈگا وچدا اے تے بھاگڑی اُچی ساری آکھدے نیں:

۔ کیہ کھٹ لمیاں،

بولی پان والا بول نوں ہن پورا کرن واسطے دوہرائدا اے۔

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے، کھٹ کے لیاندی جالی

ڈھولی، ڈھول وجان لگ پیندا اے جس وچ بولی پان والا دو جا مصرعہ رلاندا اے تے گاؤن وچ ہور لوک وی شامل ہو جاندے نیں۔

۔ کنکاں دا انت نہیں ساڈی دھرتی نصیاں والی

دوسرا مصرعہ دوہیری دیر دوہرایا تے بھنگڑا پایا جاندا اے، کئی بھاگڑیاں کول ڈھڈ ہوندى اے کنیاں کول ڈھڈ تونبہ تے کنیاں کول گالھڑ ایہہ وی نال نال وچدے نیں آخر ڈھول بند ہوندا اے تے دوجی بولی شروع ہوندى اے جیہڑی 'بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا' توں شروع ہو کے دوسرے مصرع دے آخر دے لفظ نال رلدے قافیے نال ختم ہوندى تے بھنگڑے دا تسلسل جاری رہندا اے ایہہ بولیاں عام کر کے میلیاں، عرساں اُتے گائیاں جاندیاں نیں کجھ ہور بولیاں دیکھو (پنڈاں دے کھلے ڈلھے ماحول وچ کدی سوانیاں وی شامل ہو جاندیاں پر بھنگڑا نہیں پاندیاں)۔

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا لانا
نم دے صندوق والیئے کبھڑے پنڈ مکلاوے جانا

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا مھینا
اکھ وچ ککھ پے گیا کبھڑے یار دا گتاوا کیتا

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا چاندی
دھی سنیا رے دی اڈی مار کے کولوں لنگھ جاندی

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندے پاوے
سجناں دی تانگھ بُری شاہلا لگ نہ کسے نوں جاوے

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندے پاوے
گھگرا ویہہ گز دا لک گوری دا مروڑے کھاوے

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا سوٹا
بابلے جوئی سہیڑیا، میری گت دے پراندے نالوں چھوٹا

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندی بکری
ماپیاں نے لاڈلی رکھی اگوں سس بگیاڑی مگھری

چوتھی قسم دی بولی، اک گاؤن دے روپ رنگ دی ہوندی اے، جس دے شروع وچ اک لفظ ہیک لاکے گایا جاندا اے، اگوں پورا مصرعہ آؤندا اے جس دا قافیہ ایس لفظ دے نال رلدا اے جیویں:

۔ مدھانیاں

ہائے وے میریا ڈاڈھیا ربا کنہاں جمیاں کنہاں نے لے جانیاں

۔ لوئی

بابل تیرے محلاں وچوں اج لاڈو پردیسن ہوئی

ایہناں بولیاں وچوں سب توں ودھ پہلی قسم دی بولی اے جس دا اک مصرعہ ہوندا اے، مصرعے وچ اک تھاں وسرام (وقفہ) ہوندا اے مصرعہ وزن بحر وچ ہوندا اے تے مصرعہ وچ کیتی گل دا باقاعدہ مطلب ہوندا اے۔ ایس بولی دے موضوع انتاں دے نیں ایہناں وچوں کجھ دے

حوالے نال گل کر کے ایس موضوع نال جڑیاں بولیاں دیاں ونکیاں درج کرن دامن حاصل کیتا جا رہیا اے۔

پنجاب دیس واہی بیجی دا دیس اے ایس کر کے ایس دے لوک گیتاں وچ سب توں ودھ ذکر واہی بیجی دا ای ہوندا اے ایس روپ رنگ دیاں کجھ بولیاں دیکھو:

- ۔ ساڈا دیس سہاگن سارا، تے چے چے کھوہ وگدے
- ۔ جٹ شاہاں نوں کھنگورے مارے، کنکاں نتر پیاں
- ۔ ہاڑی وڈھوگی چاء نال تیرے، داتری لوا دے گھنگرو
- ۔ اوتھے بہہ کے میں چرخہ ڈاھواں، جتھے تیرے مل وگدے
- ۔ اپنیاں زمیناں وچوں، جٹا جُن لے ہیرے موتی
- ۔ تیری ہاڑی نوں وکیلاں کھاہدا، ساؤنی تیری شاہاں لٹ لئی
- ۔ اتھئی فصل دے دانے، لیاویں وپرا جتے اُونٹھ تے
- ۔ اساں باجرے توں گھگرا سوانا، سٹے نہ اجاڑو توتیو
- ۔ میرا معاملہ نہ پورا ہویا، کتیں دی کپاہ وچ کے

بولیاں وچ رشتیاں دا ودھیرا ذکر ہوندا اے تے ایہناں نال جوڑتے ان جوڑ دا اظہار کیتا

جاندا اے، دیکھو:

ویر

- ۔ اک رہا ویر دے این، میری ساری عمر دے پیکے
- ۔ اوتھے بکراں نوں لگدے موتی، جتھوں میرا ویر لکھدا
- ۔ چاچے تائے مطلب دے، چھکاں پور دے اماں دے جائے

خاوند

- ۔ منڈا روہی دے گکر نالوں کالا ہاپو دے پسند آ گیا

۔ کونت جہاں دے نوکر، قیداں عمراں دیاں
 ۔ میرا ماہی سرو دا ٹوٹا، رب کولوں لیا منگ کے
 ۔ میں تے تیری آں مند دیا ویرا، جتی اتوں جگ واریا

سس

۔ آپ سس منجے بیٹھدی، سانوں مار دی چکی دل سینتاں
 ۔ سے ویرنوں مندا نہ بولیں میری بھانویں جند کڈھ لے
 بولیاں وچ ٹیاراں دے حسن جوانی دیاں گلاں ودھیریاں ہوندیاں نیں۔

۔ گوری نہا کے چھڑ وچوں نکلی سٹلے دی لاٹ ورگی
 ۔ آٹا گھندی دا مڑھکا چویا، تون تے سندھور ڈلھیا
 ۔ گھنڈ کڈھ تے پتن تے کھڑیے، پانیاں نوں اک لگ جاؤ
 ۔ شمشے نوں تریڑ پے گئی، وال واہندی نے دھیان جدوں ماریا
 ۔ تیری ہک تے ملائیاں آئیاں، نی کچا دودھ پین والیے
 ٹیاردے گہنیاں دا ذکر وی بولیاں وچ ودھیرا لہدا اے:

۔ ننگا رکھدی کلپ والا پاسا، نالے بھابو گھنڈ کڈھدی
 ۔ تیرے لونگ دا پیا لشکارا تے ہالیاں نے ہل ڈک لئے
 ۔ گوری لاه کے بچیاں رکھیاں، دھرتی نوں مٹل لگ گئے
 ۔ میری ٹٹ گئی جڑاؤ گانی دے ماہیا میرے موتی چن دے
 بولیاں وچ چھڑیاں دا ذکر وی لہدا اے۔

۔ رناں والیاں دے پکن پروٹھے تے چھڑیاں دی اک نہ بلے
 ۔ پانی بھردی تویت ننگا رکھدی، چھڑیاں دی ہک لوہن لئی

بولیاں وچ ماہی دے وچھوڑے داوی ذکر ملدا اے:

۔ سانوں بچناں باجھ ہمیرا، تے جن بھانویں بت چڑھدا

۔ اگ ہال کے دھوئیں دے ہج روواں، تے دکھ مینوں بچناں دے

۔ کدی پا وطنان ول پھیرا، جھا کدی دی اکھ پک گئی

۔ میرا ماہی چین نون گیا، میں دھار کڈھاں نالے روواں

۔ اک واری میل دے رہا، کتے وچھڑے ای نہ مر جائیے

وچھوڑا پان وچ جنگان (لاماں) دا بڑا عمل دخل رہیا اے ایس واسطے ایس خطے دے جیہڑے

جوان لام وچ بھرتی ہو کے جاندے پچھوں اوہناں دیاں گھر والیاں دیاں کر لائیاں لاماں دے حوالے نال بولیاں وچ محفوظ ہو گیاں۔

۔ نہ جا برما نون، لاماں لکھیاں پواڑے پائے

۔ میرا لکھ رنڈیاں وچ نانواں برما نون جان والیا

۔ میں رنڈیو سہاگن ہوواں بے بھرے دی لام ٹٹ جائے

انگریز راج وچ مانجھے دے علاقے دا اک سکھ جوان جگا، انگریز انتظامیہ واسطے ودھیرا چر مسئلہ

بنیا رہیا، آکھیا جاندا اے کہ اوہ فرنگی دے قانون نون نہیں من داسی، شاہوکاراں، وزیراں نون لٹ

داتے غریباں دی مدد کرداسی، ایس کر کے اوس دے مرداؤ پنے دے قصبے پنجاب دیس وچ (خاص

کر کے مانجھے دے علاقے وچ) مشہور ہوئے اوس بارے گیت بنے، بولیاں وچ وی اوس دیاں

دنگیاں مل جانڈیاں نیں۔ کجھ بولیاں دیکھو جنہاں وچ اوہدے ڈاکے مارن تے اوڑک مارے جان دا

ذکر اے۔

۔ جگا جمیا تے لمن ودھائیاں، وڈا ہو کے ڈاکے مار دا

۔ جس رات جگا جمیا اودوں جمیا ہور نہ کوئی

۔ جگے ماریا لائیل پور ڈاکا، تاراں کھڑک پیاں

۔ جگا وڈھیا بوڑھ دی چھانویں، نومن ریت بھج گئی

ماں ولوں:

۔۔۔ جے میں جان دی جگے نے مار جانا، اک دے دو جمدی
ایہناں بولیاں دا گیت وی بنایا گیا، اوہ عام کر کے روپوش رہندا سی، جس نوں پردیس آکھیا
گیا اے۔ جیویں:

۔۔۔ جگے ماریا لائیل پور ڈاکا، تاراں کھڑک پیاں
جگیا، ٹر پردیس گیوں بوہا وجیا

آخرتے متفرق بولیاں درج کیتیاں جانیاں نیں:

۔۔۔ کلی دے فقیر دی وچوں اللہ ہو دا آوازہ آدے

۔۔۔ ٹانگہ آگیا کچھریوں خالی، سجاں نوں قید بول گئی

۔۔۔ تینوں رون گے دلاں دے جانی ماپے تینوں گھٹ رون گے

۔۔۔ تیری میری اک جندڑی، تینوں تاپ چڑھے میں ہوکاں

۔۔۔ تمنے بہادری دے، آویں جت کے گھراں نوں مترا

۔۔۔ وچ سکھاں دے یار ہتھیرے، دکھاں وچ کوئی نہ دردی

مگدی گل ایہہ اے کہ لوک گیت بولی، پنجاب دیس دا ہر من پیارا گیت اے جس دا ورتارا
بوہتا کر کے مرکزی پنجاب (خاص کر ماچھے وچ) اے۔ ایس دیاں اک توں ودھ قسماں نیں زیادہ
مشہور اک مصرعے دی بولی اے جس دے وچ وزن بحر ہوندی اے، دسرام ہوندا اے تے معنیاں
نال بھرپور ہوندی اے، دو جی قسم بھنگڑے توں پہلاں پائی جاندی اے، تہجی قسم دا جوڑ میل وی
بھنگڑے نال اے جس دا پہلا مصرعہ بارہیں برسیں کھٹن گیا ہوندا اے، چوتھی قسم اوہ بولی ہوندی اے
جیہڑی اک لفظ بول کے اوہدے نال پورے مصرعے دا قافیہ رلایا جاندا اے۔ ایہناں ساریاں بولیاں
وچ دیس پنجاب دی رہتل دا نتارا ہوندا اے نال ای پنجابیاں دے من دے جذبیاں تے اُلیلاں دا
اظہار ہوندا اے جس وچ خوشی، غمی، دکھ، سکھ، رومان، عشق، مرداؤ پنا، رشتیاں دے بندھن، وچھوڑا،
ملاپ، پنجاب دے اک لوک کردار جگا (ڈاکو) بارے بولیاں وی ملدیاں، جنگاں تے لاماں دے
خلاف تے حق وچ بولیاں موجود نیں، اک کھڑی گلزار اے۔

ڈھولا

”ڈھولا“ لفظ ”ڈھول“ توں بنیا اے۔ ”ڈھول“ دا مطلب محبوب اے۔ پنجابی وچ ایہہ لفظ قدیم دور توں موجود اے تے محبوب دے معنیاں نال ای موجود اے۔ اچاریہ ہیم چندر (۱۲ویں صدی عیسوی) نے اپنی کتاب ”دیسی نام مالا“ وچ ”ڈھول“ اوہناں لفظاں وچ شامل اے جیہڑے سنسکرت وچوں نہیں نکلے مطلب ایہہ اے کہ ایہہ سنسکرت توں پہلاں ایس خطے وچ موجود زباناں دا لفظ اے۔ دیسی نام مالا، وچ ”ڈھول“ دا مطلب ”محبوب“ دیا گیا اے (۲۳)۔ ”ڈھول“ دے آخر تے الف حرفِ ندا اے ڈھولا، مطلب اے ڈھول، اے محبوب۔

ڈھول دے لفظ نوں دیسی لوک داستان ڈھول شمس (رانی) یاں ڈھول سی نال وی جوڑیا جاندا اے ایس داستان دا ہیرو ڈھول اے تے محبوب اے، جیویں ہیر رانجھا وچ رانجھا محبوب دے معنیاں وچ وی ورتیا گیا۔

ڈھول، نوں محبوب دے معنیاں وچ ساڈی قدیم پنجابی شاعری وچ ورتیا گیا اے تے ایہہ روایت صوفی شاعراں وچ اگے ئی تین مثالاں تارویاں نیں۔ پہلی مثال پنجابی دے اک لحاظ نال پہلے معلوم شاعر حضرت بابا فرید گنج شکر (۱۱۸۸ء - ۱۲۶۵ء) دے کلام دی اے، اکومصرعے دا شلوک اے:

ہتھ نہ لا گنہدے جل جاسی ڈھولا (۲۴)

دوسری مثال پنجابی دے اگے صوفی شاعر، شاہ حسین لاہوری دی اے، جہاں دیاں کافیاں وچ ڈھول دا لفظ اک توں ودھ واری آیا اے تے محبوب دے معنیاں وچ ای آیا اے۔

کافی: ۱۴

سائیں میں واری آں وو، واری آں وو، وار ڈاری آں وو
چپ کراں تاں دیون طعنے جاں بولاں تاں ماری آں
اکناں کھنی نوں ترساویں اک وٹ وٹ دیندے نی ساریاں
اکناں ڈھول کلاوے نی سیو، اک کھناں ہاجھ بچاریاں
اوگن ہاری نوں کوگن ناہیں نت اٹھ کردی زاریاں
کہے حسین فقیر سائیں دا فضل کریں تاں میں تاری آں (۲۵)

کافی: ۱۷

- نی سیو مینوں ڈھول ملے تاں جا پے (۲۶)

کافی: ۱۲۳

- مینڈی دل رانجمن راول منگے

- مہیں آئیاں، میرا ڈھول نہ آیا ہیر لوکے وچ جھنگے (۲۷)

تہی مثال پنجابی دے ہرمن پیارے شاعر سید بلھے شاہ دی اے:

کافی: ۶۰

- ڈھولا، آدمی بن آیا

آپے آہو، آپے چیتا - آپے مارن دھایا

آپے صاحب آپے بردا - آپے مل وکایا ڈھولا آدمی بن آیا (۲۸)

ایہناں صوفی شاعراں نے ”ڈھول“ یاں ”ڈھولا“ محبوب حقیقی واسطے ورتیا اے، مجازی حوالے نال ڈھول عشقیہ داستان، ڈھول شمس یاں ڈھول سہی یاں ڈھول بادشاہ دی داستان دے حوالے نال پنجابی دے لوک ادب وچ موجود اے انج لوک ادب وچ ڈھولا اک وکھ لوک گیت دی صنف دے حوالے نال ہوند وچ آیا، اگوں ایس دیاں کئی قسماں بن دیاں گئیاں، علاقیاں دے حوالے نال دیکھتے تے بار دے علاقے دے ڈھولیاں دی بنتر ای وکھری اے اوہناں دے گاؤن دا ڈھنگ ای وکھرا اے جدوں کہ دو جے علاقیاں دے ڈھولے باقاعدہ سازتے آواز نال گائے جاندے نیں۔ بار دے ڈھولیاں دی گل بعد وچ کراں گے پہلاں پنجاب دے دو جے علاقیاں دے ڈھولیاں دے روپ رنگ دا نظارہ کرو۔

پہلی قسم: وگدی اے راوی.....

ڈھولے دی ایس قسم وچ دو، دو مصرعے ہوندے نیں جس وچ پہلے مصرعے وچ وگدی اے راوی دے نال دو پھل پیلے ہوندے نیں، کدی دو پھل کالے ہوندے نیں تے دو جے مصرعے وچ پیلے تے کالے نال قافیہ رلایا جاندا اے، ایہہ ڈھولا دوگانے دی شکل وچ ہوندا اے، سوانی تے مرد گاندے نیں۔

۔ وگدی اے راوی ماہی دے وچ دو مکمل پیلے ڈھولا
 اک مکمل منگیا ماہی وے توں پیا دلپے ڈھولا
 ۔ وگدی اے راوی گوریے وچ دو پھل کالے ڈھولا
 اک پھل منگیا گوریے سارا باغ حوالے ڈھولا

اک ہور روپ:

۔ وگدی اے راوی، وچ کمن گھیریاں
 کلے دی بیڑی، سانوں سدا دلیریاں
 کریں چا سائیاں رحمت والیاں پھیریاں

دو جی قسم : بازار وکیندی.....

ایس ڈھولے وچ بازار وکیندی یاں وکیندا، بار بار آؤندا اے، دو جے مصرے وچ جو چیز
 وکیندی دی ہوندی اے اوہدے نال قافیہ رلا کے، مصرے پورا کیتا جاندا اے تے پھیر آخرتے ہر بند
 وچ، جی او ڈھولا، رلایا جاندا اے ایس دی خاص طرز اے وگنی:

۔ بازار وکیندی برنی

مینوں لے دے نگی جیہی چرخی، دکھاں دیاں پونیاں
 جی او ڈھولا

جی او ڈھولا، جی او ڈھولا، جی او ڈھولا

تہی قسم : امبیاں نوں یور ڈھولا.....

ایس قسم دے ڈھولیاں دی بتر انج ہوندی اے کہ پہلے مصرے دے ادھ وچ ڈھولا توں
 پہلاں کوئی گل قافیہ جوڑ کے کیتی جاندی اے پھیر دوسرے ادھ وچ دوسرے مصرے دے پہلے ادھ
 وچ ڈھولا توں پہلاں تے ایسے مصرے دے آخرتے ڈھولا توں پہلاں قافیہ جوڑ کے کوئی بامعنی
 جذبہ تے ایس محفوظ کردتا جاندا اے، وگنی:

۔ امبیاں نوں یور ڈھولا، نگی نگی مٹوہر ڈھولا

وسنا ایں دور ڈھولا، مُڑ آویں ضرور ڈھولا

چوتھی قسم : الف آ میاں ڈھولا.....

ایس قسم دے ڈھولے وچ الف آ میاں ڈھولا، اگے کوئی گل ڈھولے دے وزن بحر وچ کہیتی جاندی اے جس دے آخر قافیہ ہوندا اے، دو بے مصرعے وچ او سے مضمون نوں پوریاں کردا خیال ہوندا اے تے قافیہ ملا دتا جاندا اے وگئی:

۔ الف آ میاں ڈھولا بیٹھی موتی پروواں
لکھیا پے گیا جھولی، بیٹھی چھم چھم روواں

پنجویں قسم : آ ڈھولا.....

ایس قسم دے ڈھولیاں دے کل چار چھوٹے وڈے مصرعے ہوندے نیں، ایس ڈھولے وچ ڈھولے دی قسم (دوجی)۔ بازار وکیندی دا ترکا لالا کے گیت پورا کر لیا جاندا اے ایس قسم دا پور اگیت حاضر اے۔

۔ آ ڈھولا کجھ کرپے، تیہڑا صافہ ہٹی تے دھریے
مکھکھے وی نہ مرپے، جیویں ڈھولا
ڈھول کسی دا، باجرے دی روٹی پیالہ لسی دا
آ ڈھولا ادھ راتے، دیوا ہلنی آں خانگاہ تے
تیریاں منتاں، جیویں ڈھولا
ڈھول جانی، ساڈی گلی آ، تیری مہربانی
بازار وکیندی نکڑی، میں سک سک ہو گئی لکڑی
تیریاں غماں دے وچ، جیویں ڈھولا
ڈھول مناواں، دفع کر نوکری کٹالے نانواں
اچی ماڑی دودھ پئی رڑکاں، مینوں سارے ٹبر دیاں جھڑکاں
تیرا وے دلا سڑا، جیویں ڈھولا
ڈھول کھلا، لوکاں دیاں ماڑیاں، پوا دے بنگلا
بازار وکیندیاں مرچاں لے نکٹ گڈی تے چڑھ ساں
پنڈی جا لہنا، جیویں ڈھولا
ڈھول کھناں، دل پردیسیاں دا راضی رکھنا (۲۹)

چھینویں قسم : بار دے ڈھولا

(۱) کنیں بُندے۔ چانجے چھتے (بزمیہ)

جیویں کہ پہلاں لکھیا جا چکيا اے کہ پنجاب دیاں باراں دے ڈھولیاں دا اپنا وکھرا روپ رنگ اے، ایہہ ڈھولے سازاں نال نہیں گائے جاندے سگوں لمیاں ہکاں لا کے گائے جاندے نیں ایہناں وچوں اک قسم بزمیہ یاں رومانی ڈھولیاں دی اے، ایہناں ڈھولیاں نوں کنیں بندے، یاں چانجے چھتے آکھیا جاندا اے۔ ایہناں نوں بزمیہ ڈھولے آکھیا جاندا اے ایہناں دے مضمون عشقیہ، رومانوی، حُسن جوانی دا اظہار، محبوب دیاں صفتاں سراپا نگاری، وفاداری تے بے وفائی، وچھوڑا تے وصل، دینی روپ رنگ تے داستان یاں تصوف دا بیان، اخلاق سدھارن دی پریرنا تے جیوتے جین دیو دا سند یہ ہوندا اے، ایس وچ وزن بحر دا کوئی خاص خیال نہیں رکھیا جاندا پر کئی تھاں قافیے جوڑ دتے جاندے نیں، ڈھولے دے اک مصرعے نوں کڑا آکھیا جاندا اے، وگی:

(۳۷)

کنیں سوہنے بُندے، سرتے چھتے چانجے

گھتاں دودھ تے دہیاں، نال رنجھاں دے سانجے

دیاں بگھی دیاں رولاں، چاڑھ مگراں تے آندے

کیڈے سوہنے پئے لگدے نی، جس ویلے مگر گھتی پراندے

جہاں جہاں دے نال سانجھاں میریاں، اوہ لدی کولوں جاندے

میں تے لائی سکھاں نوں ہائی، میرے اُلٹے ودے نیں بہت ڈولاندے

بھیڑے بلی گھاٹا گھتی جاندے نی، لاہمیں نی چھت جہان دے

جیہڑے کل روندے بیڑی چاڑھے، کون آہدا اے من پہلی تے ہسدے جاندے

جیہدا من کسے نے وتنا ایں، پرت مہاراں، اکھیں شوہدیاں

دیکھن توں تھکیاں، دل ملن نوں تا تگھے

(۳۰) جیہدے جہن دیاں اپنیاں تے آنکلدے، میں لاکی کر کے گھتاں مل اوہناں دے

ستویں قسم : بار دے ڈھولے (۲) کال بلیندی (رزمیہ)

بار دے ڈھولیاں دی اک قسم رزمیہ وی ہوندی اے، ایہناں ڈھولیاں وچ پنجابی دی وار شاعری وانگ جنگ جدل دا بیان ہوندا اے۔ سورمیاں دی سورمٹی دے جس گائے جانڈے نیں، تعریف کیتی جاندی اے جنگ جدل تے لڑائی دی واقعہ نگاری تے منظر نگاری کیتی جاندی اے۔ رزمیہ ڈھولیاں نوں وی لسیاں ہکاں لا کے بغیر ساز دے گایا جاندا اے، آواز ایڈی اُچی کڈھی جاندی اے کہ دور تیکر اپڑ دی اے۔ انج تے باراں دیاں ودھیریاں لڑائیاں دے لوک شاعراں نے ڈھولے جوڑے نیں جیہڑے سینہ بہ سینہ اگے ٹرے، پر اے-ڈی-اعجاز ہوراں ۱۸۵۷ء وچ انگریزاں دے خلاف جیہڑی آزادی دی جنگ ہوئی تے ایس جنگ یاں جہاد وچ جیہڑا حصہ پنجاب دے سورمیاں نے گوگیرا (ساہیوال) وچ پایا اوس دا حال اپنی کتاب ”کال بلیندی“ (۱۹۸۳ء) وچ لکھیا اے نالے جیہڑے رزمیہ ڈھولے اوس ویلے لوک شاعراں نے جوڑے ایہہ وی کٹھے کر کے ایس کتاب دا حصہ بنا دتے نیں ایس جہاد وچ احمد خان کھرل، مراد قتیانہ دی بہادری دا بیان تے مجاہداں انگریز اسٹنٹ کمشنر برکلے نوں وی مار سٹیا تے آپ وی شہادتیاں پایاں، ونکی:

(۱۶)

کال بلیندی نارد چا پڑھی اے بانی
 راوی دی من تے، راٹھ بیہدے ہین لا کچھریاں، گلاں کردے منہ زبانی
 قریشی، کھرل، چوھیڑے، وٹو، باہلک، بیگ کے راٹھ
 ہک دُووے دے ہین ثانی
 رائے احمد چھڈیاں تار سرداراں، جداں چڑھیا بھر جوانی
 انگریز برکلی آہندا: رائے احمد دیویں گھوڑیاں
 تیری لندنوں لکھ لیا وساں نیک نامی
 رائے احمد آہندا اے: رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں وٹڈ کسے نہ دتیاں
 ہونڈیاں ہت دے وچ ساہ سلامی
 اگے توں نادر شاہ دی کھلی گھوڑی لاہ لئی
 ایہہ وی میرے من تے منکھ تھوڑے نانہہ نی

انگریز برکلی آہندا اے: ہنھ ولیت نون ٹرساں

جٹا منہ تون بھوں جاسی نور دی نشانی

رائے احمد خان آکھیا: اوتن تائیں بھونہ کوئی، بے رہن جوڑ سلامی

تیریاں تے میریاں مک جاسن اوہ انگریزا! متھے لکیاں وچ مدانی

احمد تے سارنگ پٹے جباب دے کے، جھامرے نون گھوڑیاں دھروڑ گیانی

چڑھے کٹک دیاں خبراں رائے احمد تے پوہتیاں، رائے جی سٹا کیہ تون پیاہیں

تیرے جھامرے نون سری دوپہریں کٹکاں ویڑھ دتیاں

اوس دیہاڑے بھیرا پیا اے مانکو مرانی، کیڑا او راٹھاں دیاں چلکن پگان

آپو آپ گھراں نون دھروڑ گیانی

(۳۱) آکھ نبی دا کلمہ، راء نون شوق شہادت دا، سر پر جا کے دیسیں سر قربانی

(۱۹)

کل کلیدی نار دھکے تے ہوڑے

کھراں کاٹھیاں صلاح پکائی، نال انگریز دے پے ہوا جوڑے

سرن چڑھائیاں نیں تیغاں، پھدھ لیونیں گھوڑے

چڑھے راٹھ، مل کھلے فتح پور گوگیرے

ولیونیں کٹک انگریز دا، آکیتے نے دھوڑے

بجھ گئے مراد تے بہاول کئی لالاں دے جوڑے

مراد آہندا اے: ویہہ گئی قلم رہانی، مُد لکھیاں نون کون موڑے (۳۲)

مکدی گل ایہہ دے کہ لوک گیت ڈھولا، پنجاب دیس دا ہرمن پیارا گیت اے ایس دیاں

اڈو اڈقسماں نیں پہلی وڈی قسم عام گیتاں وانگ اے جس دیاں پنج بتراں نیں ایہہ ساز آواز نال

گایا جاندا اے دوجی وڈی قسم بار دے ڈھولیاں دی اے جس دیاں اکوں دو ونڈاں نیں پہلی ونڈ

بزمیہ یاں عام گیتاں وانگ دے ڈھولیاں دی اے ایہناں نون کنیں بندے والے ڈھولے

آکھدے نیں دوجی ونڈ رزمیہ ڈھولیاں دی اے جہاں نون کال بلیندی والے ڈھولے آکھدے

نیں۔ ایہہ پنجابی وار وانگ دے ہوندے نیں، جنگ جدل دا حال تے سورمیاں دے جس گائے

جاندے نیں۔ کن تے ہتھ دھر کے ایہہ ڈھولا روانی (تحت اللفظ) بولیا جاندا اے دو جا ڈھنگ ایہہ

اے کہ رنگی سر لائے لمی ہیک کڈھ کے تیجا ڈھنگ اُتلا پور، لمی ہیک کڈھ کے آخرتے زور نال کوک
ماری جاندی اے۔ ڈھولا گاؤن دے مقابلے وچ اُتلا پور گاؤن والا مقابلہ جتدا اے۔

حوالے

- ۱۔ وڈی پنجابی لغت: اقبال صلاح الدین، جلد تہی، ۲۰۰۲ء، ص: ۲۳۳۰
- ۲۔ پنجاب دے لوک گیت، مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۱۲۶
- ۳۔ ادبی، ص ۱۲۳
- ۴۔ ادبی، ص ۱۱۸
- ۵۔ ادبی، ص ۱۲۳
- ۶۔ ادبی، ص ۱۱۷
- ۷۔ ادبی، ص ۱۲۷
- ۸۔ ادبی، ص ۱۲۳
- ۹۔ ادبی، ص ۱۲۱
- ۱۰۔ ادبی، ص ۱۱۹
- ۱۱۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، (س-ن)، ص ۳۹
- ۱۲۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۱۲۲
- ۱۳۔ ادبی، ص ۱۲۵
- ۱۴۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا، دیوندر سیتارتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۲۷۵ (گورکھی)
- ۱۵۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، ص ۵۳، ۵۵
- ۱۶۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۲۳۱
- ۱۷۔ پنجابی ادبی منظر: ڈاکٹر سید اختر جعفری، ۲۰۰۰ء، ص ۳۰۸
- ۱۸۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، ص ۵۸، ۵۹
- ۱۹۔ ادبی، ص ۵۹
- ۲۰۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۲۳۰ / نیلی دے لوک گیت: منزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۱۲
- ۲۱۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، ص ۱۰۶
- ۲۲۔ دیکھو: بولیاں (عبدالغفور درشن)، بولیاں (کنول مشتاق)، بولیاں حسن جوانیاں (ڈاکٹر یسین ظفر)
- ۲۳۔ کنیں بندے: پروفیسر شارب، ۱۹۸۳ء، ص ۱۰
- ۲۴۔ معارف فریدیہ (دیوان بابا فرید الدین مسعود گنج شکر: تعارف و ترجمہ: ڈاکٹر ظہور احمد اظہر، ۲۰۰۵ء، ص ۲۳۲
- ۲۵۔ کافیاں شاہ حسین: شاہ حسین، ۱۹۶۶ء، ص ۲۴
- ۲۶۔ ادبی، ص ۲۵

- ۲۷۔ اونہی، ص ۸۴
- ۲۸۔ کلام بلیے شاہ (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید / امجد علی بھٹی، ۲۰۰۳ء، ص ۱۸۱
- ۲۹۔ پنجابی لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۲۸۶
- ۳۰۔ کنہیں بندے: پروفیسر شارب، ۱۹۸۳ء، ص ۱۰۵
- ۳۱۔ کال بلیندی: اے-ڈی-اعجاز، ۱۹۸۳ء، ص ۱۳۰
- ۳۲۔ اونہی، ص ۱۳۳

رسمائے ریتاں دے پنجابی لوک گیت

معاشرہ، بندیاں دے اکٹھے رہن نال بن دا اے، کٹھے رہندیاں انساناں دے رہن سہن، کھان پین تے پہنن، بول کلام، عقیدے تے بھرم، عمل تے ردِ عمل وچ بوہت ساریاں گلاں آپ مہارے سانجھیاں نتر پیندیاں نیں۔ ایہہ ای رہتل یاں ثقافت اے کجھ عمل اک رہتل دے لوک رل کے رہتل دی منگ پاروں کردے نیں ایس نوں رسم یاں ریت آکھیا جاندا اے ایہہ عمل کسے اک فرد توں شروع ہوندا اے تے پھیر ایہہ سانجھی قدر بن جاندی اے۔ ہر معاشرے دیاں اپنیاں رسمائے ریتاں تے رواج ہوندے نیں جیہڑے اک جیہڑی توں دوجی جیہڑی نوں منتقل ہوندے نیں۔

پنجاب دیس اک قدیم رہتل دا دیس اے ایس دے اپنے رواج، رسمائے ریتاں نیں، اک زمانہ سی جدوں ایہہ اک سانجھا ودھیرے مذہباں دا معاشرہ سی، اتجھے ہندو، مسلم، سکھ، عیسائی تے ہور دوجیاں آدی واسی قوماں رہندیاں سن ایہناں ساریاں قوماں دے اک تے اپنے رسم و رواج سن تے کجھ رسمائے ریتاں تے رواج اچھے سن جیہڑے سانجھے سن۔ ایس معاشرے وچ مسلم قوم نے ہمیش اپنا مہاندہ رکھیا اے پر معاشرتی میل ورتن وچ مسلماناں نے ہندوواں دے کجھ اوہ رواج اپنالے سن جیہڑے ایہناں دے عقیدیاں نال ٹکراندے نہیں سن۔ اج دے دور دا تقاضا ایہہ وے کہ جدوں پنجاب دیس دیاں رسمائے ریتاں تے ریتاں تے ایہناں نال جڑے گیتاں دا ویروا کریئے تے اوہناں ای رسمائے ریتاں تے گیتاں دا روپ رنگ نٹاریئے جیہڑا ساڈے اپنے مہاندہ نوں اجاگر کردا ہووے۔

گوہ کیتا جاوے تے ساڈی نظر سب توں پہلاں اوہناں رسمائے ریتاں اُتے پیندی اے جیہڑیاں بال دے جمن اُتے ساڈے پنجابی معاشرے وچ موجود سن تے کسے نہ کسے روپ رنگ وچ اج وی موجود نیں۔ ویاہ مگروں ہر ووہٹی کولوں نسل دے وادھے دی آس رکھی جاندی اے جدوں

اوپر پیر بھارا ہوندا اے تے گھر وچ خوشی دی اک لہر دوڑ جاندی اے۔ کس سوہرا نونہہ دی ٹہل سیوا ول دھیان کردے نیں چھ مہینے لنگھن تے رواج موجب کیوں جے پہلا بال ماپیاں دے گھر ہونا ہوندا اے ایس کر کے دوہٹی نوں ماپیاں گھر ٹورن لئی باقاعدہ اکٹھ ہوندا اے۔ دوہٹی نوں نویں نوں کپڑے پوائے جاندے نیں پھلاں دے گہنے پائے جاندے نیں برادری نوں کھانا کھوایا جاند اے ٹورن توں پہلاں دوہٹی دی جھولی وچ دے ست پھل پائے جاندے نیں تے دعاواں نال پیکے ٹوریا جاند اے۔ عام کر کے منڈا ہون دیاں دعاواں کیتیاں جاندیاں نیں۔ بال ہون توں اک ہفتہ پہلاں زچہ گوشہ نشین ہو جاندی اے بال جمان والی دائی تے زچہ دی ماں اوہدے کول جاسکدیاں نیں۔ بال ہون تے خاندان دی بزرگ ترین سوانی بال نوں جم دیاں ای اپنی گودی چک لیندی اے تاں جے اپنی عمر تے خوبیاں اوہنوں منتقل کرے۔ بال نوں نہایا جاند اے ملاں نوں بلا کے اوہدے کناں وچ فجر دی نماز دی اذان اکھوائی جاندی اے تے پھیر اوہنوں گڑھتی دتی جاندی اے (گڑھتی کوئی مٹھی چیز شہد وغیرہ ہوندی اے) جیہڑی خاندان دا کوئی ساؤ فرد بال نوں چٹاند اے ایس بارے نیا جاند اے کہ گڑھتی دین والے دیاں عادتیاں تے نھلتاں بال وچ منتقل ہوندیاں نیں جے بال منڈا اے تے ایس موقعے اُتے گیت سوہلے خاندان دیاں وڈیاں بڈھیاں گاؤندیاں نیں، دائی نوں ویلاں، دتیاں جاندیاں نیں، وگی:

سوہلے

— ہریانی مائے، ہریانی بھینے
 ہریا تے بھاگیں بھریا
 جھ دھاڑے میرا ہریا نی جھیا
 سوئیو دھاڑا بھاگیں بھریا
 جھدا ہریا پٹ نی ولپیا
 کچھو دیو ایہناں مائیاں
 مائیاں تے دائیاں نالے سکیاں بھر جائیاں
 ہور چاچے تائے دیاں جائیاں
 کیہ کچھ ایہناں دائیاں تے مائیاں
 کیہ سکیاں بھر جائیاں

بچ روپے ایہناں دائیاں تے مائیاں
 نچے تیور بھرجائیاں (۱)

○

۔ دھن تیری ماں بھلی وے مہاراج
 جن تون ہٹھا جمیا
 دھن تیری چاچی بھلی وے مہاراج
 جن تیرا بھج رکھایا
 دھن تیری بھین بھلی وے مہاراج
 جن تینوں پھرد کھڈایا
 دھن تیری مای بھلی وے مہاراج
 جن تیرا سوہڑا گایا (۲)

چالھی دن تیکر زچہ بچہ (منڈا، گڑی) ماپیاں (نانکیاں) دل ای رہندے نیں ایس عرصے نوں
 چھلا آکھیا جاندا اے، ایس دوران وی کئی رسماں ہوندیاں نیں جیویں تیجے دن بال دی پھپھی، بھابی دا
 سردھونڈی اے تے چھاتی دھونڈی اے نال نال گاؤندی اے۔

۔ ویرا، بھانیا میں تیری ماں جائی

ایس رسم تے بھرا اپنی بھین نوں نیگ (انعام) ملدا اے (۳)۔ چھ دنوں تیکر زچہ بچہ نوں
 اک پل وی کلیاں نہیں چھڈیا جاندا تاں جے ان بھول ماں بال دے اُتے نہ لیٹ جاوے۔
 چھیویں دن ماں چھٹی نہاندی اے۔ پائے ہوئے کپڑے دائی نوں دے دتے جاندے نیں ماں
 نویں کپڑے پاندی اے ایس موقعے اُتے کٹھیاں ہوئیاں سیانیاں سوانیاں لوریاں وچوں کجھ بول
 گاؤندیاں نیں۔

۔ اللہ توں والی توں
 دتا ای تے پالیں توں

جھنڈ، ختنے، عقیقہ، نال

ستویں (چودھویں، اکی ویں، اٹھائی ویں یاں پینتی ویں دن) ایہہ رسماں کیتیاں جانندیاں
 نیں، سب توں پہلاں جھنڈ لہائی جاندی اے جمن ویلے جیہڑے وال ہوندے نیں اوہناں نوں پہلی

وار لایا جاندا اے ایہہ نائی لاہندا اے۔ عام کر کے ختنے وی نائی کردا اے۔ ایس کر کے ایہہ وی ستویں دن ای کر دتے جاندا اے نیس ایس نوں پنجابی وچ سنتی بہانہ آکھدے نیس۔ عربی وچ ایس نوں ختان آکھیا جاندا اے۔ ختنہ دا ذکر قرآن مجید وچ نہیں آیا البتہ ایس دا ذکر حدیث وچ موجود اے (خبرے ایس لئی ایس نوں سنتی آکھدے نیس) ایس دا وجود قبل اسلام وچ ملدا اے ابن سعد نے اک حدیث نقل کیتی اے جس دی رونال حضرت ابراہیم علیہ السلام دا ختنہ تیراں سال دی عمر تیکر ہو چکیا سی۔ اسلام وچ ختنے نوں جیہڑی اہمیت حاصل اے اوہ ایس حدیث توں نتردی اے جس دی رونال رسول اللہ حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم مختون پیدا ہوئے سن۔ حدیثاں وچ جتنے دین فطرت دے فضائل دا بیان آیا اے اوتھے ناخن کٹوانے، مسواک کرنا، مچھاں کتروانا، داڑھی ودھانا وغیرہ دے نال ختنہ (کروان) دا وی ذکر موجود اے۔ امام شافعی تے ہور بہت سارے دوجے عالماں دے نیڑے ختنہ واجب اے پر امام مالک تے اکثر عالماں دے نزدیک (ختنہ) سنت اے۔ کتاب الطہارۃ حدیث شرح مسلم دے نزدیک صحیح صورت ایہہ اے کہ ولادت دے بعد ستویں دن ختنہ کرنا مستحب اے۔ بز صغیر پاک تے ہند وچ صورت حال گھٹ ودھ ایہو اے کہ ختنہ (سنتی) نوں مسلمان دی علامت سمجھیا جاندا اے۔ (۴)

عقیقہ اوس قربانی نوں آکھدے نیس جیہڑے بال جمن دے ستویں دن کیتی جاندی اے۔ شرع دی رونال ایہہ امر مستحب یاں سنت اے کہ نویں جمن والے دا نال رکھیا جاوے اوس دا سر منایا جاوے (جھنڈ لہائی جاوے) تے ایس واسطے قربانی کیتی جاوے منڈے لئی دو مینڈھے یاں بکرے تے گڑی لئی اک مینڈھا یاں بکرا دتا جاوے قربانی دا گوشت دا بوہتا حصہ غریباں مسکیناں نوں ونڈیا جاوے یاں ایس گوشت نوں پکا کے خاندان نئے لوکاں دی دعوت کر دتی جاوے جے ستویں دن جانور ذبح نہ کر سکے تے پھیر چودھویں دن یاں اکی ویں دن یاں جدوں میسر آوے کر سکدے نیس۔ امام داد و ظاہری دے نزدیک عقیقہ دی قربانی دینا فرض اے پر امام ابوحنیفہ ایس نوں اختیاری قرار دیندے نیس۔ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم توں روایت اے کہ جے کوئی بندہ اپنے نویں جے بال واسطے قربانی کرنا چاہے تے کر سکد اے فقہ والے عام طور تے حنابلہ نیڑے عقیقہ دی ذمہ داری بال دے باپ دی اے (۵)۔ ایسے دور وچ بال دا نال رکھیا جاندا اے۔

جھنڈ لہائی، ختنے کرانے، نال رکھنا تے عقیقہ ایہہ عام کر کے کٹھے ای ہوندے نیس ایس کر کے ایس کٹھ وچ برادری حصہ لیندی اے خوشی دا موقعہ ہوندا اے۔ پہلا بچہ ہووے تے ہووے منڈا، تے رونق ودھیری ہوندی اے، اکھان اے: پتر جمدا اے ای جوان ہوندے نیس (۶)۔ ایس موقعے اُتے کیوں جے داد کے نانکے سب کٹھے ہوئے ہوندے نیس ایس کر کے مبارکبادی دے گیت گائے

جانڈے نیں، سوہلے گائے جانڈے نیں سگوں وڈیاں سوانیاں (دادی نانی) گھوڑیاں وی گاندیاں
نیں، کجھ ونگیاں:

۔ انگن کھجوراں میں لائیاں، من میرڈیا
میں گھر کم ضرور، ویراں گھر سوہلڑے
مائی میری نے بھاجی گھلی، من میرڈیا
پیئے تے جانا ضرور، ویراں گھر سوہلڑے (۷)

۔ نند تے بھابو رل پٹھیاں
پیا کیتے سو قول قرار
جے گھر جے گا گیکردانی
بی بی دیواں گی پھلجھڑیاں
ادھی ادھی راتی تے پچھلا ای پھر
بھابو نے گیکردا جی جمیا
لے دے نی بھابو، دے پھلجھڑیاں
اڑیے پورا تے ہویا ای قرار (۸)

۔ ہریا نی مائے
ہریا تے بھاگی بھریا
جس گھر ایہہ بیڑا جمیا
اوہیو گھر بھاگی بھریا (۹)

ایہناں رسماں توں بعد زچہ، بچہ چھلے (چالھی دن) تیکر نانکیاں دے گھرای رہندے نیں
دونواں نوں باہر نکلن دی مناہی ہونڈی اے بال دی تے اوہدی ماں دی خاص کر کے نگرانی یاں
حفاظت کیتی جاندی اے۔ چالھی دن مکدے نیں تے ماں چھلہ نہاندی اے نویں کپڑے پاندی اے
بال نوں نہلا کے نویں کپڑے پائے جانڈے نیں داد کے بال واسطے تے اوہدی ماں واسطے کپڑے
لیاؤندے نیں۔ (بال واسطے وی کوئی نکا زیور ایہناں وچ شامل ہوندا اے ماں واسطے وی کوئی گہنا
شامل ہوندا اے) نانکے دھی نوں جو کجھ دے کے ٹوردے نیں ایس نوں 'ونیم' آکھیا جاندا اے
ایہدے وچ ماں دے کپڑے (توفیق ہووے تے زیور) بال واسطے کپڑے (توفیق ہووے تے
زیور) کھنڈونے وغیرہ ہونڈے نیں نیڑے دے ساک کٹھے ہونڈے نیں منڈا ہووے تے نانی دادی

کوئی نہ کوئی گھوڑی گھاؤندی اے ایس لئی کہ منڈے جمڈے جوان ہوندے نیں، ماپے اوہناں بارے جمڈیاں ای آساں تے امیدیاں لالیندے نیں سب توں اتم اوہدا ویاہ ہوندا اے ایس کر کے گھوڑی یاد آؤندی اے۔

۔ گھوڑی تیری وے ملا سوہنی

بندی کاٹھیاں دے نال

کاٹھی لکھ تے ہزار

میں بلہاری وے ماں دیاں سُر جتا

وچ وچ باغاں دے تسی آؤ

چوٹ نگاریاں دی لاؤ

دھی تھانے دار دی لے آؤ

چھیل نواباں دے گھر ڈھکنا

وے امرادیاں دی تیری چال

وچ سرداراں دے تیرا بیٹھنا (۱۰)

خوشیاں، چاواں تے مراداں دیاں۔ بھریاں جھولیاں نال زچہ، بچہ اپنے گھر آؤندے نیں، پہلا بچہ تے پھیر منڈا، بال وی سکھاں لدھا، ماں دی بھاگاں بھری (ساڈے معاشرے وچ بیٹی دے جنم تے اینیاں خوشیاں، اپنے چاء تے شگن نہیں کیجے جاندے ایہہ ہندی رسم رواج دا اثر اے)۔

بال پن وچ رڑھن، کھلون، ٹرن توں پہلاں بال دا واہ لوک گیت لوریاں نال پیندا اے جیہڑیاں اوس نوں روندیاں نوں چپ کران، درچان یاں سدان واسطے وڈیاں سوانیاں دیندیاں نیں، مٹھی لے وچ گائے جان والے ایس گیت وچ دی بال واسطے دعاواں ہوندیاں نیں۔

۔ لوری میں دینی آں

گھر آیا سوہنا لال وے

لوری میں دینی آں

داوی جیوے، دادا جیوے

ودھے پروار وے

لوری میں دینی آں (۱۱)

پنجاب دیس وچ لوریاں، بال دے بچپن وچ اک رسم وجوں وی دتیاں جاندیاں نیں تے اک لوڑ وجوں وی، رسم وچ بال نوں دعاواں دتیاں جاندیاں نیں سگوں کجھ لوریاں بال دی رکھ (حفاظت) واسطے وی ہوندیاں نیں ایہناں نوں سخی سرور دیاں لوریاں آکھدے نیں، بہار دے موسم وچ جدوں لاہور دے آ لے دوآ لے قدماں دامیلہ گداسی، بھرائی ٹولیاں (جھنڈے دے ڈھولکیاں نال) آؤندے سن قدم قدم ٹردے گلایاں مھلیاں وچ پھیل جاندے سن لوک اوہناں دی گودی بال دیندے اوہ ڈھولکی دی لے تے سخی سرور دیاں رکھ دیاں لوریاں بال نوں دیندے سن، تاں جے بال بیماریاں بلاواں توں بچیا رہے لوک بھرائیاں نوں نذرانے دیندے سن۔

۔ لوری دیاں لال نوں نکے جھے بال نوں
اللہ دیاں رکھاں تینوں مولا دیاں رکھاں

لوریاں لیندے بال کڑیاں، رڑھدے، ٹردے، دوڑ دے آپوں اپنیاں کھیڈاں وچ رُجھ جاندے نیں کڑیاں کھلی تے گدا پاندیاں تے نال گاؤندیاں منڈے لڈی تے بھنگڑا پاندے تے نال بولیاں پاندے جوانی، دیوانی وچ پیر رکھ دیندے نیں۔

ترنجن، دیس پنجاب وچ سوانیاں دا اجیہا ڈیرہ اے جس وچ جتھے گنج کواریاں، سچ ویاہیاں، ادھکڑاں تے کجھ بڈھیاں ٹھیریاں سوانیاں چرنے جوڑ کے پٹھدیاں تے سارا سارا دن چرخہ کتدیاں نیں، چھوپے پاندیاں تے مقابلے وچ چھلیاں دیاں پچھیاں بھردیاں نیں۔ کدی کدی تے چن دی چاننی وچ کسے دے گھر چرنے کتن دارت جگا، وی منایا جاندا اے، اتھے چرنے دے نال ون ون دے گیت ہوا وچ لورے لیندے نیں تے دوجیاں دے نال نال الھڑٹیاں دے من دیاں اُلایاں دی بہار کھڑا دیندے نیں، الھڑٹیاں رمزاں ای رمزاں وچ اپنا سنگ وی لوڑ دی اے۔

۔ دین دین دے بابلا اوس گھرے
جتھے سس بھلی پردھان، سوہرا سردار ہووے
ڈاہ پیہڑا بہندی سامنے دے
متھے کدی نہ پاندی وٹ
بابل تیرا پن ہووے (۱۲)

ترنجن وچ شامل ادھڑ زانی، اک ہور گیت چھوہ دیندی اے جس وچ گڑی دے ور منگن دا کھلا اعلان ہوندا اے۔

۔ مانواں تے دھیاں رل پٹھیاں
 کر دیاں گلوڑیاں
 کنکاں لیاں نی مائے
 دھیاں کیوں جھیاں نی مائے (۱۳)
 ترنجن وچ شامل اک ہور سوانی بول چکدی اے:

۔ مانواں تے دھیاں رل پٹھیاں
 کوئی کر دیاں گلوڑیاں
 کنکاں نسریاں نی مائے
 دھیاں کیوں دسریاں نی مائے

اوپر کنکاں نسر دیاں نیں، چیترا مکدا اے تے وسا کھ چڑھ جاندا اے، وسا کھ دے ادھ وچ اپڑ
 کے پنجاب دیس وچ کنکاں نوں دا تری لگ جاندی اے، ایس لئی کہ وسا کھی آ جاندی اے، جٹ نوں
 آواز پیندی اے۔

۔ جٹا آئی وسا کھی کنکاں دی مک گئی را کھی

وسا کھی (۱۳ وسا کھ) پنجاب دیس دا موسی دھیارا اے ج کنک پنجاب دیس دی مڈھلی فصل اے
 اکھان اے کہ ”کنک گھٹیندیاں گڑ گھٹے تے مندی پے کپاہ“ ایس واسطے کنک دی واڈھی ڈھولان
 دی گڑ گھٹ تے گھبروواں دے بھنگڑیاں نال شروع کیتی جاندی اے، ترنجاناں وچ ٹیاراں جے چرخہ
 کتن دے مقابلے کردیاں نیں تے کھیتاں وچ گھبرو کنک وڈھن دے مقابلے کردے نیں، نال ای
 بھنگڑے وی پیندے نیں، بولیاں پیندیاں نیں۔

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندی تھالی
 کنکاں دا انت نہیں ساڈی دھرتی نصیباں والی

۔ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندی لاری
 شادی نہیں کرنی جے گڑوی نہ ملی کواری (۱۴)

اکھان اے ”گھر دیاں جھیاں دے دند نہیں گئی دے“ (۱۵) مطلب اے اوہناں دیاں عمراں دا
 آپ پتہ ہوندا اے منڈیاں تے گڑیاں دیاں رمزاں نوں ماپے سمجھ لیندے نیں تے اوہناں واسطے
 رشتیاں دی تلاش شروع ہو جاندی اے ایس نوں ”تک“ (دیکھنا) آکھیا جاندا اے۔ وچولناں تے

نائیناں وی ایہہ کردار ادا کردیاں نیں تے گھر دیاں وڈیریاں دی یاداشت وی کم آؤندی اے، رشتہ عام کر کے اپنی برادری وچ ای کیتا جاندا اے، تک (ویکھنا) دا عمل غمی خوشی وچ جُورے رشتے داراں دیاں گڑیاں منڈیاں تیکر اپڑن وچ مدد دیندا اے، تک (ویکھنا) جدوں کے نتیجے اُتے اپڑدی اے تے وچولناں، نائیناں راہیں ایس نوں توڑ چڑھایا جاندا اے۔ توڑ چڑھن نوں ”ہاں“ داناں دتا جاندا اے۔ ایہہ ”ہاں“ گڑی نوں دیکھن دے بعد منڈے والے پہلاں کردے نیں تے گڑی والیاں دی ”ہاں“ اُتے گل اگے ٹردی اے۔ ایس ہاں نوں کجھ پکیاں کرن واسطے منڈے والے گڑی والیاں دے گھر جا کے ”تلی دھراوے“ دا شگن کردے نیں مطلب اے کہ گڑی دی تلی اُتے کجھ رقم رکھدے نیں۔ ایہو عمل کجھ دن مگروں گڑی والے منڈے والیاں دے گھر آ کے تلی دھراوے دا شگن کر کے کردے نیں ایہہ ”ہاں“ اک قسم دی چھوٹی منگنی ہوندی اے ”ہاں“ یاں تلی دھراوے ویلے کوئی ڈھولکی نہیں رکھی جاندی تے نہ ای گیت گائے جاندے نیں بس مبارکاں مبارکاں اللہ توڑ چڑھاوے، اللہ توڑ چڑھاوے، دیاں آوازاں آؤندیاں نیں۔

منگنی

”تیلے پکن تے کاج رچن“ (۱۶) جدوں جٹ دی فصل پکدی اے تے اوہنوں گھر دانے آں دی آس لگ جاندی اے اوہ کاج یعنی شادی ویاہ دا متا پکاندا اے، ہاں اتے تلی دھراوے نوں ہور پکیاں کرن واسطے کیتے رشتے دی منگنی رچائی جاندی اے۔ منگنی ویلے منڈے والے اپنے مختصر رشتہ داراں دے نال (منڈے دے بغیر یاں کئی وار منڈے نوں نال لے کے) متھے ویلے تے کڑی والیاں دے گھر جاندے نیں۔ دونواں گھراں وچ ڈھولکی رکھی جاندی اے گڑی دے گھر اپڑ کے منڈے والے گڑی دی تلی اُتے رقم رکھ کے تلی دھرا دے دی رسم ادا کردے نیں ایس نوں شگن آکھیا جاندا اے ایس نوں کڑمائی وی آکھیا جاندا اے۔ ایس موقعے اُتے اخیر دی دعاء کیتی جاندی اے تے گڑی تے منڈے دی آپس وچ نسبت دا اعلان ہو جاندا اے۔ گڑی تے منڈے نوں منگنی دیاں انگوٹھیاں پائیاں جاندیاں نیں ایس رشتے نوں پنجاب دیس وچ بڑی اہمیت حاصل اے۔ منگنی دے بعد ایہہ دو خانداناں دی ہُن عزت دا سوال ہوندا اے کہ منگنی نوں ویاہ وچ مکمل کیتا جاوے۔ پیلو دے ”مرزا صاحبان“ وچ شاعر مرزے دے مونہوں کہاندا اے:

~ ویاہ ہووے مھڈ دیواں منگ نہ مھڈی جا

جے کر منگ میں مھڈ دیواں لگے کھراں نوں لاج (۱۷)

گروی والیاں ولوں منگنی چھڈی جائے تے منڈے والے ناراض، منڈے والیاں ولوں چھڈی جائے تے گروی والے ناراض، ایٹھوں تیکر کہ دشمنیاں پے جاندیاں نیں ڈانگ سوٹا چل جاندا اے ایس کر کے منگنی اُتے دونویں دھراں خوشی دا اظہار کردیاں نیں ڈھوکی رکھی جاندی اے، خوشی دے گیت گائے جاندے نیں، اک بھین دے ایس موقعے دے جذبات دیکھو:

— لیڈے پئی رگنی آ

اج میرے ویرے دی، منگنی آ (۱۸)

جے منگنی زیادہ چر رہے تے وچ دن دھیار آجان تے گروی منڈے والے اک دو جے نوں مٹھائی تے نقد دا دھیار گھلدے نیں۔

ہُن شادی (ویاہ) دی تیاری شروع ہوندی اے، گروی والے داج بناندے نیں منڈے والے وری بناندے نیں، وری دی تے کوئی اپنی فکر والی گل نہیں ہوندی کہ اوہ دکھالے دے بعد مُرد کے گھر آ جانی ہوندی اے ایسے لئی پنجابی دا اکھان اے ”وری تے منگ دھری“ (۱۹) مطلب اے لوک آپ بنان دی تھاں منگ کے دھر دیندے سن، پر داج (جہیز) اجیہی چیز اے جس لئی گروی دے ماپیاں نوں ودھیرا ترود کرنا پیندا اے۔ ایہہ اوہ دت دات اے جیہڑی ماپے گروی نوں دیندے نیں، پنجاب دیس وچ ایس نوں بڑی اہمیت دتی جاندی اے سوہریاں تے برادری وچ اوہ سے گروی دی عزت ہوندی اے جیہڑی ودھ داج (جہیز) لیاوے۔ (ایہہ قباحہ اسی سانجھیاں رہندیاں ہندو سماج کولوں لئی اے جیہڑے اچے وی داج نہ لیاؤن والی نونہہ نوں ساڑ کے مار دیندے نیں) ایس دیاں جڑھاں ساڈی پنجابی رتھل وچ ودھیریاں گھریاں نیں ایٹھوں تیکر کہ ساڈے صوفی شاعراں نے ایس نوں پیکیاں (ایس دنیا) ولوں سوہریاں (آخرت) نوں جان لکیاں داج (نیک عمل) دی علامت کر کے اپنایا اے شاہ حسین دی اک کافی اے:

(۳۰)

— توں آہوکت وئی نی کڑے آہوکت وئی
ساری عمر گنوائی آ اینویں پچھی نہ گھستی آ چلی
گلیاں وچ پھریں لکھیدی ایہہ گل نہیوں بھلی
کہے حسین فقیر سائیں دا داج وہونی چلی (۲۰)

ویاہ

گڑی دے ماپے آدکھے سوکھے ہو کے چنگا توں چنگا داج (جہیز) بناندے نیں۔ وری بن دی اے تے پھیر دونواں دھراں دے صلاح مشورے نال ویاہ دے دن متھے جاندے نیں۔ عام کر کے اسلامی مہینیاں دے حوالے نال دن متھے جاندے نیں (محرماں وچ ویاہ بالکل نہیں کیجا جاندا) دن متھن ویلے منڈے والے گڑی والیاں دی سہولت دا دھیان رکھدے نیں، منڈے والیاں ولوں کجھ سیانے دن متھن یعنی گنڈھ پاؤن گڑی والیاں دے گھر مٹھیائی لے کے جاندے نیں اک دو بج نال صلاح مشورے مگروں گنڈھ پاؤتی جاندی اے مطلب اے ویاہ دی تاریخ مقرر کر دتی جاندی اے ایہدے وچ جج توں پہلاں دیاں رسماں مایوں، تیل، مہندی دے دن وی متھے جاندے نیں۔ انج کرن دے بعد گڑی والے میل بنان واسطے تے منڈے والے جج بنان واسطے گنڈھ پھیر دیندے نیں مطلب اے سدا گھل دیندے نیں جس نوں اج کل دعوتی کارڈ آکھیا جاندا اے، پرانے زمانے وچ ایہہ گنڈھ نائی پھیر داسی، اج کل دعوتی کارڈ، پرانے زمانے وچ گنڈھ داروپ رنگ ایہہ سی کہ ویاہ دی تاریخ توں دس پندراں دن پہلاں ریشم دے اک کپڑے نوں اینیاں گنڈھاں مار دتیاں جاندیاں سن جنے دن شادی وچ باقی ہون ایہہ گنڈھ نائی دے ہتھ گھلی جاندی سی، بلھے شاہ نے اپنی شاعری وچ کافیاں دے نال گنڈھاں وی لکھیاں نیں جس نوں اوس تصوف دا رنگ دتا اے۔ بلھے شاہ دا خیال اے کہ بندہ پیر و پیر موت ول جا رہیا اے اک لحاظ نال اوہدے جان دیاں گنڈھاں پے چکیاں نیں اوہ ایس حوالے نال کہندا اے انسان نوں ایس موقعے توں فائدہ اٹھاندیاں نیک عمل کما لینے چاہیدے نیں۔ بلھے شاہ لکھدے نیں:

۔ دو جی کھولوں کیا کہوں، دن تھوڑے رہندے
سول سھے رل آؤندے، سینے وچ بہندے
جھل وٹی میں ہوئی، تند کت نہ جاناں
جج ایویں رل آوسی، جیوں چڑھدا تھانا (۲۱)

بلھے شاہ دی گنڈھ درج کرن دا مقصد ایہہ اے کہ پنجاب دیس وچ شادی ویاہ دے موقعے اُتے گنڈھ پھیرن دا رواج سی ویلے دے نال ایہہ سدے (زبانی یاں لکھ کے) تے دعوتی کارڈ وچ بدلایا۔

مائیں

ویاہ دے سلسلے دی پہلی رسم مائیں دی ہوندی اے۔ ایس رسم نوں مائیاں وی آکھدے نیں جس وچ منڈے یاں گڑی نوں پیلے کپڑے پاندے نیں (۲۲) گڑی نوں وٹنا ملدے نیں، منڈے نوں وی وٹنا ملدے تے پیلے کپڑے پواندے نیں، کئی وار منڈے والے گڑی واسطے وٹنا تے پیلے کپڑے لے کے جاندے نیں گڑی والے ڈھوکی رکھدے نیں مائیاں دے گیت گائے جاندے نیں۔ وٹنا دیسی طریقے نال بنایا جاندا اے، اک ووہٹی وٹنا ملن توں انکار پئی کردی اے اوہدی نمائندگی گڑیاں گیت دے ذریعے کر رہیاں نیں، کجھ کڑیاں شادا آکھدیاں نیں۔

۔ وٹنا میں نہیں ملنا - شادا

کیوں کڑیے توں کیوں نہیں ملدی

اک وٹنا دو جا جواں دا آتا، پیٹھا چکی بھلیری - شادا

جاں وٹنے دا ویلا آیا جھل پئی بھیری - شادا

(۲۳)

وٹنا میں نہ ملدی

مائیاں پان لئی گڑی نوں وٹنا ملن دے نال ای اوس وے والاں دیاں میڈھیاں کھول دتیاں جاندیاں نیں اک گڑی اوہدے ولوں ہو کے اک ہوز گیت چھوہ دیندی اے۔

۔ میری میڈھی نہ کھولو نی سہیلیو

میری اماں کولوں پچھو نی سہیلیو

میری میڈھی نہ کھولو نی سہیلیو

میرے ویرے کولوں پچھو نی سہیلیو (۲۴)

اوہدر منڈے نوں وی مائیاں پاندے نیں، وٹنا ملدے نیں نال نال سوانیاں گیت وی گاؤندیاں جاندیاں نیں۔

۔ واہ واہ وے مائیں پے چلیوں

واہ واہ وے مائیں بہہ چلیوں

واہ واہ وے تیرے مائیاں نیں

واہ واہ وے بھیناں آئیاں نیں

واہ واہ وے اماں جائیاں نیں

واہ واہ وے پھپھیاں تائیاں نیں

واہ واہ وے مائیوں والڑیا

واہ واہ وے لاڈیں پالڑیا (۲۵)

مائیاں (مائیوں) والے دن ماما، گانا وی بندھا اے ایس موقعے تے گائے گیتاں وچ گانے دا

ذکر وی ملدا اے۔

۔ ایس میرے لالے نوں مائیوں دا چاء

مائیوں پایا تے لتھا سو چاء

ایس میرے لالے نوں گانے دا چاء

بدھا سو گانا تے لتھا سو چاء (۲۶)

مائیاں (مائیوں) پے گڑی تے منڈا جج تیکر گھروں باہر نہیں نکل سکدے۔ مائیاں (مائیوں)

وچ سوانیاں وی حصہ لیندیاں نیں۔

تیل، مہندی

کدی تیل تے مہندی دکھ دکھ ہوندے سن پہلاں مہندی تے پھیر جج توں اک دن پہلاں رات نوں تیل، پرہن تیل، مہندی کٹھیاں ای کرن دا رواج ہو گیا اے۔ ایہہ رسم وی گڑی تے منڈے والیاں دے اپنے گھراں وچ ہوندی اے پر منڈے والیاں سوانیاں گڑی نوں تے گڑی والیاں سوانیاں منڈے نوں تیل مہندی لان جاندیاں نیں، ایہہ رسم جج توں اک دن پہلاں اکو دن دی ہوندی اے (کہ دونویں دھراں نیڑے رہندے ہون) تے دو دن دکھ دکھ وی ہو سکدی اے۔ پہلاں منڈے دیاں سوانیاں جج توں دو دن پہلاں رات ویلے بجیاں چنگیراں وچ گوئی ہوئی مہندی دے چھنے رکھ کے آلے دو آلے دیوے بال کے مہندی دے گیت گاؤندیاں گڑی والے گھر جاندیاں نیں گڑی نوں بجی گڑی تے بٹھا کے اوہدی جھولی وچ مہندی تے تیل رکھ دتے جاندے نیں اک اک سوانی تھوڑی جنی مہندی گڑی دے ہتھ تے لاندی اے انگلی تیل وچ تر کر کے سر تے لاندی اے مٹھائی گڑی دے منہ وچ پاندی تے کجھ نقدی گڑی دے سرتوں وار کے کول کھلوتی بھین، بھابی نوں پھڑاندی اے، ایہہ نقدی لاگیاں (کمیاں) دا انعام ہوندا اے جو گھر والے ویاہ توں بعد اوہناں وچ وٹدے نیں نال ای مہندی دے گیت گائے جاندے نیں۔

۔ بنو تیرے ابا دی اُچی حویلی - مہندی لاون آئی اج تیری سہیلی
 ایہہ مہندی اے باگاں والی - گھڑی آئی اے خوشیاں والی
 توں بڑے نازاں نال ایں پئی - توں بڑے نصیباں والی بنی
 مہندی لاواں گی تینوں گھلناں دی - تیرے بناں رہ جاواں گی کلی (۲۷)

جج توں اک دن پہلاں گڑی والیاں سوانیاں مہندی لے کے منڈے ول جاندیاں نیں روپ
 رنگ اُنجے دا ای ہوندا اے چنگیراں وچ مہندی، بلدے دیوے، مہندی دے گیت گاؤندیاں اپڑدیاں
 نیں منڈے نوں بھی کرسی اُتے بٹھایا جاندا اے ”اُتے دوپٹہ تانیا جاندا اے سوانیاں واری واری
 منڈے نوں مہندی لاؤندیاں، سرتے تیل لاندیاں مٹھیائی کھواندیاں سر وارنا کردیاں نیں، منڈے
 واسطے مہندی دے گیت گائے جاندا اے۔ نیوندرا وی ایسے دن دتا جاندا اے، ناکی چک وی ایسے
 دن آؤندی اے۔ مہندی دا اک گیت:

آئی آئی میں مہندی لاؤن آئی

۔ ایہہ مہندی اے گھلناں دی - ایہہ مہندی اے بجاں دی
 ایہہ مہندی اے باگاں دی - ایہہ مہندی اے سہاگاں دی
 ایہہ مہندی اے خوشبوآں دی - لپائی اے سالی بنرے دی (۲۸)

اک بیوں کوئی سوانی اُچی ساری آکھدی اے ”مہندی تاں سجدی جے نچے منڈے دی ماں“
 اک سوانی ڈھولگی پھڑلیندی اے باقی منڈے دی ماں نوں اٹھا کے نچن تے گدا پان لگ پیندیاں
 نیں، ایہہ سلسلہ دو جیاں رشتہ داراں تیکر ثردا رہندا اے ماں دے بعد سس، بھابی، بھین، چاچی، تائی،
 پھپھی سب ناچ وچ شامل ہو جاندیاں نیں، وڈیری عمر دیاں سوانیاں تھک ٹٹ کے بہہ جاندیاں
 نیں، ناچ مکدا اے تے منڈا اٹھ کے چلا جاندا اے مہماناں دی دعوت تے رسم مکدی اے۔

جج

بڑیاں چاواں تے بڑیاں دعاواں نال جج ڈھکن دا مبارک دن آؤندا اے جدوں ووہٹی
 ویاہن واسطے لاڑے نے جج لے کے جانا ہوندا اے ایہدر جان دی تیاری ہوندی اے گڑی والے
 گھر جج دی مہمانداری کرن دی تیاری شروع ہو جاندی اے منڈے نوں لاڑا بنایا جاندا اے گڑی
 نوں ووہٹی بنایا جاندا اے، منڈے والے گھر سب توں پہلی رسم منڈے نوں نہاون تے کھاریوں
 لاہن لئی پانی لیاؤن دی اے جس نوں گھڑولی آکھیا جاندا اے۔

گھڑولی

سہاگناں بھاگناں ڈھاکاں تے گھڑے چک کے پنڈ دے کھوہ توں پانی لین واسطے گروپ
دی شکل وچ جانڈیاں نیں نال نال گھڑولی دا گیت گاؤندیاں جانڈیاں نیں:

۔ ایہہ گھڑولی مٹھلاں تولی کر بسم اللہ چالئی اے
ویر میرے نوں گانا سوہے مٹھناں رم جھم لالئی اے
ایہہ گھڑولی مٹھلاں تولی کر بسم اللہ چالئی اے
ویر میرے نوں جوڑا سوہے بٹناں رم جھم لالئی اے
ایہہ گھڑولی مٹھلاں تولی کر بسم اللہ چالئی اے
ویر میرے نوں کھسہ سوہے تے رم جھم لالئی اے
ایہہ گھڑولی مٹھلاں تولی کر بسم اللہ چالئی اے
ویر میرے نوں سہرا سوہے لڑیاں رم جھم لالئی اے (۲۹)

کھارا

کھارا ٹوکرے نوں آکھیا جاندا اے، جتھے لاڑے نوں نہایا جاندا اے ایہہ ٹوکرہ موہندا مار دتا
جاندا اے منڈا اوہدے اُتے بہہ جاندا اے سوانیاں اُتے دوپٹہ تان لیندیاں نیں۔ گھڑولیاں دے
پانی نال اوس نوں نہایا جاندا اے نال نال گیت گایا جاندا اے۔ اوہر گڑی نوں وی کھارے اُتے بٹھا
کے سوانیاں نہاندیاں نیں اوتھے وی کھارے دے گیت گائے جاندا اے:

منڈے والیاں: جے توں چڑھیوں کھارے دے
تیری ماں روپیئے وارے دے (۳۰)
گڑی والیاں: آنگن میرے چکڑنی کس ڈولھیا پانی
کیہدی بیٹی نہاتی نی کس ڈولھیا پانی
دے بیٹی نہاتی نی اس ڈولھیا پانی
آنگن میرے چکڑنی کس ڈولھیا پانی
کیندی پوتری نہاتی نی جس ڈولھیا پانی
گامے پوتری نہاتی نی اس ڈولھیا پانی (۳۱)

ایہو موقعہ اے جتھے مامیاں دی دونواں پاسے لوڑ ہوندی اے کہ اوہناں ای آ کے لاڑے تے
ووہٹی نوں کھاریوں لاہنا ہوندا اے ایس لئی سوانیاں گاؤندیاں نیں:

۔ مٹھلاں بھری چنگیر اک پھل توڑی دا

ایس ویلے دی لوڑ ماما لوڑی دا (۳۳)

دونویں پاسے مامے آ کے نقد شکن دے کے ووہٹی تے لاڑے نوں کھاریوں لاہندے نیں۔
لاڑے نوں کھاریوں لتھن لکھیاں چکڑ وچ رکھیاں ہانڈیاں دیاں چپیاں مودھیاں مار کے رکھیاں
ہوندیاں نیں اوہناں تے پیر رکھ کے بھن کے چکڑ توی باہر آؤنا ہوندا اے۔ ووہٹی نوں نوں نوں
کپڑے پا کے ووہٹی بنایا جاندا اے لاڑے نوں وی نوں نوں کپڑے پا کے لاڑا بنایا جاندا اے
گھوٹ کے پگ بدھی جاندی اے پیویاں وڈا بھرا تلے دیاں تاراں تے بجرے مٹھلاں دا بنیا چہرے
نون ڈھکدا سہرا بھندا اے ایس موقعے آ کے سہرے دے گیت گائے جاندے نیں۔

۔ آؤندیاں نصیباں نال ایہہ گھڑیاں

تیرے سہرے نوں سجاواں نال پھل کلیاں

تیرے سہرے نوں لاواں ہیرے

ویلاں وارن تیرے ڈیرے

تیرے سہرے نوں لاواں چھاپے

ویلاں وارن تیرے ماپے (۳۴)

اک گیت مکدا اے دو جا شروع ہو جاندا اے۔

۔ سہرا بھنچے ست لڑیاں، ہیرے بوتیاں لعلان جڑیاں

ہائے نی کے مالن نے پرویا سوہنا سہرا (۳۴)

لاڑے دے نال اک چھوٹا لاڑا وی ہوندا اے جس نوں سر باہلا آکھیا جاندا اے ایہہ رشتے
ولوں لاڑے دا دادکا (چھوٹا بھرا، بھتیجا وغیرہ نابالغ) ہوندا اے لاڑے نوں میل دے درمیان بٹھایا
جاندا اے اتھے برادری سلامیاں دیندی اے ایہدے وچ نیوندر وی ہوندا اے (نیوندر بھاجی شادی
دے موقعے اُتے دتا مُردا اے۔ ایسے لئی سیانے آکھدے نیں۔ (بھاجی جاویں اوس گھر، جتھوں
آوی مُرد گھر) (۳۵)

گڑی والے گھر سہاگ دے گیت گائے جاندے نیں۔ گڑی نوں نانگی چھک (دوہتری دے
ویاہ اُتے نانگیاں ولوں وانج وچ پائے کپڑے گہنے وغیرہ) تیل مہندی اُتے ای دے دتی جاندی

اے سہاگ دے گیتاں وچ عام کر کے دھی دے چنگے وردی آس، بابل نوں دھی ٹورن دی شہابی
ہوندی اے، سہاگ دا اک گیت:

۔ چار گلیاں رَنگ ڈلیاں رَنگ گوہڑے رتیاں
بازار سیتی مُل پیا، آن بابل لتیاں
جائیں جائیں وے بابل اوس نگری
جتنے سونا وہا جیئے، وہا ج سونا میرے بابل آندا
لے نی دھیئے ایاعیئے، لے نی رُکمن راجیئے (۳۶)

لاڑے نوں جدوں سلامیاں ہو جائدیاں نہیں تے جی سجائی گھوڑی آجاندی اے، طوطیاں
نگارے، ڈھول یاں بینڈ واہے آجاندے نیں، جج ڈھکن واسطے اوہ اک چونکی بھردے نیں (واہے
وجاندے نیں) وڈی بھرجائی لاڑے نوں سرمہ پاندی اے تے شگن لیندی اے لاڑا تے سر باہلا
گھوڑی تے چڑھ جاندے نیں۔ رسم دے مطابق بھین، گھوڑی دی وانگ پھڑ کے اپنا شگن منکدی
اے تے گیت گاؤندی اے۔

۔ بھین پھڑے تیری واگ ویرا چڑھ گھوڑی
جم جم جیوے سہریاں والا، چاچے دین سلامی
وارے وارے جاوے مامی، کھپھی دیوے سلامی
بھین پھڑے تیری واگ ویرا چڑھ گھوڑی (۳۷)

ایس موقعے تے وڈیاں سوانیاں رل کے گھوڑیاں گاؤندیاں نیں:

۔ نکئی نکئی بوند نکلیا مہینہ ورھے
ماں سہاگن تیرے سکن کرے
دماں دی بوری باپ راجہ پھڑے
ویراں دی جوڑی تیرے نال چڑھے
پہلی پہلی دال تیجن گھوڑی چڑے
بھین سھرائی تیری واگ پھڑے
رتا رتا ڈولا لے آویں گھرے
نکئی جیہی بنو پیر ٹھک دھرے
نکئی جیہی بنو جیہی بھٹی سچ (۳۸)

جج دے ووہٹی والے گھر ٹرن نوں جج ڈھکن آکھیا جاندا اے، جانجی نال ہوندے نیں واجا
وجدا اے جج ڈھک پیندی اے، کسے زمانے وچ لاڑے دا پو چھوٹی کرنی (پیسے) مٹھاں بھر کے
لاڑے دے اتوں دی سدا اسی ایس نوں سوٹ آکھیا جاندا اسی۔

جج ووہٹی دے گھر اڑدی اے، اتھے اک رسم اے جیہڑی پنڈاں وچ اج وی کسے نہ کسے
روپ رنگ نال موجود اے لوک گیتاں دیاں کتاباں وچ وی ایس دا ذکر موجود اے ایس نوں
سٹھیاں آکھدے نیں، جیہڑا اک مخولہ گیت اے۔ جج گڑی والیاں دے گھر دے باہر جڑدی اے
تے میل دیاں ادھکڑتے بڑھیاں سوانیاں اگے اگے ہو کے ایہہ گیت اُچی اُچی گاؤندیاں نیں، مخول،
مشکری، لچکراں سگوں گالھاں تیکر ایس گیت وچ موجود ہوندیاں نیں جیہڑیاں جانجیاں لاڑے تے
اوبدے لگدے لائیاں واسطے ہوندیاں نیں۔ کھلا ڈھلا ماحول کوئی غصہ نہیں کردا سگوں ہاسے دیاں
پھلجھڑیاں آل دوآلے کھلر جانجیاں نیں، ونکی:

۔ گڑی تے ساڈی تلے دی تار اے

لاڑا تے سانوں لگدا گھمیار اے

جوڑا تے پھدا نہیں

طجیو لج تہانوں ، نہیں (۳۹)

ایس موقعے اُتے رسم ملنی ہوندی اے۔ گڑی والیاں ولوں اک مرد منڈے والیاں دے نامزد
مردنوں کلوکڑی پا کے ملدا اے تے اوہنوں ملنی دی انگٹھی پاندا اے۔ ایہدے مگروں لاڑے تے
جج نوں عزت نال بہایا جاندا اے تے نکاح دی اہم رسم ادا کیتی جاندی اے۔ نکاح اک ایسا اسلامی
شرعی معاہدہ اے جس دے ذریعے مرد تے عورت دے درمیان جنسی تعلق جائز تے اولاد دانسب
درست ہو جاندا اے تے زوجین دے درمیان دیوانی حقوق تے فرائض ہوند وچ آجاندے نیں۔
(۴۰) قرآن مجید تے حدیثاں وچ نکاح دی دینی تے سماجی اہمیت نوں بتایا گیا اے تے نسل انسانی
دے بقاء ترقی تے مدنی حیاتی دی پکیائی واسطے ضروری متھیا گیا اے۔ قرآن مجید وچ مرد واسطے
بیوی دا ہونا تے بیوی واسطے شوہر دا ہونا اللہ تعالیٰ دیاں عظیم نعمتاں وچ گنیا گیا اے [۳۰
(الروم): ۲۱] کیوں جے اللہ تعالیٰ نے ہر چیز دا جوڑا پیدا کیتا اے [۳۶ (یس): ۳۶] قرآن مجید
دی سورۃ النساء وچ ارشاد ہوندا اے ”پس تسیں نکاح کرو ایہناں عورتاں نال جیہڑیاں تہانوں پسند
ہوں“ [۳ (النساء): ۳]۔ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم نے نکاح دی اہمیت نوں بتا دیاں ایس نوں
اپنی سنت قرار دتا تے ایس دے ترک کرن والے نوں سزا دین دی دھمکی سنائی کہ فرمایا اودہ ساڈے
وچوں نہیں (۴۱)۔ نکاح دا مسنون ڈھنگ ایہہ وے کہ بالغ ووہٹی دی رضامندی، جیہڑی گڑی خود

ظاہر کرے یاں ولی یاں وکیل راہیں حاصل کیتی جائے۔ نکاح دا خطبہ مسنونہ پڑھیا جاوے جس دا سننا واجب اے دو نامزد گواہاں دی موجودگی وچ لاڑے توں ایجاب تے قبول کرایا جائے۔ ایجاب تے قبول وچ وڑھٹی دا ناں اوہدے والد دا ناں انج لیا جاوے کہ سنن والیاں نوں سمجھ آجائے ایس موقعے اُتے حق مہر دا تعین ضروری اے جیہڑا ہر شخص دے اپنے پلے موجب ہونا چاہیدا اے۔ پھیر دعاء کیتی جاوے کوئی مٹھی چیز (چھوہارے) وڈے جان۔ زوجیت دی رات گزارن مگروں مستحب اے کہ لاڑا اپنے احباب تے رشتہ داراں نوں دعوت (ولیمہ) کھلاوے ایس دا کھلانا تے کھانا ثواب اے (۴۲)۔ قرآن مجید دی سورۃ النساء وچ ارشاد اے کہ ”تے ایہناں محرمات، جہاں نال نکاح نہیں ہو سکدا) دے علاوہ دیگر عورتاں تیرے تے حلال نیں ایس طرح کہ مال خرچ کر کے (یعنی حق مہر ادا کر کے) ایہناں نال نکاح کر لو بشرطیکہ (نکاح نال) مقصد عفت قائم رکھنا ہووے نہ (محض) نفسانی خواہش“ اسلام وچ حق مہر لازم ہوندا اے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی اک حدیث وچ دسیا گیا اے کہ اک غریب شخص نوں جس کول حق مہر دین واسطے لوہے دی اک انگٹھی دی نہیں سی آپ نے فرمایا کہ تینوں قرآن یاد اے؟ اوس نے عرض کیتی آہو فلانی فلانی سورۃ۔ آپ ﷺ نے فرمایا کہ میں ایس قدر قرآن اُتے تیرا نکاح ایس عورت نال کر دتا کہ توں ایہہ سورتاں ایس نوں سکھا دے (۴۳)۔ فقہانے گھٹ توں گھٹ حق مہر دی مقدار لکھ دتی اے ایس کر کے جہاں حق مہر زیادہ نہیں رکھنا ہوندا اوہ شرعی حق مہر لکھوا دیندے نیں، اجکل پاکستان وچ لاگو عائلی قانوناں پاروں نکاح رجسٹر ہوندا اے تے مہر وغیرہ سب کجھ لکھیا جاندا اے۔

نکاح توں بعد جج نوں کھانے دی دعوت دتی جاندی اے۔ ایس موقعے اُتے چتر چالاک زنانیاں اگے آن کھلوندیاں نیں تے اڑوئی دا گیت گا کے جج بنھ دیندیاں نیں: وگئی:

اوتھنیاں چ آئیاں - منہ وچ لیائیاں دانا
نالے تہاڑی جج بدھی - نالے بدھا کھانا
اوتھنیاں چ آئیاں - منہ وچ لیائیاں ڈوڈے
نالے تہاڑی جج بدھی - نالے بدھے گوڈے

جانجیاں وچ کوئی دانا بندہ ایہہ اڑوئی، حل کرن دا گیت ساندا اے گیت نہ آوے تے آکھیا

جاندا اے:

- چڑھی کھٹی - جج چھٹی

کھاؤ، کھاؤ جانجیو کھاؤ (۴۴)

ہُن ایہہ رسم موجود نہیں اک زمانے وچ پنجابی دی باقاعدہ شاعری وچ جج بنمن تے جج کھلون دی شاعری کیتی جاندی سی تے ایس سلسلے دیاں چھپیاں کتاباں وی موجود نہیں جیویں جج بھگوان سنگھ (۳۵) جج (مہر دین مہر) (۳۶) جج چٹھن توں بعد جانجی کھانا کھان ول ہوندے نیں رواج ایہہ اے کہ پہلاں جج کھانا کھاندی اے پھیر میل کھانا کھاندا اے۔

کھانے توں ویہلے ہوندے نیں تے ووہٹی دیاں سکھیاں چمکدیاں مہکدیاں لاڑے دوآلے آجاندیاں نیں اوہ لاڑے نوں اڈواڈ قسم دیاں اڑونیاں پاندیاں نیں جہاں نوں لاڑا اپنے جواب وچ حل کردا اے۔ اڑونی تے جواب دیکھو:

گڑیاں: بھجدی ہرنی چو

لاڑا: اکوں بھنا لکڑیاں، کماووں لاہی چھوئی

۔ برکت پنجاب پیراں دی میں بھجدی ہرنی چوئی (۳۷)

کھٹ، آکھدے نیں منجی (چارپائی) نوں، کھانا کھان دے بعد جانجیاں نوں کھٹ اُتے سجیا داج دکھایا جاندا اے، اک پانسے منڈے دی بھین یاں بھابی ”وری“ دکھاندی اے۔ جوڑا، جوڑا کر کے زیور تے جتیاں تیکر نال برادری وچ وڈن واسطے پد (چھوہارے تے پھلیاں) ووہٹی والیاں دے حوالے کردے نیں۔ ایس موقعے دا ”کھٹ“ دا گیت وی پنجابی لوک ادب وچ موجود اے ونگی: (کئی ووہٹیاں داج وچ مجھاں دی لے کے آؤندیاں نیں)

۔ آ اد کاہنا بہہ جا پلنگھے

پلنگھے بہدا کیوں نہیں

سوہرا تیرا لکھ داتا

کجھ منگدا کیوں نہیں

مجھیں دا دان کریندا

وے رسا پھڑدا کیوں نہیں (۳۸)

سٹھدیاں اڑونیاں ہاسے بکھیڑے دے بعد ہُن ووہٹی دی رخصتی دا ویلا آجاندا اے، کہار ڈولی لے آؤندے نیں، سچی سجائی ووہٹی تے سہرا چکے لاڑے نوں کجھ قدم پیدل ٹرایا جاندا اے قرآن مجید دے سائے وچ گڑی اگے تھال وچ چول رکھے جاندے نیں اوہ اک مٹھ بھر کے پچھے نوں اپنے سر توں سُدی اے کہ ہُن اوہدے بابل دے گھر توں اوہدا دانا مک گیا اے۔ ایہہ منظر بڑا دکھ دا ٹیک

ہوندا اے جس دھی نوں نازاں نال پالیا ہوندا اے اوس نوں اپنے ہتھیں اجھے ماحول وچ گھلایا جا رہیا
اے جیہڑا اوہدے واسطے پردیس اے ایس موقعے اُتے جیہڑے ڈولی دے لوک گیت گائے جاندے
نیں اوہناں نوں اوس موقعے اُتے سُن کے ہر اکھ اتھروواں نال بھر جاندی اے، ونگی:

۔ نہ میں لڑی تے نہ میں بولی نی ماں
میری رکھ لے اج توں ڈولی نی ماں
رہواں باپ دی بن کے گولی نی ماں
میری رکھ لے اج توں ڈولی نی ماں (۴۹)

۔ لے چلے بابلا لے چلے وے کھار
بابلا بیٹی لے چلے
بابلا رکھ لے رات
اج اجو کڑی رات
بابلا بیٹی لے چلے وے
لیکن رکھ لاں نی دھیئے
پنچاں نال قرار نی دھیئے (۵۰)

۔ بی بی دا ماں پو نیوں پیا ہور نیویاں نہ کوئی
نیوں گیا پر بت پہاڑ دا، ہور نیویاں نہ کوئی
بی بی دا بابل ایوں رووے جیوں گھٹ ساون دی کوئی
توں کیوں رونا ایں بابلا وے! جگ ہوندی آئی (۵۱)

۔ ساڈا چڑیاں دا چہہ وے، بابل اساں اڈ جانا
ساڈی کھی اڈاری وے، بابل کھیڑے دیس جانا
تیرے محلاں دے وچ وچ وے بابل ڈولا نہیں لکھدا
اک اٹ پٹا دیواں، دھیئے گھر جا اپنے
تیرے محلاں دے وچ وچ وے، بابل گڈیاں کون کھیڈے
میریاں کھیڈن پوتریاں، دھیئے گھر جا اپنے (۵۲)

ڈکھ دائیک ایس منظر وچ باہل دے اتھرو، اوہدے ہردے اُتے ٹھنڈے تھکے بن کے ڈگدے نیس کہ اوہدی حیاتی دا اک اہم فرض ادا ہویا۔ دی نوں ٹور کے ماپے اطمینان دا ساہ لیہدے تے اوس دے سکھی وسن دیاں دعاواں کردے نیس۔

اوہدے منڈے دے گھر جدوں ووہٹی اپڑدی اے اوتھے توتیاں نگاریاں نال اوس نوں جی آیاں آکھیا جاندا اے، انبڑی، بھیناں، ماسیاں، پھپھیاں، تائیاں تے کڑیاں دے ہاسیاں وی گلزار کھڑ پیندی اے اک پاسیوں اک گڑی گاؤندی اے۔

۔ بکل مارو کھیس دی + ووہٹی آئی منڈے دے مچ دی

دو جی بولدی اے:

۔ بکل مارو کس کے + ووہٹی آئی منڈے نال ہس کے

ووہٹی لاڑا گھر دے بڑوہاں اُتے آن کے کھلو جانڈے نیس، اک گڑی سرہوں دا تیل بروہاں اُتے چونڈی اے (۵۳)۔ اک سوانی دی آواز ابھردی اے۔

۔ پانی وار بنے دیے مائے نی - پتا باہر کھڑا

سکھناں سکھدی نوں ایہہ دن آئے نی - پتا باہر کھڑا

ایس موقعے اُتے کوئی گڑی پانی دا گلان لے آؤندی اے منڈے دی ماں لاڑے ووہٹی توں پانی وار کے پین لگدی اے تے لاڑا روک لیہدا اے (۵۴) ایہہ عمل ست وار ہوندا اے تاں لاڑا پانی پین دیندا اے۔ لاڑا ووہٹی نوں اندر لے جا کے سب توں پہلاں اک دو جے نوں سامنے بٹھایا جاندا اے ووہٹی نے گھنڈ کڈھیا ہوندا اے کوئی گڑی ملکوے وڈا سارا شیشہ لیا کے وچکار رکھ دیندی اے انج لاڑا ووہٹی اک دو جے نوں ویکھ لیہدے نیس ایہدے بعد لسی مندری دی رسم کیتی جانڈی اے دوہاں دے درمیان دودھ دی لسی جس وچوں تھلا نظر نہ آئے کھلے منہ دی دیکھی وچ پا کے وچ مندری سٹ دتی جانڈی اے۔ لاڑے ووہٹی نوں آکھیا جاندا اے کہ ایہہ لہو، جیہڑا لہوے اوہدی واہ واہ کردیاں تاڑیاں و جائیاں جانڈیاں نیس۔ ایہہ رسماں لاڑے ووہٹی وچ بے تکلفی پیدا کرن واسطے کیتیاں جانڈیاں نیس۔ پھیر ووہٹی لاڑے نوں شب ببری واسطے کلیاں چھڈ دتا جاندا اے لاڑا ووہٹی نوں منہ وکھائی تحفہ دیندا اے جنسی حوالے نال کامیاب شب ببری تے خوشیاں منائیاں جانڈیاں نیس، ووہٹی دے پیکے نیڑے ہون تے ناشتہ لیاؤندی نیس، لاڑا اپنے عزیزاں رشتے داراں دوستاں یاراں نوں ویسے دی دعوت کھواندا اے جس وچ اوہدے سوہرے دی شریک ہوندے

نیں تے ووہٹی لاڑے نوں نال لے جانڈے نیں سوہرے گھر لاڑے دیاں سالیان جُتی لکائی دی رسم ادا کر کے لاڑے کولوں انعام لیندیاں نیں دوجے یاں تیجے دن لاڑے دے ماپے مکلاوا (ووہٹی لاڑے نوں گھر لیاؤن) لین اپڑ جانڈے نیں۔ ایہہ ویاہ دی چھیکڑی رسم اے ووہٹی لاڑا گھر اپڑ دے نیں تے کڑیاں چڑیاں کٹھیاں ہو کے گدا پاندیاں نیں لاڑے دی بھین بول چکدی اے:

۔ بھابی میری مکلاوے آئی، آئی سرہوں دا پھل۔ بن کے

روپ اوہنوں رب نے دتا، اوہ پھرے پٹولا بن کے (۵۵)

دوجیاں کڑیاں آخری مصرعہ دوہراندیاں گدا پاندیاں نیں:

۔ روپ اوہنوں رب نے دتا، اوہ پھرے پٹولا بن کے، روپ اوہنوں.....

غم دیاں رسماں تے گیت

۔ خوشی کے ساتھ دنیا میں ہزاروں غم بھی ہوتے ہیں

جہاں بھتی ہے شہنائی، وہاں ماتم بھی ہوتے ہیں

انسانی حیاتی دے نال خوشی تے غم نال نال جُوے نیں، اکھان اے: جو گھڑیا، سو بھجنا، ہر انسان نے موت دا ذائقہ چکھنا اے۔ انسانی حیاتی وچ سب توں وڈا دکھ تے سب توں وڈا غم اپنے کسے پیارے دی موت دا دکھ تے غم ہوندا اے، ہمیش واسطے وچھڑ جان دا دکھ پتھر دل انسان نوں وی رون تے مجبور کر دیندا اے۔ اسلام وچ بھانویں موت اُتے صبر تے استقامت دی کچی کیتی گئی اے ایسے لئی موت اُتے اسیں سب توں پہلاں انا للہ وانا الیہ راجعون ☆ (اسی اللہ ولوں آئے آں تے او سے ول لوٹ جان والے آں) پڑھنے آں پر اتھرو اکھاں وچ آ جانڈے نیں۔ سوانیاں دا دل مرداں نالوں ودھ کمزور ہوندا اے۔ ایس واسطے اوہناں دے ہوکے، ہاواں وچ تے ہاواں، وین، الاہنیاں تے سیاپے وچ بدل جانڈے نیں۔ پنجاب دیس دا ایہہ قدیم دا رواج اے کہ اسیں مسلمان ہر ویلے دعاء کرنے آں کہ مرن لگیاں کلمہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ نصیب ہووے جس نوں ایہہ نصیب ہو جاوے اوس دا انجام بہت چنگا تصور کیتا جاندا اے۔ وفات دے بعد میت نوں غسل دتا جاندا اے کفن پہنایا جاندا اے منجی اُتے پا کے چار بندیاں دے کندھیاں اُتے پیدل قبرستان اپڑایا جاندا اے میت نوں کندھا دینا ثواب کجھیا جاندا اے۔ قبرستان وچ جنازہ پڑھیا جاندا اے (جنازے وچ سوانیاں شریک نہیں ہوندیاں) زمین وچ قبر شمالاً جنوباً کڈھ کے اوہدے وچ دفنا دتا جاندا اے، بوہتے مسلمان دوجے دن قل خوانی، چالیویں دن چالیسواں کردے نیں جہاں وچ مرن والے دی روح نوں ثواب پہنچان واسطے قرآن خوانی ہوندی اے تے اوہدی مغفرت واسطے

دعاء کیتی جاندی اے۔ عام رواج ایہہ اے کہ فلاں تیکر مرن والے دے گھر دے چلھا نہیں بالڈے سگوں اوہناں دے رشتے دار کھانا لیاؤندے نیں (کڑا چاری ہووے تے کڑم لیاؤندے نیں)۔

اسلام وچ شخصی مرعے دا رواج وی موجود اے تے خاص طور تے حضرت امام حسین رضی اللہ عنہ دی اسلام نوں زندہ رکھن لئی شہادت اُتے غم دے اظہار لئی مرثیہ نوحہ وغیرہ باقاعدہ لکھاریاں ولوں تے لوک پدھرتے ہوند وچ آیا۔ برصغیر پاک و ہند وچ وی ایس دی ہوند قدیم زمانے توں ہے اے لوک پدھرتے حسینی دوہڑے موجود نیں۔ عاشوریاں وچ ہر مسلک دا مسلمان امام حسینؑ دے غم نوں کسے نہ کسے طریقے نال ضرور محسوس کردا اے تے ایہدا اظہار وی کردا اے۔ جدوں کہ اہل تشیع شہادت امام عالی مقام اتے مرثیہ، نوحہ، ماتم بلکہ سینہ کوبی تیکر کردے نیں تے ذوالجناح دا جلوس کڈھدے نیں۔

شخصی حوالے نال پنجاب وچ اپنے پیارے دی موت اُتے غم تے دکھ دے اظہار واسطے لوک پدھرتے وین، الاہنیاں، سیاپا وغیرہ دیاں صفتاں موجود نیں۔ جیہڑیاں ایس خطے دیاں سوانیاں دے حوالے نال سینہ بہ سینہ چلیاں آرہیاں نیں، ایہناں دا روپ رنگ کیہ اے اتھہ کجھ ونگیاں درج کیتیاں جاندیاں نیں۔

وین

پنجابی سوانی دکھی دل دیاں ماروشاں نوں مرن والے دی موت سے وین پایا کے، دنیا دی بے ثباتی، موت دے اٹل حکم تے مرن والے دیاں صفتاں لسیاں ہکاں لا کے دسدی اے۔ (۵۶) ایہہ گلاں تے مرعے وچ وی ہوندیاں نیں پر مرعے وچ تے وین وچ فرق ایہہ اے مرثیہ باقاعدہ طور تے لکھیا جاندا اے قافیہ ردیف دی پابندی کیتی جاندی اے راون دی شرط نہیں جدوں کہ وین روندیاں آپ مہارے دلوں نکلے اکھراں دا مجموعہ ہوندا اے جس وچ وزن، بحر، قافیہ، ردیف دی کوئی پابندی نہیں ہوندی۔ وین سوانیاں اک دو جے دے گل لگ کے پاندیاں نیں، یاں گلی سوانی چونکڑی مار کے ہوا وچ بانہواں ہلار کے کدی پٹاں تے ہتھ مار کے وین پاندی اے تے روندی اے، ونگی: بھین اپنے ویر دی موت تے وین پارہی اے۔

ویرا وے امہوی جایا
میں تیری کوئی خوشی نہ ڈھی
تینوں جان دیاں کالھیاں ویرا
میریاں بھج گھیاں باہواں

میںوں پُٹ کھیاں ہونیاں
 ایس موت نے مار مکایا
 چڑھ کھیوں ججے ویرا وے
 میں تاں اہجے ہنھناں سی گانا
 وے میں تاں شگن منانے سی سارے
 ویر نہ مرن کسے دے ربا
 کتے نیڑے ہوویں تے سناواں (۵۷)

الاہنیاں - سیاپا

مرن والے دی موت تے سوانیاں جو ہاڑے پاندیاں نیں، نال پٹاں سینے تے گھاس اُتے
 پندیاں نیں ایہہ الاہنیاں یاں سیاپا ہوندا اے۔ بڈھے، جوان، تے گھر والی سوانی دا سیاپا یاں الہنی
 وچ فرق ہوندا اے۔ طریقہ انج ہوندا اے کہ اک مراثن بیٹھ جاندی اے۔ اوس دے آ لے دوآ لے
 سوانیاں رل کے اک گول دائرے وچ کھلو جاندیاں نیں۔ اک ٹپہ مراثن بولدی اے اوس دے مگر
 ساریاں کھلوتیاں ہتھیاں نال کٹھیاں پندیاں نیں تے مونہوں اک ٹپہ اکٹھیاں رلوں آواز وچ
 بولدیاں نیں۔ مراثن اگے بولدی جاندی اے تے انت اُتے آ کے پہلا بول دوہرایا جاندا اے۔
 (۵۸) ونگیاں:

ان ویاہی سوانی اُتے الہنی

سوانیاں	مراثن
ہائے ہائے دھئے مورعئے	س کول بدن سریر دھئے مورعئے
ہائے ہائے دھئے مورعئے	تیرے نکے نکے ویر، دھئے مورعئے
ہائے ہائے دھئے مورعئے (۵۹)	گئی جہانوں خالی دھئے مورعئے

بالاں والی سوانی اُتے الہنی

س تیری تند چرٹوے نال، ہائے ہائے مٹھلاں جوکئے
 روون تیرے بال، ہائے ہائے مٹھلاں جوکئے (۶۰)

جوان مرد اُتے الہنی، جیہڑا نکے نکے بالوں والا سی

تیرے نکے نکے بال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
 ایہناں نوں لہندوں پال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
 تینوں روندی تیری نار، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
 گیوں بڈھی ماں نوں مار، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
 تیرے پیو دا بھڑا حال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
 کیوں نہ لے گیوں مینوں نال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا (۱۱)

حوالے

- ۱۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیا رتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۲۷۱ (گورکھی)
- ۲۔ ادبی، ص ۲۷۳
- ۳۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلو پیڈیا: ای-ڈی۔ میکلیگن / ایچ اے روز ترجمہ: یاسر جواد، ۲۰۰۵ء، ص ۵۹
- ۴۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۳۷۸، ۱۹۷۷ء، ص ۸۵۰
- ۵۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۱۳، ۱۹۷۶ء، ص ۲۱۶
- ۶۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۱۰۶
- ۷۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیا رتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۲۷۰ (گورکھی)
- ۸۔ ادبی، ص ۲۷۱
- ۹۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلو پیڈیا: ای-ڈی۔ میکلیگن / ایچ اے روز ترجمہ: یاسر جواد، ۲۰۰۰ء، ص ۷۵
- ۱۰۔ پنجابی دے لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۲۱۶
- ۱۱۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ۳۹۸
- ۱۲۔ پنجاب دی لوک دھارا: سوہندر سنگھ بیدی، ۲۰۰۷ء، ص ۱۲۹ (گورکھی)
- ۱۳۔ ادبی، ص ۱۳۲
- ۱۴۔ نیلی دے لوک گیت: منزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۰۸
- ۱۵۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۳۱۳
- ۱۶۔ ادبی، ص ۱۳۳
- ۱۷۔ مرزا صاحبان: بیلو مرتب، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۲ء
- ۱۸۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۳۳
- ۱۹۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۳۷۳

- ۲۰۔ کافیاں شاہ حسین: شاہ حسین، ۱۹۶۶ء، ص ۳۳
- ۲۱۔ کلام پیمے شاہ، مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/امجد علی، ۲۰۰۳ء، ص ۵۳۳
- ۲۲۔ وڈی پنجابی لغت: اقبال صلاح الدین، تہجی جلد: ۲۰۰۲ء، ص ۲۳۸۸
- ۲۳۔ پنجاب دی لوک دھارا: سوہندر سنگھ بیدی، ۲۰۰۷ء، ص ۷۲ (گورکھی)
- ۲۴۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۴۵
- ۲۵۔ ادبی، ص ۱۴۴
- ۲۶۔ ادبی، ص ۱۴۵
- ۲۷۔ نیلی دے لوک گیت: منزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۵۳
- ۲۸۔ ادبی، ص ۱۵۲
- ۲۹۔ ادبی، ص ۱۷۹
- ۳۰۔ پنجابی لوک گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، ۲۰۰۷ء، ص ۱۴۳
- ۳۱۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۵۰
- ۳۲۔ گویڈ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۵ء، ص ۱۱۹
- ۳۳۔ نیلی دے لوک گیت: منزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۶۳
- ۳۴۔ گویڈ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۵ء، ص ۱۲۱
- ۳۵۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۹۲
- ۳۶۔ پنجابی لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۲۲۷
- ۳۷۔ نیلی دے لوک گیت: منزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۸۳
- ۳۸۔ پنجابی لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۲۲۱
- ۳۹۔ نیلی دے لوک گیت: منزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۹۸
- ۴۰۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۲۲، ص ۴۳۹
- ۴۱۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۲۲، ص ۴۴۰
- ۴۲۔ ادبی، ص ۴۴۱
- ۴۳۔ ادبی، جلد: ۲۱، ص ۸۸۶
- ۴۴۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۵۳
- ۴۵۔ پنجابی کتابیات، جلد: ۱، ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۱ء، ص ۷۳
- ۴۶۔ ادبی، ص ۴۸۱
- ۴۷۔ جتھے پہلاں دی ٹھنڈی چھاں: ڈاکٹر سیف الرحمان ڈار، ۱۹۸۵ء، ص ۲۵۰
- ۴۸۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۵۳
- ۴۹۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۲۱۱
- ۵۰۔ ادبی، ص ۲۰۸
- ۵۱۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیاوتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۳۳۳ (گورکھی)
- ۵۲۔ ادبی، ص ۳۳۳

- ۵۳۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلو پیڈیا: ای۔ ڈی۔ میگلین / ایچ اے روز ترجمہ: یاسر جواد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۲۳
- ۵۴۔ ادبی، ص ۱۲۳
- ۵۵۔ پنجابی دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۱۵۹
- ۵۶۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیا رتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۲۵۹ (گورکھی)
- ۵۷۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۸۵
- ۵۸۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیا رتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۲۰۹ (گورکھی)
- ۵۹۔ پنجابی لوک گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، ۲۰۰۷ء، ص ۱۱۷
- ۶۰۔ پنجاب: ڈاکٹر انجم رحمانی، ۱۹۹۸ء، ص ۳۹۹
- ۶۱۔ ضلع سبجرات: ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری، ۱۹۹۵ء، ص ۸۲۵

کتابیات

(BIBLIOGRAPHY)

پنجابی

- ۱۔ آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۸۱ء
- ۲۔ آکھے نوشہ قادری مرتبہ: عصمت اللہ زاہد، العزیز پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۸ء
- ۳۔ آکھیا بابا فرید نے مرتبہ: محمد آصف خان، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۷۸ء
- ۴۔ آکھیا خواجہ فرید نے، مرتبہ: محمد آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۹۴ء
- ۵۔ ابیات باہو مرتبہ: سلطان الطاف علی، حاجی محمد اشفاق قادری، لاہور، ۱۹۷۵ء
- ۶۔ ابیات سلطان باہو، مرتبہ: ملک فضل الدین، اللہ والوں کی قومی دکان، لاہور
- ۷۔ ابیات: (سلطان) باہو، میر قاسم علی پریس مین (تحریر: ۴ ماہ جمادی الثانی ۱۳۰۴ھ) (مطابق ۱۸۸۶ء) از: محمد الدین، مراد آباد (ایس ایڈیشن وچ مصرعیاں دے آخرتے ہو درج نہیں، ایہ ایڈیشن مسعود جھنڈیر ریسرچ لائبریری، سردار پور جھنڈیر، میلسی وچ موجود اے)
- ۸۔ ادب پریت: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، اے-ون پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۹ء
- ۹۔ ارمغانِ حجاز: علامہ اقبال، مترجم: احمد علی گوندل، بھلوال، مترجم خود، ۱۹۷۸ء
- ۱۰۔ ارمغانِ حجاز: علامہ اقبال، مترجم: تنویر بخاری، سائیں مولاشاہ ویلفیئر سوسائٹی کڑیال کلاں، لاہور، ۱۹۸۹ء
- ۱۱۔ ارمغانِ حجاز: علامہ اقبال، مترجم: عبدالغفور اظہر، سنگ مٹیل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۳ء
- ۱۲۔ اسرارِ خودی / رموز: علامہ اقبال مترجم: خلیل آتش، سنگ میل، لاہور، ۱۹۷۵ء
- ۱۳۔ اسرارِ خودی / رموز بے خودی: علامہ اقبال مترجم: قریشی احمد حسین احمد، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۷۶ء
- ۱۴۔ افکارِ اقبال: علامہ اقبال، مترجم: محراب خاور، دارالادب، گوجران، ۱۹۹۵ء

- ۱۵۔ اقبال دا خودی دا فلسفہ: پروفیسر محمد عثمان، پنجابی ادبی لیگ، لاہور، ۱۹۷۱ء
- ۱۶۔ اقبال دا لشکارا: علامہ اقبال مترجم: اختر حسین شیخ، گلریز پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۳ء
- ۱۷۔ اقبال دی حیاتی: عبدالمجید خان ساجد، کاروان ادب، ملتان، ۱۹۸۲ء
- ۱۸۔ اقبال دیاں لسیاں نظماں: علامہ اقبال مترجم: خلیل آتش، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۷۷ء
- ۱۹۔ اقبال قلندر: غلام مصطفیٰ بسمل / حفیظ احمد (مرتبین)، فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ، ۱۹۸۶ء
- ۲۰۔ اکلاپے دا مسافر: عارف عبدالستین، ٹیکنیکل پبلشرز، لاہور، ۱۹۱۲ء
- ۲۱۔ امروز، روزنامہ، لاہور، مورخہ ۹-جنوری ۱۹۷۷ء
- ۲۲۔ باراں انواع: مولانا عبداللہ لاہوری، شیخ الہی بخش جلال الدین، لاہور
- ۲۳۔ باغ ارم: نور محمد گدائی، مولوی فیض بخش تاجر، ملتان
- ۲۴۔ بال جبریل: علامہ اقبال، جبریل اڈاری، مترجم: امیر عابد، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۹۵ء
- ۲۵۔ بال جبریل: علامہ اقبال، مترجم: نسیم لیہ، بزم سرائیکی چمن، لیہ، ۱۹۷۴ء
- ۲۶۔ بلھے شاہ، فکر تے فن (تحقیقی تے تنقیدی جائزہ) مقالہ پی-ایچ-ڈی (پنجابی) محمد ریاض شاہد، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۹۸ء
- ۲۷۔ بول فریدی: بابا فرید ترجمہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۴۵ء
- ۲۸۔ بولیاں (مرتب): عبدالغفور درشن ترجمہ (اردو): مظہر الاسلام، لوک ورثے کا قومی ادارہ، اسلام آباد، ۱۹۸۰ء
- ۲۹۔ بولیاں (مرتب): کنول مشتاق، پنجابی پبلشرز، لاہور، ۱۹۷۶ء
- ۳۰۔ بولیاں حسن جوانیاں (مرتب): ڈاکٹر یسین ظفر، النور ایجوکیشنل پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۶ء
- ۳۱۔ بھلیکھا، روزانہ، لاہور (ایڈیٹر: عاطف ریحان بٹ)، ۲-اکتوبر ۲۰۰۶ء
- ۳۲۔ بھلیکھا، روزانہ (ایڈیٹر: عاطف ایمان بٹ) لاہور، (مضمون: انور بیگ اعوان)
- ۳۳۔ پس چہ باید کرد اے اقوام شرق: علامہ اقبال مترجم: ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۹۴ء
- ۳۴۔ پس چہ باید کرد اے اقوام شرق: علامہ اقبال مترجم: سید منظور حیدر، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۸۳ء
- ۳۵۔ پس چہ باید کرد اے اقوام شرق: علامہ اقبال مترجم: عبدالغفور اظہر، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۹۰ء
- ۳۶۔ سن چھان: حفیظ تائب، مکتبہ مینار، لاہور، ۱۹۷۸ء

- ۳۷۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، تاج بکڈ پو، لاہور، ۱۹۹۵ء
- ۳۸۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، عزیز بکڈ پو، لاہور، ۱۹۹۵ء
- ۳۹۔ پنجابی ادب دا ارتقاء: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، عزیز بکڈ پو، لاہور، ۲۰۰۳ء
- ۴۰۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، عزیز بکڈ پو، لاہور، ۱۹۷۲ء
- ۴۱۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، ماڈرن پبلی کیشنز، لاہور
- ۴۲۔ پنجابی زبان دا پچھوکر: محمد آصف خان، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۹۶ء
- ۴۳۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، لاہور، ۱۹۶۰ء
- ۴۴۔ پنجابی شکوہ: علامہ اقبال مترجم: فضل احمد شاہ، مترجم خود، لاہور، ۱۹۳۸ء
- ۴۵۔ پنجابی لسانیات، ڈاکٹر شہباز ملک، عزیز بکڈ پو، لاہور، ۱۹۹۶ء
- ۴۶۔ پنجابی لوک گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، مقصود پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۷ء
- ۴۷۔ پنجم، ماہنامہ (ایڈیٹر: مقصود ثاقب)، لاہور، اپریل ۲۰۰۶ء
- ۴۸۔ پیام مشرق: علامہ اقبال مترجم: اشرف یزدانی (غیر مطبوعہ)
- ۴۹۔ ترجمان: احمد راہی، الجدید، لاہور، بار دوم، ۱۹۵۳ء
- ۵۰۔ ٹاہلی دے تھلے: اشفاق احمد، داستان گو، لاہور، (۱۹۶۰ء)
- ۵۱۔ جاوید نامہ: علامہ اقبال مترجم ڈاکٹر مہر عبدالحق، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۱۹۷۴ء
- ۵۲۔ جاوید نامہ: علامہ اقبال مترجم: شریف کنجاہی، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۷۷ء
- ۵۳۔ جاوید نامہ: علامہ اقبال مترجم: عبدالغفور اظہر، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۹۲ء
- ۵۴۔ جتھے پہلاں دی ٹھنڈی چھاں: ڈاکٹر سیف الرحمان ڈار، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۵ء
- ۵۵۔ جس ڈاکٹر شہباز ملک مرتبہ: عبدالبجبار اثر، شاخ ادب، فیض پور خورد پراگا: ۳ (۱۹۹۳ء)
- ۳ (۱۹۹۳ء)، ۵ (۱۹۹۳ء)، ۶ (۱۹۹۳ء)، ۷ (۱۹۹۳ء)، ۸ (۱۹۹۵ء)، ۹ (۱۹۹۵ء)
- ۵۶۔ جگراتے: شریف کنجاہی، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۶ء
- ۵۷۔ جگنامہ امام حسین: عبدالعزیز، بڑا کتب خانہ، لاہور
- ۵۸۔ جگنامہ پیر محمد کاسی مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈ پو، لاہور، ۱۹۸۲ء
- ۵۹۔ جگنامہ حامد: حامد شاہ عباسی، ملک غلام محمد تاجر، لاہور
- ۶۰۔ جگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈ پو، لاہور، ۱۹۸۹ء

- ۶۱۔ حرود اقبال: علامہ اقبال مترجم: حسام خرم، ہندکو ادبی بورڈ، پشاور، ۲۰۰۲ء
- ۶۲۔ حضرت میاں محمد بخش: حیاتی تے شاعری، ڈاکٹر سید اختر جعفری، مقصود پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۷ء
- ۶۳۔ خبراں، روزنامہ، لاہور، ۲۰-۲۰۰۶ء اپریل
- ۶۴۔ خبراں، روزنامہ، لاہور، ۲-۲۰۰۶ء اکتوبر
- ۶۵۔ خطبات اقبال: علامہ اقبال مترجم: شریف کنجاہی، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۷۷ء
- ۶۶۔ خودی تے بے خودی: ڈاکٹر ریاض مجید، مسلم پنجابی مجلس، فیصل آباد، ۱۹۹۳ء
- ۶۷۔ دربار الشہداء: غلام حیدر فدا، مولوی غلام اصغر تاجر، ملتان، ۱۳۴۲ھ
- ۶۸۔ دربار نورانی: عاشق ملتانی، مولوی غلام اصغر تاجر، ملتان
- ۶۹۔ دعائے مسلم، ملک لاہوری، قیصر بکڈ پو، لاہور، ۱۹۲۲ء
- ۷۰۔ دل دریا سمندروں ڈونگھے، کلام سلطان باہو (مترجم) ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ریل ہاؤس آف پیلی کیشنز، راولپنڈی، ۲۰۰۶ء
- ۷۱۔ دلاں دا چائن: علامہ اقبال، مترجم: عبدالمجید خان ساجد، کاروان ادب، ملتان، ۱۹۸۳ء
- ۷۲۔ دوحہ ماتم: غلام سکندر، مولوی خیر الدین تاجر کتب، ملتان، ۱۳۱۰ھ
- ۷۳۔ رت لیکھا (کتاب لڑی) لاہور، پبلشر عظمت قادری، پنجاب یونیورسٹی نیو کیمپس، لاہور
- (س-ن)
- ۷۴۔ روح رہان: علامہ اقبال مترجم: ڈاکٹر ایاز احمد ایاز، ریاض بکڈ پو، صادق آباد، ۱۹۹۱ء
- ۷۵۔ روضہ ماتم: غلام سکندر، مولوی خیر الدین، ملتان، ۱۳۱۷ھ (۱۸۹۹ء)
- ۷۶۔ روضۃ الشہداء: رکن الدین، مطبع پنجاب پریس، لاہور، ۱۹۰۵ء
- ۷۷۔ ریاض الشہداء: غلام حیدر فدا، مولوی غلام اصغر تاجر، ملتان، ۱۹۲۲ء
- ۷۸۔ زبور عجم: علامہ اقبال (حصہ گلشن راز جدید) مترجم: احمد حسین قریشی قلعداری، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۸۳ء
- ۷۹۔ زبور عجم: علامہ اقبال مترجم: علی اکبر عباس، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۷۸ء
- ۸۰۔ ساڈے اکھان: شہباز ملک، ڈان بک سوسائٹی، لاہور، ۱۹۷۸ء
- ۸۱۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، عزیز بکڈ پو، لاہور، ۲۰۰۴ء
- ۸۲۔ ستاراں دن: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ایمپائر ٹریڈرز، لاہور، ۱۹۶۵ء
- ۸۳۔ بھرا سورج: حکیم ناصر، سلیم فاروق برادران، ادارہ پنجابی زبان، لاہور، ۱۹۶۱ء

- ۸۴۔ سرگی داتا: سلیم کاشر، آئینہ ادب، لاہور، ۱۹۷۸ء
- ۸۵۔ سرائیکی ادبی جہات: حمید الفت ملغانی، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۲۰۰۰ء
- ۸۶۔ سفر دی رات: منیر نیازی، مکتبہ میری لائبریری، لاہور
- ۸۷۔ سبک متراں دی: حفیظ تائب، کتب مینار، لاہور، ۱۹۷۸ء
- ۸۸۔ سکھاں دی وار: شاہ محمد مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، (س-ن)
- ۸۹۔ سلکھنی اکھ: اختر حسین شیخ، ادب نما، لاہور، ۱۹۹۰ء
- ۹۰۔ سوچ دا سفر: یونس احقر، اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۹ء
- ۹۱۔ سویر انٹرنیشنل، ماہنامہ (ایڈیٹر: جمیل احمد پال)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۵ء
- ۹۲۔ سویر انٹرنیشنل، ماہنامہ (ایڈیٹر: جمیل احمد پال)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۶ء
- ۹۳۔ سی حرنی مسلم لیگ: ملک علی (ناقص)
- ۹۴۔ سیف الملوک: میاں محمد بخش، مرتبہ: اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۹۶ء
- ۹۵۔ شاہنامہ المعروف پوری نادر شاہ: نجابت مرتبہ: محمد بخش میکن، مولوی عبدالحق، حافظ آباد
- ۹۶۔ شاہنامہ کربلا: دائم اقبال، کتب خانہ فاروقیہ، لاہور، ۱۹۵۲ء
- ۹۷۔ شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، نذر سنز، لاہور، ۲۰۰۶ء
- ۹۸۔ شکوہ آدم ترجمہ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: حکیم صفدر علی لقمانوی، ضیائے ادب، لاہور
- ۹۹۔ شکوہ پاکستانی، جواب آسانی: دائم اقبال دائم، شوکت بکڈپو، گجرات
- ۱۰۰۔ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: رحمت علی، پیرغنی (ساہیوال)، ۱۹۸۹ء
- ۱۰۱۔ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: قریشی احمد حسین احمد، پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۶۳ء
- ۱۰۲۔ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: ماسٹر کاظم علی، پنجابی بکڈپو، جھوکر کلاں (گجرات)
- ۱۹۶۸ء
- ۱۰۳۔ شکوہ جواب شکوہ سرائیکی: خادم ملک ملتانی، بزم فیض، لیاقت پور، ۱۹۸۶ء
- ۱۰۴۔ شکوہ دلپذیر: مولوی سراج دین، شوکت بکڈپو، گجرات
- ۱۰۵۔ صحیفہ ماتم: مولوی فیروز الدین، مولوی خیر الدین، ملتان، ۱۹۰۰ء
- ۱۰۶۔ ضلع گجرات: ڈاکٹر احمد حسین قلعداری، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۹۵ء
- ۱۰۷۔ علم الاقتصاد: علامہ اقبال مترجم: شریف کنجاہی، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۷۸ء

- ۱۰۸۔ کافیاں شاہ حسین: شاہ حسین، مجلس شاہ حسین، لاہور، ۱۹۶۶ء
- ۱۰۹۔ کال بلیندی: اے۔ ڈی۔ اعجاز، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۳ء
- ۱۱۰۔ کالیاں اٹاں کالے روز، انور علی، مکتبہ پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۷۲ء
- ۱۱۱۔ کچے گھڑے: باقی صدیقی، مجلس شاہ حسین، لاہور، ۱۹۶۷ء
- ۱۱۲۔ کرم پھلواڑی: استاد کرم امرتسری مرتبہ: عبدالکریم، نوشہرہ (س۔ن)
- ۱۱۳۔ ککارے: سید ہاشم شاہ مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۶۳ء
- ۱۱۴۔ کلام بلھے شاہ مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/امجد علی بھٹی، عزیز پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۴ء
- ۱۱۵۔ کلام شاہ حسین (مترجمین): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/امجد علی بھٹی، عزیز بکڈپو، لاہور، ۲۰۰۵ء
- ۱۱۶۔ کنیں بندے: پروفیسر شارب، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۴ء
- ۱۱۷۔ کھوج چھیمماہی (۱۵-۱۶)، لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، جولائی ۱۹۸۵ء جون
- ۱۹۸۶ء (مضمون: قصیدہ بردہ شریف ترجمہ: سید وارث شاہ، حفیظ تائب) مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک
- ۱۱۸۔ کھوج، چھیمماہی، (۲۵)، لاہور، (ایڈیٹر: ڈاکٹر شہباز ملک)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور (جولائی-دسمبر ۱۹۹۰ء)
- ۱۱۹۔ کھوج، چھیمماہی (۳۵)، (مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، جولائی-دسمبر ۱۹۹۵ء
- ۱۲۰۔ کھوج چھیمماہی (۳۶)، (مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، جنوری-جون ۱۹۹۶ء
- ۱۲۱۔ گل وچ پاپیم پریت مہار، شہزاد قیصر، سنگ میل، لاہور، ۱۹۹۰ء
- ۱۲۲۔ گلاں خون خمیر دیاں: احمد ندیم قاسمی وغیرہ (مرتبین)، پاکستان رائٹرز گلڈ، لاہور، ۱۹۶۵ء
- ۱۲۳۔ گوڑ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۸۵ء
- ۱۲۴۔ لکھاری، ماہنامہ (ایڈیٹر: اقبال زخمی)، لاہور، ستمبر ۲۰۰۶ء
- ۱۲۵۔ لوک ادب: تنویر بخاری، ایونیو بک پبلس، لاہور (س۔ن)
- ۱۲۶۔ لوک دانش: عبدالغفور درشن، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، لاہور، ۲۰۰۵ء
- ۱۲۷۔ لہراں، ماہنامہ (ایڈیٹر: اقبال صلاح الدین)، لاہور، اطاء نمبر، اکتوبر-نومبر ۱۹۷۳ء
- ۱۲۸۔ لہراں، ماہنامہ (ایڈیٹر: ڈاکٹر سید اختر حسین اختر)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۵ء

- ۱۲۹۔ لہراں، ماہنامہ (ایڈیٹر: ڈاکٹر سید اختر حسین اختر)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۶ء
- ۱۳۰۔ مثنوی مسافر: علامہ اقبال مترجم: عبدالغفور اظہر، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۹۰ء
- ۱۳۱۔ مثنوی مسافر: علامہ اقبال مترجم: قریشی احمد حسین قلعداری، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۷۶ء
- ۱۳۲۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتبہ: ملک محمد فضل الدین، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور، بار: ۲۲
- ۱۳۳۔ ڈھلی لفظالی (مرتبین): محمد آصف خان، شریف صابر، سید سبط الحسن ضنیغم، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۷۶ء
- ۱۳۴۔ مرزا صاحبان: پیلو مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۶۲ء
- ۱۳۵۔ مسلم لیگ واڈھنڈورا: مولوی خادم حسین قریشی، شیخ غلام حسین اینڈ سنز، لاہور، (س-ن)
- ۱۳۶۔ معارف فریدیہ مترجم: ڈاکٹر ظہور احمد اظہر، مرکز معارف اولیاء، محکمہ مذہبی امور اوقاف، لاہور، ۲۰۰۵ء
- ۱۳۷۔ معرکہ کربلا: میاں محمد بوٹا، شوکت بکڈپو، گجرات
- ۱۳۸۔ ملک لال دین قیصر، حیاتی تے شاعری: روبینہ تاج، مقالہ ایم-اے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور، ۱۹۸۶ء
- ۱۳۹۔ منہ آئی گل: شہباز ملک، اقدس پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۶ء
- ۱۴۰۔ مواعظ نوشہ پیر مرتبہ: شریف احمد شرافت نوشاہی، محمد لطیف قادری، لاہور، ۱۳۸۸ھ (۱۹۶۸ء)
- ۱۴۱۔ میریاں بھارت پھیریاں: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور
- ۱۴۲۔ نتارے: شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۷۹ء
- ۱۴۳۔ نتارے: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۸۳ء
- ۱۴۴۔ نغمہ پاکستان المعروف لیگ کی شان: سید فضل حسین المتخلص بہ شہباز، اقبال برقی پریس، گجرات
- ۱۴۵۔ نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں: عشق لہر، اردو بکسٹال لاہور (۱۹۴۶ء)
- ۱۴۶۔ نقش اقبال: علامہ اقبال مترجم: صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۷۷ء
- ۱۴۷۔ نیلی دے لوک گیت: منزل احمد، کلاسیک، لاہور، ۲۰۰۵ء
- ۱۴۸۔ وچار: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۹۲ء
- ۱۴۹۔ وڈی پنجابی لغت (تہجی جلد): اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۲ء

- ۱۵۰۔ ونکار، پندرہ روزہ، لاہور (اکتوبر ۱۹۷۷ء تا فروری ۱۹۷۸ء)
- ۱۵۱۔ ویلے ہتھ نیاں: منظور وزیر آبادی، ادارہ پنجاب رنگ (رجسٹرڈ)، لاہور، ۱۹۷۸ء
- ۱۵۲۔ ہیر: سید وارث شاہ مرتبہ: عبدالعزیز پیرسٹر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۶۴ء

پنجابی (گورکھی)

- ۱۵۳۔ پاکستانی پنجابی ساہت (اک پر تچے۔ اک جائزہ): ڈاکٹر گوچرن سنگھ مہتہ، (روی ساہت پرکاشن، امرتسر، بھارت)، ۱۹۹۳ء
- ۱۵۴۔ پنجابی دی لوک دھارا: سوہندر سنگھ بیدی، نیشنل بک ٹرسٹ، انڈیا، نویں دلی بھارت، ۲۰۰۷ء
- ۱۵۵۔ پنجابی شبد روپ تے شبد جوڑ کوش (سنادک: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ)، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت)، ۱۹۸۸ء (بار دوم)
- ۱۵۶۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا/دیوندر سیتارتھی، ساہت اکادمی، نویں دلی، ۱۹۷۰ء
- ۱۵۷۔ ٹریبون، روزنامہ، چنڈی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی، ۱۹۹۳ء
- ۱۵۸۔ سرجنا، سہ ماہی (سنادک: (رگھیر سنگھ)، چنڈی گڑھ (بھارت) (۱۴۰) اپریل۔ جون ۲۰۰۶ء
- ۱۵۹۔ سرجنا، سہ ماہی (سنادک: (رگھیر سنگھ) چنڈی گڑھ (بھارت) (۱۴۲) اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۰۶ء
- ۱۶۰۔ سرجنا، سہ ماہی (سنادک: (رگھیر سنگھ)، چنڈی گڑھ (بھارت) (۱۴۱)، جولائی۔ ستمبر ۲۰۰۶ء
- ۱۶۱۔ سوونیر۔ سری گورو گرنٹھ صاحب جی دے ۴۰۰ سالہ پرکاشن گور پورب نوں سرپت شرومنی گور دوارہ پر بندھک کمیٹی، امرتسر (بھارت)

اردو

- ۱۶۲۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۸، ۱۹۷۳ء
- ۱۶۳۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۱۳، ۱۹۷۶ء
- ۱۶۴۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۲۱، ۱۹۸۷ء
- ۱۶۵۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۲۲، ۱۹۸۹ء
- ۱۶۶۔ اردو کی تعلیم کے لسانی پہلو: ڈاکٹر گوپی چند نارنگ، دہلی (بھارت)، ۱۹۶۱ء
- ۱۶۷۔ اردو لسانیات: ڈاکٹر شوکت سبزواری، مکتبہ تخلیق ادب، کراچی، ۱۹۶۶ء
- ۱۶۸۔ اردو میں شخصی، قومی اور مذہبی مرثیہ نگاری: تاریخ و تنقید (مقالہ پی ایچ ڈی) پنجاب یونیورسٹی،

لاہور

- ۱۶۹۔ اقبال درون خانہ: خالد نظیر صوفی، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۸۳ء
- ۱۷۰۔ اقبال کے حضور: سید نذیر نیازی، اقبالنامہ، جلد: ۱، لاہور
- ۱۷۱۔ پاکستان ناگزیر تھا: سید حسن ریاض، شعبہ تصنیف و تالیف و ترجمہ: کراچی یونیورسٹی، کراچی، ۱۹۶۷ء
- ۱۷۲۔ پنجاب: ڈاکٹر انجم رحمانی، الفیصل ناشران و تاجران کتب، لاہور، ۱۹۹۸ء
- ۱۷۳۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلو پیڈیا: ای-ڈی-میگلین / ایچ اے روز ترجمہ: یاسر جواد، بک ہوم، ۲۰۰۵ء
- ۱۷۴۔ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ (مرتب): ڈاکٹر انعام الحق جاوید، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۷ء
- ۱۷۵۔ پنجابی کتابیات، جلد: ۱، ڈاکٹر شہباز ملک، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۹۱ء
- ۱۷۶۔ پنجابی کتابیات، جلد: ۲، ڈاکٹر شہباز ملک (غیر مطبوعہ)
- ۱۷۷۔ تاریخ پنجاب: سید محمد لطیف، تخلیقات، لاہور، ۲۰۰۳ء
- ۱۷۸۔ تاریخ جامعہ پنجاب: جلد دوم، ڈاکٹر زاہد منیر عامر، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۲۰۰۴ء
- ۱۷۹۔ تحقیقات چشتی: نور احمد چشتی، الفیصل ناشران و تاجران کتب، لاہور، ۲۰۰۱ء
- ۱۸۰۔ جامعہ نامہ: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد، اپریل ۲۰۰۳ء
- ۱۸۱۔ حصول پاکستان: پروفیسر احمد سعید، ایجوکیشنل ایمپوریم، لاہور، ۱۹۷۵ء
- ۱۸۲۔ دانائے راز: سید نذیر نیازی، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۸۸ء
- ۱۸۳۔ سخی سرور کی لوریاں (تلاش، تحقیق: عبدالغفور درشن)، لوک ورثہ اشاعت گھر، اسلام آباد (معہ اردو ترجمہ)
- ۱۸۴۔ فہرست گولڈ میڈلسٹ ۲۰۰۴ء، کارکنان تحریک پاکستان، لاہور
- ۱۸۵۔ قیام پاکستان کا تاریخی و تہذیبی پس منظر: سمیع اللہ قریشی، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۷ء
- ۱۸۶۔ کاروان تحریک پاکستان: محمد صادق قصوری، تحریک پاکستان و کرز ٹرسٹ، لاہور، ۲۰۰۶ء
- ۱۸۷۔ کشف الحجب: حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان البجوری، ترجمہ: سید غلام معین الدین نعیمی، مکتبہ زاویہ، لاہور، ۲۰۰۳ء
- ۱۸۸۔ کلیات سلطان محمد قلی قطب شاہ مرتبہ: سید محی الدین قادری زور، سب رس کتاب گھر، حیدرآباد (دکن)، ۱۹۴۰ء

۱۸۹۔ ماہ نو، ماہنامہ، لاہور، اقبال نمبر، ستمبر ۱۹۷۷ء

۱۹۰۔ محک الفقراء: سلطان باہو، ترجمہ: محمد شریف، مکتبہ نقشبندیہ قادریہ، فاروق آباد (شیخوپورہ)
(س-ن)

۱۹۱۔ نوائے وقت، روزانہ، لاہور، ۲۲-جون ۲۰۰۶ء

۱۹۲۔ ہمارا ناک: گیانی عباد اللہ، گورونانک اکیڈمی، گوجرانوالہ، ۱۹۷۲ء

عربی

۱۹۳۔ القرآن: سورة الرحمان، پارہ: ۲۷

ENGLISH

- ۱۹۴۔ The Life and Times of Sheikh Farid-ud-Din Ganj-i-Shakar:
Khaliq Nizami, Universal Books, Lahore, 1967.
- ۱۹۵۔ The Vanguard Punjabi English Dictionary, Maya Singh,
Vanguard Books Ltd. Lahore, 1983.

Roop Rang

(Khoj-tey Parakh)

Dr. Shahbaz Malik